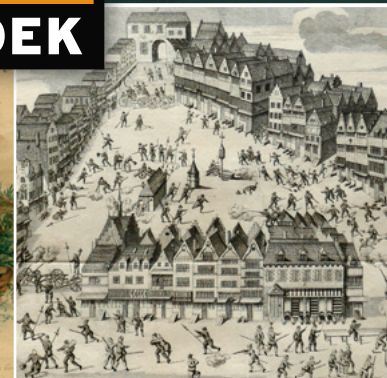

2019

deel 36

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK 36

2019

Deze publicatie kon gerealiseerd worden met financiële steun van

- Stichting Erfgoed Brabant

ISBN: 978-90-821972-7-3

ISSN: 0923-5817

NUR: 693

Uitgave: Zuidelijk Historisch Contact, i.s.m.
Erfgoed Brabant
Historische Vereniging Brabant

Zuidelijk
Historisch
Contact

erfgoed brabant

hvb
Historische
Vereniging
Brabant

Vormgeving: Grafisch Ontwerpbureau Kees Kanters, Breda

Drukwerk: Drukkerij Wilco, Amersfoort

© Zuidelijk Historisch Contact 2019

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

NOORDBRABANTS **HISTORISCH JAARBOEK**

2019

---

deel 36

Stichting Zuidelijk Historisch Contact
- Tilburg 2019 -

Redactie

Prof. dr. A.J.A. (Arnoud-Jan) Bijsterveld, voorzitter
Mw. mr. C.L. (Karlijn) van Blom
Mr. E.J.M.F.C. (Erik-Jan) Broers
Dr. C.M.A. (Charles) Caspers
Drs. F. (Florian) Daemen
Mw.dr. K. (Klaasje) Douma
Dr. K.A.H.W. (Karel) Leenders
Mw.dr. K.P.C. (Kitty) de Leeuw
Dr. J. (Joost) Rosendaal
Drs. L. (Lauran) Toorians
M. (Mark) Vermeer MA

Eindredactie

Drs. J.J. (Jan) Brouwers

Redactieadres

Drs. J.J. (Jan) Brouwers
Tel: +31 (0)6-24697563
jan@janbrouwers.eu

Richtlijnen voor auteurs kunnen worden aangevraagd bij de redactie.

Uitgeverij Zuidelijk Historisch Contact

Drs. J.J. Brouwers
Tel: +31 (0)6-24697563
stichtingzhc@xs4all.nl

www.uitgeverij-zhc.nl

Inhoud

Ten geleide	9
<i>Arnoud-Jan Bijsterveld</i>	
In memoriam prof. dr. Raymond van Uytven	11
<i>Arnoud-Jan Bijsterveld en Guido Marnef</i>	
Het verborgen verleden van 's-Hertogenbosch. Een ontwikkelingsmodel van de stad van 1170 tot 1400 – (deel 1)	15
<i>Hans Witmer</i>	
'Hoemen een stat of lantschap regieren sal': stadsliteratuur als een politiek instrument voor verandering in het veertiende-eeuwse hertogdom Brabant	59
<i>Minne De Boodt</i>	
Het patronaatsrecht en het pastoorsbeneficie van de parochiekerk Erp van de veertiende tot de zeventiende eeuw	81
<i>Wim Cöp</i>	
'De gemakkelijkste weg naar de hemel' Het Brabants katholiek offensief in de Verenigde Staten. De missie onder de Native Americans (1835-1865)	111
<i>Theo Beckers</i>	
Lou Tellegens self-fashioning: Brabantse romantische held in Hollywood?	135
<i>Robin Hoeks</i>	
Van Crossroads naar Brabant Remembers. 75 <i>Personal life changing war stories</i> en de zoektocht naar zorgvuldigheid	159
<i>Arnoud-Jan Bijsterveld en Moniek Hover met medewerking van Femke Klein</i>	
Kroniek	
ARCHEOLOGIE, LANDSCHAPSGESCHIEDENIS, HISTORISCHE GEOGRAFIE EN NAAMKUNDE	
- Kars, M., R. van Oosten, M.A.Roxburgh en A. Verhoeven (red.), <i>Rural riches & royal rags? Studies on medieval and modern archaeology, presented to Frans Theuws (K.A.H.W. Leenders)</i>	175
- Ball, E.A.G., Jansen (red.), <i>Drieduizend jaar bewoningsgeschiedenis van oostelijk Noord-Brabant: synthetiserend onderzoek naar locatiekeuze en bewoningsdynamiek tussen 1500 v.Chr. en 1500 n. Chr. op basis van archeologisch onderzoek in het Malta-tijdperk. Nederlandse Archeologische Rapporten (NAR) 61 (K.A.H.W. Leenders)</i>	176
- De Groote, K., R. Annaert, M. Dewilde en G. Vynckier, <i>Project historische dorpskernen. Kader en methode voor de inventarisatie van de historische dorpskernen in functie van de afbakening van archeologische zones. Onderzoeksrapporten agentschap Onroerend Erfgoed 94 (Johan Verspay)</i>	178
- Verspay, J.P.W., A.M.J.H. Huijbers, H. van Londen, J. Renes en J. Symonds, <i>Village Formation in the Netherlands during the Middle Ages (AD 800-1600). An assessment of recent excavations and a path to progress. Nederlandse Archeologische Rapporten (Koos Steehouwer)</i>	179

- Drunen, A. van, en J. van Oudheusden (red.), C. Blaauw, A. van Drunen, R. van Genabeek, E. Nijhof, J. van Oudheusden en E. Vink (tekst), <i>Huys van Boxtel en zijn bureu</i> . <i>Acht eeuwen bouwen en wonen in een Bossche stadswijk</i> (Koos Steehouwer)	181
- Dorigo, M., en M.J.P.W. Franssen, <i>Brabantia Ducatus. Geschiedenis en Cartobibliografie van het Hertogdom Brabant tot 1795</i> (Rogier van Kooten)	184
- Rutte, R., en B. Vannieuwenhuyze, <i>Stedenatlas Jacob van Deventer. 226 stadsplattegronden uit 1545-1575. Schakels tussen verleden en heden</i> (Florian Daemen)	186
- Ham, W., en K. Leenders, <i>Polders in kaart. Noord-West Brabant 1565-1590</i> (Mathieu Franssen)	187
- Bevaart, B., Ch. Limonard, J. van den Berg en F. Wijtmans m.m.v. J. van Bruggen, <i>Vier eeuwen militaire inundaties rond 's-Hertogenbosch</i> (Henk Buijks)	189
- Van de Voorde, E., en B. Vannieuwenhuyze (red.), <i>Wegen en waterwegen in Brabant in het ancien régime</i> . [themanummer] <i>Eigen Schoon en de Brabander</i> 101 nr. 3 (Florian Daemen)	191
- Timmerman, L., <i>Landschapsbiografie Nationaal Park NLDelta Biesbosch-Haringvliet. Historisch-landschappelijke karakteristieken en hun ontstaan</i> . Biografieën van de Nationale Parken van Nederland (Lauran Toorians)	193

MIDDELEEUWEN EN NIEUWE TIJD

- Zalinge-Spooren, L. van, <i>Gemeint en gemeenschap. Jaargeboden in Peelland, circa 1300-1795</i> (Martien van Asseldonk)	194
- Keyzer, M. de, <i>Inclusive commons and the sustainability of peasant communities in the medieval Low Countries. Rural Worlds: Economic, Social and Cultural Histories of Agricultures and Rural Societies</i> (New York en London: Routledge 2018) (Lia van Zalinge-Spooren)	196
- Vrancken, V., <i>De Blijde Inkomsten van de Brabantse hertogen. Macht, opstand en privileges in de vijftiende eeuw</i> . Standen & Landen 112 (Mark Vermeer)	198
- Brinkhof, J.G., <i>Het huis Van Brecht. Genealogie en geschiedenis familie Van Brecht in het hertogdom Brabant</i> . Cilacadmon Paper 7 (Lauran Toorians)	199
- Arts, N., N. Pijls en L. Toorians (red.), W. Erven (ed. en vert.), <i>Florarium temporum (Bloemhof der tijden). Een laatmiddeleeuwse wereldkroniek door Nicolaas Clopper, geschreven in het klooster Mariënhege bij Eindhoven</i> (Mark Visscher)	200
- Sanders, J.G.M. (red.), <i>Domus prope Buscumducis. Bronnen voor de geschiedenis van het kartuizerklooster bij 's-Hertogenbosch (1466-1641)</i> . Miscellanea Neerlandica 44. Studia Cartusiana 5 (Mark Vermeer)	202
- Dijck, L. van, <i>Bronnen van Coudewater. De eerste twee eeuwen Mariënwater, het oudste nog bestaande Birgittaklooster ter wereld te Coudewater in Rosmalen (ca. 1437-ca. 1637)</i> (Mark Vermeer)	204
- Broers, E.-J., <i>Aanklagen onder de rivieren</i> ([Breda]: Openbaar Ministerie Zeeland-West-Brabant 2018) (Klaasje Douma)	205

NEGENTIENDE EN TWINTIGSTE EEUW

- Walhout, E.C., <i>An Infants' Graveyard? Region, Religion and Infant Mortality in North-Brabant, 1840-1940</i> (Cor van der Heijden)	206
- Godrie-van Gils, G., <i>Woonwagenbewoners laten zich niet afschaffen. Een eeuw woonwagenbewoners in Noord-Brabant 1918-2018</i> (Klaasje Douma)	210

ALGEMEEN

- Maas, B., M. Broos, J. Hopstaken, B. Nijman, B. van Gastel, H. de Jong, K. Jongmans m.m.v. E. van Deelen, V. Janssen, <i>In een plaats genaamd Roosendaal. 1268 * 750 jaar * 2018.</i> (K.A.H.W. Leenders).....	211
- <i>Jaarboek De Ghulden Roos</i> 78 (2018). (Lauran Toorians).....	212
- <i>Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring Stad en Land van Breda 'De Oranjeboom'</i> 71 (2018). (Lauran Toorians).....	212
Summaries	214
Auteurs	218
Index van persoons- en plaatsnamen	220

Ten geleide

De redactie van het *Noordbrabants Historisch Jaarboek* prijst zich ook dit jaar gelukkig dat we de lezers een lezenswaardig jaarboek met artikelen van wetenschappelijk niveau kunnen bieden. Dat betekent dat ze zijn gebaseerd op oorspronkelijk (bronnen)onderzoek en onze kennis van het verleden verder brengen. Er wordt in Noord-Brabant maar ook in het zuiden nog steeds het nodige onderzoek gedaan naar aspecten van de Brabantse geschiedenis, overwegend buiten de vroeger gebruikelijke kaders van universiteit en archief.

We openen met een In memoriam voor hét boegbeeld van de Brabantse wetenschappelijke geschiedbeoefening in het zuiden: afgelopen jaar overleed op 85-jarige leeftijd de hoogleraar Raymond van Uytven.

Ouder en recent bouwhistorisch onderzoek blijkt na een hernieuwde interpretatie een nieuw licht te werpen op het ontstaan van 's-Hertogenbosch en de inrichting en bebouwing van de ruimte op en rond de Markt. Hans Witmer beschrijft de resultaten van dit onderzoek en confronteert die met het huidige beeld van de vroegste geschiedenis van de stad. Het eerste deel van het artikel – het tweede verschijnt in het volgende jaarboek – maakt al duidelijk dat een oude kroniek, waarbij altijd vraagtekens werden gezet, nauwkeuriger is dan tot nu toe werd aangenomen.

De masterscriptie van Minne De Boodt werd in 2018 bekroond met de Scriptieprijs Brabantse Geschiedenis. Deze scriptie werkte ze om tot een artikel waarin ze schetst hoe literaire werken uit de late middeleeuwen ideeën bevatten over de manier waarop landsheren en stedelijke bestuurders zich moeten gedragen. Zo stelden deze verhalen ook wanbestuur aan de kaak. De Boodt toont hiermee aan dat deze literaire werken waardevolle bronnen zijn voor de politieke en sociale geschiedenis.

Wie betaalt bepaalt: zo dachten middeleeuwse stichters van kerken erover. Zij bekostigden de oprichting en het onderhoud van de kerk en mochten daarom uitmaken wie er pastoor werd: het zogeheten patronaatsrecht. Mettertijd achtte de Kerk deze lekeninvloed steeds meer onaanvaardbaar en stelde dat de benoeming van geestelijken tot de bevoegdheid van de bisschop moest behoren. Wim Cöp zocht uit hoe het patronaatsrecht in de praktijk werd toegepast in Erp, een van de weinige parochies in Noord-Brabant waar geen geestelijke of hoogadellijke kerkpatroon fungeerde, maar opeenvolgende telgen uit twee families van lage adel. Tevens wist hij de namen te achterhalen van vrijwel alle pastoors en hun vervangers die aan de kerk in Erp zijn benoemd in de periode van de veertiende tot de zeventiende eeuw.

In de negentiende en twintigste eeuw zwermde katholieke missionarissen uit over de hele wereld: naar Afrika, Azië, maar ook naar Noord-Amerika. Ook daar was grote behoefte aan katholieke geestelijken, zo laat Theo Beckers zien in zijn artikel. Brabantse paters (en een enkele zuster) maakten de oversteek naar de Nieuwe Wereld, niet alleen om de inheemse bevolking te bekeren, maar ook om de zielzorg voor katholieke immigranten te verzorgen. Dit is een vergeten chapter in de rijke missiegeschiedenis, waarin (Noord-) Brabanders zoals bekend een prominente rol spelen. Het artikel gaat ook in op de wederwaardigheden van enkele Brabantse missionarissen.

Lou Tellegen (1883-1934), de Brad Pitt van de stomme film, werd in Boskant onder Sint-Oedenrode geboren. Hij stond in Parijs op de planken met de beroemde Sarah Bernhardt en was daarna enkele jaren actief in Hollywood, dat zich destijds tot centrum van de Amerikaanse filmindustrie ontwikkelde. De laatste jaren staat Tellegen in de belangstelling als Brabantse filmster uit de tijd van de stomme film. Robin Hoeks vraagt zich in zijn artikel af in hoeverre we hem een Brabander kunnen noemen en houdt zijn autobiografie, waarop de meeste van zijn latere levensbeschrijvingen zijn gebaseerd, kritisch tegen het licht.

In 2019 en 2020 herdenken we dat Nederland 75 jaar geleden werd bevrijd. In Noord-Brabant gebeurt dat met activiteiten die plaatsvinden onder de noemer ‘Brabant Remembers’. Arnoud-Jan Bijsterveld, Moniek Hover en Femke Klein waren betrokken bij het vergaren van de inhoud waarop het programma is gebaseerd. De herdenkingsactiviteiten zijn namelijk gebaseerd op 75 levensveranderende oorlogsverhalen, persoonlijke verhalen waarin wordt verteld hoe de oorlog ingreep in het leven van gewone Brabanders maar ook van de soldaten, piloten en vluchtelingen die hier tijdens de oorlog belandden. Het artikel laat zien hoe het vergaren van de verhalen in de praktijk verliep en geeft duidelijk aan welke spanning er kan bestaan tussen de theorie van storytelling en de praktijk van historische onderzoek.

Een uitvoerige Kroniek bespreekt de publicaties die recent zijn verschenen over de (Noord-)Brabantse geschiedenis en die de moeite waard zijn om een rol te spelen in de ontwikkeling van onze kennis van ons gezamenlijke verleden.

De redactie van het *NHJ* bedankt drs. Jan Brouwers voor de zorgvuldige wijze waarop hij voor de eerste keer de rol van redactiesecretaris heeft vervuld. Kees Kanters wijdde opnieuw zijn beste krachten aan de vormgeving van dit jaarboek.

Namens de redactie,

Prof. dr. Arnoud-Jan Bijsterveld, *voorzitter*

Arnoud-Jan Bijsterveld en Guido Marnef

In memoriam prof. dr. Raymond van Uytven (1933-2018)

Op 20 december 2018 overleed in zijn woonplaats Halle-Booienhoven emeritus hoogleraar Raymond van Uytven, geboren op 1 februari 1933 in Leuven. Tijdens zijn lange loopbaan als historicus was hij als docent en hoogleraar verbonden aan de universiteiten van Antwerpen en Leuven. Meer dan wie ook kon hij gelden als dé expert op het gebied van de geschiedenis van het hertogdom Brabant in de middeleeuwen en de zestiende eeuw. Sinds zijn proefschrift uit 1959 over *Stadsfinanciën en stadseconomie te Leuven van de XIIe tot het einde der XVIe eeuw*¹ publiceerde hij een lange reeks boeken en artikelen over de Brabantse geschiedenis. Ze waren nagenoeg altijd gebaseerd op grondig archiefonderzoek. Van Uytven werkte na het voltooien van zijn proefschrift eerst een aantal jaren in het Algemeen Rijksarchief te Brussel en dat faciliteerde ongetwijfeld zijn diepgaand bronnenonderzoek. Tegelijkertijd poneerde Van Uytven steeds duidelijke stellingen waarbij hij niet zelden gangbare visies en interpretaties bijstuurde of zelfs onderuithaalde. Hoogtepunt van zijn Brabantse publicaties vormde de onder zijn hoofdredacteurschap tot stand gekomen *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* uit 2004. Dit eerste moderne geschiedwerk over het hele hertogdom in het Nederlands – en in Franse vertaling – was een initiatief van de Stichting Colloquium ‘De Brabantse Stad’, waarvan Van Uytven jarenlang de drijvende kracht en de slagvaardige voorzitter was. Hij zorgde ervoor dat de statuten en het bestuur bij de tijd werden gebracht en maakte daarna plaats voor de jongere garde.

Van Uytven studeerde in Leuven en specialiseerde zich daar in de geschiedenis van de middeleeuwse economische en stadsgeschiedenis. Vanuit zijn belangstelling voor de laat-middeleeuwse stedelijke economie belandde hij ook in het onderzoek naar allerlei producten en handelswaar, zoals bier en wijn. Hierover schreef hij geslaagde publieksboeken, met titels als *De zinnelijke middeleeuwen* (1998), *De papegaai van de paus* (over mens en dier in de middeleeuwen, 2003), *Geschiedenis van de dorst. Twintig eeuwen drinken in de Lage Landen* (2007) en *Smaken verschillen* (over tafelen en mode in West-Europa, 2010). Hiermee verlegde hij zijn aandachtsgebied naar cultuur en mentaliteit. Ook anderszins nam hij zijn maatschappelijke taak serieus en was hij altijd bereid inleidende teksten te schrijven voor tentoonstellingscatalogi, colloquia en congressen. Daarnaast bleef hij de wetenschap trouw en publiceerde hij tal van boeken en artikelen die nog altijd tot de canon behoren, zoals de onder zijn redactie geschreven stadsgeschiedenissen van Leuven, Antwerpen en Mechelen en zijn studies over stadsvorming en stadsontwikkeling, de driehoeksverhouding tussen

¹ In 1961 verschenen in de reeks Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, jrg. 33 nr. 44.

Raymond van Uytven tijdens een lezing in het Provinciehuis in 's-Hertogenbosch, 17 oktober 2006.

hertog, adel en steden, en de productie en consumptie van bier, wijn en textiel.² Ook leverde hij bijdragen aan zowel de oude als de nieuwe *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Kortom: een indrukwekkend palmares.

Als spreker of dagvoorzitter had hij er een handje van een lezing of interventie quasi bescheiden te beginnen maar vervolgens beslist, kritisch en zonder ergens doekjes om te winden zijn mening en ideeën naar voren te brengen. Zijn levendige mimiek, met opgetrokken wenkbrauwen, luide toon en ironie deden verontwaardiging vermoeden, maar dat was schijn. Achter de stoere, vaak rebelse aanpak ging een meevoelend, scherpzinnig, geestig en altijd geïnteresseerd mens schuil. Zijn kritiek was steeds goed gefundeerd en beargumenteerd. Dat gold ook zijn in Noord-Brabant wel meest bekende staaltje van eigenzinnigheid, toen hij het in aanloop naar de stadsrechtviering in 's-Hertogenbosch in 1985 waagde de traditionele datum 1185 in twijfel te trekken. Toch is het zijn visie die sindsdien algemeen aanvaard is: het Bossche stadsrecht stamt uit 1195, eventueel 1196.³

In Noord-Brabant en ook elders was hij vaak te zien en te horen. Lands- en taalgrenzen speelden voor hem geen grote rol: hij studeerde in Parijs, Londen, Amsterdam en Groningen. Zelfs toen hij al een respectabele leeftijd had bereikt en door ziekte werd getroffen, bleef hij binnen en buiten Vlaanderen lezingen houden en lesgeven. Op 14-15 oktober 2011 sprak hij te 's-Hertogenbosch op het XVIde Colloquium 'De Brabantse Stad' over het Charter en de Raad van Kortenbergh.⁴ Een jaar later vond onder Van Uytvens bezielende leiding te Zoutleeuw – sedert het midden van de jaren negentig zijn nieuwe woonplaats – een studiedag plaats over het Charter van Kortenbergh. Hij hield er een van zijn allerlaatste lezingen.⁵ Jarenlang verzorgde hij cursussen voor de Seniorenacademie van HOVO Brabant in Tilburg. Tijdens een van die colleges trof hem zijn eerste hersenbloeding. Een tweede attaque deed hem in een rolstoel belanden maar brak geenszins zijn moed en levenskracht. In september 2017 kwam hij ondanks zijn zware handicap nog naar de receptie in het Leuvense stadhuis tijdens het aldaar gehouden XVIIIde Colloquium 'De Brabantse Stad'. Hij wilde per se zijn vakbroeders en -zusters nog eens begroeten. In zijn ogen spraken nog steeds de hartelijkheid en de geestdrift van een wilskrachtig en eigenzinnig man, die als briljant historicus en innemend mens zal worden herinnerd.⁶

2 Voor een overzicht tot en met 1998 zie G. Marnef, 'Bibliografie van Raymond van Uytven', *Bijdragen tot de geschiedenis* 81 (1998) 25-41. Een aantal Engelstalige en Franstalige artikelen die vaak in minder vlot toegankelijke bundels verschenen, werden uitgegeven in R. van Uytven, *Production and Consumption in the Low Countries, 13th-16th Centuries*. (Variorum Collected Studies Series), Aldershot: Ashgate, 2001.

3 R. van Uytven, 'Het recht van Leuven en 's-Hertogenbosch bij het begin van de dertiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 96 (1983) 28-36; W. Steurs, "'s-Hertogenbosch: terug naar de bronnen', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 9 (1992) 189-196.

4 Gepubliceerd als 'Het Charter en de Raad van Kortenbergh herdacht', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 29 (2012) 17-27.

5 De referaten werden gepubliceerd in *Eigen Schoon en de Brabander* 96 (2013).

6 Zie voor een mooie terugblik op leven en werk van Raymond van Uytven ook de toespraak die prof. Erik Aerts hield bij de uitvaart van Van Uytven, gepubliceerd in *Tijdingen uit Leuven. Tijdschrift van de Vereniging Historici Lovanienses* 168 (2019), 53-57.

1. Hertog Hendrik I van Brabant (1165-1235), de stichter van de stad 's-Hertogenbosch (Bron: Adriaan van Baerland, *Rerum gestarum a Brabantiae ducibus gestarum historia*, 1526, [Wikimedia Commons](#))

Hans Witmer

Het verborgen verleden van 's-Hertogenbosch

Een ontwikkelingsmodel van de stad van 1170 tot 1400 – (deel 1)

Dit artikel is een zoektocht naar de ontstaansgeschiedenis van 's-Hertogenbosch, de noordelijkste stad in het hertogdom Brabant. De interesse van de auteur daarvoor werd gewekt toen hij als architect adviseerde bij bouwhistorisch onderzoek van panden op de Pensmarkt, in het hart van de stad. De bevindingen daarbij waren opmerkelijk en wierpen een nieuw licht op de vroegste fase van het ontstaan van de stad. Er was alle reden om die vroegste geschiedenis langs alle mogelijke wegen met behulp van diverse historische bronnen nader te gaan verkennen.

In de inleiding worden de huidige opvattingen over de ontstaansgeschiedenis van 's-Hertogenbosch gepresenteerd en worden deze geconfronteerd met waarnemingen en onderzoeksresultaten die niet zomaar in dat beeld ingepast kunnen worden. Er blijken zich meerdere vragen aan te dienen, die als leidraad voor het onderzoek hebben gefungeerd. Ook wordt hier aangegeven hoe en waar naar antwoorden op de vragen is gezocht.

De tweede paragraaf gaat nader in op de geografische eigenschappen van het terrein waarop de stad 's-Hertogenbosch is gebouwd. De positieve punten werden dankbaar benut, de negatieve punten moest men het hoofd bieden. Beide hebben invloed gehad op de ontwikkeling van de stad. Daarna komt het jachtverblijf van de hertog van Brabant aan de orde, dat algemeen wordt beschouwd als het beginpunt van de stad. Vervolgens wordt stilgestaan bij het gegeven dat 's-Hertogenbosch bewust door hertog Hendrik I van Brabant is gesticht als *novum oppidum*. Deze 'nieuwe stad' maakte deel uit van een politieke strategie van de hertog om zijn macht te consolideren en waar mogelijk uit te breiden. Ook dit had zijn invloed op het ontstaan en de eerste ontwikkeling van de stad.

De volgende paragraaf bespreekt de fase die daarop volgde, waarin rond 1222 de vesting 's-Hertogenbosch werd vergroot en ommuurd. Het tweede deel van dit artikel, dat zal verschijnen in het *Noordbrabants Historisch Jaarboek* van 2020 is gewijd aan de periode daarna en eindigt met de realisatie van de veertiende-eeuwse stadsmuur. Daarin is ook een nadere beschouwing opgenomen van diverse voor de stad belangrijke gebouwen en ruimtes en hun locaties: Lakenhal, Vleeshuis, Broodhuis, Waag, Markt en Stadhuis. In de conclusie zullen dan ook de in de inleiding opgeworpen vragen zo secuur mogelijk beantwoord worden met behulp van de in het onderzoek verzamelde gegevens.

Inleiding

De huidige opvattingen over de ontstaansgeschiedenis van 's-Hertogenbosch

In de jaren 1970 richtte de gemeente 's-Hertogenbosch de afdelingen Bouwhistorisch Onderzoek en Archeologie op. De eerste stond eerst onder leiding van bouwhistoricus Ad van Drunen en later van diens opvolger Ronald Glaudemans. De tweede afdeling werd geleid door stadsarcheoloog Hans Janssen die werd opgevolgd door Ronald van Genabeek. Met hun medewerkers en andere deskundigen hebben zij systematisch onderzoek verricht in de stad en zo is een beeld ontstaan van de ontwikkelingsgeschiedenis.¹ Deze kennis hebben zij vastgelegd in publicaties, die hoofdzakelijk verschenen zijn tussen 1975 en 2016. Later stonden de afdelingen bekend onder de afkorting BAM (afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten) en nog later behoorden zij tot het Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch.²

Zo kon bijvoorbeeld het tracé van de 'eerste' stadsmuur van rond 1222 geheel vastgesteld worden (zie afbeelding 2). Ook ontstond een hypothese over de mogelijke fasering van deze muur.³ Deze ommuring was voorzien van drie poorten. Deze drie grote poorten hadden in de middeleeuwen andere namen, namelijk de Heilige Kruispoort (Orthenpoort), de Gevangenpoort (Hinthamerpoort) en de Jodenpoort (Vughterpoort). Het verhaal dat de poorten vernoemd waren naar de drie andere hoofdsteden van het hertogdom Brabant – respectievelijk de Brusselse, Leuvense en Antwerpse poort – is in de late middeleeuwen ontstaan.⁴ Daarnaast waren er twee waterpoorten als in- en uitgang van de Marktstroom binnen de muren.

2. De tot nu toe bekende ontwikkelingsfasen van de stad 's-Hertogenbosch:
  1. Stadsmuur en stad rond 1222.
  2. Veertiende-eeuwse stadsmuur en stad rond 1400.
  3. Laatmiddeleeuwse uitbreidingen van de stad
 (tekening R. Glaudemans, Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch)

In het begin van de veertiende eeuw startte men met de bouw van de ‘tweede’ stadsmuur. In 1318 gaf hertog Jan III van Brabant de stad toestemming om de vestingwerken uit te breiden. Deze ‘tweede’ ommuring werd voltooid in de tweede helft van de veertiende eeuw en was voorzien van acht poorten: de Boompoot (tussen binnenhaven en Dieze), de Orthenpoort (richting Orthen), de Pijnappelsepoort (richting Hintham), de Baseldonkpoort, de Molensteegpoort, de Boertsepoort, de Kruispoort (richting Vught) en de Sint-Janspoort. De drie poorten van ‘de eerste’ ommuring verloren hun functie. De Antwerpse poort werd afgebroken. De Leuvense en Brusselse poort kregen een andere bestemming. De uitbreiding van de stad in zuidelijke richting zette verder door. Al voor de tweede helft van de veertiende eeuw woonden er Bosschenaren aan de Vughterdijk (het verlengde van de Vughterstraat) buiten de muren.⁵ In 1399 wordt in de stadsrekeningen de Pieckepoot (de derde Vughterpoort, linksonder op afbeelding 2) al genoemd.⁶ Ook in het noordoosten, vanaf de Pijnappelse Poort in de richting van Hintham, groeide de stad in de late middeleeuwen verder uit.

Hoe de stad er, voor zover uit onderzoek bekend, in de late middeleeuwen heeft uitgezien, is op zeer aansprekende wijze vastgelegd in het in 2016 onder redactie van Ronald Glaudemans verschenen boek *De Stad van Bosch. Bossche bouwhistorie in nieuw perspectief*. In dat jaar heeft de stad de vijfhonderdste sterfdag van de Bossche schilder Jheronimus Bosch (circa 1450-1516) herdacht. De afdeling Erfgoed van de gemeente 's-Hertogenbosch heeft ter gelegenheid daarvan een reconstructie gemaakt van de stad zoals die eruitzag toen de schilder er woonde en werkte. Het boek toont de indrukwekkende resultaten van dit 3-D project.

De Vestingwet van 1874 heeft in 's-Hertogenbosch niet geleid tot een totale sloop van de vestingwerken, daar de muren ook een waterkerende functie hadden. Onder de grond en achter later aangebrachte muren (klampen) ter versteviging van de oude oorspronkelijke muren van de tweede vesting, zijn grote delen van de tweede fase bewaard gebleven. Op verschillende locaties zijn deze bouwhistorisch en archeologisch onderzocht. In 1999 is een herstelplan opgesteld voor de restauratie van de vestingwerken van de stad 's-Hertogenbosch. Intussen zijn eigentijdse toevoegingen, zoals bijvoorbeeld het Sint-Jansbolwerk, gerealiseerd om de vestingwerken een aan de huidige tijd aangepaste uitstraling te geven.

Waarnemingen en onderzoeksresultaten die niet passen in het huidige ontwikkelingsbeeld

Vanaf de bouw van de ‘eerste’ stadsmuur rond 1222 is er dus een vrij duidelijk beeld verkregen van het ontstaan van de stad. Tot op heden bleek het echter moeilijk meer inzicht te krijgen in de vroegste ontwikkeling van 's-Hertogenbosch vóór 1222, mede door het ontbreken van duidelijke schriftelijke bronnen. Wel zijn er enkele intrigerende zaken uit die tijd gevonden. Zo zijn er ter plaatse van de panden Pensmarkt 20-22 tufstenen fundamenteën aangetroffen die archeologisch gedateerd worden op omstreeks 1170.⁷ Tufsteen is puingesteente dat als vulkanische as en steensplinters is neergekomen en verkit. Deze restanten worden veelal geïnterpreteerd als afkomstig van het hertogelijk verblijf dat de kroniekschrijver Molius (1550) noemt in zijn beschrijving van het ontstaan van de stad.

1 De auteur dankt allen die op de een of andere wijze hun medewerking bij het onderzoek en deze publicatie gegeven hebben, met name M. de Bruin, R. van Genabeek, R. Glaudemans, M. Jusselstijn, T. Kappelhof, K. Leenders, K. de Leeuw, W. van Leeuwen, E. Nijhof, J. Roding en F. Witmer.

2 Zie bijvoorbeeld Van Drunen, *'s-Hertogenbosch*; Janssen, *Van Bos tot Stad*; Janssen en Treling, *Van Penningen en Groten*; Janssen en Thelen, *Tekens van Leven*.

3 Hundertmark, ‘De primitieve stadsmuur’, 104-113.

4 Vriendelijke mededeling T. Kappelhof.

5 NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn (periode 1293-1380), inv. nr. 1333.08.26. Tussen 1333 en 1379 is er in deze collectie sprake van 25 oorkonden betreffende de aankoop en verkoop van woonruimten aan de Vughterdijk.

6 Gudde, *'s-Hertogenbosch*, 50-53.

7 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch*, 107-108. Zie afbeelding 10 op pagina @@@@. Teksten en afbeeldingen uit het boek zijn overgenomen met toestemming van de auteur.

Verder weten we dat 's-Hertogenbosch in 1202 is verwoest door de legers van de graven van Holland en Gelre. In de *Jaarboeken van het klooster van Egmond en de Kroniek van Keulen* wordt hier melding van gemaakt.⁸ Er wordt gesproken van een zeer grote buit. Ook de documenten over de schadevergoedingen die de graven van Holland en Gelre moesten betalen nadat zij door Hertog Hendrik I in 1202 gevangen genomen waren, zijn bewaard gebleven.⁹

Het is echter onbekend hoe 's-Hertogenbosch – een stad waar volgens de kroniek een grote buit te veroveren viel – er op dat moment uitzag. Volgens P.Th.J. Kuijer moet Den Bosch een gemakkelijke prooi zijn geweest, want het zal hoogstens wat aarden wallen tot zijn bescherming hebben gehad. De buit was enorm, zo verzekert ons in zijn jaarboek de monnik van Egmond, maar dat moet een overdrijving zijn. Immers, waar zou in die prille nederzetting van misschien een paar honderd kleine handelaars en handwerkslui die enorme buit vandaan hebben moeten komen.¹⁰ Kuijer gaat dus uit van een kleine nederzetting van geringe economische betekenis. Maar hij baseert dat alleen op zijn eigen interpretatie van het verleden en gaat daarmee in tegen de bronnen die wél beschikbaar zijn. Waarom zou de monnik van Egmond overdrijven? En waarom zouden beide kronieken de gebeurtenis vermelden als die niet van betekenis was?

Behalve de vondst van oude tufstenen fundamenteën aan de Pensmarkt en de vermelding van de verwoesting van Den Bosch in 1202 in de kronieken van Egmond en Keulen zijn er nog andere waarnemingen en resultaten van historisch, bouwhistorisch en archeologisch onderzoek die moeilijk kunnen worden ingepast in de huidige visie op de vroege ontwikkeling van de stad. In dit artikel wordt getracht een antwoord te vinden op de volgende vragen:

- De kerk van Sint-Jan is gebouwd buiten het gebied van de 'eerste' stadsmuur uit 1222. Met de werkzaamheden aan de voorganger van de huidige Sint-Janskathedraal werd mogelijk al vóór 1222 gestart.¹¹ Waarom lag het bouwterrein van die belangrijke kerk niet binnen die stadsmuur?
- In de 'eerste' stadsmuur werd achter het stadhuis een relatief forse doorgang voor de Verwersstroom aangetroffen. De loop van deze stroom binnen de stadsmuren is echter onduidelijk. Wel zijn bij archeologisch onderzoek ter plaatse van de Minderbroederskerk sporen van een waterloop aangetroffen.¹² Wat is er met die waterloop gebeurd?
- De situering van de Brusselse poort (Orthenpoort) en de Leuvense poort (Gevangenpoort) stemt overeen met de richting van de rooilijnen van de bebouwing aan de betreffende straten. De ligging van de Antwerpse poort (Vughterpoort) wijkt echter af van de bebouwingsrooilijnen van de Vughterstraat, met name in noordelijke richting nabij de huidige Markt.¹³ Vanwaar dat verschil?
- Waarom heeft hertog Hendrik I zijn stad, zonder zijn hof en het kerkterrein, in 1222 beleend aan de bisschop van Keulen?
- De drie raadhuisen van Den Bosch die gebouwd zouden zijn rond 1350, worden om onduidelijke redenen op drie verschillende, vlak bij elkaar liggende locaties gesitueerd. Hoe is dat te verklaren?
- Archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat de huidige Markt mogelijk pas in de tweede helft van de veertiende eeuw als marktgebied en handelscentrum in gebruik is genomen. Waar werd vóór die tijd markt gehouden?¹⁴
- Ook de teksten uit enkele Kronieken staan haaks op het ontwikkelingsbeeld dat momenteel wordt aangehouden. Zo had hertog Hendrik I volgens Molijs naast zijn al eerder genoemde jachtverblijf een verblijf op de Markt en een kasteel buiten de stadsmuur, naast de Gevangenpoort (Leuvense poort). Deze drie bouwwerken moeten relatief 'kort' na elkaar zijn gebouwd. Waarom heeft de hertog zijn kasteel buiten de stadsmuur gebouwd?

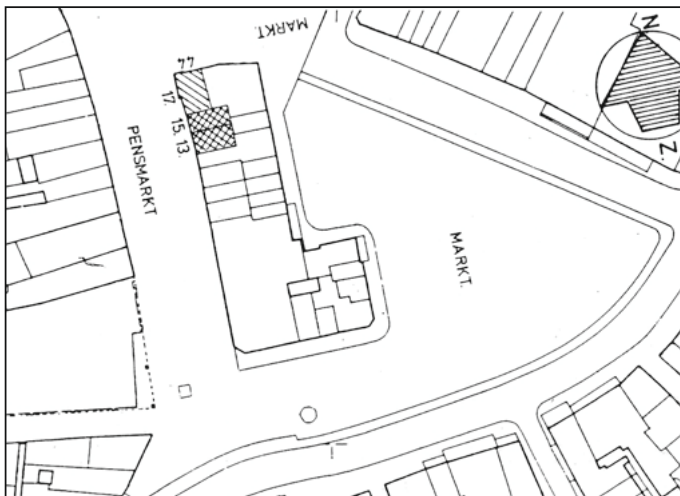
Aanpak van de studie naar het ontstaan van 's-Hertogenbosch

In dit artikel wordt een nieuw ruimtelijk ontwikkelingsmodel voor de vroege stad 's-Hertogenbosch geschetst op basis van de resultaten van bouwhistorisch, archeologisch en historisch onderzoek en nieuwe stedenbouwkundige inzichten. De economische, politieke, militaire en geografische historie van de stad en de Meierij wordt slechts aangestipt waar dit voor een beter begrip van dat model noodzakelijk is.

Het bouwhistorisch onderzoek is een belangrijke bron van kennis over de vroegste geschiedenis van Den Bosch. Bouwhistoricus Ad van Drunen heeft in 's-Hertogenbosch vanaf 1975 het zogenoemde 'bouwblokonderzoek' opgezet, met name binnen het gebied van de 'eerste' stadsmuur van rond 1222. Zijn onderzoek was bedoeld om een zo goed en compleet mogelijk beeld te verkrijgen van de stad in de zestiende eeuw, maar leverde ook vondsten van oudere datum op. Een andere bron van informatie over de vroegste stad is de *Kroniek van Molius*. Beide bronnen worden in de hiernavolgende sub-paragrafen geïntroduceerd. De resultaten en de interpretatie ervan komen later aan de orde in de beschrijvingen van de drie oudste bouwfasen van 's-Hertogenbosch.

Het bouwhistorisch onderzoek van de panden Pensmarkt 13-15

In het voorjaar van 1984 startte de restauratie en reconstructie van de panden Pensmarkt 13 en 15, gelegen in het blok op de Markt (zie afbeelding 3). De eigenaar, de familie Van der Ven, had de opdracht gegund aan de bekende plaatselijke architect Jan van de Eerden. De familie Van der Ven was al drie generaties eigenaar van de panden, die bouwtechnisch sterk in verval waren geraakt. In het begin van de twintigste eeuw had grootvader het geheel gepacht om hier café Jan van der Ven te beginnen. Het café, gelegen in het centrum van de stad, floreerde omdat de paardentram uit Vught precies voor de deur stopte. Na korte tijd werd hij eigenaar van het café.

3. Situatieschets van de panden Pensmarkt 13-15 te 's-Hertogenbosch op de huidige kadastrale kaart (tekening P. Manuhutu, Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch)

8 Uitterhoeve, *Annales Egmondenses*, 144-145; Camps, *Het stadsrecht*, 60.

9 Camps en Van Synghel, *Digitaal Oorkondeboek Noord-Brabant*.

10 Kuijer, *'s-Hertogenbosch*, 42.

11 Vriendelijke mededeling R. Glaudemans, de huidige bouwhistoricus van de gemeente 's-Hertogenbosch.

12 Vriendelijke mededeling H. Janssen en R. van Genabeek, de huidige archeoloog van de gemeente 's-Hertogenbosch.

13 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch*, 74.

14 Janssen, *Van Bos tot Stad*, 53-63.

4. Het Schermersoproer van 1579. Op de voorgrond het blok op de Markt. Aan de linkerzijde van het blok stond aan de Pensmarktzijde de tweede Lakenhal, die later in afzonderlijke huizen is verdeeld. Gravure door G.J. de Huyser uit 1776 naar een schilderij van Jan van Diepenbeeck (1573-1621). (gravure in bezit auteur; schilderij collectie Noordbrabants Museum)

5. Prentbriefkaart van de Pensmarkt in 's-Hertogenbosch uit 1905. Op de achtergrond het stadhuis. Het tweede pand van links is Pensmarkt 15. Het werd in 1905/1906 gesloopt. Foto D.G.A. Schnabel, Dordrecht (Uitgeverij Nauta, Velsen; kaart in bezit auteur)

De panden Pensmarkt 13-15 omvatten tweederde deel (het midden en het rechter deel) van de tweede Lakenhal. Op de gravure van het Schermersoproer (afbeelding 4) is de voor-gevel van rond 1600 (nu de panden 17, 15 en 13) geheel afgebeeld met inbegrip van de toen al vernieuwde gevelpartij voor het rechter gedeelte (nummer 13). Kort daarna moet er volgens de architect een nieuwe gevel ontworpen zijn met drie trapgevels. Met behulp van een oude foto op een prentbriefkaart uit 1905 (afbeelding 5) en zijn opmeting van de voorgevel slaagde architect Jan van de Eerden erin het middelste gedeelte van het pand te reconstrueren. Een geslaagde restauratie volgde, want op 9 juni 1987 ontving de familie Van der Ven, uit handen van de toenmalige voorzitter van de afdeling Noord-Brabant van de Bond Heemschut, H. Bergé, de Heemschut jubileum restauratieprijs voor Noord-Brabant.

Gelet op de ligging van de panden Pensmarkt 13-15 in het blok op de Markt (zie afbeelding 3) en het vermoeden dat een deel van de kapconstructie weleens een van de oudste van de stad kon zijn, verzocht de dienst Bouwhistorisch Onderzoek en Archeologie van de gemeente 's-Hertogenbosch Hans Witmer, de auteur van dit artikel, gedurende de eerste fase van de restauratie de bouwactiviteiten te begeleiden en bouwhistorisch onderzoek te verrichten. Tevens was het de bedoeling informatie te verkrijgen over de ouderdom en de ontwikkeling van de panden zelf en het blok op de Markt en meer inzicht te verwerven in de vroegste geschiedenis van de stad. Op deze locatie waren ook de Lakenhal, het Broodhuis en het Vleeshuis gesitueerd. Algemeen wordt aangenomen dat door uitbreidingen van deze voor de stad belangrijke voorzieningen het blok op de Markt zijn huidige vorm heeft verkregen.

De archeologen van de gemeente 's-Hertogenbosch hebben tijdens het bouwhistorisch onderzoek in de kelders van de panden Pensmarkt 13-15 vier putten gegraven.¹⁵ Tijdens de ontmanteling van het pand ontstond een conflict tussen de gemeente en de aannemer. Om die reden werd Witmer op een bepaald moment de toegang tot het bouwterrein onttrokken. Het bouwhistorisch onderzoek kon daarom helaas niet optimaal worden uitgevoerd.

Wel werd ter plaatse van de 'achtergevel' van de panden Pensmarkt 13 en 15 oud muurwerk in Vlaams metselverband gevonden.¹⁶ Vlaams verband is een metselverband waar binnen een laag afwisselend koppen en strekken worden toegepast. Vlaams verband is in de Nederlanden het vroegst toegepaste metselverband en komt voor tot het tweede kwart van de veertiende eeuw. Het wordt onder andere opgevolgd door kruisverband. Deze vondst is aanleiding geweest het bouwblok op de Markt nader te bestuderen. Het idee dat de handelsgebouwen (het Broodhuis, het Vleeshuis en de Lakenhal) de start zijn geweest voor de verdere ontwikkelingen van het blok op de Markt, moet naar de mening van de auteur bijgesteld worden. In het midden van het blok op de Markt is namelijk sprake van een soort 'ruggengraat'. Er is immers ook oud, mogelijk vroeg-dertiende-eeuws metselwerk in Vlaams metselverband aanwezig in de kelders van de panden in het blok op de Markt aan de Markt-zijde. Dat bracht de auteur op het idee dat er misschien ooit een doorlopende muur had gestaan. Op basis daarvan kan verondersteld worden dat de handelsgebouwen na 1280/1290 tegen deze ruggengraat zijn aangebouwd. Deze veronderstelling leidde vervolgens tot de gedachte dat deze ruggengraat mogelijke een onderdeel zou kunnen zijn van een vroegere, nog onbekende fase in de ontwikkeling van 's-Hertogenbosch.

15 Lezers die geïnteresseerd zijn in de resultaten van het 'Archeologisch onderzoek in de panden Pensmarkt 13 en 15' kunnen deze aanvragen bij de auteur via h.witmer51@gmail.com.

16 Vriendelijke mededeling E. Nijhof, archeoloog 's-Hertogenbosch. Bouwhistorici gaan er in het algemeen vanuit dat metselwerk pas na 1200 wordt toegepast. E.D. Orsel beschrijft in zijn artikel 'Stenen van de graaf' echter de vondst van metselwerk vóór 1200 in Leiden en Rijnsburg.

De Kroniek van Molius

In december 2003 verscheen een geannoteerde uitgave van *De Kroniek van Molius*.¹⁷ Willem Moel (Mool), later bekend onder zijn Latijnse naam Molius, werd in 's-Hertogenbosch geboren in 1500 of 1501. Na in zijn geboortestad de Latijnse school doorlopen te hebben studeerde hij in Leuven en behaalde daar in 1532 de graad van *magister*, vermoedelijk *magister artium*.¹⁸ In de middeleeuwen was *magister artium* een academische graad die men ontving na bestudering van de zeven vrije kunsten: Grammatica, Rhetorica, Dialectica, Mathematica, Geometria, Musica en Astronomia. Vóór 1525 werd Molius tot priester gewijd en was hij verbonden aan de Sint-Jan als rector van het altaar van Sint Antonius. Ook trad hij in 1532 toe tot de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. Op 29 september 1565 stierf hij en op 6 oktober werd in de Sint-Jan door de broederschap een uitvaartmis voor hem opgedragen. Omstreeks het midden van de zestiende eeuw schreef Molius een kroniek over de stad 's-Hertogenbosch vanaf de stichting in de twaalfde eeuw tot circa 1550. Molius baseert zijn verhaal over het ontstaan van 's-Hertogenbosch op overleveringen en op niet nader aangegeven schriftelijke bronnen. Oorkonden over het ontstaan van de stad zijn er niet. Er bestaan enkele oorkonden over verdragen gesloten tussen de hertog Hendrik I van Brabant en de graaf van Holland. Wel heeft Molius als priester verbonden aan de Sint Jan toegang gehad tot het archief van de kerk. Tot op heden wordt door historici niet uitgesloten dat Molius de vroegste geschiedenis van de stad verzonnen heeft. De Kroniek van Peter van Os, die ouder is dan die van Molius, vermeldt niets over het ontstaan van de stad. De Kroniek van Cuprinus verwijst naar Molius.

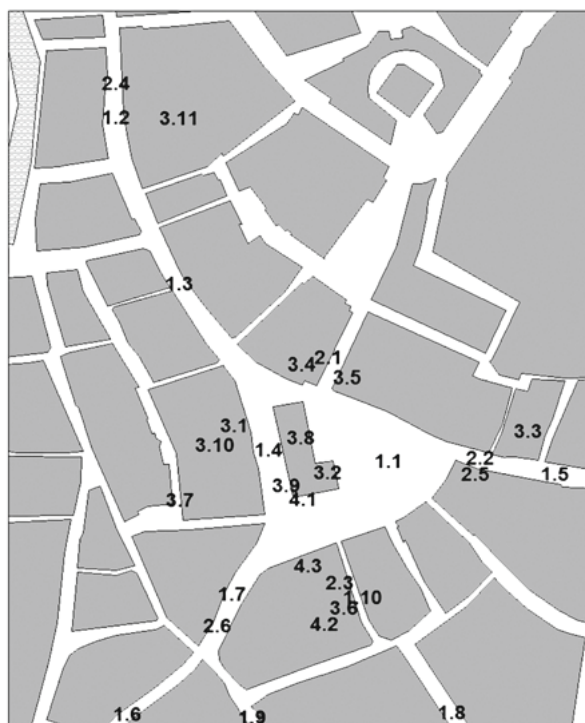
De oorspronkelijke tekst van de Kroniek van Molius is niet bewaard gebleven. De tekst van zijn kroniek kon echter gereconstrueerd worden op basis van op elkaar gelijkende afschriften in het Latijn, waaronder het Handschrift T in de Abdij van Tongerlo.¹⁹ Dit oudste afschrift van deze kroniek dateert uit 1553 en is geschreven op een aantal aaneengenaaide katernen papier zonder band.²⁰ Een auteur wordt niet genoemd evenmin als de kopiist. Het is onbekend hoe het bij de abdij terecht is gekomen. De auteurs van *De Kroniek van Molius* hebben deze afschriften geanalyseerd om zo de oorspronkelijke tekst te reconstrueren. De afwijkingen tussen de verschillende versies hebben zij eveneens opgenomen in hun boek.

Zou deze *Kroniek* wellicht een antwoord kunnen geven op de hypothese dat de Markt al vroeg ommuurd is geweest? Molius beschrijft in zijn kroniek namelijk drie bouwfasen van de stad.²¹ En dat terwijl er tot op heden maar twee bekend zijn, namelijk de 'eerste' stadsmuur (circa 1222) en de 'tweede' stadsmuur uit de veertiende eeuw (zie afbeelding 2 op pagina 16). Ten behoeve van deze studie zijn de teksten over bouwwerken en over de opbouw van de stad uit de kroniek gelicht. Door deze tekstgedeelten vervolgens chronologisch te noteren, konden ze beter geanalyseerd worden.²²

Een kaart ter oriëntatie

In dit artikel komen nogal wat straatnamen, namen van gebouwen en van poorten voor. Om de lezer te helpen de juiste ligging daarvan voor ogen te houden, is een kaart bijgevoegd (zie afbeelding 6 op pagina 23). Op die kaart staat de plattegrond van het huidige centrum van 's-Hertogenbosch getekend met daarop aangegeven de straten en de locaties van de gebouwen en poorten die in dit betoog aan de orde komen.

6. Het huidige centrum van 's-Hertogenbosch met de straten en gebouwen die in dit artikel aan de orde komen
- 1. Straten:**
 1.1 Markt, 1.2 Orthenstraat, 1.3 Hooge Steenweg, 1.4 Pensmarkt, 1.5 Hinthamerstraat, 1.6 Vughterstraat, 1.7 Schapenmarkt, 1.8 Verwersstraat, 1.9 Achter Het Wild Varken, 1.10 Ridderstraat
- 2. Poorten:**
 Pre-stedelijke fase, kleine vesting: 2.1 Brusselsepoort, 2.2 Leuvensepoort, 2.3 Heilige Mariapoort
 Vergrote vesting rond 1222: 2.4 Brusselsepoort, 2.5 Leuvensepoort, 2.6 Vughterpoort
- 3. Gebouwen:**
 3.1 Jachtverblijf van de hertog, 3.2 Verblijf van de hertog op de Markt, 3.3 Tweede kasteel van de hertog, 3.4 De Moriaan, 3.5 De Roodenburg, 3.6 Het Huis van de Ridder, 3.7 Minderbroedersklooster, 3.8 Het blok op de Markt, 3.9 Lakenhal, Broodhuis en Vleeshuis, 3.10 Lombardenhuis, 3.11 Plan Geertru van Van Lanschot
- 4. Bossche Stadhuizen:** 4.1, 4.2 en 4.3.

Geografie

De stad 's-Hertogenbosch ligt in een van oorsprong vrij vlak gebied waar vrijwel de gehele Meierij en zelfs een deel van Belgisch Limburg op afwatert. Tal van beken en beekjes brengen hun water naar de drie hoofdstromen: de Dieze, de Dommel en de Aa. De Dieze wisselt tegenwoordig iedere paar kilometer van naam. Het gedeelte langs Esch en Vught heet nu Essche Stroom. In 's-Hertogenbosch heten heel wat aftakkingen 'Binnen Dieze'. Tot bij Halder en Berlicum hebben Dieze, Dommel en Aa nog een behoorlijk verval. Bij 's-Hertogenbosch komen ze echter uit in vrij vlak terrein en verdwijnt die natuurlijke neiging verder te stromen, met dus waterophopingen en vroeger zelfs moerassen als resultaat. De oorspronkelijke loop van de rivieren in die laaggelegen gronden en moerassen is een van de puzzels bij het onderzoek naar de vorming van de stad. Duidelijk is wel dat aan de noordzijde slechts één rivier al het water moet afvoeren naar de Maas: de Dieze. Langs dat deel van de Dieze kon bij hoge waterstanden op de Maas ook Maaswater de Meierij binnendringen en bijdragen aan de waterophopingen en zelfs overstromingen in en rond 's-Hertogenbosch.

Hoogma spreekt van een deltagebied (zie afbeelding 7).²³ Het gebied ten noorden van het vroegste stedelijk gebied kan wellicht beter omschreven worden als een gebied met

17 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*.

18 de.wikipedia.org/wiki/Magister_artium.

19 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 145 en 147.

20 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 28 en 29.

21 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 83, 95 en 63.

22 Lezers die geïnteresseerd zijn in de volledige, chronologisch genoteerde teksten van de *Kroniek van Molius* betreffende de bouw van en de gebouwen in Den Bosch vanaf de stichting in de twaalfde eeuw tot circa 1550 kunnen deze aanvragen bij de auteur via h.witmer51@gmail.com.

VERKLARING

350° OORSPRONKELIJK NIVEAU DEKZAND

HOOGTELIJNEN DEKZAND

BESTAANDE OMMURING

GROTEDEELS GEAMOVEERDE
1e-, 2e- EN 3e OMMURING

A - MARKT

B - ST. JANSKATHEDRAAL

C - ST. JACOBSKERK

D - REFUGIEHUIS

DE BINNENSTAD VAN 'S-HERTOGENBOSCH

GEOMORFOLOGIE DEKZAND

7. Deze hoogtekaart van de binnenstad van 's-Hertogenbosch van D. Hoogma dateert uit 1994 en is op dit moment de best beschikbare.* De hogere en lagere dekzandgebieden zijn aangegeven op basis van gegevens die tijdens boringen, sonderingen en visuele waarnemingen tijdens opgravingen tot en met 1992 zijn verkregen. De resultaten van de onderzoeken van W. Heesters uit 1977 en H. Janssen uit 1983 zijn er echter niet in verwerkt. De aangegeven hoogten van het dekzand ter plaatse van de stadspoort in de Orthenstraat en ter plaatse van het Geertru-terrein van Van Lanschot stemmen niet overeen met die onderzoeksresultaten (zie afbeelding 20 op pagina @@@@). Hoogma is uitgegaan van de aanwezigheid van een deltagebied boven het vroegste stedelijk gebied. Dit kan wellicht beter omschreven worden als een gebied met laaggelegen gronden, voorzien van lage en hoge begroeiingen, moerassig van karakter met wisselende waterstanden en waterstromen. Dit houdt in dat de dekzandhoogten vanaf de Moriaan (aan de noordkant van de Markt, A op de kaart) in noordelijke richting waarschijnlijk veel sneller afnemen dan op deze tekening is aangegeven.

* De archeologische dienst van het Erfgoedhuis heeft in het voorjaar van 2016 aangegeven dat zij starten met een nieuwe versie van deze kaart.

** Heesters, *Graven in het Bossche verleden*; Janssen, *Van Bos tot Stad*, 71.

laaggelegen gronden, voorzien van lage en hoge begroeiingen, moerassig van karakter met wisselende waterstanden en waterstromen. Dicht bij de vroegste nederzetting bevonden zich gecultiveerde laaggelegen gronden voorzien van greppels, waar boeren en ambachtslieden hun beroep uitoefenden. De Aa, de Dommel en de Dieze stroomden vanuit de Meierij door en langs de nieuwe nederzetting en ‘persten’ zich door het laagland ten noorden van de eerste vesting met als gevolg fluctuerende waterstanden.

In dat natte gebied lagen enkele grotere en kleinere hoogten, zogeheten ‘donken’. De plaatsnaam Den Dungen verwijst daar nog naar. De inwoners woonden, vanwege wateroverlast, *op die dunghen*, ofwel op de hoge zandruggen. Op de grootste en hoogste hoogte is de stad ’s-Hertogenbosch gesticht. In het lage natte gebied zal een moerasvegetatie gegroeid hebben, mogelijk een broekbos. Een broekbos is een bos waarvan de vegetatie sterk wordt bepaald door de (hoge) waterstand van het grondwater. Elzen, berken of wilgen vormen er de boomlaag. De centrale hoogte was, zo bleek bij archeologisch onderzoek, met forse bomen begroeid.²⁴

Het afwateringssysteem ter plaatse van ’s-Hertogenbosch was permanent aan verandering onderhevig. Buisman beschrijft de in het midden van de dertiende eeuw vaker optredende en ernstiger overstromingen van Rijn en Maas, zowel bovenstrooms van Nederland als in Nederland zelf. Hij verklaart dat – zoals vele anderen – door de ontginningen in het stroomgebied van die rivieren.²⁵ Die ontginningen begonnen namelijk doorgaans met het opruimen van de aloude bossen die het regenwater langer vasthielden dan het nieuwe boerenland dat juist snel ontwaterd moest worden.²⁶

Van Asseldonk heeft in zijn proefschrift en andere publicaties betoogd dat in de Meierij, die door de Dieze, de Dommel en de Aa ontwaterd wordt, vanaf 1180 in fors tempo woeste gronden werden ontgonnen, hetgeen we weerspiegeld zien in de uitgifte van grond tegen cijns. Dit zette verder door gedurende de gehele dertiende eeuw en eindigde mogelijk pas tegen 1350.²⁷ Vera constateert in zijn proefschrift een voorkeur voor het ontginnen van bosgrond in plaats van heidegronden. De opbrengsten van het hout zullen een rol gespeeld hebben, maar ook het aanwezige reservoir van humeuze stoffen, waarvan de landbouw profijt had.²⁸

De ontginningen veroorzaakten een versnelde afwatering van het stroomgebied van Dommel, Aa en Dieze. Beken die eerst dankzij de sponswerking van het natuurlijke landschap ruim de tijd kregen om overvloedige regen af te voeren, moesten diezelfde waterhoeveelheid nu in veel kortere tijd verwerken. Dat paste niet in de oude beekbeddingen en zo ontstonden overstromingen en veranderingen in de loop van die beddingen. In tijden dat ook de waterstand in de Maas steeg, kwam ’s-Hertogenbosch klem te zitten tussen overstromingen van twee kanten. De Maas is een regenrivier. Bij langdurig regenachtig weer stroomde niet alleen langs de Meierijbeken veel water naar ’s-Hertogenbosch, maar ook langs de Maas. Aanvankelijk had de Maas ten westen van Heusden bij hoge waterstand nog een extra afvoer via de oude Maas, maar in 1270 werd die afgedamd.²⁹ De Maas zal sindsdien vaker de omgeving van ’s-Hertogenbosch blank gezet hebben. Zoals we zullen zien waren al in de dertiende eeuw ophogingen van de bodem het antwoord op deze bedreigingen van de stedelijke nederzetting ’s-Hertogenbosch.

23 Zie tekening D. Hoogma 1994, A3 formaat, losse bijlage nr.3 bij Hoogma en Steketee, *’s-Hertogenbosch, Waterstad*, met tekst: ‘De ingrepen in het waterlopenstelsel binnen de huidige stadsmuren’.

24 Janssen, *Van Bos tot Stad*, 57.

25 Dit is een algemeen verhaal over de grote rivieren en zal ook gelden voor de Maas ten noorden van ’s-Hertogenbosch.

26 Buisman, *Duizend jaar weer*, Deel I, 484.

27 Van Asseldonk, *De Meierij van ’s-Hertogenbosch*.

28 Vera, *Gemene gronden in de Meierij*, 36.

29 Leenders, ‘Zoe lanck ende breedt’.

9. Kaart van 's-Hertogenbosch door Jacob van Deventer (circa 1500/1505-1575), handgetekend en ingekleurd, circa 1545. Linksboven op de kaart Orthen, rechtsboven Hintham en linksonder Vught.

8. Overstroming in de Vughterstraat in 's-Hertogenbosch, gezien vanaf de Pieckepoort (de derde Vughterpoort) richting Markt. (Foto L. Stollenwerk, maart 1876, archief Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch)

Rivieren met voldoende breedte en diepte zijn heel geschikt als handelsweg. Tot hoever de Dieze, Dommel en Aa ten zuiden van Den Bosch bevaarbaar waren en in hoeverre watermolens daarbij een hindernis waren, is een punt van discussie. Ten noorden van de stad zal er geen probleem geweest zijn en was via de Maas een groot gebied bereikbaar. Maar we mogen de landwegen niet vergeten. Vught was al vroeg in de elfde eeuw voorzien van tol- en muntrecht en rond 1200 waren hier nog altijd kooplieden actief.³⁰ In Vught kwam de oude landweg vanuit Antwerpen aan bij de laag gelegen gronden en moerassen waarin Den Bosch zou verrijzen. Het ligt voor de hand dat in Vught overslag van goederen van landverkeer op schepen en omgekeerd plaatsvond, wat deze vroege Vughtse handelsfunctie kan verklaren.

Het vele water rondom de stad bood Den Bosch dus goede kansen op handelsgebied, maar betekende ook een bedreiging in de vorm van overstromingen. Men bouwde daarom bij voorkeur op de hogere donken en beschermde zich tegen de toenemende wateroverlast door het opheffen van de gronden.

Het 'jachtkasteel' van de hertog

Vanaf de negende eeuw vinden we in oorkonden vermeldingen van bezittingen in Orthen, die overigens steeds anders beschreven werden en ook steeds in verschillende handen waren.³¹ In de vroege twaalfde eeuw verwierf Godfried, hertog van Leuven, in Orthen een bezit dat voordien toebehoorde aan de benedictijnerabdij Brauweiler, gelegen in de omgeving van Keulen.³² Onbekend is wat dit bezit precies voorstelde en waar het centrum

30 Huijbers, 'Central places', 202; Kappelhof, 'Vught in de Middeleeuwen', Conclusies.

31 Camps, *Oorkondenboek*, nrs. 15, 17, 32.

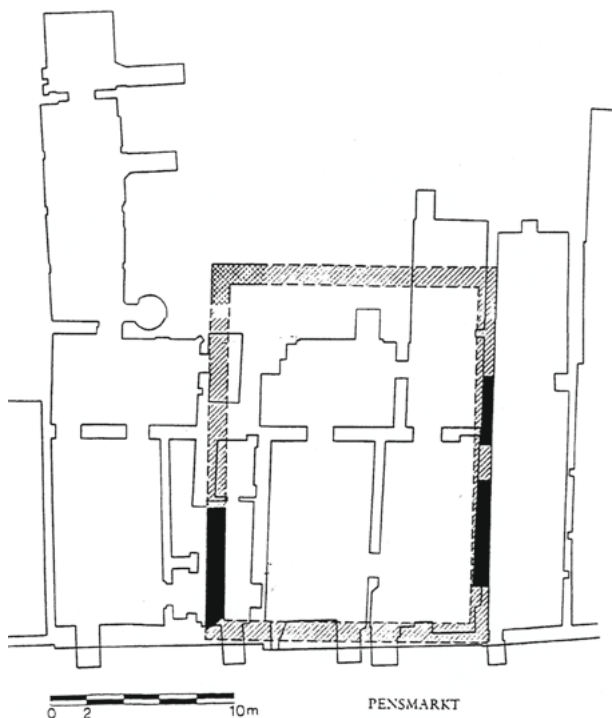
32 Camps, *Oorkondenboek*, nr. 36; zie ook nr. 73 uit 1179, Vriendelijke mededeling T. Kappelhof: Het gaat om de familie Van Leuven die graven waren van Brabant. Zij hadden hun stamslot in Leuven. Vanaf 1101 worden zij vernoemd als hertog van Lotharingen. Later werd dat hertog van Lotharingen en Brabant.

ervan lag. Op basis van de latere geschiedenis mogen we aannemen dat het centrum nabij de Sint-Salvatorkerk lag en dat een groot deel van de laaggelegen gronden en moerassen waarin Aa, Dommel en Dieze samenstromen, ertoe behoorde, met inbegrip van die grote, toen beboste donk die op twee kilometer afstand ten zuiden van Orthen lag (zie afbeelding 9 en afbeelding 7). De oude Salvatorkerk van 1545 stond 125 meter ten noordoosten van de huidige Salvatorkerk uit 1945.

Algemeen wordt aangenomen dat het bos op en om die donk een hertogelijk jachtgebied was. Ter plaatse van de panden Pensmarkt 20-22, gelegen aan de westzijde van die donk, zijn één meter brede tufstenen fundamenteen aangetroffen die op basis van vondsten tijdens het archeologisch onderzoek konden worden gedateerd op omstreeks 1170 (zie afbeelding 10).³³ Het tufstenen huis (15,5 × 21 meter) was iets ingegraven in het dekzand dat hier op 4,00 meter +NAP ligt.³⁴ De situering ervan is opmerkelijk want het huis staat niet, zoals men in dit natte gebied zou verwachten, op het hoogste dekzandniveau (6,00 meter +NAP) in deze omgeving. Dat bevond zich aan de noordzijde van de Huidige Markt ter plaatse van de Moriaan (zie afbeelding 7 op pagina 24).

10. Kelders en fundering van het jachtverblijf van de hertog van Brabant en het latere Lombardenhuis, aangegeven op de huidige kaart van de panden Pensmarkt 16/18-22. In zwart en gearceerd is de vermoedelijke vorm van de tufstenen fundering van het verblijf van de hertog aangegeven dat gedateerd wordt omstreeks 1170, naar bouwhistorische en archeologische gegevens van Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch.

Dit tufstenen verblijf wordt door Van Drunen en Janssen geïnterpreteerd als het eerste hertogelijk verblijf in het 'latere' 's-Hertogenbosch.³⁵ De kroniekschrijver Molius noemt in zijn beschrijving de vestiging van het jachtverblijf mede als reden voor het ontstaan van de stad.³⁶ Van Drunen beschrijft dat de oorspronkelijke maatvoering vierkant is geweest (15,5 × 15,5 meter). Deze maten zijn te ruim voor een wohntoren. Hij vermoedt dat het verblijf met vijf meter is vergroot, daar bij het archeologisch onderzoek op het achterterrein uitbraaksleuven zijn aangetroffen die met tufsteen- en baksteenpuin waren gevuld.³⁷ Deze mogelijke uitbreiding zal waarschijnlijk na 1196 zijn gerealiseerd, gelet op de vondst van baksteenpuin, een dan nieuw bouw materiaal. Uitgaande van de oorspronkelijke vierkante uitvoering en het gebruik van tufstenen muren van één meter dik kunnen we uitgaan van een mogelijk tweelaags versterkt verblijf voor de hertog op deze locatie. Het gaat echter te ver deze vrij eenvoudige behuizing een jachtkasteel te noemen.

Het jachtverblijf werd vermoedelijk verwoest bij de inval van de graven van Holland en Gelre in 1202. Mogelijk werd het niet (geheel) hersteld. Zeker is dat de hertog in 1228 een deel van zijn terrein aan de minderbroeders schonk.³⁸

Hoe zag dit jachtverblijf eruit? De *Kroniek van Molius* vermeldt hierover: 'De jagers van de hertog hadden deze hut omgeven met een wal en een soort gracht om geen geweld te hoeven duchten van vijanden of van hun rivalen van elders.'³⁹ De Latijnse tekst van Molius vermeldt het woord *casulae*, dat hutje betekent. In de tijd van Molius waren er geen sporen meer te zien van de oorspronkelijke bebouwing hier. Het gekozen woord moet dus als een interpretatie worden gezien.

Molius' tekst wijst verder op het bestaan van een gegraven waterloop gelegen rondom de eerste huisvesting van de hertog en het latere terrein van de minderbroeders. Tijdens de restauratie van het Bossche stadhuis aan het begin van deze eeuw en de totstandkoming van de nieuwbouw aan Achter het Stadhuis is een deel van de 'eerste' stadsmuur van 1222 teruggevonden. Tot verrassing van de archeologen werd daar een relatief forse doorgang aangetroffen voor de Verwersstroom (zie afbeelding 24 op pagina 51). Op basis van archeologisch onderzoek kan niet worden aangegeven of de Verwersstroom een natuurlijke waterloop of een gegraven waterloop was. De aanwezigheid van een doorgang wijst er wel op dat deze

stroom aanwezig moet zijn geweest tijdens of vóór de realisatie van dit deel van de ommuring. Hoe de Verwersstroom binnen de muren van 1222 precies gelopen heeft, is niet met zekerheid aan te geven. Wel zijn concrete aanwijzingen voor deze waterloop aangetroffen tijdens het archeologisch onderzoek (1985/1987 en 1999) van het minderbroedersterrein aan de zuidzijde van het terrein van het hertogelijk jachtverblijf.

11. Het stratenpatroon binnen de ommuringen van 's-Hertogenbosch, zoals aangegeven op de kaart van Jacob van Deventer uit circa 1545, is nagenoeg onveranderd tot op de dag van vandaag. Wel zijn enkele van de door hem getekende waterlopen intussen gedempt, zoals die in het oostelijk stadsgedeelte achter de Bethaniëstraat.

33 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch*, 107-108.

34 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch*, 108; Janssen, 's-Hertogenbosch, een novum oppidum', 104-105.

35 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch*, 107-108; Janssen, 's-Hertogenbosch, een novum oppidum', 104-105.

36 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 73-75.

37 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch*, 107-108.

38 Kuijper, *'s-Hertogenbosch*, 62.

39 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 73-75.

Deze omgrachting completeerde een stelsel van waterlopen rondom een groot gebied vanaf de huidige Markt tot aan de later gedempte stroom achter de oude Jacobskerk aan de Bethaniëstraat in het oostelijk stadsdeel. Een van de oudste kaarten van 's-Hertogenbosch, die van Jacob van Deventer van circa 1545, laat in het middelste gedeelte van west naar oost duidelijk een gebied zien dat omgeven wordt door de Verwers- en de Marktstroom – evenwijdig aan respectievelijk de Verwersstraat in het zuiden en de Hinthamerstraat in het noorden – en een stroom in de vorm van een halfronde verbinding in het oostelijk gedeelte van de stad, binnen de stadsmuur uit de tweede helft van de veertiende eeuw (zie afbeelding 11).

De beschermende aanwezigheid van deze waterlopen en het (jacht)verblijf zijn wellicht bepalend geweest voor het ontstaan van de stad en verklaren mogelijk de grote toeloop van ambachtslieden en handelaren.⁴⁰

's-Hertogenbosch, een *novum oppidum*

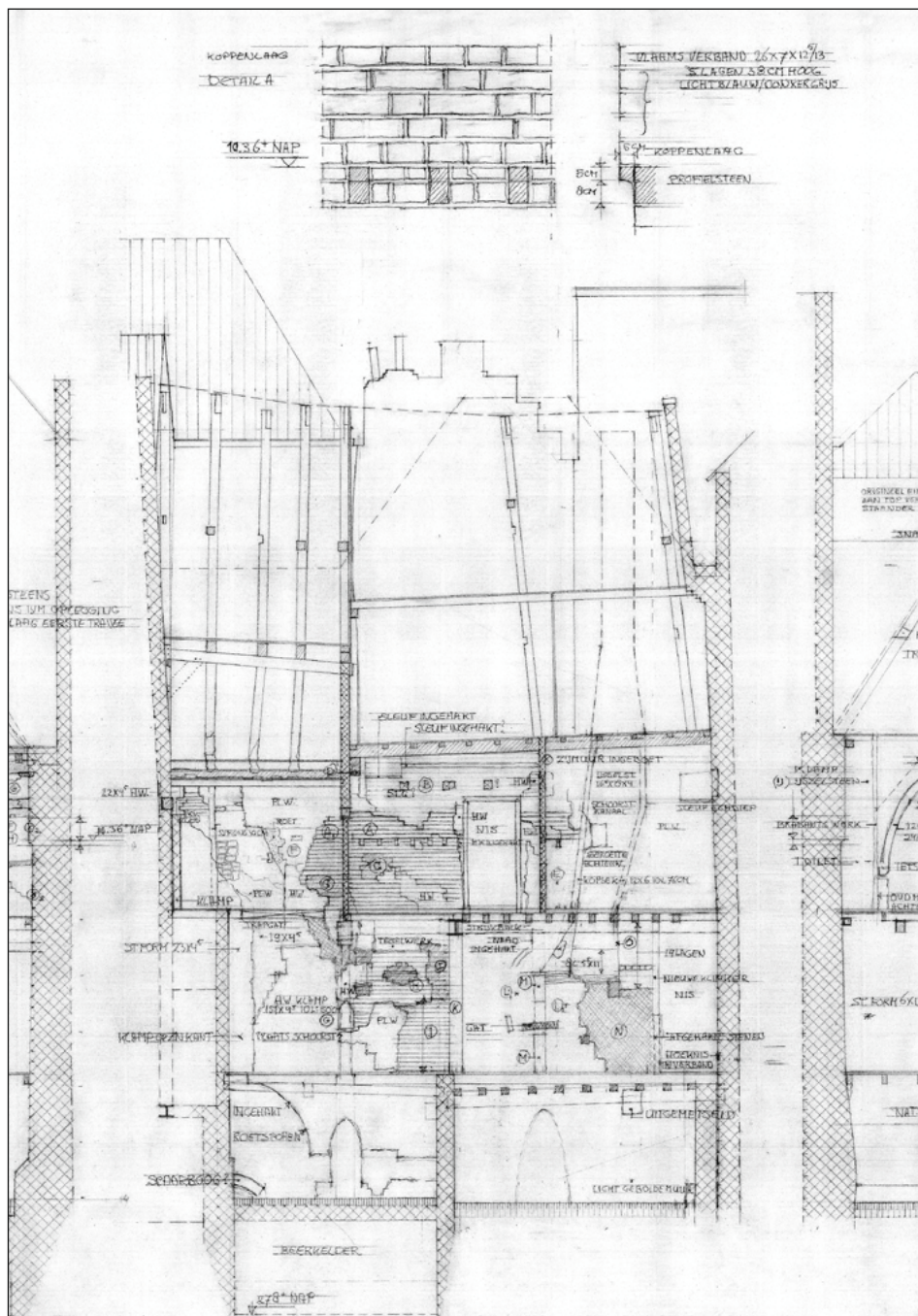
Op zoek naar nieuwe inzichten in de vroegste ontstaansgeschiedenis van 's-Hertogenbosch worden in deze paragraaf verschillende bronnen en visies naast elkaar gelegd en op elkaar betrokken. Achtereenvolgens komen aan de orde: de resultaten van bouwhistorisch onderzoek rondom de Markt, teksten uit de *Kroniek van Molius*, de discussie tussen Camps en Van Uytven over de stichtingsdatum van de stad, de relatie tussen oud machtscentrum Vught en nieuwkomer 's-Hertogenbosch en de aanval op Den Bosch door de graven van Holland en Gelre in 1202.

De resultaten van het bouwhistorisch onderzoek rondom de Markt

Tot op heden gingen historici er steeds van uit dat de Lakenhal, het Broodhuis en het Vleeshuis – tezamen gelegen op een groot driehoekig plein (Markt, Pensmarkt en Schapenmarkt) – het beginpunt hebben gevormd voor de verdere ontwikkelingen van het blok op de Markt. Bouwhistorisch onderzoek in het blok tussen de Pensmarkt en de Markt leidt echter tot andere inzichten. De in de Inleiding al kort aangestipte vondst van oud muurwerk in Vlaams metselverband ter plaatse van de 'achtergevel' van de panden Pensmarkt 13 en 15 en de aanwezige 'structuurlijn' tussen het pand De Moriaan op de markt en het Huis van de Ridder in de Ridderstraat zijn voor de auteur aanleiding geweest de geschiedenis van het bouwblok op de Markt nader te bestuderen.

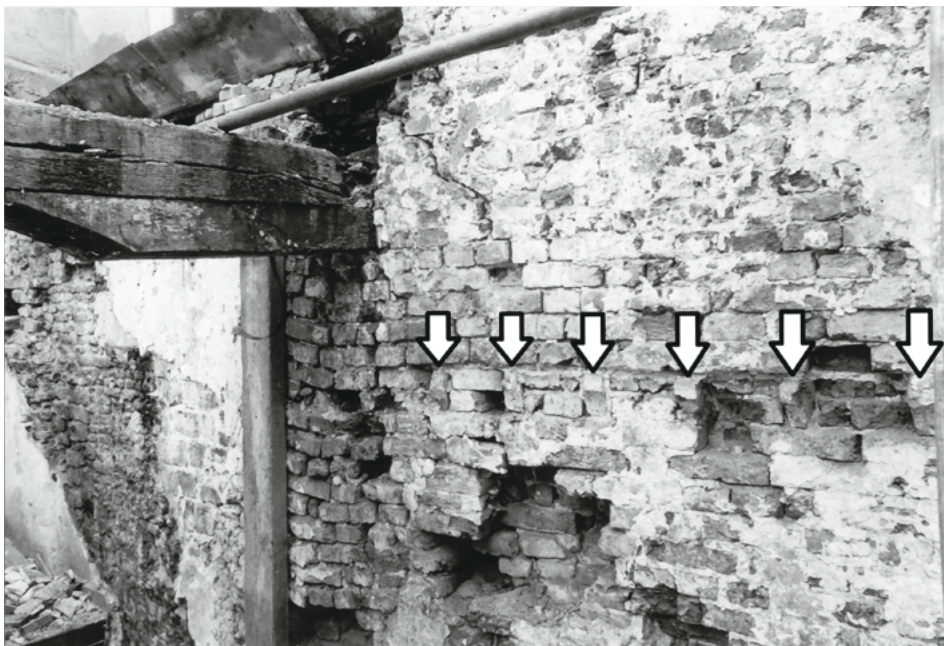
De panden Pensmarkt 13 en 15 nader beschouwd

Tijdens het bouwhistorisch onderzoek in het voorjaar van 1984 is in de achtermuur van de panden Pensmarkt 13-15 op de begane grond en de eerste verdieping oud metselwerk aangetroffen in Vlaams verband met steenformaat $26 \times 12,5-13 \times 6,5-7$ centimeter (5 lagen 38 centimeter) (zie de afbeeldingen 12 en 13). Het onderliggende muurwerk in de kelder was voorzien van pleisterwerk. Gelet op de bouwvallige staat van het pand had de aannemer schoonmaakwerk van de wanden of hakwerk verboden. Daarom konden alleen de zichtbare sporen worden opgetekend. Er bestaat echter geen reden om aan te nemen dat het Vlaams verband in de kelder niet aanwezig was. De bakstenen, in Vlaams verband gemetseld, waren donkergrijsblauw van kleur. Algemeen wordt aangehouden dat metselwerk in dit verband werd toegepast in de dertiende eeuw tot aan het tweede kwart van de veertiende eeuw.

12. Tekening van de achtermuur van de panden Pensmarkt 13-15 met een detailtekening van de aangetroffen geprofileerde bakstenen ter plaats van de eerste verdieping, halverwege naast de ingehakte kast (tekening J.W.G. Witmer, Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch)

13. Foto van een detail van de achterwand met de geprofileerde bakstenen op de eerste verdieping van de panden Pensmarkt 13-15. De geprofileerde bakstenen, die op hun kant zijn geplaatst, worden door de pijlen erboven aangeduid. (collectie Archief Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch)

Ter hoogte van de eerste verdieping zijn in de achtermuur staand aangebrachte geprofileerde bakstenen aangetroffen met daarop vijf lagen oud metselwerk in Vlaams verband met het formaat $26 \times 12,5-13 \times 7$ centimeter (5 lagen 38 centimeter). De sprong ten opzichte van het onderliggende metselwerk bedraagt slechts enkele centimeters. De bovenzijde van de geprofileerde bakstenen bevindt zich op 10,36 meter +NAP. Uitgaande van de keldervloerhoogte, 4,86 meter +NAP, betekent dit dat het muurwerk zeker 5,88 meter hoog is geweest. De aanwezigheid van geprofileerde bakstenen en de mogelijk verweerde kleurstelling van het metselwerk lijken te wijzen op een buitengevel, mede door het ontbreken van een 'tegenhanger' aan de voorzijde van de panden ter plaatse van de Pensmarkt. Daarnaast zijn er geen oorspronkelijke, dichtgezette gevelopeningen geconstateerd in de achtergevel van de panden.

Een relatie met een achterliggend bouwwerk aan de Marktzijde kon ook niet aangetoond worden. De huidige achtergevels van de aangrenzende panden op de Markt zijn duidelijk achter het muurwerk met Vlaams verband aangebracht. Bouwhistorisch onderzoek van het pand Markt 28, gelegen aan de oostzijde van het blok op de Markt, heeft aangetoond dat aan de achterzijde van het pand gebouwd was tegen een 0,70 meter dikke muur van een oudere structuur. Deze muur is bij de sloop van de panden Markt 28 en Pensmarkt 7 en 9 geheel verwijderd.⁴¹

Het blok tussen de Pensmarkt en de Markt wordt op kelderniveau in het midden dus duidelijk verdeeld door een doorgaande muur (de zwarte lijn op afbeelding 14).⁴² Verbindingen tussen de panden aan de Pensmarkt en de Markt op kelderniveau ontbreken nagenoeg, ondanks de zeer beperkte diepte van de panden. Daarnaast is in de panden Markt 12, 14, 18, 18a, 20 en 32-34 en Pensmarkt 17 op kelderniveau ook metselwerk in Vlaams verband aangetroffen (gemarkeerd met sterren op afbeelding 14).

14. Kelderkaart van het blok op de Markt met daarop met sterren gemarkeerd de kelders, waar metselwerk in Vlaams verband is aangetroffen. Met een dikke zwarte lijn is de 'ruggengraat' aangegeven, de doorlopende muur die het blok doormidden deelt. (markering door auteur op tekening ondergrond uit collectie Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch)

Het muurwerk in Vlaams verband met een hoogte van bijna zes meter in de panden Pensmarkt 13 en 15 is mogelijk een nog bestaand oorspronkelijk onderdeel

van deze doorgaande muur of 'ruggengraat'. Het aanwezige muurwerk in dit verband in de kelders in het blok op de Markt zou eveneens een relatie gehad kunnen hebben met de geconstateerde 'ruggengraat' in het blok op de Markt (zie afbeelding 14). In *'s-Hertogenbosch, van straat tot stroom* beschrijft Van Drunen dit blok. In een aantal panden zijn zeer oude kelders, zware funderingen en spaarbogen – een open boog of boognis in een metselwerk muur om materiaal en arbeid te sparen – aangetroffen, met name in het uitstekende deel van het bouwblok op de Markt.⁴³ Sinds de start in 1975 van het bouwhistorisch onderzoek in 's-Hertogenbosch zijn systematisch aantekeningen en waarnemingsverslagen gemaakt tijdens verbouwingen, vernieuwbouw en het slopen van delen of gehele panden in het centrum. Deze aantekeningen en waarnemingen zijn per pand en per blok gearcheveerd. Bij bestudering van deze archieven valt de al eerder beschreven aanwezigheid van metselwerk in Vlaams verband in het blok op de Markt op. Deze moeilijk te interpreteren gegevens zijn echter niet opgenomen in Van Drunens publicatie.⁴⁴

In het profiel aan de noordzijde van een gegraven put in de kelder van het pand Pensmarkt 15 tegen de buitenmuur is een karakteristieke opbouw van een podzollaag aangetroffen op 4,16 meter +NAP, 70 centimeter onder de bestaande vloer (4,86 meter +NAP) van de kelder van het pand. In de natuurlijke bodem is een karakteristiek podzolbodem herkenbaar door een dunne toplaag van humusrijke grond, waaronder een mineraalarme, bleekgrijze uitspoelingslaag, daaronder een mineraalrijke, donkere inspoelingslaag en geheel

41 AEH, BW, blok 1.11, pand Markt 28.

42 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch*, 272-275, 296. Teksten en afbeeldingen uit het boek zijn overgenomen met toestemming van de auteur.

43 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch*, 271-299, Markt 12, 14, 18, 18a en 20.

44 AHE, ABO Blok 1.11.

onderop de oorspronkelijke bodem, dekzand met relatief grote korrels. Het gereconstrueerde bijbehorende maaiveld lag op circa 4,25-4,30 meter +NAP. Dit is het maaiveld dat aanwezig was voor de eerste activiteiten van de ontginning in de middeleeuwen, dus ten tijde van het allereerste begin van Den Bosch. De Markt is later enkele meters opgehoogd met zand en vuilnis in verband met de overstromingen die in dit deel van 's-Hertogenbosch vanaf 1250 veelvuldig plaatsvonden (overstromingen en ophogingen na 1222 zullen worden besproken in het tweede deel van dit artikel dat verschijnt in 2020).

De kelders van het blok op de markt kunnen wellicht beschouwd worden als een restant van de oudere, oorspronkelijke situatie. De vraag rijst dan of deze doorgaande 'ruggengraat' of lijnstructuur op zichzelf staat of mogelijk een onderdeel is geweest van een groter geheel. Met andere woorden: zijn er elders op de Markt ook sporen te vinden?

De Moriaan op de Markt en het Huis van de Ridder in de Ridderstraat

De lijnstructuur die door het bouwblok op de Markt loopt, kan aan de noordzijde doorgetrokken worden langs de linker zijgevel van de Moriaan (zie afbeelding 15).⁴⁵ Door deze relatie te leggen kan mogelijk ook de rooilijnsprong op die plaats worden verklaard, hoewel een relatie van De Moriaan met een vroegere lijnstructuur door bouwhistorisch onderzoek nooit is aangetoond. De zijmuren van de Moriaan zijn gefundeerd op grondbogen. Aan de zuidzijde van de Markt bevindt zich achter de panden aan de Ridderstraat, grenzend aan het terrein van het huidige stadhuis, een eveneens doorlopende rechte belijning tot aan de stadsmuur van 1222. Ook van enkele panden in de Ridderstraat is bekend dat de achtermuur is voorzien van grondbogen. Dat roept de vraag op of de 'ruggengraat' in het blok op de Markt mogelijk verbonden was met de achtergevelbelijning van de panden in de Ridderstraat.

15. Kelderkaart van het centrum van de stad met daarop met een zwarte lijn aangegeven de verbindingslijn tussen De Moriaan op de Markt en het Huis van de Ridder in de Ridderstraat, doorlopend tot aan de ommuring van 1222. Het perceel Markt 45 is met een ster gemarkeerd. Daar werd in 1975 een stukje muur in Vlaams verband aangetroffen. (markering door auteur op tekening ondergrond van Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch)

Archiefonderzoek heeft geleid tot een verrassende vondst. In het archief van 's-Hertogenbosch bevindt zich een akte van verkoop, gedateerd op 27 februari 1365. Op 27 februari 1365 verkocht Goswijn Steenwech – een lid van de stedelijke elite – aan Johan van Brolyo een zogenoemd 'onbebouwd perceel van een stal' (*stalli fori*) in Den Bosch, dat grensde aan het Gewandhuis/Lakenhal, het huis van Gijsbert Lysscep en het Huis van de Schepenen.⁴⁶ De 'Latijnse' aanduiding *stalli fori* is voor meerdere uitleg vatbaar en kan ook gelezen worden als 'vleesbank'. Vleesbanken waren onroerend goed. Ze konden verhandeld worden en dienden als zekerheid voor renten. Mogelijk hebben er vleesbanken buiten gestaan.⁴⁷ Deze akte wijst op een onbebouwd perceel tussen het Gewandhuis (de eerste Lakenhal) en het Huis van de Schepenen – beide gelegen in het zuidelijk deel van het blok op de markt – en het huis van Gijsbert Lysscep (het pand Markt 1) aan de overzijde van de Markt. Dat betekent dat dit deel van het terrein van de huidige Markt toen wellicht toegankelijk, maar niet openbaar was.

Ter plaatse van de achtergevels van de panden gelegen aan de Ridderstraat, grenzend aan het terrein van het stadhuis, bevindt zich eveneens een lijnstructuur. Van Drunen beschrijft de panden van blok 1.13.⁴⁸ Bestudering van de aantekeningen van bouwhistorisch onderzoek in de archieven van het Erfgoedhuis leidde ook hier tot aanvullingen op de gegevens die Van Drunen in zijn publicatie vermeldt.⁴⁹ Op basis van die aanvullende informatie kan geconcludeerd worden dat het zeer plausibel is dat de 'ruggengraat' in het blok op de Markt heeft doorgelopen achter de Ridderstraat tot aan de stadsmuur van 1222 (zie afbeelding 15). Zekerheid hierover kan echter alleen verkregen worden door archeologisch onderzoek.

Deze mogelijke relatie met de stadsmuur van rond 1222 roept vervolgens de vraag op of dan misschien het huidige Marktgebied geheel of gedeeltelijk ommuurd is geweest. Op 17 april 1975 is op het terrein van Markt 45 oud metselwerk (Vlaams verband) aangetroffen op het achterterrein, bijna evenwijdig lopend aan en op 9,5 meter afstand van de Dieze.⁵⁰ Dit steenformaat (28,5 × 12,5 × 7 centimeter) komt nagenoeg overeen met het steenformaat van het muurwerk in het pand Pensmarkt 13-15. Al deze aanwijzingen samen zouden kunnen wijzen op een gehele ommuring van de huidige Markt (zie afbeelding 16).

16. Kelderkaart van het centrum van de stad met daarop in zwarte lijnen en stippellijnen aangegeven de mogelijke situering van een vroegste ommuring (markering door auteur op tekening ondergrond Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch)

45 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch*, 178-180.

46 NL-HtSA, OSA inv.nr. 3083.

47 Vriendelijke mededeling T. Kappelhof.

48 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch*, 324-353, Markt 5, Ridderstraat 5 (zie foto) en Ridderstraat 13/15.

49 AEH, ABO Blok 1.13.

50 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch*, 192.

De kroniek van Molius over het ontstaan van de stad

Kan de *Kroniek van Molius* ons misschien verder helpen en deze veronderstelling van een ommuring van de Markt in een vroege fase van het ontstaan van de stad ondersteunen?

Volgens Molius hebben de verwoestingen door de Heusdenaren – die een stad op deze plek als bedreiging zagen – in de laatste decennia van de twaalfde eeuw geleid tot de bouw van een kleine vesting met aarden omwallingen en drie poorten rond het huidige Markterrein, naast het jachtverblijf van de hertog binnen het tussen de drie stromen gelegen gebied. Molius geeft het jaar 1185 aan als stichtingsdatum van deze vesting.⁵¹ Hij vermeldt dat in dat jaar in een bijna cirkelvormige omtrek drie sterke poorten werden gebouwd:

‘En zij maakten deze poorten in een zo prachtige stijl en uit zo rijke beurs, dat door sommigen van hun medepoorters gevraagd werd of ze in plaats van cement goud of zilver gebruikt hadden (...) Zo konden zij zich gemakkelijk verdedigen tegen een gewelddadige aanval van hun rivalen en konden dezen in de toekomst hun nieuwe huizen en weer op te bouwen woonsteden niet meer verwoesten en henzelf ook niet meer van die plaats verdrijven of proberen dit te doen. Maar vooral ook was het zaak dat de steden van Brabant door deze bolwerken de Geldersen binnen hun eigen grenzen hielden en hun drieste pogingen, invallen en plunderingen, waardoor zij vaak overal het land teisterden, beteugelden en tegengingen.’⁵²

Volgens de *Kroniek van Molius* werden deze omwallingen korte tijd later vervangen door stenen muren.⁵³ Deze stenen ommuring rondom de huidige Markt moet dus zijn aangebracht tussen 1185 en 1222. Janssen komt in *Van Bos tot Stad* immers tot de conclusie dat de ‘eerste’ (bekende) ommuring in het eerste kwart van de dertiende eeuw tot stand is gekomen.⁵⁴ Als we aannemen dat er een nog oudere ommuring is geweest, zou dat goed kunnen verklaren waarom de graven van Holland en Gelre in 1202 de stad aanvielen. Een dergelijke ommuurde vesting nabij hun grenzen moet hen een doorn in het oog zijn geweest.

Verderop schrijft Molius in het hoofdstuk ‘Voorbereidingen tot uitbreiding van 's-Hertogenbosch’ over de inwoners van Den Bosch:

‘En terwijl zij zich ijverig bleven inzetten voor een verdere groei van hun zaken, begonnen zij na korte tijd een nieuwe vorm van uitbreiding over een groter gebied uit te meten en de omtrek langs zekere grenzen vast te stellen.’⁵⁵

Hij vermeldt daarbij dat hij in het vervolg van het verhaal nader zal ingaan op die nieuwe omtrek van 's-Hertogenbosch. Die belofte lost hij echter niet in. Mogelijk omdat hij de vorm niet kan beschrijven of de vorm van de uitbreiding niet kende. Wel geeft hij aan dat de poorters, geholpen door geld uit de stadskas en met hulp en bijstand van hertog Hendrik III (1248-1261) na een plan ‘ter verfraaiing en uitbreiding van de stad’ te hebben opgesteld, opnieuw in een heel grote omtrek nieuwe torens optrokken en rondom bolwerken bouwden.⁵⁶

Molius beschrijft 's-Hertogenbosch rond 1550 als ‘een stad in Neder-Duitsland, een van de vier voornaamste steden van Brabant, een heel vermaarde stad, imposant en heel ruim, driehoekig van vorm als een stoel met drie poten met een talrijke bevolking en rondom ingesloten door diepe, brede grachten.’⁵⁷ De hier omschreven vorm komt overeen met de eerste fase van de huidige bekende veertiende-eeuwse stadsmuur. Geschiedschrijvers over 's-Hertogenbosch hebben daarom tot nu toe aangenomen dat de door Molius gemelde uitbreiding niet omstreeks 1250 heeft plaatsgevonden, maar pas aan het einde van de dertiende eeuw of in het begin van de veertiende eeuw. Meestal wordt een gebrek aan financiële middelen als reden aangevoerd: Den Bosch zou rond 1250 te arm zijn geweest om dergelijke stadsmuren te realiseren. Maar misschien klopt deze veronderstelling niet.

Misschien kan de uitbreiding die Molius in het midden van de dertiende eeuw beschrijft, juist vroeger gedateerd worden. Als we deze uitbreiding dertig jaar eerder in de tijd plaatsen, wordt hier mogelijk het gebied aangegeven dat wij kennen als de stad 's-Hertogenbosch binnen de stadsmuur van rond 1222. Het jaar 1250 ligt midden tussen 1185 en 1318, het jaar waarin hertog Jan III de stad opnieuw vergunde uit te breiden. Molius zou dit jaar gekozen kunnen hebben omdat de juiste datum hem onbekend was.⁵⁸

Als wij uitgaan van de archeologische conclusie dat de tot nu toe bekende 'eerste' stadsmuur rond 1222 tot stand kwam, dan zet Molius ons met zijn beschrijving van de eerste omwalling van 1185 die korte tijd daarna in steen werd opgetrokken mogelijk op het spoor van een oudere fase.⁵⁹ Het door Molius omschreven bijna cirkelvormige gebied met drie poorten zou overeen kunnen komen met het ommuurde gebied van de (huidige) Markt, zoals beschreven in de vorige sub-paragraaf. Waarom Molius de omschrijving *circularem fere ambitum* (bijna cirkelvormig gebied) gebruikt is moeilijk te duiden. In zijn tijd waren er hoogstwaarschijnlijk geen duidelijke sporen meer zichtbaar van de vroegste ommuring.

De toevoeging 'met drie poorten' is wel een aanwijzing voor een mogelijke vorm. Over die drie poorten geeft Molius in zijn kroniek de volgende informatie:

'Zo bouwde elke stad op eigen kosten haar poort en zo gaven zij vorm aan de toekomstige stad. De Leuvenaren bouwden de Gevangenpoort aan het begin van de Hinthamerstraat, de Brusselaars de poort die in de Orthenstraat is, de Kruispoort, en de Antwerpenaren de zogeheten Poort van de Heilige Maria, die toen in de buurt van het Wild Varken lag, die later bij de uitbreiding van de stad afgebroken is en opgeruimd.'⁶⁰

Molius geeft hier duidelijk aan dat de Antwerpse poort, de zogeheten poort van de Heilige Maria, niet gelegen was in de Vughterstraat en de Schapenmarkt, zoals vanaf 1222 het geval was. Vervolgens wordt vermeld:

'Toen zij de gunst van de vorst en van de voornoemde poorters en magistraten van Brabant verworven hadden, zag men het dan ook gebeuren dat kort daarna ook hun plaats, al helemaal vol en voor de poorters tot een geheel geworden door de poorten en rondom beschermd, omgeven werd door een brede ruime gracht en wal en dan na verloop door stenen muur.'⁶¹

Op basis van het voorgaande zouden we 1185 kunnen opvatten als het jaar waarin de versterking van de hertog van Brabant werd gerealiseerd. Het gaat dan om het reeds bestaande jachtverblijf, voorzien van een omgrachting en een omwalling, verbonden (door middel van een brug?) met een kleine vesting met een aarden omwalling en drie poorten. In het pand Pensmarkt 13 is Vlaams metselwerk aangetroffen (zie afbeelding 14). Mogelijk heeft zich hier een verbinding met het terrein van het jachtverblijf aan de overzijde van de Pensmarkt bevonden. Aan de marktzijde heeft het pand Markt 42 een zeer zware fundering. Heeft hier een vestingtoren gestaan? In het jaar 1196 zou dan de allereerste stenen muur om de huidige Markt gerealiseerd kunnen zijn, ter vervanging van de aarden wal van de vesting.

51 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 83.

52 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 83-85 (citaat 85). Gelet op de toepassing van drie poorten, is de benaming 'voorburcht' voor de kleine vesting niet aannemelijk. Een bolwerk is een vóór het fortificatiefront (bijvoorbeeld een wal of muur) uitspringend verdedigingswerk.

53 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 85-87.

54 Janssen, *Van Bos tot Stad*, hoofdstuk 'De oudste stadsmuring', 64-73; Vriendelijke mededeling Hans Janssen.

55 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 95.

56 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 97.

57 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 63.

58 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 95.

59 Vriendelijke mededeling Hans Janssen; Janssen, *Van Bos tot Stad*, hoofdstuk 'De oudste stadsmuring', 64-73.

60 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 85.

61 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 85-87.

De vondst van bakstenen muren in Vlaams verband bij het bouwhistorisch onderzoek in panden rondom de Markt dat hierboven werd besproken, kan mogelijk meer licht werpen op de kwestie. Zou bij het bouwen van die allereerste vestingmuur misschien baksteen kunnen zijn toegepast? Bouwhistorici gingen er tot nu toe vanuit dat het gebruik van baksteen in Nederland na 1200 gedateerd moet worden. E.D. Orsel komt echter op basis van bouwhistorisch en archiefonderzoek tot de conclusie dat het herstel van de toren te Rijnsburg tussen 1183 en 1199 heeft plaats gevonden. Vanwege het gebruik van identiek metselwerk (29-31 × 14-15 × 10-12 centimeter, 10 lagen 101 centimeter) kan de bouw van de toren van het Gravensteen eveneens voor 1200 gedateerd worden. Baksteen zal de Hollandse graaf Floris III, onder wiens bewind de toren werd hersteld, hebben aangesproken omdat het lokaal te vervaardigen was, maar vermoedelijk ook omdat dit nieuwe materiaal paste bij de status van het pretentieuze Hollandse gravenhuis.⁶² Was de hertog van Brabant eveneens in baksteen geïnteresseerd? Vaststaat dat hertog Hendrik I van Brabant in 1190 de Rijksdag van Swäbisch Hall bezocht.⁶³ Het is goed mogelijk dat hij daar toen kennis heeft genomen van de mogelijkheden van dit nieuwe bouw materiaal. In het noorden van Duitsland werden immers al vanaf 1150 bakstenen kerken gebouwd. Het premonstratenzerklooster in Jerichow is gerealiseerd tussen 1148 en 1171 en geldt als een voorbeeld van het verspreiden van de baksteentechniek van het noorden naar het zuiden van Duitsland.⁶⁴ Uit onderzoek van G.M. van der Velden blijkt dat hertog Hendrik I contacten onderhield met de twee premonstratenzerabdijen in het noorden van zijn hertogdom: die van Berne en de nevenvestiging in Heeswijk-Dinther. Ook zijn vertrouweling Hendrik van Cuijk – waarschijnlijk degene die in 1202 tijdens de aanval op 's-Hertogenbosch gevangengenomen werd – was daarbij betrokken.⁶⁵ Zouden de premonstratenzers van beide abdijen meegewerkt kunnen hebben aan de productie van baksteen voor de vesting van de hertog? Hertog Hendrik I schenkt in 1196 een *zala* aan de abdij, mogelijk ter plaatse van het huidige klooster. Van der Velden gaat er vanuit dat dit een gebouw in hout geweest moet zijn. Is het te gewaagd te veronderstellen dat deze *zala* mogelijk in baksteen is uitgevoerd?

Recht tegenover?

In de tijd van Molius (1550) was de Markt de huidige Markt. De oorspronkelijk Latijnse tekst *regione macelli* is mogelijk niet correct vertaald. Het woord *regione* heeft meerdere betekenissen. In de tijd van Molius bevond het Vleeshuis zich aan de zuidzijde van het huidige blok op de Markt aan de Pensmarkt. De vertaling in het boek van Molius voor het Latijnse woord *regione* namelijk 'recht tegenover' bevreemdt. Uitgaande van de huidige kennis bevond zich aan de andere zijde van de Pensmarkt het Minderbroedersklooster en tegen de muur van het klooster waren aan de zijde van de Pensmarkt de stalletjes van de geldwisselaars aangebouwd. De vertaling 'recht tegenover' lijkt niet overeen te stemmen met de huidige kennis over deze situatie. Twee classici, verbonden aan de Universiteit Leiden, Ch. Pieper en A.M. Rademaker, hebben de Latijnse tekst bestudeerd en komen tot twee mogelijke vertalingen. Deze luiden als volgt:

1. 'Hieronder nam toen het paleis van de hertog de eerste plaats in, dat door dezelfde (hertog) kortelings met bijzondere zorg op de Markt was gebouwd, dat nu van de kant van dat Vleeshuis, verfraaid onder het teken van de zwaan, waar de hertog graag verbleef, te zien is.'
2. 'Hieronder/-tussen verkreeg het hof van de hertog toen zijn eerste plaats, door hemzelf kort voordien met opvallend veel inspanningen op de Markt gebouwd dat nu vanaf de kant van de Pensmarkt veredeld met het teken van de zwaan, te zien is en waar de vorst graag vertoefde.'

Uitgaande van de hypothese dat aan de marktzijde, dus tegen het Vleeshuis het slot van de hertog heeft gestaan, dan zouden omstreeks 1550 nog restanten van de mogelijk na 1202 herstellende bebouwing van de hertog aanwezig moeten zijn geweest.

Terug naar wat Molius in zijn kroniek nog meer vermeldt over de vroegste fase van het ontstaan van 's-Hertogenbosch. Molius geeft aan dat de hertog op de 'Markt' (de huidige Markt) een slot heeft gebouwd. Als we de plattegrond van de Markt bestuderen, kan dit eigenlijk alleen maar het uitstekende gedeelte zijn van het bouwblok op de Markt, mede gelet op de centrale positionering (zie afbeelding 16 op pagina 35). Ongeveer tegelijkertijd zijn op de Markt enkele andere gebouwen opgetrokken door hovelingen en voornamen mannen van dezelfde hertog. Hiertoe behoort het huis, dat nu De Roodenburg of Arx Rubea genoemd wordt, evenals het slot dat ernaast ligt en nog steeds de naam De Moriaan draagt. Het pand in de Ridderstraat noemt Molius niet, wellicht omdat in zijn tijd dit woonhuis al niet meer te herkennen was. Door wateroverlast en een rooilijnwijziging die hiervan het gevolg was van de zuidelijke bebouwing aan de Markt is de stedenbouwkundige situatie van dit pand na de tweede helft van de dertiende eeuw sterk gewijzigd. De dieptematen van De Moriaan, De Roodenburg, het Huis van de Ridder in de Ridderstraat en het uitstekende gedeelte van het bouwblok op de Markt zijn nagenoeg hetzelfde, wat lijkt te wijzen op een planmatige aanpak en mogelijk gelijktijdige realisering.

Hoe zouden we de drie toegangen tot de 'cirkelvormige' vesting, die Molius noemt, kunnen lokaliseren? Het lijkt logisch de eerste poort te situeren aan het begin van de Hintamerstraat. Als locatie voor de tweede poort ligt een plek tussen de panden De Moriaan en De Roodenburg het meest voor de hand. Molius geeft immers aan dat de beide panden verbonden waren door middel van een brug, hetgeen kan duiden op de aanwezigheid van een poort onder deze brug.⁶⁶ De plaatsbepaling van de derde poort is moeilijker. Uiteindelijk ligt een poort ter plaatse van de Ridderstraat naast het Huis van de Ridder het meest voor de hand, mede gelet op de informatie van Molius over de poort van de Heilige Maria in de buurt van Het Wild Varken.⁶⁷ De vreemde knik ter plaatse van de overgang tussen de straten Achter Het Wild Varken en de Wolvenhoek is mogelijk te verklaren door de oorspronkelijke verbinding van deze straat met de toegang tot de vesting via een poort in de Ridderstraat. Als we de drie oudste poorten van de vesting zo situeren, vormen zij de logische hoekpunten van de drie 'kromme' zijden. De situering en de gelijke dieptemaat van de panden De Moriaan, De Roodenburg, het pand in de Ridderstraat en het markant geplaatste pand van de hertog midden op de Markt lijken te wijzen op een vooropgezet (steden)bouwkundig ontwikkelingsplan (zie afbeelding 17). Echter, cirkelvormig zoals Molius meldt, is het grondplan niet: we zien twee rechte hoeken, twee vrijwel rechte zijden en slechts één kromme zijde. Kennelijk moet de term 'cirkelvormig' toch eerder begrepen worden als 'omgeven met'.

De ommuring van de vesting liep rondom de huidige Markt en werd gestabiliseerd met steunberen en/of gebouwen die tegen de binnenzijde van de muur waren gebouwd. Vermoedelijk zijn in dezelfde tijd verblijven voor de hertog, zijn edelen, zijn soldaten, paardenstallen, smederijen en opslag- en voorraadruimten tot stand gekomen rond een centrale ruimte. De situering van De Moriaan en het Huis van de Ridder in de Ridderstraat zijn hier een directe aanwijzing voor. Ook is de zeer regelmatige plaatsing van de scheidingswanden van de panden aan de Markt achter de panden Pensmarkt 13-15 een mogelijke aanduiding voor de benodigde steunberen en stabiliteitswanden van een dergelijke lange en relatief hoge muur. Misschien deden deze ruimtes (deels) dienst als paardenstallen.

62 Orsel, 'Stenen van de Graaf', 184-192.

63 Demets, *In omni terra potentatis mei*, 16, 17.

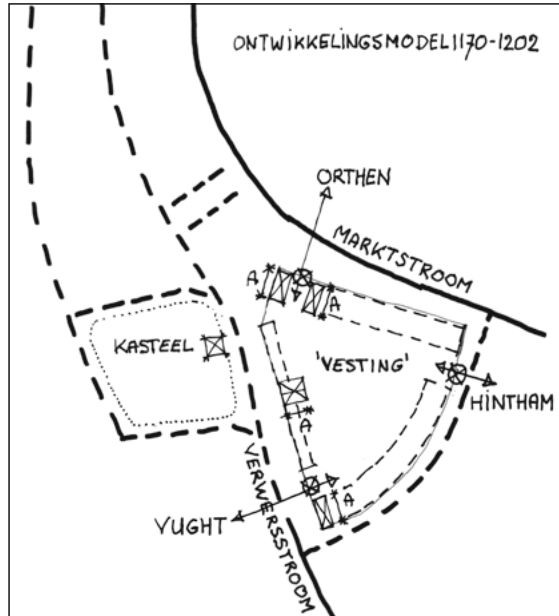
64 Kiesow, *Wege zur Backsteingotik*, 78, 83.

65 Van der Velden, 'Bernheze en de abdij van Berne'.

66 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 87.

67 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 85; Hoogma, 's-Hertogenbosch, hoog en droog'.

17. Ontwikkelingsmodel 's-Hertogenbosch 1170-1202 (kasteel en vesting). Na het realiseren van een gracht rondom het jachtverblijf (kasteel) en een vesting met een aarden omwalling en drie poorten (1185) en een stenen ommuring omstreeks 1196, zijn waarschijnlijk gelijktijdig de panden De Moriaan, De Roodenburg, Het Huis van de Ridder en centraal gesitueerd het tweede verblijf van de hertog gebouwd. Voor de benodigde stabilisatie van de ommuring zijn verder verblijven voor de soldaten, opslagruimten, smederijen en paardenstallen aangebracht. (tekening auteur)

In de Inleiding werd de vraag gesteld: Waarom heeft hertog Hendrik I van Brabant – zoals in een oorkonde in de kroniek van Keulen wordt vermeld – zijn stad,

zonder zijn hof en het kerkerrein, in 1222 beleend aan de bisschop van Keulen? Kan de *Kroniek van Molius* hier een antwoord op geven? Molius schrijft daarover het volgende:

‘In het jaar des Heren 1222 schonk hertog Hendrik van Brabant aan de kerk van Keulen enige van zijn hieronder genoemde vrije bezittingen, die aartsbisschop Engelbert van deze kerk aan dezelfde hertog in leen gaf. In de eerste plaats het vrije erfgoed van de stad 's-Hertogenbosch en van Orthen met alles wat ertoe behoorde, behalve zijn hof bij de Gevangenpoort en het terrein van de (toekomstige) kerk van Sint-Jan Evangelist.’⁶⁸

De hertog beleende dus enkele vrije bezittingen (*allodia*) aan de aartsbisschop van Keulen en zonderde voor wat betreft het allodium van Orthen zijn hof uit (*curia sua*) en het terrein (*atrium*) van de kerk. Daarop volgt een niet geheel duidelijke passage over een te bouwen versterking. Die zou geïnterpreteerd kunnen worden als een indicatie dat de hertog plannen had om te gaan bouwen. Transacties als deze vonden in de dertiende eeuw zeer veel plaats. De aartsbisschop verzamelde vazallen die hem *allodia* in leen opdroegen. In 1222 voegde hij zo de hertog van Brabant aan zijn gevolg toe.⁶⁹

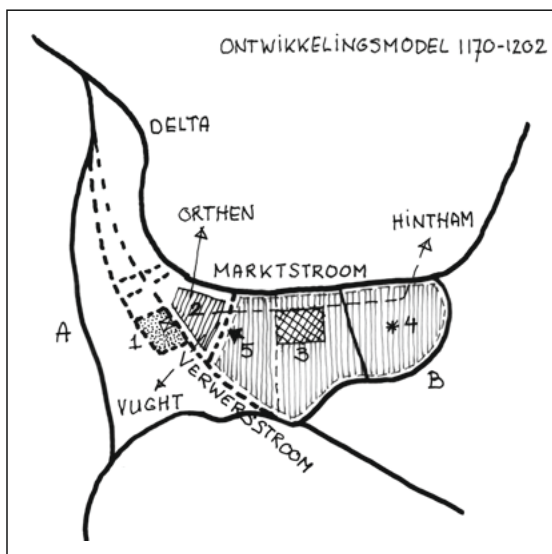
Verwijzingen naar bronnen ontbreken in de geschiedenis van 's-Hertogenbosch van Molius. Maar de datering in bovenstaande tekst is juist en stemt overeen met de bekende oorkonde uit dat jaar. De vorm van de gestichte stad, een *novum oppidum* of een *ville neuve*, werd dus mogelijk allereerst bepaald door een versterking met aarden wallen en later door de aanwezigheid van een ommuurde versterking naast het jachtverblijf.⁷⁰

Voor een verdere invulling van de vroegste ontstaansgeschiedenis van 's-Hertogenbosch is het van belang opnieuw te bekijken hoe de geografische situatie ter plekke er uitzag (zie afbeelding 7 op pagina 24). Dan valt meteen op dat het huidige marktterrein (jachtverblijf en vesting), het terrein van de Sint-Jan en het terrein van de Sint-Jacobskerk (Windmolenberg) op de hoogste punten ten opzichte van het omringende laagland zijn gelegen. Deze drie gebieden zijn mogelijk gefaseerd in gebruik genomen. Het is bovendien goed denkbaar dat zij ieder een eigen functie hadden, namelijk respectievelijk gezag, kerk en handel/markt. Op deze wijze vormden zij een logische basisstructuur van *novum oppidum* of *ville neuve* 's-Hertogenbosch.

De gezagsfunctie was gelokaliseerd in het jachtverblijf van de hertog en de vesting ter plaatse van de huidige Markt. Het is aannemelijk dat de eerste ambachtslieden zich hebben gevestigd in de nabijheid van het jachtverblijf. Dit is het gebied direct grenzend aan de vesting tot aan de verlengde Torenstraat tussen de Marktstroom en de Verwersstroom. (afbeelding 18, 1 en 2). Archeologische gegevens hierover ontbreken echter.

De kerkelijke functie was geconcentreerd in het gebied van de Sint-Jan tot aan de nu nog bestaande waterloop achter de Zusters van Orthenpoort, Clarastraat en Papenhulst. Deze waterloop is gegraven, daar hij de zandrug ter plaatse van de Hinthamerstraat doorsnijdt en wordt archeologisch gedateerd rond 1500. Het is echter goed mogelijk dat hier ook een vroegere waterloop aanwezig is geweest.⁷¹ In de tekst van Molius wordt het terrein van de (toekomstige) kerk van Sint-Jan Evangelist genoemd. Een deel van dit gebied was dus bestemd voor de bouw van een kerk en mogelijk kloosters. Met de werkzaamheden aan de voorganger van de huidige Sint-Jan werd mogelijk nog vóór 1222 gestart (afbeelding 18, 3).⁷²

De functie van handel/Markt viel ten deel aan het gebied rond het Groot Tuighuis (Bethaniëstraat 4), de voormalige Sint-Jacobskerk (1430-1629). Janssen beschreef de bij een opgraving op de Windmolenberg aangetroffen veertiende-eeuwse paalgaten van marktkramen.⁷³ Marktsproten zoals hier omschreven zijn echter zeer moeilijk met zekerheid te dateren.⁷⁴ Mogelijk werd in dit deel van de gestichte *ville neuve* vee gestald en vonden er markten plaats. De waterlopen die dit derde gebied omringden zouden gefunctioneerd kunnen hebben als natuurlijke omheining voor de aanwezige levende have (afbeelding 18, 4). De benaming Windmolenberg voor het meest oostelijke deel van de centrale hoogte waar de Binnen-Dieze omheen buigt, geeft aan dat daar minstens één windmolen stond. In deze streken werden vanaf 1250 windmolens gebouwd; voordien kende men alleen door het water aangedreven molens.

18. Ontwikkelingsmodel 's-Hertogenbosch 1170-1202 (totaal). Door de omgrachting van het kasteel (jachtverblijf) worden alle drie de aaneengesloten hoogste donken in de omgeving beschermd door waterlopen, namelijk de vesting van de hertog, het bouwterrein van de Sint-Jan en het mogelijke marktterrein ter plaatse van de Windmolenberg.
1. Kasteel (jachtverblijf)
  2. Vesting
  3. Kerk
  4. Markt
  5. Vermoedelijke zijde van de vesting waar de aanval in 1202 heeft plaats gevonden
- A. Waterloop te ondiep voor vervoer van goederen per schip (zie afbeelding 7)
- B. Waterloop om het Marktgebied, verbinding tussen achterland en rivier de Maas
- (tekening auteur)

68 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 143.

69 Vriendelijke mededeling T. Kappelhof.

70 Camps, *Oorkondenboek*, nr. 123; Van Hall, *Eijsden, een vrijheid*, 361.

71 Vriendelijke mededeling R. van Genabeek.

72 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 143; Vriendelijke mededeling R. Glaudemans.

73 Janssen en Treling, *Van Penningen en Groten*, 32 en 33, noot 69.

74 Vriendelijke mededeling R. van Genabeek.

Tenslotte is vermeldenswaard dat alle drie de gebieden langs de Marktstroom doorsneden worden door de weg van en naar Hintham (zie afbeelding 18). Deze verbindingsweg bestond waarschijnlijk al vanaf de bouw van het jachtverblijf.

De discussie tussen Camps en Van Uytven over de stichtingsdatum van 's-Hertogenbosch

In 1953 heeft Camps het privilegeboek van Peter van Os (1467/1469-1542), een Bossche stadssecretaris en notaris, in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag aangetroffen. Hierin staat de tekst vermeld van het oudst bekende stadsrecht in Nederland, dat van 's-Hertogenbosch, geschreven in de landstaal. Reinout Rutte schrijft in *Stedenpolitiek en Stadsplanning in de Lage Landen, 12e en 13e eeuw* dat de stadsprivileges slechts zijn overgeleverd in latere afschriften. Ondanks intensieve bestudering door verschillende specialisten is het nog steeds omstreden wanneer deze rechten zijn verleend en door wie dit werd gedaan.⁷⁵

Camps en Van Uytven hebben felle discussies gevoerd over de datering van het Bossche stadsrecht. Camps kwam in 1953 tot een datering van circa 1185. De vermelding van Wouter van Houtain als getuige wijst mogelijk op een datering vóór 1188. Daarnaast lijkt Camps ook uit te gaan van een zestiende-eeuws chronogram *GodefrIdVs dVX e sLLVa feCIIt oppIdVM* (hertog Godfried heeft Den Bosch gesticht), waarin het jaartal 1184 besloten ligt. Van Uytven acht een latere optekening meer realistisch, vermoedelijk 1195. Hij twijfelt aan het bestaan van de stad voor die periode.⁷⁶

In dit verband is het van belang om op te merken dat historici het idee verlaten hebben dat de verlening van stadsrechten het proces van stadswording inluidt.⁷⁷ Onderzoek heeft uitgewezen dat deze voorrechten en rechtsregels zich in de praktijk ontwikkelden.⁷⁸ Bijsterveld en Theuws merken op dat aan het eind van de twaalfde eeuw kooplieden, de adel en mogelijk ook ambachtslieden samenwerkten om tot de stichting van een nieuwe stad te komen. De wijze waarop dit precies gebeurde is moeilijk te bepalen.⁷⁹

Vanuit het eerder in dit artikel geschetste ontwikkelingsmodel van *novum oppidum* of *ville neuve* 's-Hertogenbosch geredeneerd, komen de argumenten van Camps wellicht in een ander licht te staan. In zijn publicatie *Het stadsrecht van Den Bosch van het begin (1184) tot het Privilegium (1330)* geeft hij aan dat de stad is ontstaan als vestiging van vrije kooplieden uit het Maas-Rijngebied.⁸⁰ Het opstellen van het stadsrecht, volgens Camps in 1184, lijkt overeen te komen met de eerste fase van de *ville neuve*. Het stadsrecht was volgens Camps een document uit één stuk en vormde een goede basis voor verdere ontwikkeling, die zich voltrok in de vorm van wijsdommen. De schrijver van dit recht is volgens Camps van Duitse afkomst.⁸¹ In het stadsrecht wordt veel aandacht aan het poorterschap besteed.⁸²

Kan daaruit geconcludeerd worden dat de hertog ambachtslieden en handelaren stimuleerde zich te vestigen in de *ville neuve* 's-Hertogenbosch? De *Kroniek van Molius* biedt voor die visie zeker ondersteuning. Hij schrijft daarover:

‘Vanwege deze gunstige gelegenheid en deze zo grote goedgunstigheid van de vorst van Brabant, die zich tot iedereen uitstreckte, zag men het gebeuren dat er van overal ter wereld en uit alle volkeren zo’n grote toestroom van vreemdelingen naar deze stad ontstond om er zich blijvend te vestigen als was het het meest veilige toevluchtsoord en wel mannen en vrouwen van verschillende afkomst en stand, dat men het hele stadsoppervlak gemakkelijk door hen gevuld zag worden.⁸³ (...) En geen wonder: want allen zonder onderscheid, ballingen en vluchtelingen en mensen met schuld, werden door deze vrijheid beschermd en konden hier in volkomen veiligheid wonen en hun bezittingen beschermen. En zo kwam het dat men toen zag gebeuren dat een groot aantal

poorters, afkomstig uit het land van Luik, Kleef, Gulik, Gelre en andere omliggende gebieden daar bijeenstroomde.⁷⁴

De stad lijkt dus vrij snel te zijn gegroeid in zowel omvang van de bevolking als economische betekenis. Omwalling en vrij snel daarna ommuring lijken dan logische stappen om de inwoners en hun nering te beschermen.

De jarenlange discussie over de stichtingsdatum van de stad (rond 1185 of rond 1195) zou beslecht kunnen worden als we, zoals eerder in dit artikel beredeneerd, ervan uitgaan dat rond 1185 de versterking van de hertog van Brabant werd gerealiseerd, bestaande uit een omgracht en omwald jachtverblijf, verbonden met een omwalde vesting met drie poorten. Rond het jaar 1195 zou dan, ter vervanging van de aarden wal van de vesting, de allereerste stenen muur gebouwd kunnen zijn die om de huidige Markt liep.

's-Hertogenbosch, een verplaatsing van Vught?

A. Huijbers heeft in 2010 aangegeven dat de opkomst van 's-Hertogenbosch wellicht geïnterpreteerd kan worden als een verplaatsing vanuit Vught. De lokale aristocratie had in de twaalfde eeuw veel macht. De heren van Vught bezaten landerijen tot aan de rivier de Maas. Vught was al in de elfde eeuw voorzien van tol- en muntrecht en rond 1200 waren hier nog kooplieden actief.⁷⁵ De heren van Vught hadden een tol op de Dieze, waarin bij Halder de Dommel uitmondde.⁷⁶ De Dieze verbond het achterland, de latere Meierij, met de Maas. Zij hadden vermoedelijk een kasteel gebouwd op de locatie van het huidige kasteel Maurick.⁷⁷ De hertog stichtte de stad 's-Hertogenbosch weliswaar op het grondgebied van zijn bezit Orthen, maar dat lag heel dichtbij het Vughtse territorium. De heren van Vught zagen hun positie bedreigd. In de strijd om de macht in Brabant tussen hertog Hendrik I en de graaf van Gelre kozen zij daarom voor Gelre.

Volgens Huijbers hebben de markten van Vught en 's-Hertogenbosch in de beginfase van de stad gezamenlijk gefunctioneerd. De markt van Vught was gericht op de aanwezigheid van de lokale aristocratie. Huijbers veronderstelt dat de kooplieden uit Vught betrokken waren bij de handel met steden in noordwest Europa, aangezien via de Maas de Rijn bereikbaar was bij Heerewaarden. Goederen konden worden getransporteerd vanuit en naar vele plaatsen in Noord-Europa.⁷⁸ Zij besteedt echter onvoldoende aandacht aan de betekenis van de landroute tussen Antwerpen en Vught - 's-Hertogenbosch voor hertog Hendrik I. Die landroute was voor de hertog belangrijk genoeg om twee van de vijf rond 1210 gestichte *nova oppida* – Hoogstraten en Oisterwijk – daarlangs aan te leggen.⁷⁹

75 Rutte, *Stedenpolitiek en stadsplanning*, 69.

76 Godfried III (1142-1190), vader van Hertog Hendrik I. Camps, *Het stadsrecht*, 9; Van Uytven, 'Aspecten van de middeleeuwse stads-geschiedenis', 17-18; Van Syngel, *Actum in camera scriptorum oppidi de Buscoducis*, 14-16.

77 Bijsterveld en Theuws, 'Vroege stadswording', 101-102.

78 Kruisheer, 'Stadsrechtbeoorkonding', 45 en 50.

79 Bijsterveld en Theuws, 'Vroege stadswording', 102.

80 Camps, *Het stadsrecht*, 63.

81 Camps, *Het stadsrecht*, 63.

82 Camps, *Het stadsrecht*, 37-38.

83 In de afschriften van de schrijvers E en T staat: Zij haasten zich er te gaan wonen om dezelfde privileges te krijgen.

84 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 91.

85 Huijbers, 'Central places', 202.

86 Kappelhof, 'Vught in de middeleeuwen', conclusies.

87 Huijbers, 'Central places', 213.

88 Huijbers, 'Central places', 222, 223.

89 Dillo en Van Syngel, *Oorkondenboek*, nrs. 937, 938.

De markt in 's-Hertogenbosch richtte zich meer op de Meierij en de internationale handel en floreerde steeds beter.⁹⁰ Op verzoek van hertog Hendrik I verleende de Duitse keizer Hendrik VI in 1196 tolvrijstelling op de Rijn aan de kooplieden in 's-Hertogenbosch.⁹¹ Als wij ervan uitgaan dat een deel van de kooplieden uit het Maas-Rijngebied afkomstig was, zoals Molius in zijn kroniek vermeldt en Camps onderschrijft, wordt deze gunst begrijpelijker dan hij op het eerste gezicht lijkt.

Met de Helmondse Aa kwam er in 's-Hertogenbosch bovendien nog een verbinding met het achterland over water bij ten opzichte van de situatie in Vught. De hertog beheerste door de gekozen locatie voor de nieuwe stad dus de toegang tot de rivier én het achterland. Mogelijk heeft de hertog de grote (en zeer rijke) handelaren in Vught zijn bescherming aangeboden als zij hun handel naar 's-Hertogenbosch verplaatsten. In ieder geval zal de tanende betekenis van de markt in Vught na 1200 een rol hebben gespeeld bij de aanval op 's-Hertogenbosch in 1202 door de legers van de graven van Gelre en Holland. Toezeggingen van de hertog aan de kooplieden zullen waarschijnlijk hebben geleid tot de bouw van de vergrote vesting Den Bosch rond 1222. In 1232 heeft heer Boudewijn van Vught een deel van zijn bezittingen te Vught overgedragen aan de hertog, die daarmee zijn macht over het gebied bekrachtigd zag.⁹² Daarmee had nieuwkomer 's-Hertogenbosch de positie van toonaangevend handelscentrum in het noorden van het hertogdom Brabant definitief overgenomen van het oudere Vught.

De aanval op 's-Hertogenbosch in 1202

P.Th.J. Kuijer geeft in *'s-Hertogenbosch, Stad in het hertogdom Brabant ca. 1185-1629* een zeer uitgebreide analyse van de politieke situatie rond 1202 en de gebeurtenissen in dat jaar.⁹³ Er bestaan twee directe bronnen voor de aanval door de graven van Holland en Gelre op 's-Hertogenbosch in 1202. De oudste bron is een vroeg-dertiende-eeuwse Keulse Kroniek, waarin de verwoesting in 1202 en de daarop volgende gebeurtenissen worden verhaald en terloops wordt gezegd dat de hertog van Brabant de stad heeft gesticht. Deze vermelding is mogelijk opgenomen naar aanleiding van hetgeen rond 1222 plaatsvond. Hertog Hendrik I beleende toen bij de kerk van Keulen enige van zijn vrije bezittingen, mogelijk omdat hij in geldnood zat. Door de steun die hertog Hendrik I gaf aan de bisschop van Keulen verslechterde zijn verhouding met de graven van Holland en Gelre.⁹⁴ In het kader van deze studie is het van belang te wijzen op het continue streven van hertog Hendrik I om zijn territorium te vergroten en de belangrijke handelsroute tussen Keulen en de zee te beheersen. De onderlinge rivaliteit droeg evenmin bij aan een goede verstandhouding. De tweede bron waarin de aanval op 's-Hertogenbosch wordt vermeld zijn de *Annales Egmondenses*, de jaarboeken van het klooster van Egmond. A. Uitterhoeve heeft in 1990 een eerste Nederlands vertaling verzorgd.⁹⁵ Wij kennen de bronnen van Molius niet maar zijn beschrijving van de gebeurtenissen rond 1202 komt waarheidsgetrouw over in het licht van deze twee historische teksten.⁹⁶ Het is echter wel opmerkelijk dat kopiisten van Molius' kroniek tot tweemaal toe een onjuist jaartal vermelden, namelijk 1218 in plaats van 1202. De teksten uit het Handschrift T in de *Kroniek van Molius*, aangetroffen in de Abdij van Tongerlo, kunnen als een indirecte bron worden beschouwd.⁹⁷ Ze delen ons het volgende mee:

'(8); T: 's-Hertogenbosch door een onverwachte expeditie door de graaf van Holland veroverd en wraakneming.

(10); T: +Want in het jaar des Heren 1202 (T. geeft hier foutief het jaartal 1218 aan) toen hij en graaf Otto van Gelre Utrecht belegerden, werd tijdens de belegering de graaf van Gelre naar een vergadering aan het keizerlijke hof ontboden. Op zijn reis door Brabant

werd hij door Hertog Hendrik gevangen genomen, naar Brussel gevoerd en opgesloten. Graaf Dirk van Holland hief het beleg op, verzamelde zo snel hij kon een legermacht, viel 's-Hertogenbosch aan, nam de broer van hertog Hendrik, de heer van Perwijs, samen met andere hoge heren gevangen en voerde hen geboeid naar Heusden. Dit kwam hertog Hendrik ter ore (met in de marge gevecht tussen de hertog van Brabant en de graaf van Holland in Oudheusden), hij riep de hulp in van de bisschoppen van Keulen en van Luik en die van de hertog van Limburg en zette de graaf van Holland achterna. Tussen beiden werd een tijdlang strijd geleverd in het dorp Oudheusden, maar omdat het lot ten gunste van de Brabanders keerde, werd de graaf van Holland, nadat zijn medeplichtigen gedood waren door de hertog gevangen genomen. Daarna uit gevangenschap ontslagen, betaalde hij 2000 mark voor de schade aan 's-Hertogenbosch toegebracht, waarmee de hertog zijn 's-Hertogenbosch liet herstellen, door onder andere op de plek waar de graaf van Holland 's-Hertogenbosch was binnengedrongen een heel kostbare poort te laten bouwen.⁹⁸ Waarschijnlijk wordt hier de Gevangenpoort aan het begin van de Hinthamerstraat bedoeld. Mogelijk was de poort een onderdeel van het hof van de raad, een kasteel dat naast de poort is gebouwd. De hertog behandelde daar wat moeilijker zaken volgens Molius.

De vesting van de hertog was aan de zuidoostzijde waarschijnlijk het gemakkelijkst te benaderen. Vermoedelijk heeft het leger van de graven van Holland en Gelre deze plek uitgekozen om de vesting binnen te dringen (zie 5 op afbeelding 18 op pagina 41). De overige zijden van de vesting grensden aan drassige gronden en moerassen.

De troepen van de graven van Holland en Gelre kunnen de jonge stad en vesting bijna volledig verwoest hebben door ondergravingen, doorbraken door middel van stormrammen en het in brand steken van de aanwezige bouwwerken. Het jachtverblijf, de vesting en mogelijk ook de woningen van de ambachtslieden en de handelaren in het overige deel van de *ville neuve* zullen door de aanval en de plunderingen zware schade hebben opgelopen.⁹⁹

De geroofde buit wordt als 'groot' beschreven. Het is niet waarschijnlijk dat alleen de vesting op de huidige Markt zo veel waardevols heeft opgeleverd. Is het niet zeer aannemelijk dat de legers van de graaf van Holland en de graaf van Gelre ook de aanwezige koopwaar in de jonge *ville neuve* hebben buitgemaakt?

's-Hertogenbosch rond 1222: de vesting wordt vergroot

De aanval in 1202 op de jonge *ville neuve* 's-Hertogenbosch moet voor hertog Hendrik I van Brabant een enorme tegenslag geweest zijn. Hij had zich immers veel moeite getroost om de stad op te bouwen. De snelheid waarmee hij op de aanval reageerde, spreekt voor zich. Bij die tegenactie werden vlak bij Heusden, zoals hierboven is beschreven, de aanvallers van de stad gevangen genomen. De graven van Holland en Gelre moesten diep in de buidel

90 Huijbers, 'Central places', 227.

91 Van Uytven, 'Aspecten van de middeleeuwse stadsgeschiedenis', 16.

92 Huijbers, 'Central places', 213-214.

93 Kuijer, *'s-Hertogenbosch*, 42-43.

94 Deze vermelding is mogelijk opgenomen naar aanleiding van hetgeen rond 1222 plaatsvond. Hertog Hendrik I beleende toen bij de kerk van Keulen enige van zijn vrije bezittingen, mogelijk omdat hij in geldnood zat. Camps, *Het stadsrecht*, 60-61; Van Uytven, 'Aspecten van de middeleeuwse stadsgeschiedenis', 17-18.

95 Uitterhoeve, *Annales Egmundenses*, 144-145.

96 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 107, 145, 147.

97 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 145, 147.

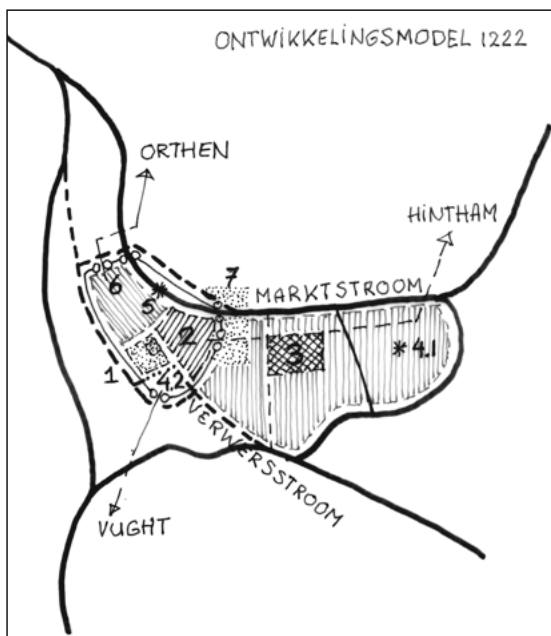
98 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 87.

99 Van Heurn, *Historie der stad*, 100-114.

tasten om hun vrijheid terug te krijgen. Volgens de *Kroniek van Molius* werd met behulp van het verkregen losgeld de stad weer opnieuw opgebouwd.¹⁰⁰ Zo'n twintig jaar later, rond 1222, werd de 'vergrote' vesting gerealiseerd, een uitbreiding van de verwoeste vesting rond de huidige markt. De kooplieden, die al eerder waren geconfronteerd met aanvallen door de Heusdenaren, hebben vermoedelijk bij hertog Hendrik I aangedrongen op een betere beveiliging van hun woningen en de opslag van goederen. Het is aannemelijk dat zij de hertog ook verzocht hebben de haven en de markt beter te beschermen (afbeelding 19).

In 1213 is Hendrik I getrouwd met Maria Capet, de dochter van de Franse koning Filips II Augustus (1179-1223), een deskundige op het gebied van vestingbouw. Tegen het einde van de twaalfde eeuw had Filips II al een nieuwe stadsmuur rond Parijs laten bouwen, een gebied dat 270 hectare omvatte. In Parijs woonden waarschijnlijk omstreeks 1180 ruim 50.000 mensen. Delen van deze ommuring zijn vandaag de dag nog terug te vinden rond de Rue Clovis.¹⁰¹ Hertog Hendrik I zal langs deze weg uitstekend op de hoogte zijn geweest van de nieuwste verdedigingstechnieken.¹⁰²

19. Ontwikkelingsmodel 's-Hertogenbosch 1222. In het ommuurde gebied links bevindt zich het vestingsterrein van de hertog (gekoppeld aan zijn nieuwe huisvesting aan het begin van de Hinthamerstraat), een marktterrein, een haven en een woon- en werkgebied voor de kooplieden. In 1228 schenkt de hertog een deel van zijn terrein waarop het jachtverblijf stond aan de minderbroeders.
1. Jachtverblijf (vermoedelijk verwoest bij de aanval in 1202)
  2. Vestingsterrein van de hertog (vermoedelijk verwoest bij de aanval in 1202)
  3. Bouwterrein voor de Sint-Jan
  - 4.1 Marktgebied ter plaatse van de Windmolenberg
  - 4.2 Marktgebied in het ommuurde deel van de *ville neuve*
  5. Haven en opslagterrein
  6. Woon- en werkgebied van de kooplieden
  7. Nieuwe huisvesting van de hertog, gekoppeld aan zijn vestinggebied
- (tekening auteur)

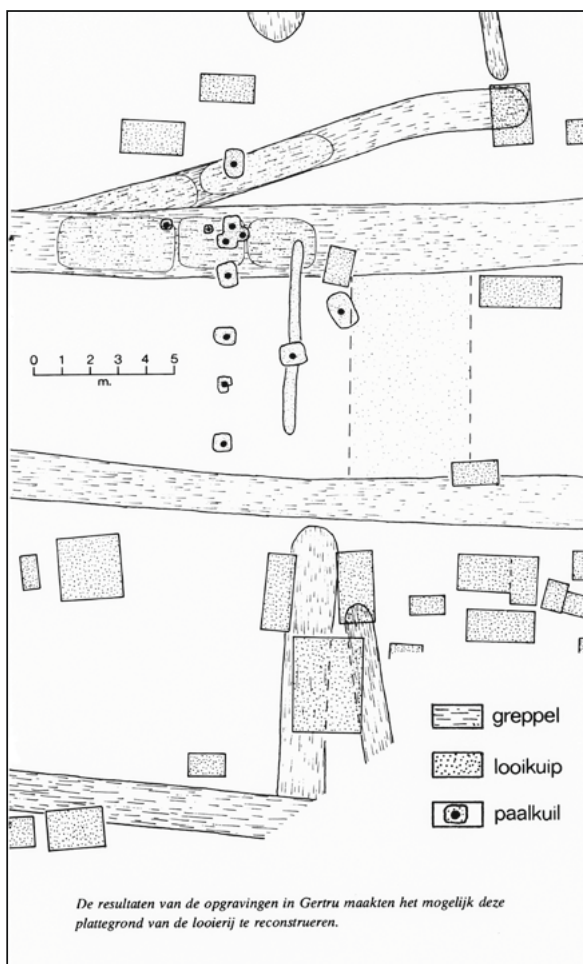

De resultaten van de archeologische onderzoeken ter plaatse van de Orthenpoort en het Geertru-terrein door Janssen en Heesters leiden tot de conclusie dat een groot deel van het terrein waar de vergrote vesting gerealiseerd zou moeten worden, oorspronkelijk uit laaggelegen gronden bestond, deels gecultiveerd met greppels voor de afwatering (zie afbeelding 20 en de tekst bij afbeelding 7 op pagina 24). Het archeologisch onderzoek ter plaatse van de Postelstraat leverde vergelijkbare resultaten op.¹⁰³ Daarnaast is geconstateerd dat de Verwersstroom mogelijk door de Pensmarkt heeft gelopen. Janssen heeft tijdens zijn onderzoek van de Orthenpoort zowel vóór als buiten de poort de aanwezigheid van een waterloop ter plaatse van de straat waargenomen. Het is zeker mogelijk dat de Verwersstroom vanaf de Pensmarkt doorgelopen heeft richting de Orthenpoort. Deze veronderstellingen leiden tot een ander landschappelijk beeld ten noorden van de vroegste stedelijke nederzetting.¹⁰⁴

20. Opgravingen op het Geertru-terrein. Tijdens het onderzoek van pater W. Heesters in het plan Geertru in 1976 zijn dwars op de Orthenstraat georiënteerde smalle greppels gevonden. Op basis van de opgravingen kon de plattegrond van een leerlooierij gereconstrueerd worden. Het vroegmiddeleeuwse oppervlak lag hier volgens Heesters op ongeveer 3.00 meter +NAP. (tekening W. Heesters)

In verband met de morfologische omstandigheden moesten voor het vergroten van het gebied van de kleine vesting eerst aanzienlijke waterbouwkundige werken uitgevoerd worden. Naast het verhogen van een groot deel van de gronden binnen de te bouwen vergrote vesting van rond 1222 dienden grachten gegraven te worden die enerzijds konden dienen voor de waterafvoer van het nieuwe terrein, maar anderzijds na de realisatie van de tweede vestingmuren ook de functie van stadsgracht zouden krijgen ter verdediging van het gebied van de hertog

en de kooplieden. De aansluiting van de Marktstroom en de nieuwe stadsgracht iets ten noorden van de Leuvensepoort diende eveneens aangepast te worden. De Marktstroom werd op dit punt iets naar het zuiden uitgegraven.¹⁰⁵ Mogelijk was dit noodzakelijk in verband met het realiseren van de tweede (buiten)toren van de waterpoort. De voor die tijd bijzondere omvang van de te verrichten waterbouwkundige en bouwkundige werken zou kunnen verklaren waarom het tot 1222 heeft geduurd alvorens de vernieuwde vesting gereed was. Ter verdediging van de in die periode onbeschermd stad, moet de hertog er in die jaren permanent een leger gestationeerd hebben.

100 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 107, 145, 147.

101 Zie voor Filips II van Frankrijk en Geschiedenis van Parijs: nl.wikipedia.org. Laatst geconsulteerd op 12-08-2015.

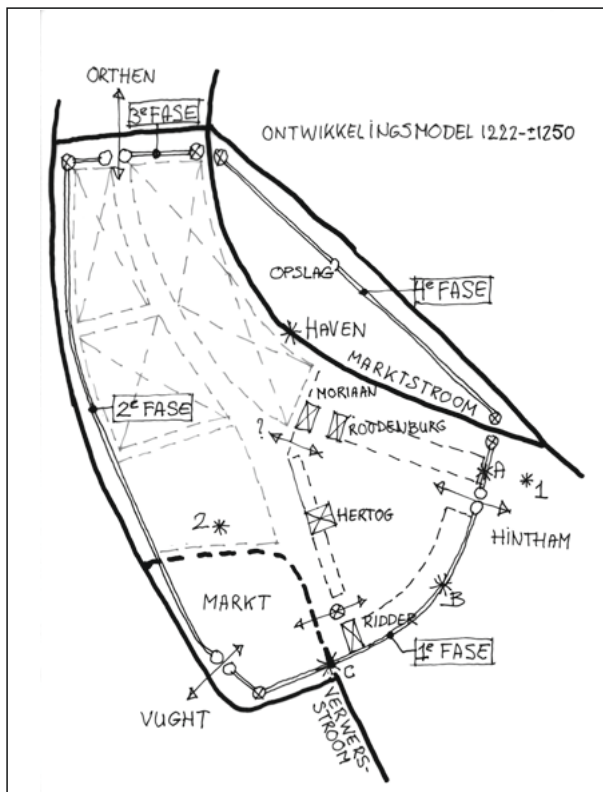
102 Janssen, 's-Hertogenbosch, een novum oppidum', 101.

103 Janssen, *Van Bos tot Stad*, 76-81.

104 Zie tekening D. Hoogma 1994, A3 formaat, losse bijlage nr. 2 bij Hoogma en Steketee, *'s-Hertogenbosch, Waterstad*, met de tekst: 'De landschappelijke situatie in 1185 binnen de huidige stadsmuren'.

105 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch*, 193.

21. Ontwikkelingsmodel 's-Hertogenbosch 1222-1250. Op de tekening is de vermoedelijke fasering aangegeven van de bouw van de ommuring tussen circa 1203 en 1222. Ook zijn de locaties van de waarnemingen A, B, en C ter plaatse van de eerste fase van de ommuring aangegeven. Het marktgebied binnen de ommuring van de uitgebreide vesting is 'afgescheiden' door de loop van de Verwersstroom.
1. Nieuwe huisvesting van de hertog, gekoppeld aan zijn deel van de vesting
  2. Terrein van de hertog, dat voor een groot deel in 1228 geschonken wordt aan de minderbroeders
- Waarschijnlijk heeft na 1250 een rooilijnwijziging plaatsgevonden na meerdere overstromingen aan de zuidoostzijde van de Markt.
(tekening auteur)

H. Hundertmark suggereert dat met de bouw van de stadsmuur van rond 1222 aan de westzijde van het te ommuren gebied is begonnen.¹⁰⁶ Echter, uitgaande van

de stedenbouwkundige situatie van de *ville neuve* na de verwoesting van de kleine vesting in 1202 is een start van de nieuwe vestingmuur aan de zuidoostzijde het meest aannemelijk (zie afbeelding 21). De drie overige zijden van de vergrote vesting grenzen immers aan drassig laagland en zelfs moerassen. Het vergde meer tijd de grond daar 'bouwrijp' te maken om een zware muur en torens te dragen. Aan de zuidoostelijke kant had over een deel van het nieuwe muurtraject al een muur gestaan van de kleinere vesting van de hertog.

Aan beide zijden van het zuidoostelijk deel van de vestingmuur bevindt zich een ronde toren. De zuidoostelijke muur is voorzien van funderingsbogen (segmentbogen). Een segmentboog is een boog met een kromming, die minder is dan een halve cirkel (Zie ook afbeelding 23 en 24). Alleen ter plaatse van het deel van de nieuwe muur, grenzend aan de Gevangenpoort tot aan de Waterpoort, is de afstand tussen de poeren groter. Een poer is een kubusvormig stuk metselwerk, op regelmatige afstand van elkaar aangebracht, dat een kolom van de vestingmuur draagt. Dat de afstand tussen de poeren groter is, kan mogelijk verklaard worden vanuit de reeds bestaande locatie van de Gevangenpoort; de ruimte tussen oude en nieuwe toren werd in gelijke delen verdeeld. De twee ronde hoektorens hebben vermoedelijk dezelfde functie gehad als de ronde hoektorens ter plaatse van de Smalle Haven. Ze zijn tijdens de bouw aangebracht vanwege de benodigde stabiliteit voor het gerealiseerde deel van de ommuring en vanwege de richtingswijziging van het vervolg van de muur.¹⁰⁷ Uitgaande van de hypothese dat er een eerdere vesting is geweest, moest de ligging van de Marktstroom ook aangepast worden. Vóór de Waterpoort diende een aansluiting op de gracht van de nieuwe vestingmuur gerealiseerd worden. Het gebied oostelijk van de ommuring was een moeras. De gracht van de ommuring van rond 1222 is om die reden

dicht langs het gebied van de vesting aangebracht. Dit betekende dat de Marktstroom voor de Waterpoort iets verlegd moest worden.¹⁰⁸

Het verschil in opbouw van de linker en rechter toren van de Waterpoort kan niet worden verklaard vanuit de hypothese dat de huidige markt ommuurd is geweest. Het verschil in de steenformaten en de 10-lagenmaten tussen het aangetroffen muurwerk in de panden Pensmarkt 13-15 en in de Waterstraat 2-4 is te groot. Dit kan aanleiding geven tot twijfels over de juistheid van de hypothese dat de huidige Markt geheel ommuurd is geweest. Daar staat tegenover dat de aangetroffen structuren in het blok op de Markt en ter plaatse van de Ridderstraat, de aanwezigheid van een stuk muurwerk in Vlaams verband in de panden Pensmarkt 13-15 en het restant metselwerk in Vlaams verband achter op het perceel Markt 45 sterke aanwijzingen zijn voor een vroegere ommuring. Er is wellicht een eenvoudige verklaring te geven voor het ontbreken van sporen behorende bij een vroegere fase ter plaatse van het zuidelijke gedeelte van vestingmuur van 1222. Het toegepaste metselwerk met een groter formaat baksteen kan ook iets vertellen over aard van de verwoesting van de kleine vesting door de legers van de graven van Holland en Gelre in 1202. Het is aannemelijk dat de muur daar als reactie op de toegebrachte vernielingen met een nieuw formaat baksteen werd hersteld of opnieuw opgebouwd en waarschijnlijk bovendien werd versterkt.

Weergangboog: ondersteuningsconstructie van de weergang, voorzien van 'open' bogen om materiaal te sparen en steunberen tegen de ommuring.

Hart op hart maten: afstand tussen het midden van twee naast elkaar liggende balken, platen of andere bouwonderdelen.

Kistwerk: bouwwijze voor muren, waarbij aan de binnen- en buitenzijde een dunne muur werd opgemetseld met af en toe een steen ter verankering naar binnen gericht, waarna de ruimte tussen de muurtjes werd gevuld met een betonachtige mortel van kalk, vermengd met toeslagmaterialen zoals grind en steenpuin.

De opbouw van het zuidelijk gedeelte van de zuidoostelijke stadsmuur uit 1222 toont dezelfde aanpak met steunberen met weergangbogen met nagenoeg dezelfde hart op hart maten en het toepassen van kistwerk. Door de restauratie van het stadhuis in het begin van deze eeuw kennen wij daar nu drie delen van die hierna worden besproken (zie A, B en C op afbeelding 21):

- A. Korte Waterstraat 2-4 (zie afbeelding 22): de poeren en funderingsbogen zijn uitgevoerd in baksteen. Tufsteen wordt niet vermeld. De overspanning bedraagt 4,50 meter en is drie stenen breed (90 centimeter). J. Mosmans (1870-1966) maakte in 1907 tekeningen van de ommuring bij de Korte Waterstraat en de Gevangenpoort. Hij was archivaris van het kerkarchief van de Sint-Jan. Bij het bekijken van de tekeningen van Mosmans ontstaat de indruk dat zijn waarnemingen alleen aan de achterzijde, in het Rozemarijnstraatje, hebben plaatsgevonden. Een tekening van de voorzijde ontbreekt immers. De aanwezigheid van tufstenen speklagen aan de voorzijde van de ommuring, zoals waargenomen in de Kolperstraat 23, zou hierdoor mogelijk aan zijn aandacht ontsnapt kunnen zijn. De archeologische dienst heeft echter in de Korte Waterstraat in 2011 een klein onderzoek verricht.¹⁰⁹ Hierbij is een deel van een van de segmentbogen onderzocht. Er is geen tufsteen aangetroffen als sluitsteen, zoals wel het geval was bij de segmentbogen in de Kolperstraat 23.

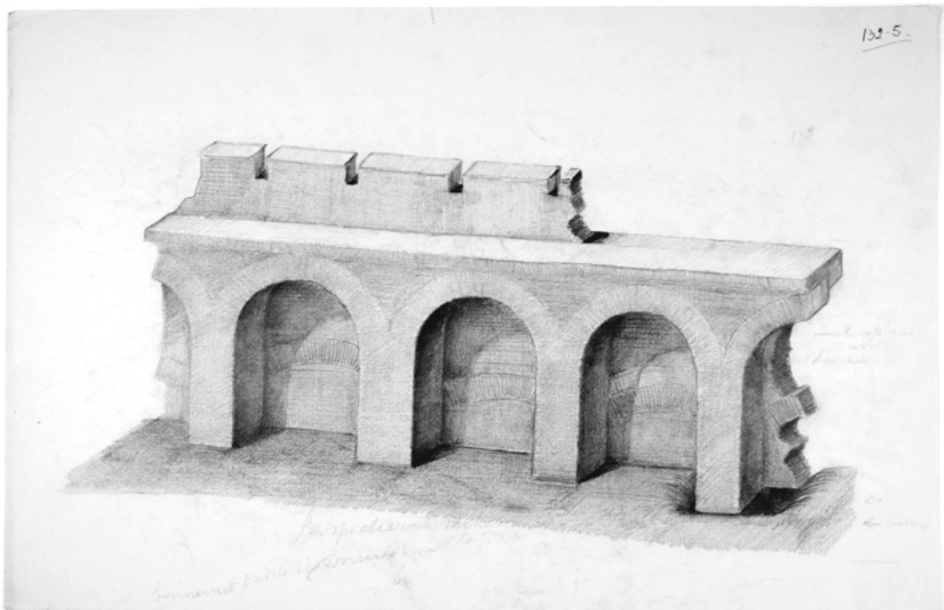
106 Hundertmark, 'De "primitieve" stadsmuur'.

107 Hundertmark, 'De primitieve stadsmuur', 111. Tekeningen en teksten overgenomen met toestemming.

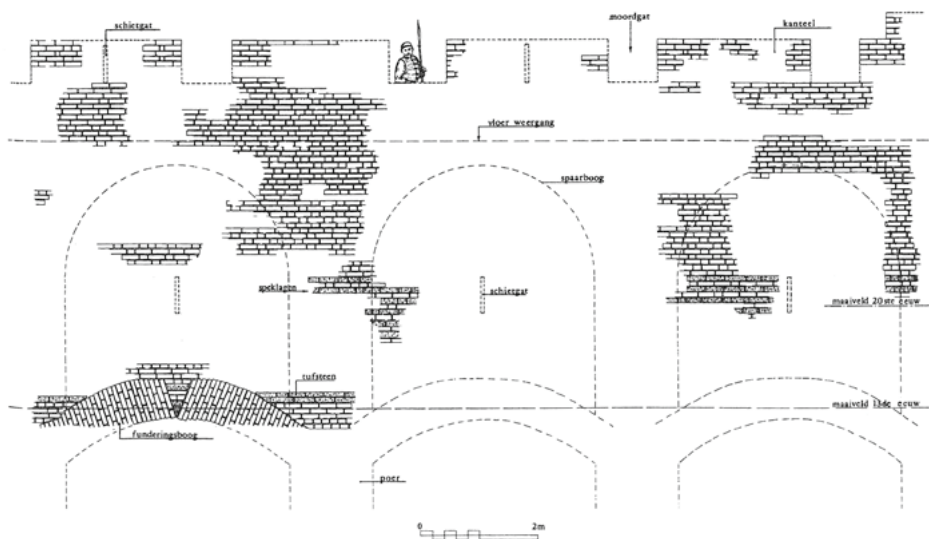
108 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch*, 193.

109 Vriendelijke mededeling E. Nijhof, archeologisch medewerker gemeente 's-Hertogenbosch.

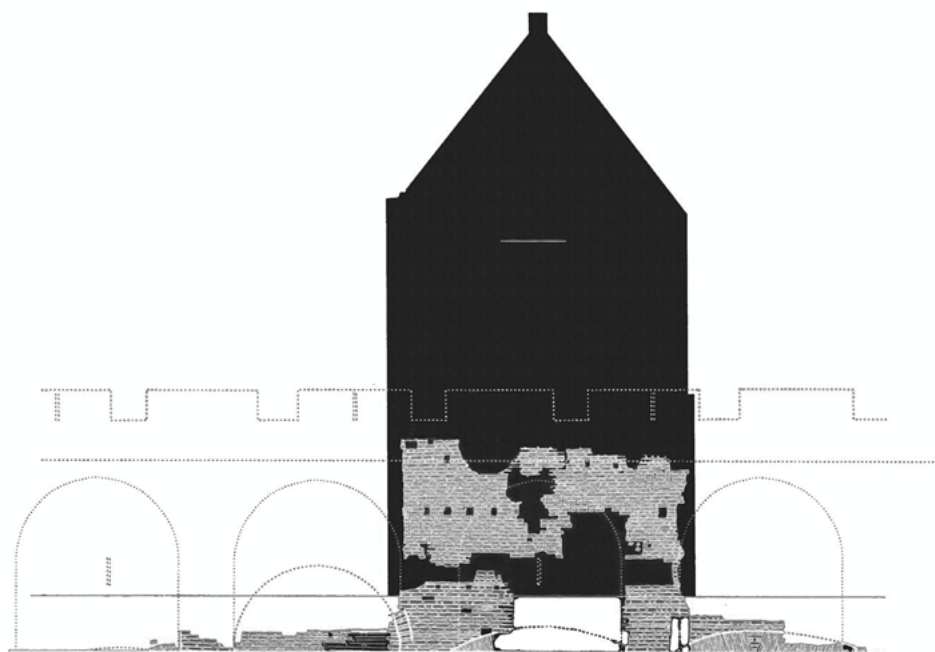
- B. Kolperstraat 23 (zie afbeelding 23): dit pand is aan de buitenzijde van de ommuring van rond 1222 gebouwd, waarbij dit deel van de ommuring is gebruikt als zijgevel. In de kelder is een segmentboog aangetroffen, uitgevoerd in metselwerk. De overspanning bedraagt 3,80 meter en is drie stenen breed. De muur is opgetrokken tot de aanzet van weergangboog in speklagen (een speklaag is over het algemeen een natuurstenen band als afwisseling in baksteenmuurwerk) van tufsteen en baksteen (28,5-29 × 13-14 × 7-8 centimeter) in zuiver Vlaams verband. Boven het duidelijk begrensde muurwerk met speklagen is de muur geheel in baksteen opgetrokken. Dit metselwerk is uitgevoerd in kistwerk en in zuiver Vlaams verband. Het metselverband loopt door tot aan de borstwering met kantelen.¹¹⁰
- C. Achter het stadhuis (zie afbeelding 24): de tekening van de archeologische dienst vertoont openingen tussen gemetselde poeren met een maat van ongeveer 3,80 meter. De bogen zijn 2,5 steens hoog. Het tufstenen muurwerk is vanaf de funderingsbogen tot de aanzet van de weergangbogen uitgevoerd als kistwerk, voorzien van bakstenen speklagen die onregelmatig en niet consequent doorlopend zijn aangebracht. Boven het tufstenen gedeelte is baksteen toegepast in zuiver Vlaams verband. De opbouw wijze van de ommuring met kistwerk van tufsteen en baksteen en zware gemetselde poeren kan geïnterpreteerd worden als een reactie op de aanval van 1202. De regelmatige constructieve structuur van dit deel van de zuidelijke ommuring en het westelijk, het noordelijk en het oostelijk deel van de muren van de vergrote vesting lijkt te wijzen op een planmatige opzet en een gecontroleerd bouwproces.

22. Waarneming A, Korte Waterstraat 2-4. Reconstructie van de ommuring van 1222. Mosmans geeft op zijn tekening van de binnenzijde een extra segmentboog aan in het boogveld tussen ondersteuningskolommen van de weergang. Wellicht heeft dit te maken met de grotere overspanning die hier is toegepast. (tekening J. Mosmans uit 1907, archief Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch)

23. Waarneming B, Kolperstraat. Tekening van de buitenzijde van de ommuring ter hoogte van Kolperstraat 23. (tekening H. Hundertmark)

24. Waarneming C, Achter het Stadhuis. Tekening van de buitenzijde van de 'tweede vestingmuur', aangetroffen bij de restauratie van het stadhuis en de realisatie van de nieuwbouw in 2002. Links van de achtergevel bevindt zich de doorgang van de Verwersstroom (Gegevens Archeologische Dienst gemeente 's-Hertogenbosch)

De uiterlijke vormgeving van deze drie onderdelen van het zuidelijke deel van de ommuring van 1222 is niet identiek. In de Korte Waterstraat (A) is de ommuring met kantelen aan de buitenzijde geheel in metselwerk uitgevoerd. Mosmans geeft op zijn tekening van de binnenzijde wel een extra segmentboog aan in het boogveld – het achtervlak van een gesloten of blinde boog – tussen de ondersteuningskolommen van de weergang.¹¹¹ Wellicht heeft dit te maken met de grotere overspanning die hier is toegepast, waardoor extra steun nodig was. In de Kolperstraat (B) is het metselwerk aan de voorzijde van de ommuring tot ongeveer 2,30 meter boven het maaiveld voorzien van tufstenen speklagen. De vormgeving van de muur achter het stadhuis (C) is totaal anders van opzet en wijkt sterk af van de twee andere delen van de ommuring. Het onderste gedeelte van de muur is hier geheel uitgevoerd in tufsteen met onregelmatig en niet aaneensluitend aangebrachte speklagen van baksteen.

Het muurgedeelte achter het stadhuis was nog niet bekend toen Hundertmark zijn artikel schreef. Dat kon hij dus niet bij zijn analyse betrekken. De verschillen tussen de muurdelen in de Korte Waterstraat en de Kolperstraat verklaart hij door het wel of niet aanwezig zijn van materialen tijdens de bouw. De nieuwe gegevens maken het mogelijk te trachten deze analyse breder te trekken.

De eerder geconstateerde verschillen tussen het deel van de ommuring in de Kolperstraat en het deel achter het stadhuis kunnen wellicht ook een relatie hebben met de afwijkende functie en eigendomssituatie van de achterliggende gebieden binnen de ommuring, namelijk het deel van de hertog en dat van de kooplieden. Dit is natuurlijk een speculatieve bewering, maar toch belangrijk genoeg om als mogelijkheid te vermelden. Wellicht wilde de hertog door het ruime gebruik van metselwerk zijn vertrouwen in dit nieuwe materiaal benadrukken. Vóór het deel van de ommuring in de Korte Waterstraat heeft hij zijn Hof van Brabant gerealiseerd. Omdat dit deel van de ommuring niet zichtbaar was, heeft hij het wellicht sober, zonder tufstenen speklagen, uitgevoerd. Deze veronderstellingen kunnen verderop, na het zo nauwkeurig mogelijk beschrijven van de indeling van de vernieuwde vergrote vesting, als minder speculatief en als meer aannemelijk worden beschouwd.

Op welke wijze zou de hertog zijn vestinggebied hersteld hebben? De nieuwe vesting 's-Hertogenbosch werd in ieder geval voorzien van drie poorten die evenals in 1185 geschonken werden door de zustersteden Brussel, Leuven en Antwerpen.¹¹² De huizen van zijn edelen, zoals De Moriaan, De Roodenburg en het Huis van de Ridder in de Ridderstraat zullen herbouwd zijn. Datzelfde gold waarschijnlijk ook voor zijn eigen pand in het blok op de Markt. Onduidelijk is of hij zijn gebied opnieuw heeft afgebakend met een 'afscheiding' ten opzichte van het openbare gedeelte en het terrein van de kooplieden. Het jachtverblijf ten westen van de vesting dat vermoedelijk bij de aanval op 's-Hertogenbosch werd verwoest, lijkt niet hersteld te zijn. In 1228 schenkt de hertog namelijk een groot deel van het voormalige terrein van het jachtverblijf aan de minderbroeders (zie afbeelding 21 op pagina 48). Aan het begin van de Hinthamerstraat liet de hertog een nieuwe huisvesting optrekken, tezamen met de eveneens nieuwe 'kostbare' toegang tot de vesting, de Leuvensepoort of de Gevangenpoort.¹¹³ Het gebied van de voormalige kleine vesting ter plekke van de huidige Markt werd aan de zuidoostzijde dus buiten de vestingmuur uitgebreid. Over deze nieuwe huisvesting van de hertog is weinig bekend. De Gevangenpoort of Leuvensepoort was volgens Molius kostbaar uitgevoerd. Het kasteel dat de hertog hiernaast gebouwd heeft zal er zeker gelijkwaardig of nog kostbaarder hebben uitgezien. Zijn nieuwe onderkomen zal vermoedelijk 'gelijktijdig' in een bouwstroom gerealiseerd zijn met de uitbreiding van de vesting rond

25. Luchtfoto van de Markt met het stadhuis en omgeving in noordoostelijke richting. Op de voorgrond de Schapenmarkt. Links de Pensmarkt met het blok op de Markt. Het drielaagse gebouw in het blok op de Markt is de Boterhal, ter plaatse van het vroegere Vleeshuis. Linksboven bevindt zich de Marktstraat met in het verlengde het begin van de Lange Tolbrugstraat. Rechtsboven een deel van de Hinthamerstraat. (foto KLM Aerocarto, 1925)

1222. Het lijkt of hij op deze wijze het verloren prestige wilde herstellen en de ambachtslieden en kooplieden weer vertrouwen wilde geven in de potenties van de nieuwe stad. Is een nederzetting waar een hertog wil verblijven, niet eveneens een interessante vestigingsplaats voor handelaren, kooplieden en ambachtslui? Het marktgebied werd aan de westelijke zijde van de oude hertogelijke vesting aangelegd, direct bereikbaar via de nieuwe Vughterpoot (zie afbeelding 19 op pagina 46 en afbeelding 21 op pagina 48). Het havengebied ontstond aan de noordoostzijde van de huidige Hoge Steenweg, iets noordelijk van de vroegere hertogelijke vesting. Aan de oostzijde van de Marktstroom kwam een door de nieuwe vestingmuur beschermd opslag- en overslagterrein voor goederen. Aan beide zijden van de Hoge Steenweg en de Orthenstraat tot aan de Orthenpoort toe werd vestigingsruimte gecreëerd voor de kooplieden en handelaren. Dat was een relatief klein gebied, als we de omvang van het terrein van de hertog rond de huidige Markt en het latere minderbroedersterrein daarbij in ogenschouw nemen. Als wij de indeling van het gebied binnen de muren van rond 1222 bezien, kunnen we voorzichtig concluderen dat dit gebied enkel en alleen was bestemd voor de hertog, zijn gevolg en de rijke kooplieden. Daarnaast kan evenzo gesteld worden dat de indeling van het gebied tussen de ommuring van de vergrote vesting en de drie verschillende uitvoeringen van de buitenzijde van deze ommuring

111 Tekeningen ommuring Korte Waterstraat en Gevangenpoort, 1907.

112 Hoekx e.a., *Kroniek van Molijs*, 145, 147.

113 Sasse Van Ysselt, *De Voornamen Huizen*, 269.

114 Hoekx e.a., *Kroniek van Molijs*, 143.

aanwijzingen zijn voor de samenwerking tussen de Hertog Hendrik I en een groep kapitaal-krachtige kooplieden.

De uitbreiding van de kleine vesting moet – mede door de morfologische omstandigheden die tot omvangrijke waterwerken en bodemophogingen noopten – een grote aanslag hebben gepleegd op de middelen van de hertog. Hij moest zijn eigen vestinggebied herstellen, mogelijk schadevergoedingen uitkeren aan de kooplieden en bovendien de uitbreiding van de vesting bekostigen. Dit biedt een goede verklaring voor zijn onderhandelingen met de bisschop van Keulen en de belening van een groot deel van zijn Bossche bezittingen. Er waren immers extra financiële middelen nodig om zijn hertogdom te kunnen beschermen tegen nieuwe aanvallen. Molius hanteert hiervoor weliswaar een exacte tijdsaanbuiding (1222), maar koppelt die niet rechtstreeks aan een stedenbouwkundige aanpassing van 's-Hertogenbosch.¹¹⁴ Wel geeft hij aan dat de 'stad' toen groter was dan alleen het ommuurde gedeelte: namelijk alles wat er toe behoorde, behalve het hof van de hertog bij de Gevangenpoort, de vesting van de hertog en het terrein van de (toekomstige) kerk van Sint-Jan Evangelist.

We kunnen nu dus al concluderen dat de beschrijving die Molius van de vroegste geschiedenis van Den Bosch gaf, nauwkeuriger is dan tot nu toe werd aangenomen. In het tweede deel van dit artikel, dat in het *Noordbrabants Historisch Jaarboek* van 2020 verschijnt, zal de ontwikkeling van de stad na 1222 tot en met de bouw van de stadsmuur in de veertiende eeuw worden behandeld en zal de conclusie verder worden uitgewerkt.

Afkortingen

AEH, ABO	Archief Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch, Aantekeningen bouwhistorisch onderzoek
AEH, BW	Archief Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch, Bouwhistorische waarnemingen
BAM	Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten
E	afschrift kroniek Molius van schrijver E
NAP	Nieuw Amsterdams Peil
NL-HtSA	Stadsarchief 's-Hertogenbosch
NL	Nederland
OSA	Oud Stadsarchief
T	afschrift kroniek Molius van de Abdij van Tongerlo

Archivalia

Archief Erfgoedhuis, 's-Hertogenbosch (AEH)

Aantekeningen bouwhistorisch onderzoek (ABO)

Blok 1.11, Markt 12, 14, 18, 28, 30-32, 40-42 en Pensmarkt 17

Blok 1.13, Markt 5, Ridderstraat 9 en 11

Bouwhistorische waarnemingen (BW)

Blok 1.11, pand Markt 28

Stadsarchief 's-Hertogenbosch (NL-HtSA)

Bibliotheek

Plaatskenmerk: MM 1055 / Digipub 000675 / Digipub 000674

Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn (periode 1293-1380)

inv. nr. 1293(?)09.20(?).

inv. nr. 1317.07.17.

inv. nr. 1318.09.13.

inv. nr. 1320.04.21 (Schapenmarkt).

inv. nr. 1321.06.24.

inv. nr. 1333.08.26.

inv. nr. 1338.10.09.

inv. nr. 1340 (Markt 1).

inv. nr. 1345.10.09.

inv. nr. 1352.07.02.

inv. nr. 1357.01.31.

inv. nr. 1357.08.12.

inv. nr. 1358.03.10.

inv. nr. 1359.04.26.

inv. nr. 1360.04.30.

inv. nr. 1363.08.25.

inv. nr. 1366.06.03.

Stadsbestuur van 's-Hertogenbosch 1262-1810/Oud Stadsarchief (OSA)

inv. nr. 3066 (= Sassen, *Inventaris*, nr. 128), 1357 juni 12.

inv. nr. 3083 (= Sassen, *Inventaris*, nr. 118), 1365 febr. 27.

inv. nr. 3120 (= Sassen, *Inventaris*, nr. 109), 1348 aug. 27.

inv. nr. 3876 (= Sassen, *Inventaris*, nr. 45), Brussel, 1328 mrt 26.

Literatuur en gedrukte bronnen

Asseldonk, M.M.P. van, *De Meierij van 's-Hertogenbosch. De evolutie van plaatselijk bestuur, bestuurlijke indeling en dorpsgrenzen, circa 1200-1832* (Oosterhout 2002).

Bavel, H. van, A.C.M. Kappelhof, G.M. van der Velden en G. Verbeek, *De Kroniek van het St. Geertruiklooster te 's-Hertogenbosch. Die chronijcke der Stadt ende Meijerije van 's-Hertogenbosch. Een tekstuitgave*, ('s-Hertogenbosch 2001).

Bijsterveld, A.J., en F. Theuws, 'Vroege stadswording in Nederland. Een Romeinse erfenis, Karolingische impulsen en een stroomversnelling in de twaalfde eeuw', in: E. Taverne, L. de Klerk, B. Ramakers e.a., red., *Nederland stedenland. Continuïteit en vernieuwing* (Rotterdam 2012) 91-107.

Boekwijt, H.W., 'Kolperstraat 23, een huis tegen de oudste stadsmuur', in: H.W. Boekwijt en H.L. Janssen, red., *Kroniek van Bouwhistorisch en Archeologisch Onderzoek 's-Hertogenbosch 1* (1988) 51-57.

Buisman, J., *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*, deel 1: tot 1300 (Franeker 2011).

Camps, H.P.H., *Oorkondenboek van Noord Brabant tot 1312*, Deel I, De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert), eerste stuk (690-1294), 's-Gravenhage 1979.

Camps, H.P.H., *Het stadsrecht van Den Bosch van het begin (1184) tot het Privilegium Trinitatis (1330)* (Hilversum 1995).

Camps, H.P.H., en G. van Syngel, *Digitaal Oorkondeboek Noord-Brabant*, www.donb.nl/database.

Demets, L., *In omni terra potentatis mei. Naar en consolidatie van macht? Een diplomatische discoursanalyse met betrekking tot de macht en autoriteit van de vorsten en vorstinnen te Brabant in de twaalfde en eerste helft van de dertiende eeuw*, MA-thesis Faculteit Letteren en Wijsbegeerte Universiteit Gent (Gent 2013).

Dillo, M., G.A.M. van Syngel, m.m.v. E.T. van der Vlist, *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. II, de heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom* (Den Haag 2000).

Drunen, A.H. van, 'De kap van Pensmarkt 1315 te 's-Hertogenbosch', *Bulletin KNOB* 87 (1988) 278-279.

Drunen, A.H. van, *'s-Hertogenbosch, van straat tot stroom* (Zeist: Rijksdienst voor de Monumentenzorg/Zwolle 2006).

Glaudemans, R., red., m.m.v. H. Boekwijt, M. Enderman en J. Viguurs, *De Stad van Bosch, Bossche bouwhistorie in nieuw perspectief* ('s-Hertogenbosch 2016).

Gudde, C.J., *'s-Hertogenbosch, geschiedenis van vesting en forten* ('s-Hertogenbosch 1974).

- Hall, F. van, *Eijsden, een vrijheid met Luikse stadsrechten*, Maaslandse Monografieën 74 (Hilversum 2011).
- Heesters, W., *Graven in het Bossche verleden* ('s-Hertogenbosch 1977).
- Heurn, J.H. van, *Historie der stad en Meyerye van 's-Hertogenbosch*, deel I (Utrecht 1776-1778).
- Hoekx, J.A.M., G. Hopstaken, A.M. van Lith-Drooglever Fortuijn en J. Sanders, red., *Kroniek van Moliu. Een zestiende-eeuwse Bossche priester over de geschiedenis van de stad* ('s-Hertogenbosch 2003).
- Hoekx, J.A.M., en V. Paquay, *Inventaris 's-Hertogenbosch. Inventaris van het archief van de stad 's-Hertogenbosch 1262-1810*, deel A en B, Publicaties van het Stadsarchief te 's-Hertogenbosch ('s-Hertogenbosch 2004).
- Hoogma, D., "s-Hertogenbosch hoog en droog, de Binnendieze en de historische bouwlocaties" in: H. Willems, G. van Tussenbroek, R. Gruben, e.a., red., *De onderste steen boven, 25 jaar bouwhistorie in 's-Hertogenbosch* (Utrecht 2000) 190-196.
- Hoogma, D., en A. Stekete, *'s-Hertogenbosch Waterstad, een historische waterbouwkundige verkenning* ('s-Hertogenbosch 1996).
- Huijbers, A., 'Central places in the confluence area of the rivers Dieze, Dommel and Aa in the Roman period and the Middle Ages. A longterm perspective', *Medieval and Modern Matters* 1 (2010) 197-268.
- Hundertmark, H., "De "primitieve" stadsmuur, de eerste stenen ommuring van de stad 's-Hertogenbosch", in: H. Willems, G. van Tussenbroek, R. Gruben, e.a. (red.), *De onderste steen boven: 25 jaar bouwhistorie in 's-Hertogenbosch* (Utrecht 2000) 104-113.
- Hupkens, E., 'Drie huizen samengevoegd', *Stadsblad*, 20 augustus 2014, www.bossche-encyclopedie.nl/stadhuus.
- Janssen, H.L., *Van Bos tot Stad: Opgravingen in 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1983).
- Janssen, H.L., *De opgravingen aan de Orthenstraat*, ('s-Hertogenbosch 1984).
- Janssen, H.L., "s-Hertogenbosch, een novum oppidum in de Meierij ca. 1200-1350", *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 10 (2007) 95-140.
- Janssen, H.L., 'De infrastructuur van de stedelijke ruimte van 's-Hertogenbosch', in: H.L. Janssen en J.R. Treling, red., *Van Penningen en Groten. De schatvondst achter Het Verguld Harnas* (Utrecht 2011) 13-43.
- Janssen, H.L., en A.J.J. Thelen, *Tekens van Leven. Opgravingen en vondsten in het Tolbrugkwartier in 's-Hertogenbosch*, deel I en II (Utrecht 2007).
- Janssen, H.L., en J.R. Treling, red., *Van Penningen en Groten. De schatvondst achter Het Verguld Harnas* (Utrecht 2011).
- Kappelhof, A.C.M., 'Vught in de middeleeuwen (900-1300). Het raadsel van de twee kerken', www.academia.edu, dec. 2015.
- Kiesow, G., *Wege zur Backsteingotik. Eine Einführung*, Deutsche Stiftung Denkmalschutz: *Monumente Publikationen* 2007 (Bonn 2003).
- Kruisheer, J.G., 'Stadsrechtbeoorkonding en stedelijke ontwikkeling' in: E.H.P. Cordfunke e.a., red., *De Hollandse stad in de dertiende eeuw* (Zutphen 1988).
- Kuijper, P.Th.J., *'s-Hertogenbosch, stad in het hertogdom Brabant ca. 1185-1629* ('s-Hertogenbosch/Zwolle 2000).
- Leenders, K.A.H.W., 'Zoe lanck ende breedst alst oijt hadde geweest bij staende lande'. Het landschap van de Grote Waard vóór 1421, in: Wikaart e.a., *'Nijet dan water ende wolcken'. De onderzoekscommissie naar de aanwassen in de Verdrongen Waard (1521-1523)* (Tilburg 2009) 32-43.
- Molhuizen, H., 'Markt 1', *Brabants Dagblad*, 8 juli 1993, www.bossche-encyclopedie.nl/stadhuus.
- Molhuizen, H., 'De zesde wethouder', *Brabants Dagblad*, 28 april 1994, www.bossche-encyclopedie.nl/stadhuus.
- Molhuizen, H., 'Het huys van Sint Claes', *Brabants Dagblad*, 23 november 1996, www.bossche-encyclopedie.nl/stadhuus.
- Nijhof, E., 'Nieuws van de BAM, Nieuwe gegevens tweede stadsmuur', *Bossche Bladen* 4 (2008) 152-154.
- Orsel, E.D., 'Stenen van de Graaf. Vroege baksteen in Leiden en Rijnsburg', *Westerheem* 60 (2011) 184-192.
- Rutte, R., *Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen, 12e en 13e eeuw* (Zutphen 2002).
- Sasse Van Ysselt, A.F.O., *De Voornamen Huizen en Gebouwen van 's-Hertogenbosch*, deel III, ('s-Hertogenbosch 1911).
- Sassen, J.N.G., *Inventaris der Archieven van de Stad 's-Hertogenbosch B: Charters en Privilegiebrieven van het jaar 1191-1826* ('s-Hertogenbosch 1865).
- Synghel, G. van, *Actum in camera scriptorum oppidi de Buscoducis. De stedelijke secretarie van 's-Hertogenbosch tot ca. 1450* (Hilversum 2007).
- Uitterhoeve, A., *Annales Egmondenses: de jaarboeken van Egmond* (Alkmaar 1990).
- Uytven, R. van, 'Aspecten van de middeleeuwse stads geschiedenis in het noorden van het hertogdom Brabant. Het recht van Leuven en 's-Hertogenbosch', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, red., *Plaatsbepaling van het historisch onderzoek betreffende Noord-Brabant binnen de geschiedenis der Nederlanden*, Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland 54 (Tilburg 1982) 5-63.
- Velden, G.M. van der, 'Bernheze en de abdij van Berne', *Brabants Heem* 32 (1980) 3, 119-134.
- Vera, H.L.M., *Gemene gronden in de Meierij van Den Bosch tussen hertog en hertgang, 1000-2000*, proefschrift Faculteit Rechtsgeleerdheid Nijmegen (Moergestel 2011).

Internetbronnen

Wikipedia, https://nl.wikipedia.org/wiki/Geschiedenis_van_Parijs
Wikipedia, https://nl.wikipedia.org/wiki/Phillips_II_van_Frankrijk
www.bossche-encyclopedie.nl/bronnen/schepenen/1230-1629
[www.bossche-encyclopedie.nl/stadhuis/algemeen/bouwhistorisch onderzoek](http://www.bossche-encyclopedie.nl/stadhuis/algemeen/bouwhistorisch_onderzoek)
[www.bossche-encyclopedie.nl/stadhuis/De zesde wethouder](http://www.bossche-encyclopedie.nl/stadhuis/De_zesde_wethouder)
[www.bossche-encyclopedie.nl/stadhuis/Drie huizen samengevoegd](http://www.bossche-encyclopedie.nl/stadhuis/Drie_huizen_samengevoegd)
[www.bossche-encyclopedie.nl/stadhuis/Het huijs van Sint Claes](http://www.bossche-encyclopedie.nl/stadhuis/Het_huijs_van_Sint_Claes)
[www.bossche-encyclopedie.nl/stadhuis/Markt 1](http://www.bossche-encyclopedie.nl/stadhuis/Markt_1)

van .vij. pochten die heren heb
ben selen. C. xxij.

Here te linc en es gheen spel
want hen meer dan iemāne el
altoes behoert te linc
Bode in sorghe en in pine
Loe li olant moghen regeren
Soles orbore en te gods eren
Want hoer lijf en hoer ziele sijn pant
Waar si hen bekeren vore hare lant
Hij poente hebbic ghelelen
Die in elken here selen melen
Waar co. hertoghe oft graue
Die es dierste poent der aue
Die heileghe kerke sal hi minen
En hoer recht hare altoes kinne
En hoer onrecht wederstaen
Dander poent es sonder maen
Gerecht sijn in werken en spreke
En gherecht oordeel met breken
Cade vorlinc en vroet
Aerde hoeftich ende wel ghemoot
Ciste vrome ende coene va linc
Dat seste melde en riue
Ceuende hart ende sel den quade
Enken na linc melbaden
Al v willic v elc ontmoeden
Wat baten ghare in selt vonden
Eet datli gode minnen
En hen vore almachtich kinne
Soe hebbenli binnen sijn onthen
En hoeden hen te bat vanden
Dat es ieghen gods wille
Bode openbare en stille
En quiten daertoe linc scout
En god die es hen hout
En verleent hen goet en ere
Altoe betaemt enen here
Dander es gherechteheide
En woerden en in werken beide

En elken recht oordeel gheuen
Wien den mechten en neuen
Soe houdenli tghesood ons here
En sijn vol groeter eren
En volvullen gherechteheide
Daer in leeght al salecheide
Oec hebbenli groten lof vanden
Die quade selenle ontlien
En si quiten mede hoer scout
Want dat landthare ierst ghemout
En macht op errike ghevan
Dat was om dat elc man
Den andren tline loude gheuen
Dus was landthare ierst verheue
En cracht en valschet acht staken
En alle quade omghe breken
En houden die mate knechte
Aeghen die mechteghe te rechte
Cade es vroelcap ende bescheide linc
Hen en bedarf oec twint te min
Want die een landscap berechten sal
Bedarf wel wijsheit zonder ghecal
En oec wise liede daertoe
Die hen gheraden spade en vroe
Want die zaken sijn menegherande
Die gheuallen achter lande
Daertoe hoer vele wijsheiden
Salmense alle wel bescheiden
En wijs mā leeght mee den lande
Dat staet in eens kints hande
En ander wise doet ons oec weten
Woe den lande wijs puche vroeck eren
Dats te vstane dat die heren
Hen daertoe selen heren
Dat si nuchter en sober sijn
En altoes sparen den wijn
Daer at hi hoer sinne met en leide
Woe te rechter bescheedenheide
Want danxtelecte omc dat es
Dats een landthare linc ghemis

Minne De Boodt

‘Hoemen een stat of lantschap regieren sal’: stadsliteratuur als een politiek instrument voor verandering in het veertiende-eeuwse hertogdom Brabant¹

‘Here te sine en es gheen spel; want hen meer dan iemanne el altoes behoert te sine beide in sorghe ende in pine, hoe si dlant moghen regeren sfolcs orbore ende te Gods eren [...]’²

Zo schrijft de auteur van *Der Leken Spiegel*, een opmerkelijk laatmiddeleeuws literair werk dat aan tijdgenoten duidelijk maakt hoe ze zich moeten gedragen. Bestuurders hebben het hierbij niet gemakkelijk. De verdediging van de goddelijke eer en de belangen van het volk zijn maar het topje van de ijsberg. Tijdens de late middeleeuwen (ca. 1250-1500) circuleerden er verschillende complexe politieke ideeën over het takenpakket van gezagsdragers en de ideale bestuursvorm. Niet alleen landsheren maar ook stedelijke bestuurders moesten aan verscheidene eisen voldoen. Deze konden ze onder andere terugvinden in een tekstcorpus dat tijdens de eerste helft van de veertiende eeuw in Antwerpen ontstond, en waartoe ook *Der Leken Spiegel* behoort. Het Antwerpse corpus staat mee aan de wieg van de teksttraditie van de *stadsleren*. Dit tekstueel genre onderscheidt zich door een didactische focus op het stadsbestuur dat zich doorheen de late middeleeuwen hoe langer hoe meer aan de landsheerlijke controle onttrok.³ Opvallend is dat de Antwerpse teksten naast de *tips* en *tricks* van besturen, ook nauwkeurig aangeven waarin het eigentijdse bestuur te kort schoot. Deze kritische houding valt op aangezien de werken niet achter gesloten deuren bleven, maar volop circuleerden in de toenmalige samenleving. ‘Hoe moest men een stad of landschap regeren?’⁴

Sinds de negentiende eeuw staat het complexe laatmiddeleeuwse politiek denken centraal in het historisch onderzoek.⁵ Inzicht in de politieke ideeën is immers noodzakelijk wanneer we de loop en de transformaties van de geschiedenis willen verklaren. Zo schrijft de invloedrijke Franse filosoof Michel Foucault (1926-1984) in de Italiaanse krant *Corriere della sera*: ‘Ideeën hebben de wereld niet in hun macht. Maar het is net omdat de wereld ideeën heeft (en ze continu produceert) dat zij niet op passieve wijze bestuurd wordt door haar leiders of door hen die haar, eens en voor altijd, willen aanleren wat zij moet denken [...]’⁶

1 Ik dank Erfgoed Brabant, de Historische Vereniging Brabant, de Stichting Zuidelijk Historisch Contact en de redactie van het *Noordbrabantse Historisch Jaarboek* voor hun rake opmerkingen en het honoreren van mijn masterproef met de Scriptieprijs Brabantse Geschiedenis. Ook veel dank aan mijn promotor Jelle Haemers voor zijn hulp tijdens de totstandkoming van mijn scriptie en deze tekst.

2 Jan Van Boendale, *Der Leken Spiegel*, ed. De Vries, 135, r 1-6: ‘Heer zijn is geen spel; want aan hem hoort het, meer dan iemand anders, toe om voortdurend in zorgen en in pijn te zijn, [over] hoe zij het land mogen regeren volgens het belang van het volk en de eer van God [...]’.

3 Bierschwale en Van Leeuwen, *Wie man eine Stadt regieren soll*.

4 Jan Van Boendale, *Der Leken Spiegel, leerdicht van den jare 13301*, ed. De Vries, 132.

5 Von Gierke, *Das Deutsche Genossenschaftsrecht*.

6 Geciteerd in: Afsay en Anderson, *Foucault and the Iranian revolution*, 3: ‘Ideas do not rule the world. But it is because the world has ideas (and because it constantly produces them) that it is not passively ruled by those who are its leaders or those who would like to teach it, once and for all, what it must think [...]’.

In haar baanbrekend artikel uit 1982 argumenteert Susan Reynolds dat historici de politieke geschiedenis van middeleeuwse steden nooit volledig kunnen begrijpen zonder hun denken in rekenschap te nemen. Ze roept mediëvisten dan ook op om de ideeën die circuleerden in stedelijke gemeenschappen nader te bestuderen.⁷ Verscheidene vorsers beantwoorden haar oproep. In hun analyses hadden zij aanvankelijk vooral oog voor de ideeën van de Noord-Italiaanse stedelijke elites. Andere sociale lagen en geografische streken bleven hierdoor onderbelicht. George Holmes beweerde zelfs dat Florence de enige stad was waar er zoiets als stedelijk politiek denken bestond.⁸

De late twintigste eeuw en het begin van het nieuwe millennium brachten verandering. Door uiteenlopende bronnen, zoals regelgevingen, charters, administratieve aktes en verzoekschriften, te analyseren ontcrachtten verscheidene vorsers Holmes' stelling.⁹ Hierbij hadden ze niet alleen aandacht voor de ideeën van de sociale elites, ook de denkbeelden van de 'gewone' en politiek uitgesloten bevolking kregen geleidelijk aan een plaats in het wetenschappelijk onderzoek.¹⁰ Een uitbreiding van het geografische kader toonde aan dat steden buiten Noord-Italië ook uitgesproken politieke ideeën ontwikkelden; bijvoorbeeld in het Heilig Roomse Rijk, het Franse koninkrijk en die andere sterk geurbaniseerde regio van West-Europa, de Lage Landen.¹¹ Binnen deze laatste casus ging veel aandacht naar het gedachtegoed van de steden van het graafschap Vlaanderen.¹² Het stedelijk politiek denken van het naburige hertogdom Brabant bleef tot vandaag echter onderbelicht.

Nochtans was Brabant in de late middeleeuwen een machtige landsheerlijkheid in het midden van West-Europa.¹³ Het hertogdom was bovendien de geboorteplaats van het invloedrijke Antwerpse tekstcorpus, dat getuigt van een ontwikkelde stedelijke cultuur en complexe politieke denkbeelden. In de afgelopen veertig jaar bestudeerden verschillende onderzoekers deze teksten. Filologen en historici produceerden niet alleen een resem uitstekende taalkundige en literaire analyses, ze peilden ook al naar het gedachtegoed van de werken. Tot een consensus kwamen ze echter niet. Daarvoor hielden ze zich te veel bezig met (vaak eindeloze) discussies zoals die over het auteurschap. Verder beperkten ze hun onderzoek tot de analyse van één of hooguit twee Antwerpse teksten. Doordat ze de historiografische en de meer didactisch-moraliserende werken van elkaar scheidden, bleef de nodige ideologische vergelijking tussen de stedelijke teksten uit.¹⁴ De master- (1976) en doctoraatscriptie (1989) van Jan Van Gerven vormen een uitzondering op de regel.¹⁵ Doordat Van Gerven zich soms liet meeslepen door het discours van de werken, werden zijn onderzoeksresultaten de jongste jaren echter meermaals betwist. Hans Vandecandelare stelt bijvoorbeeld dat Van Gervens interpretatie als zou de auteur van de *Brabantse Yeesten* geen enkel moment sympathie tonen voor de opstanden, veel te eenzijdig en zelfs foutief is.¹⁶ Nog steeds zoeken we vergeefs naar antwoorden op de vragen welke denkbeelden er circuleerden in de Brabantse steden, waarom de Antwerpse werken bepaalde politieke principes formuleerden en welke rol deze speelden buiten de literaire wereld.

Om een scherper, vollediger en dynamischer beeld van het politiek denken van de Brabantse steden te verkrijgen, neemt dit artikel zowel de moraliserende als historiografische Antwerpse teksten opnieuw onder de loep. Door hun eenzijdig corpus isoleerden eerdere studies immers niet alleen hun resultaten, ze reduceerden de literair voorgeschreven politieke ideeën ook tot vage intellectuele noties. Zoals Christopher Fletcher aantoonde, verbannen onderzoekers literatuur te vaak uit de sociale wereld: 'Zoals een museumstuk, is het iets dat [volgens vorsers] moet begrepen worden met een referentie naar zijn historische context en literaire voorgangers, voorzichtig beschreven op een plakkaat bij een glazen kast (...).'¹⁷ Eerder onderzoek heeft echter aangetoond dat politieke denkbeelden de

eigen tijd sterk beïnvloeden. John Watts argumenteerde zelfs dat ideeën ‘the basic currencies’ waren waarmee het laatmiddeleeuws politiek spel werd gevoerd.¹⁸ Binnen een specifieke tijdscontext en samenleving bepalen ideeën de reikwijdte van mogelijke politieke acties en veranderingen. Politieke spelers kunnen altijd om verantwoording van hun daden gevraagd worden, en de enige manier waarop ze hun acties kunnen legitimeren, is door gebruik te maken van de ideeën die circuleren in hun samenleving.¹⁹ De studie van laatmiddeleeuwse ideeën behoort evenzeer toe aan het veld van de sociale geschiedenis als aan het domein van de intellectuele geschiedkunde.²⁰ Een nieuwe studie dringt zich daarom op die de ideeën van de veertiende-eeuwse stedelijke literaire werken in hun sociaal-politieke context plaatst.

Dit artikel toont aan dat de literair geformuleerde politieke ideeën een product van de tijdsomstandigheden waren, eerder dan het gevolg van het intellect van enkele auteurs. Gelijkaardige denkbeelden vinden we terug in andere laatmiddeleeuwse bronnen uit verschillende sociale milieus. Als politieke gebruiksvoorwerpen werden ideeën ingezet om concrete doelen te bereiken. In het licht van de veelbewogen en complexe politiek van het hertogdom Brabant trachten de stedelijke literaire werken bestuurders tot concrete beleidsveranderingen aan te sporen. Hierbij streven de teksten geenszins een democratisering na. Integendeel, ze willen terug naar een sociale balans die vooral de toenmalige elites in de kaart speelde.

Bronnen en methode

Concreet analyseert deze studie *Der Leken Spiegel*, het *Boec vander Wrake Gods, Melibeus, Jans Teesteye* en het vijfde boek van de *Brabantse Yeesten*. Deze werken ontstonden tijdens de eerste helft van de veertiende-eeuw in Antwerpen, tot 1356 een onderdeel van het hertogdom Brabant. In de vrede van Ath (13 april 1356), die een einde maakte aan de Brabantse successieoorlog, werd namelijk bepaald dat Antwerpen vanaf dan behoorde tot het Graafschap van Vlaanderen.²¹ Een gezamenlijke analyse van de historiografische *Yeesten* en de meer didactisch-moraliserende Antwerpse teksten is doenbaar, aangezien de grenzen tussen genres in de late middeleeuwen veel opener waren dan historici vaak denken.

7 Reynolds, ‘Medieval urban history’, 14-23.

8 Holmes, ‘The emergence of an urban ideology’, 111.

9 Dumolyn en Haemers, “‘Let each man’”, 169-189; Vrancken, *De Blijde Inkomsten*; Liddy, *Contesting the City*.

10 Haemers en Liddy, ‘Popular politics’, 771-805; Dumolyn, ‘Het corporatieve element’, 123-154; Farr, *Hands of honor*.

11 Isenmann, ‘Ratsliteratur und städtische Ratsordnungen’, 215-497; Gaudreault, *Pouvoir, mémoire et identité*; Boone, ‘Flemish and Brabantine identity’, 178-186.

12 Dumolyn, ‘Privileges and novelties’, 5-23; Dumolyn en Haemers, “‘A bad chicken was brooding’”, 45-86; Prevenier, ‘Conscience et perception de la condition sociale’, 175-188.

13 Voor meer informatie over de geschiedenis van het Brabantse hertogdom zie: Van Uytven e.a., red., *Geschiedenis van Brabant*.

14 Kinable, ‘Boendales Jans Teesteye’, 323-345; Van Driel, *Meesters van het woord*; Mak, *Boendale en de legenda aurea*; Van Oostrom, *Wereld in Woorden*, 142-175; Avonds, *Ideologie en politiek*; Stein, ‘Jan Van Boendales Brabantsche Yeesten’, 185-197.

15 Van Gerven, *Literatuur, maatschappij en religie*; Van Gerven, *Jan van Boendale: sociale mentaliteit en politieke ideeën*.

16 Vandecandelare, ‘Een opstand in “zeven aktes”’, 21.

17 Fletcher, ‘Morality and office’, 182.

18 Watts, *The making of politics*, 36.

19 Skinner, ‘Some problems’, 97-118; Pocock, ‘The concept of language’, 19-38.

20 Dumolyn, ‘Urban ideologies’, 69-96; Dumolyn en Haemers, “‘A bad chicken was brooding’”, 45-86; Vrancken, ‘United in revolt and discourse’, 579-599; Hawes, ‘The urban community’, 365-380.

21 Voor meer informatie over dit verdrag en Antwerpen als Vlaamse stad zie: Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, 11-36. Voor de exacte datering van de Antwerpse werken zie: Van Oostrom, *Wereld in woorden*, 143. In het vervolg maak ik gebruik van de uitgaves: Jan Van Boendale, *Brabantsche Yeesten of rijmchroniek van Brabant door Jan De Klerk van Antwerpen*, eds. Willems en Bormans; Jan Van Boendale, *Der Leken Spiegel, leerdicht van den jare 1330*, ed. De Vries; Jan Van Boendale, *Het boec vander wraken*, ed. Snellaert; Jan Van Boendale, *Jans Teesteye*, ed. Snellaert; Jan Van Boendale, *Melibeus*, ed. Snellaert.

Didactisch-moraliserende literatuur bevat bijvoorbeeld vaak historische passages, terwijl kronieken de lezer regelmatig zedenlessen meegeven. Beide genres hebben overigens een soortgelijke ontstaanscontext: ze zijn niet alleen vaak door dezelfde auteurs geschreven, maar richten zich ook op een gelijkaardig publiek.²²

Onderzoekers brengen de Antwerpse teksten vaak in verband met Jan Van Boendale (ca. 1280/1290-1350/1351/1365). Van Boendale werd geboren in de streek rond Tervuren en was het grootste deel van zijn leven stadsklerk te Antwerpen.²³ Zijn auteurschap voor het volledige Antwerpse tekstcorpus is echter verre van zeker, omdat Van Boendale zich alleen in *Jans Teesteye* kenbaar maakt als schrijver.²⁴ Het debat dat volgde, valt grofweg uiteen in twee kampen: de minimalisten versus de maximalisten.²⁵ De minimalisten zien Van Boendales auteurschap louter als een aanlokkelijke mogelijkheid. In plaats van alle werken toe te schrijven aan de stadsklerk gaan zij uit van het bestaan van een veertiende-eeuwse Antwerpse dichtschool. Volgens maximalisten zijn de werken daarentegen het resultaat van Van Boendales individuele arbeid.²⁶ Aangezien deze studie stedelijk politiek denken onderzoekt, laat dit artikel de discussie over Van Boendales auteurschap graag over aan letterkundigen. Auteurschap is in dit onderzoek niet onbelangrijk, maar een studie van de historische context waarin de werken tot stand kwamen, is evenzeer nodig om hun doel en nut te begrijpen. Deze bijdrage vertrekt vanuit datgene wat geweten is over de sociale positie van de auteur(s) en/of hun opdrachtgevers. Zij waren vermoedelijk ofwel zelf lid van de bovenste sociale laag of de middengroepen van de stedelijke bevolking of stonden er alleszins erg nauw mee in contact. Enkel iemand uit deze bevolkingslagen beschikte in de late middeleeuwen over voldoende kennis, economische middelen en tijd om zulke omvangrijke teksten van hoge kwaliteit te schrijven.²⁷

Het doelpubliek van de Antwerpse teksten bestond in de eerste plaats uit de bestuurlijke elites. Onderzoekers twisten over de vraag of het hier ging over stedelijke of aristocratische elites. Door de aristocratische of hertogelijke toedracht van het grootste deel van de literaire werken gaat Ursula Peters ervan uit dat de werken voornamelijk gericht waren op een adellijk doelpubliek. Herman Pleij stelt echter dat de werken door hun ontstaanscontext en inhoud vooral bedoeld waren voor een stedelijk publiek.²⁸ Dit artikel gaat ervan uit dat de werken zich richten tot zowel de adel als de bovenste sociale lagen van de stedelijke bevolking. Eerder onderzoek bewees dat er verschillende raakvlakken bestaan tussen het politiek discours van de adellijke en stedelijke elites.²⁹ In de laatmiddeleeuwse samenleving was het onderscheid tussen deze twee groepen niet waterdicht. Integendeel, ze waren onlosmakelijk met elkaar verbonden door eenzelfde levenswijze, onderlinge huwelijken en financiële transacties.³⁰ Naast de sociale elites richtten de werken zich in beperkte mate ook op een ruimer doelpubliek. De teksten zijn niet alleen in de volkstaal geschreven, ze waren ook bedoeld om voorgelezen te worden. Zo zijn ze niet alleen in rijm opgesteld, wat het makkelijker maakt om van buiten te leren en op te dragen, maar bevatten de werken ook zinnen die de lezer/toehoorder rechtsreeks aanspreken zoals 'Ghi hoort mi zegghen hier voren.'³¹ Door de hoge kostprijs van de werken kunnen we er toch van uitgaan dat alleen de stedelijke middengroepen, bestaande uit rijke burgers en welvarende koop- en ambachtslieden, ook tot het publiek van deze teksten kon behoren. Loonwerkers en gewone ambachtslieden hebben de teksten waarschijnlijk niet gelezen, al konden ze wel delen ervan hebben horen voordragen.

Daar de discoursanalyse onderzoekt hoe opvattingen discursief of taalkundig gecreëerd worden, is het de meest geschikte methode om de politieke ideeën van de stedelijke werken te achterhalen. Specifiek gaat deze studie na welke politieke principes de Antwerpse teksten formuleren en hoe ze eigentijdse bestuurders en politieke gebeurtenissen beschrij-

ven.³² In tegenstelling tot eerder onderzoek confronteert dit artikel het discours van de werken ook met getuigenissen uit andere bronnen en de historiografie over het veertiende-eeuwse hertogdom Brabant. Na een kort historisch overzicht van de Brabantse politiek staat het discours van de teksten centraal. Welk soort bestuur stellen de werken voorop? En hoe passen de ideeën die dit tekstcorpus uitdraagt binnen de toenmalige samenleving?

Balancerende machten: politiek in het veertiende-eeuwse Brabant

Brabant was tijdens de late middeleeuwen een invloedrijke en welvarende landsheerlijkheid in het midden van West-Europa. Karakteristiek voor de politieke geschiedenis van het hertogdom is zijn dynamische machtsbalans. Aan het hoofd stonden de door erfopvolging bepaalde hertogen, wier positie als landsheer door niemand werd betwist. Desondanks waren zij allesbehalve almachtige figuren.³³ De hertogen waren verwickeld in een voortdurende machtsstrijd met de edellieden en steden binnen hun grondgebied. De machtigste Brabantse steden waren de zeven 'vrije' of 'goede' steden: Leuven, Brussel, Antwerpen, 's-Hertogenbosch, Tienen, Zoutleeuw en Nijvel, die vanaf 1284 als groep naar voren traden.³⁴ Doorheen de late middeleeuwen slaagden zij erin om de hertogelijke macht in toenemende mate aan banden te leggen.³⁵ Niet alleen op het 'nationale' niveau woedde er een machtsstrijd, ook in de steden kwamen de machtsverhoudingen onder druk te staan. Middeleeuwse steden waren hiërarchische gemeenschappen, waarin diverse sociale groepen met vaak erg uiteenlopende belangen samenleefden. Het politiek beleid was er in handen van enkele elitaire families ('geslechten' of 'goede lieden' in het Middelnederlands). Hun machtsmonopolie werd tijdens de dertiende en veertiende eeuw steeds vaker ter discussie gesteld door politiek uitgesloten groepen, zoals de ambachten, wat resulteerde in een hele resem stedelijke opstanden. Ondanks deze politieke onrusten slaagden de stedelijke elites erin om hun machtsmonopolie, tot het einde van de veertiende en het begin van de vijftiende eeuw, grotendeels te behouden.³⁶

Tijdens de veertiende eeuw werd Brabant bestuurd door hertog Jan II (ca. 1275-1312), Jan III (ca. 1295-1355), zijn dochter Johanna van Brabant (ca. 1322-1406) en haar echtgenoot Wenceslaus I van Luxemburg (ca. 1337-1383). Hun regeerperiodes werden gekenmerkt door verschillende buitenlandse conflicten, zoals de grote coalitie tegen Brabant. Gedurende twee jaar (1332-1334) vormden alle omliggende vorstendommen toen samen met de Franse koning Filips VI (ca. 1293-1350) een blok tegen Brabant.³⁷ Verder geraakte Brabant ook

22 Van Oostrom, *Wereld in woorden*, 39.

23 Voor biografische informatie over Jan Van Boendale zie: Van Oostrom, *Wereld in woorden*, 144-146.

24 Jan Van Boendale, *Jans Teesteye*, ed. Snellaert, 137, r 3-8.

25 Kestemont, 'Een stylometrisch onderzoek', 1019-1049.

26 Voor meer informatie over dit debat zie: Van Anrooij, 'Literatuur in Antwerpen', 9-17; Van Anrooij, 'Jan van Boendale en de Antwerpse school', 86-99.

27 Monnet, 'Bien Commun et bon gouvernement', 101-102.

28 Voor meer informatie over dit debat zie: Kinable, 'Geïntendeerde publieksgroepen', 69-100.

29 Vrancken, 'United in revolt and discourse', 579-599.

30 Van Uytven, 'Vorst, adel en steden', 93-122.

31 Jan Van Boendale, *Der Leken Spieghel, leerdicht van den jare 1330 I*, ed. De Vries, 28, r 71: 'Jij hoorde mij hiervoor zeggen.'

32 Voor een algemene introductie zie: Van den Berg, 'Discoursanalyse', 29-39; Van Dijk, 'Critical discourse analysis', 352-71.

33 Boffa, *Warfare in Medieval Brabant*, 80-86.

34 Van Uytven, 'Het gewicht van de goede steden', 119.

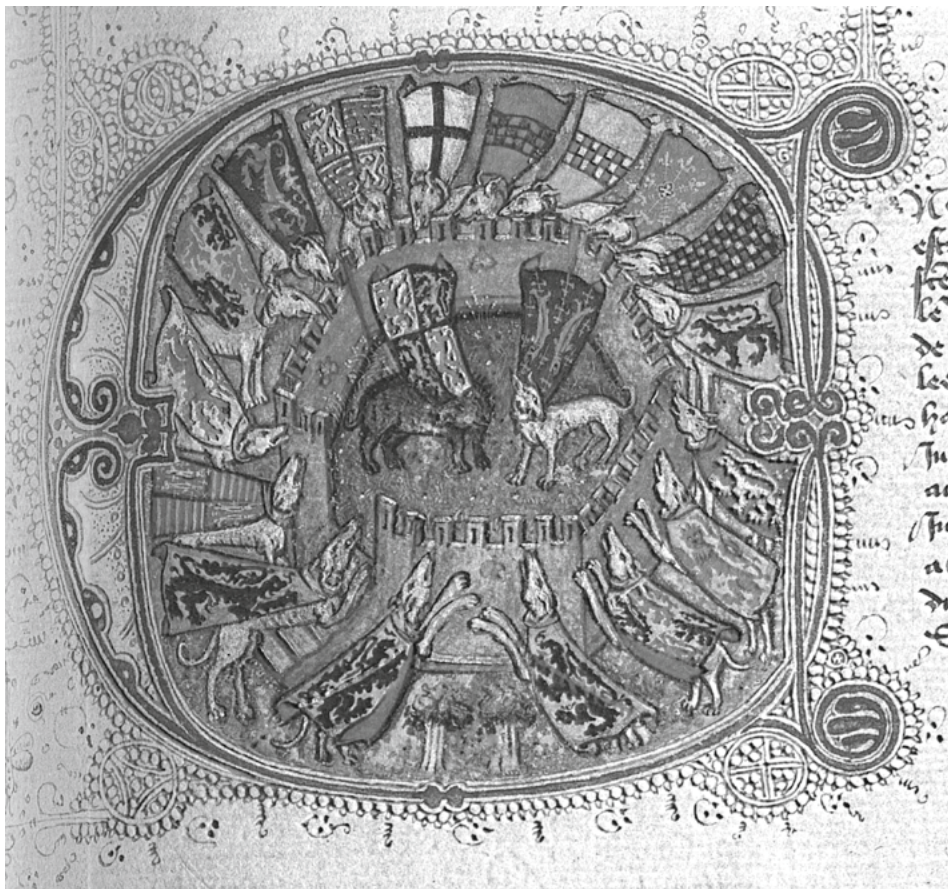
35 Van Uytven, 'Vorst, adel en steden', 93-122.

36 Van Uytven, 'Het gewicht van de goede steden', 118-125.

37 Avonds, *Ideologie en politiek*, 356.

betrokken bij de Honderdjarige Oorlog tussen de Franse en Engelse koningen. Na lang een tussenpositie te hebben ingenomen, koos hertog Jan III in juli 1337 voor het kamp van de Engelse koning Edward III (ca. 1312-1377), die zijn eerste grote veroveringscampagne tegen Frankrijk (1338-1339) vanuit Antwerpen voerde.³⁸

Op deze miniatuur zien we de strijd van hertog Jan III, gesymboliseerd door een everzwijn, tegen de zeventien landsheren van de grote coalitie tegen Brabant die hem als jachthonden proberen te verschalken. Enkel de graaf van Bar, de jachthond naast hem, steunt Jan III in zijn strijd. Adriaan vander Ee, *Inventaris van de Charters van Brabant*, ca. 1438. Algemeen Rijksarchief, Manuscripts divers 983, f. 496r, Brussel.

Om deze militaire conflicten te financieren waren de hertogen grotendeels afhankelijk van de steden. Gedurende de dertiende en veertiende eeuw kampte het hertogdom met een chronisch geldtekort en een gigantische schuldenberg.³⁹ Wilde de hertog oorlog voeren of andere beleidszaken betalen, dan moest hij hiervoor eerst geld vragen aan de steden, die in ruil hiervoor steeds om privileges vroegen. Door hun uiteenlopende privileges ontwikkelden de Brabantse steden zich tot machtige politieke spelers, die hun bestuur grotendeels onafhankelijk organiseerden. In de loop van de veertiende eeuw zetten de Brabantse steden regelmatig het hertogelijke beleid naar hun hand.⁴⁰ Zo vaardigde Jan II na een gezamenlijk optreden van de steden in 1312 het Charter van Kortenberg uit. In deze hertogelijke

ordonnantie werden niet alleen eerder verkregen rechten bevestigd en uitgebreid tot het hele hertogdom, ook werd de zogenaamde 'Raad van Kortenberg' opgericht. Die diende de Brabantse onderdanen in staat te stellen om hun privileges te beschermen en op te treden tegen wantoestanden bij het landsbestuur.⁴¹ In 1314 voegde de minderjarige Jan III hier het Vlaamse en Waalse Charter aan toe als reactie op de stedelijke onvrede over het beleid van zijn adellijke regenten. Deze charters gaven de steden niet alleen verregaande privileges, maar ook een grote controle op de hertogelijke schatkist en politiek. De hertogen sloegen terug. Tussen 1340 en 1350 wist hertog Jan III bijvoorbeeld zijn macht opnieuw te vergroten. Ondanks zijn succes bleek het politiek en sociaaleconomisch gewicht van de Brabantse steden te groot om hun macht definitief te kunnen breken. De conflicten die het gevolg waren van de hertogelijke soevereiniteitspolitiek werden dan ook vaak in het voordeel van de steden beslecht.⁴²

Tot het einde van de veertiende eeuw werden de Brabantse steden bestuurd door gevestigde families. Naast deze bestuurlijke elite kunnen we, met risico op oversimplificatie, nog twee andere stedelijke groepen onderscheiden, de middengroepen en de laagste sociale lagen bestaande uit loonwerkers en ongeschoolde arbeiders.⁴³ De middelste groepen van de stedelijke populatie werden voornamelijk vertegenwoordigd door de ambachten. Dit waren beroepsverenigingen van stedelingen, zoals de wevers, de schippers, de bakkers, de visverkopers en de kleermakers.⁴⁴ De (langeafstands-)handel van de producten die de ambachten produceerden, was in handen van verenigingen van kooplieden of gildes. Ten gevolge van hun uiteenlopende inkomstenbronnen en diverse economische en politieke voorrechten waren de ambachten en de stedelijke elite duidelijk onderscheidbare sociale groepen. Terwijl de ambachten hun brood wonnen door hun handarbeid, kwam de welvaart van de stedelijke elite vooral uit de lange-afstandshandel en grootgrondbezit. Deze sociale scheiding was echter niet volledig. Beide groepen stonden voortdurend met elkaar in contact. Bovendien ontwikkelden de ambachten zich doorheen de late middeleeuwen tot machtsbastions, die erin slaagden om de stedelijke politiek te beïnvloeden, bijvoorbeeld door het indienen van rekwesten en het sluiten van afwisselende coalities met de stedelijke elite en de hertog. Rekwesten of verzoekschriften waren in de late middeleeuwen het meest gebruikte rechtsmiddel om eisen aan machthebbers over te maken. Als politieke pamfletten vormden ze een centraal onderdeel in de onderhandelingen tussen bestuurders en bestuurd. Als dusdanig bevatten ze de concrete punten die bestuurders volgens hun onderdanen dienden te veranderen.⁴⁵ Afgezien van hun politieke invloed en sociaal gewicht werden de ambachten pas na vele conflictueuze jaren toegelaten tot de schepenbank. De sociale en politieke spanningen, die het gevolg waren van deze ongelijke machtsbalans, bereikten een kookpunt in een reeks van stedelijke opstanden over het hele continent. Naast een transparant beleid eisten laatmiddeleeuwse rebellen vooral bestuurders die verantwoordelijk aflegden voor hun beleid, gezonde financiën en het behoud van stedelijke privileges.⁴⁶

38 Van Uytven e.a., red., *Geschiedenis van Brabant*, 103-153; Eersels, 'Met consente van elker stede', 95-119.

39 Haemers en Vannieuwenhuijze, 'Het Charter van Kortenberg', 1-22.

40 Van Uytven, 'Vorst, adel en steden', 99.

41 Haemers en Vannieuwenhuijze, 'Het Charter van Kortenberg', 1-22.

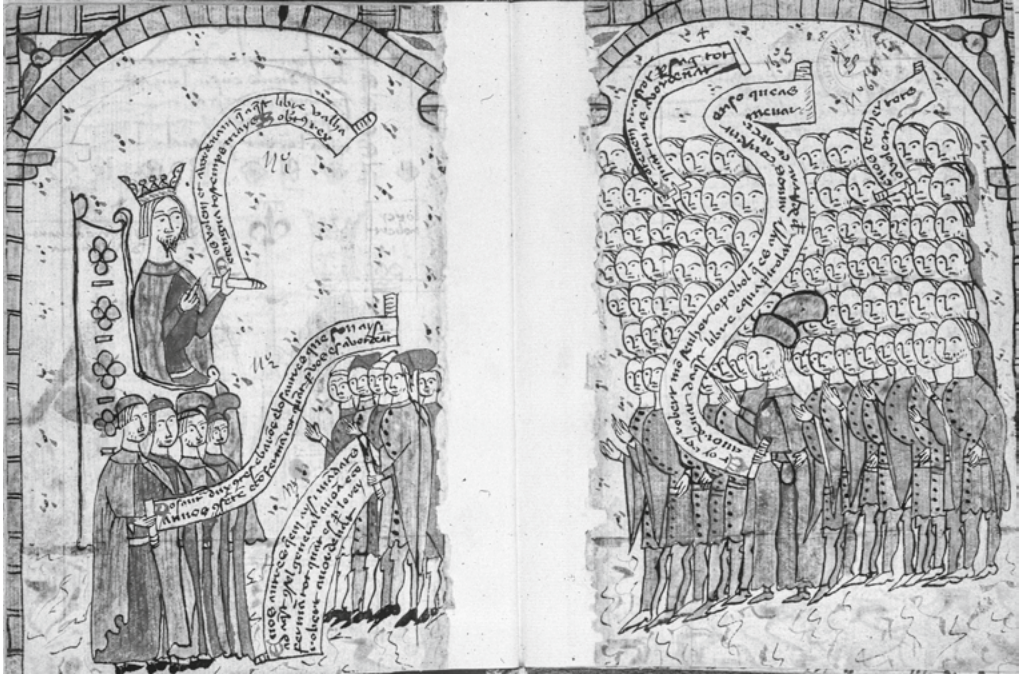
42 Vrancken, *De Blijde Inkomsten*, 52-56.

43 Dumolyn, 'Urban ideologies', 78-79.

44 De Munck en Haemers, 'Het politiek zelfbewustzijn', 23-49.

45 Zie onder andere: Ormrod e.a., red., *Medieval Petitions*.

46 Haemers en Liddy, 'Popular politics', 771-805.

Deze allegorische miniatuur beeldt de politieke praktijk van het overhandigen van petitie af. Links reageert de Franse koning Robert van Anjou, zetelend op zijn troon, op een verzoekschrift dat hem overhandigd is door de vertegenwoordigers van de tweede en derde stand. Rechts richt de volledige bevolking, niet langer alleen hun vertegenwoordigers, zich tot de koning. *Traité d'arpentage*, ca. 1405. Bibliothèque-musée Inguimbertaine, ms. 327, f. 23v-24r, Carpentras.

In de eerste helft van de veertiende eeuw rebelleerden in Brabant onder andere de inwoners van Mechelen, Antwerpen, Brussel, Tienen en Leuven.⁴⁷ In deze laatste stad greep een coalitie van ambachtslieden en ontevreden leden van de elite in 1360 de macht. Hun charismatische leider was Pieter Coutereel (ca. 1320-1373), de meier van Leuven of de lokale vertegenwoordiger van de hertog. Samen jaagde de Leuvense coalitie de elitaire bestuurders de stad uit en palmde ze de schepenzetels in. Op 22 juli verscheurde Coutereel publiekelijk een charter uit 1306 dat een eerdere machtsgreep van de ambachten ongedaan had gemaakt door de alleenheerschappij van de Leuvense families te bevestigen. In 1361 kwam het tot een vergelijk. Voortaan zouden de Leuvense families en de ambachten de macht delen en elk de helft van de schepenzetels invullen. Ook in andere Brabantse steden drongen de ambachten geleidelijk aan door tot het stadsbestuur, bijvoorbeeld in 's-Hertogenbosch waar ze reeds in 1336 politieke vertegenwoordiging verkregen.⁴⁸ In Leuven was het politieke evenwicht slechts van korte duur. Met de steun van de hertog slaagden de geslachten erin om Coutereel te verbannen en de ambachten opnieuw van de politieke macht te verdrijven. De gemoederen in Leuven zouden nog lang gespannen blijven en regelmatig tot uitbarsting komen. Zoals in 1378 toen de ambachten het stadhuis bestormden en zestien schepenen uit het raam gooiden. Uiteindelijk duurde het tot 1383 vooraleer de Leuvense ambachten op permanente wijze politieke vertegenwoordiging verkregen.⁴⁹ Het is in deze complexe en veranderlijke politieke situatie dat de auteurs van de veertiende-eeuwse stedelijke literaire werken aan het schrijven sloegen.

‘Die ene stat willen regeren, selen dese poente hanteren’⁵⁰

‘[...] Wouter, sijt seker des, danxstelijcste dinc dat enech es [...], dat dunct mi scependom wesen [...].’⁵¹ In dit citaat maakt de auteur van *Jans Teesteye* duidelijk dat een stad besturen erg moeilijk en zelfs angstaanjagend is. Elke dag zetten stedelijke bestuurders hun christelijke ziel op het spel. Niet alleen riskeren ze het eeuwige en helse vuur, als de handelende actoren in de stedelijke werken hadden hun daden ook zware gevolgen. Zo benadrukt het *Boec vander Wrake Gods* door een exemplarisch verhaal over de Romeinen dat een stad of land waar mededogen is vervangen door gierigheid, trouw door overspel, betrouwbare mensen door achterdochtige smekers en nederigheid door een overvloedige levensstijl, zeker ten onder zal gaan.⁵² Indien stadsbestuurders beter beseffen welke verantwoordelijkheden ze allemaal dragen, zouden ze volgens deze auteur elke nacht met angst gaan slapen.⁵³ Om stedelijke bestuurders te helpen bij het uitoefenen van hun zware taak, schrijven de Antwerpse teksten verschillende bestuurlijke richtlijnen voor. Dat deze niet vrijblijvend zijn, blijkt uit het gebruik van gebiedende zinsconstructies en dreigementen zoals in *Der Leken Spieghel*: ‘[...] ende wie dit [...] brekene [...], die en zouden, vrooch noch spade, ghenaken der stat rade; want hi mochte om sine bate raden, dat alder stat zoude scaden.’⁵⁴

De taken en richtlijnen voor het stedelijk bestuur die de Antwerpse werken voorschrijven, kunnen samengevat worden in zeven centrale punten. De werken gaan ervan uit dat de stedelijke bestuurselites (1) de vrijheid en de privileges van de stad moeten beschermen en dat het hun taak is om (2) het financiële bestuur van de stad in goede banen te leiden. Verder was het hun verantwoordelijkheid om (3) de stad te beschermen en hun burenen te vriend te houden. Ook was het hun taak om (4) trouw te zijn aan de landsheer. (5) Stadsbestuurders mochten niemand tot een hoge positie verheffen, tenzij die daar de capaciteiten voor had. (6) Iemand ertoe verplichten een ambt uit te voeren dat hij niet wilde doen, was niet toegestaan. Tot slot was het voor het stadsbestuur (7) verboden om het schepenambt te kopen. Om in staat te zijn al deze verantwoordelijkheden uit te voeren, moesten stadsbestuurders allereerst beantwoorden aan het profiel van de ideale bestuurder. Dit hield in dat ze niet alleen rechtvaardig, wijs en standvastig waren, maar ook gierigheid en luiheid te allen tijde vermeden.

Wanneer eigentijdse bestuurders deze richtlijnen ter harte namen, zouden steden eensgezindheid kennen en was het beleid er in lijn met het algemeen belang. In de sterk gelaagde en sociaal diverse stedelijke samenleving liepen de spanningen vaak hoog op. Zo bestonden er eindeloze bevoegdheidsgeschillen tussen de ambachten onderling, twistten politiek uitgesloten groepen met bestuurders en lagen de elite families onderling voortdurend in de clinch.⁵⁵ Eenheid maakte daarom niet alleen deel uit van het christelijk discours, maar was ook een centraal onderdeel van de stedelijke moraal.⁵⁶ Het algemeen

47 Van Uytven e.a., red., *Geschiedenis van Brabant*.

48 De Munck en Haemers, ‘Het politiek zelfbewustzijn’, 23-49.

49 Haemers, ‘Bloed en inkt’, 145-150; Haemers, ‘Een rebelse stad aan de Dijle’, 1-21; Vander Linden, *Histoire de la constitution*; Cuvelier, *Les institutions de la ville de Louvain*; Eersels, *The craft guilds are the city*, 120-124.

50 Jan Van Boendale, *Der Leken Spieghel, leerdicht van den jare 1330 III*, ed. De Vries, 142, r 1-2: ‘Diegene die een stad willen regeren, zullen deze regels hanteren.’

51 Jan Van Boendale, *Jans Teesteye*, ed. Snellaert, 174, r 1104-1107: ‘[...] Wouter, wees zeker dat, het engste ding dat er bestaat, dat is volgens mij schepen zijn [...]’.

52 Jan Van Boendale, *Het boec vander wraken*, ed. Snellaert, 425-427, r 644-699.

53 Jan Van Boendale, *Het boec vander wraken*, ed. Snellaert, 325, r 1116-1123.

54 Jan Van Boendale, *Der Leken Spieghel, leerdicht van den jare 1330 I*, ed. De Vries, 136, r 91-96: ‘[...] en wie dit [...] breekt [...], die zou vroeg noch laat tot de stad raad worden toegelaten, want hij zou voor zijn eigen belang, de gehele stad schaden.’

55 Verbruggen, *Geweld in Vlaanderen*, 9-12 en 48-51; Braekevelt e.a., ‘Factiestrijd in Laatmiddeleeuws Vlaanderen’, 209-225.

56 Black, *Guilds and Civil Society*, 70; Dumolyn en Haemers, ‘“A bad chicken was brooding”’, 72.

belang of *ghemene orbare* was het meest voorkomende concept in het politiek denken van de late middeleeuwen. Bestuurders waren verantwoording verschuldigd aan hun onderdanen, en hun beleid moest dan ook de volledige gemeenschap ten goede komen. Het concept van het algemeen belang was vaag genoeg om in uiteenlopende situaties door verschillende instanties te worden gebruikt. Een politiek of betekenisloos cliché was de term echter allerm minst; binnen een specifieke gebruikscontext kreeg het *ghemene orbare* immers wel degelijk een concrete betekenis. Zowel bestuurlijke elites als politiek uitgesloten groepen gebruikten het algemeen belang als een argument om hun daden te legitimeren. Wie kan er nu tegen iets zijn, dat de meerderheid van de bevolking ten goede komt?⁵⁷

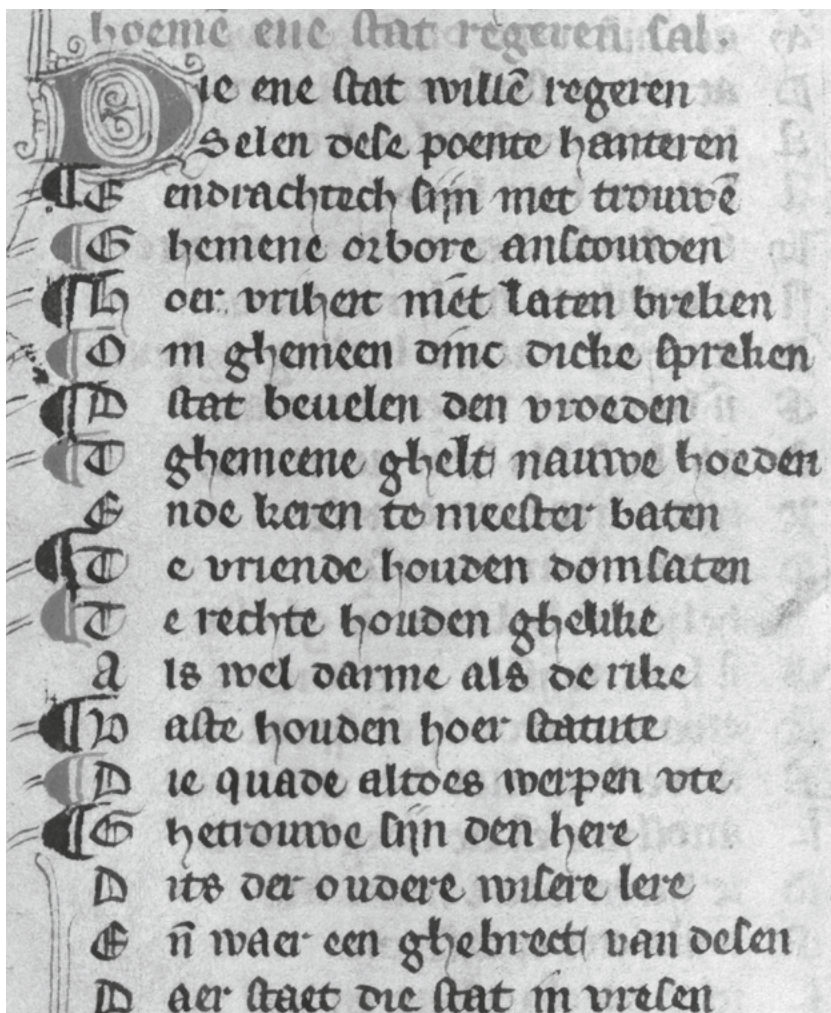
Met hun richtlijnen raken de Antwerpse werken aan de kernelementen van het laatmiddeleeuws stedelijk politiek denken. De voorgeschreven bestuurlijke principes circuleerden niet alleen in Brabantse steden, maar maakten ook deel uit van de politieke denkbeelden van Vlaamse, Franse, Engelse, Italiaanse en Duitse stedelingen.⁵⁸ Ondanks hun internationaal en alomtegenwoordig karakter, reageerden de richtlijnen toch op hun eigen tijd. In het vervolg licht dit artikel de bestuurlijke richtlijnen van het Antwerpse corpus verder toe, en toont het aan hoe deze voorschriften passen binnen het politieke spel van het veertiende-eeuwse hertogdom van Brabant.

Een reactie op de eigen tijd: richtlijnen voor het stedelijk bestuur

'Die ene stat willen regeren selen [...] vaste houden hoer statute [...].'⁵⁹ Als eerste richtlijn geven de Antwerpse werken aan bestuurders mee dat zij de privileges, statuten en vrijheden van hun stad moeten beschermen. Deze documenten bepalen niet alleen de verhouding tussen de landsheer en de steden, maar leggen ook de voorrechten van verschillende sociale groepen vast. Privileges vormen zo een centraal onderdeel van de identiteit van Brabantse stedelingen. Elke nieuwe hertog moest aan het begin van zijn termijn beloven om de statuten en vrijheden van zijn land hoog te houden. Dit deden ze in hun inauguratie-eed die ze publiekelijk aflegden tijdens hun traditionele rondtocht langs de belangrijkste steden van het Brabantse grondgebied.⁶⁰ Met hun richtlijn erkennen de Antwerpse werken het grote belang van privileges en reageren ze op concrete politieke gebeurtenissen. Tijdens de veertiende eeuw kwamen overtredingen tegen de stedelijke privileges immers regelmatig voor. In Leuven bijvoorbeeld liet de stadselite toe dat hertog Wenceslaus de stedelijke vrijheden inperkte in ruil voor de herinstallatie van hun alleenheerschappij.⁶¹ Verder verdween tussen 1343 en 1350, vermoedelijk door toedoen van hertog Jan III en in tegenspraak met het Charter van Kortenberg, elk spoor van de werking van de Raad van Kortenberg.⁶²

In het politieke gedicht *Hoemen ene stat regeren sal* krijgen stadsbestuurders te horen dat ze hun burens te vriend moeten houden en trouw moeten zijn aan de landsheer.⁶³ Dit invloedrijke gedicht werd achteraf toegevoegd aan het handschrift van *Der Leken Spieghel* dat vandaag bewaard wordt in de Koninklijke Bibliotheek van Brussel.⁶⁴ Het voorschrift dat de onderdanigheid van de steden ten opzichte van de landsheer bevestigt, is uniek in het Antwerpse tekstcorpus. De feodale belofte van trouw kwam wel vaker voor in de ambtseden die schepenen net zoals de landsheer aan het begin van hun termijn openbaar moesten afleggen.⁶⁵ *Hoemen ene stat regeren sal* dateert tussen 1330 en 1350. Als het gedicht reeds voor 1330 zou zijn geschreven, was het vermoedelijk al toegevoegd aan de eerste versie van

Jan de Clerc; Jan de Klerk; Jan Van Boendale, *Der Leken Spieghel*, ca. 1350. Koninklijke Bibliotheek van België, ms. 15658, f. 122r, Brussel.

Der Leken Spieghel. Na 1350 kan het gedicht niet meer geschreven zijn, aangezien het Brusselse manuscript rond deze periode werd opgesteld. Daarom heeft het voorschrift vermoedelijk te maken met de vele conflicten die er tussen 1330 en 1350 bestonden tussen hertog Jan III en de steden. Zoals in 1349 toen verschillende Leuvense lakenkooplieden

- 57 Lecuppre-Desjardin en Van Bruaene, red., *De Bono Communi*; Prevenier, 'Utilitas communis in the Low Countries', 216.
- 58 Boone en Haemers, 'Bien commun', 124-164; Rotz, "'Social struggles' or the price of power?", 64-95; Whittle en Rigby, 'England: popular politics', 65-86; Beck, 'Common good and private justice', 88-106; Najemy, *A History of Florence*.
- 59 Jan Van Boendale, *Der Leken Spieghel, leerdicht van den jare 1330* III, ed. De Vries, 142, r 1-2 en 13: 'Diegenen die een stad willen regeren, zullen [...] bij hun statuten blijven [...].'
- 60 Smit, *Vorst en onderdaan*, 373-481; Gaudreault, *Pouvoir, mémoire et identité*, 133-164; Wauters, 'Les serments prêtés aux villes principales', 82-98; Stein, 'Introduction', 1-18.
- 61 Haemers, 'Een rebelse stad aan de Dijle', 9-10.
- 62 Avonds, *Brabant tijdens de regering van hertog Jan III*, 232-245.
- 63 Jan Van Boendale, *Der Leken Spieghel, leerdicht van den jare 1330* III, ed. De Vries, 142, r 10 en 15.
- 64 KB Brussel, *Handschriften departement*, nr. 15658.
- 65 Van Leeuwen, 'Schepeneneden in de Lage Landen', 130.

In dit schilderij zien we hoe de Duivel zeven schepenen, die op het punt staan recht te spreken, probeert om te kopen. Detail Jan van Brussel, *Tweevoudige gerechtigheid*, ca. 1475-1476. Gemeente Maastricht, Maastricht.

waren gearresteerd in het Rijnland ten gevolge van de openstaande schulden van de hertog. Wanneer Jan III weigerde zijn schulden af te betalen, zei Leuven haar diensten aan de hertog op.⁶⁶ Door te stellen dat de steden trouw moeten zijn aan de landsheer, wilde het gedicht vermoedelijk een einde maken aan deze conflicten. De auteur lijkt echter geen kant te willen kiezen in de machtsstrijd. *Hoemen ene stat regieren sal* schrijft immers ook voor dat de steden hun statuten moeten vasthouden.⁶⁷ Verder is het voorschrift van trouw nauw verbonden aan de richtlijn die stelt dat de gezagsdragers de vrijheid en macht van de stad moeten beschermen. Gezien de internationale bedreigingen voor het veertiende-eeuwse hertogdom van Brabant, was de inname door vreemde volkeren een reële mogelijkheid. Een reden te meer voor de steden om een einde te maken aan interne twisten, en hun vorst voluit te steunen.⁶⁸

De Antwerpse werken formuleren nog verschillende richtlijnen voor de bedeling van de bestuurlijke en administratieve ambten in de stad. *Jans Teesteye* vermeldt dat het stadsbestuur niemand mag verplichten een ambt uit te oefenen dat hij niet wilt doen, en dat bestuurders hun vrienden niet mogen verheffen tot hoge posities tenzij die over de juiste capaciteiten beschikken.⁶⁹ Deze voorschriften waren vermoedelijk een gevolg van de vriendjespolitiek die er bestond bij de toekenning van bestuursambten in Brabantse steden. Dit probleem deed zich zo regelmatig voor dat de Brusselse schepenen vanaf 1434 moesten zweren dat ze enkel de beste, de rechtvaardigste en de nuttigste lieden zouden aanduiden om de taken in de stad uit te oefenen.⁷⁰

Samen met het *Boec vander Wrake Gods* stelt *Jans Teesteye* verder dat schepenen hun ambt niet mogen kopen. Het *Boec vander Wrake Gods* vertelt het verhaal van een aantal poorters die in ruil voor een afkoopsom het schependom van de landsheer hadden verkregen. Als straf zouden al deze schepenen zo snel sterven dat ze niet eens het sacrament konden ontvangen, en dus voor eeuwig in de hel moeten branden.⁷¹ De auteur van *Jans Teesteye* stelt op zijn beurt dat schepenen die hun ambt kochten, voor de voordelen die deze functie met zich meebracht, zich vooral een ticket naar de hel kochten. Desondanks merkt hij op dat: 'Nochtan vindt men vele ghiere die scependom copen [...].'⁷² Dat het kopen en verkopen van schepenambten effectief een veel voorkomende praktijk was in het veertiende-eeuwse hertogdom van Brabant, blijkt onder meer uit de regelgeving van Wenceslaus en Johanna voor het bestuur van de stad Antwerpen. In 1356 bepaalde dit hertogelijke paar niet alleen dat elk jaar de helft van de schepenbank vervangen moest worden. Ook stelde het zware straffen op het kopen van het schepenambt, een maatregel die enkel nodig was wanneer er ook werkelijk overtredingen voorkwamen.⁷³

In de veertiende eeuw deed het financiële beleid de gemoederen binnen een stad vaak hoog oplopen. De belastingbetalende stadsbevolking zag een gezonde schatkist als een basisprincipe van goed bestuur. Een stad kon, en mocht, niet boven zijn stand leven. In hun ambts-eed beloofden de Brabantse schepenen dan ook om het bezit van de stad goed te beheren.

66 Avonds, *Brabant tijdens de regering van hertog Jan III*, 245-249.

67 Jan Van Boendale, *Der Leken Spieghel, leerdicht van den jare 1330* III, ed. De Vries, 142, r 5 en 13.

68 Van Uytven e.a., red., *Geschiedenis van Brabant*, 103-155; Avonds, *Ideologie en politiek*, 356.

69 Jan Van Boendale, *Jan Teesteye*, ed. Snellaert, 179, r 1250-1257.

70 Van Leeuwen, 'Schepenen in de Lage Landen', 135-136.

71 Jan Van Boendale, *Het Boec vander wraken*, ed. Snellaert, 325-326, r 1124-1141.

72 Jan Van Boendale, *Jans Teesteye*, ed. Snellaert, 175, r 1132-1138: 'Nochtans vindt men veel gierige mensen, die het schependom kopen [...].'

73 Van Uytven, 'Het Antwerpen van Jan Van Boendale', 24-26.

Niettemin kwamen corrupte praktijken, zoals schepenen die voor omkoopsommen een rechtvaardig vonnis achterwege lieten, in laatmiddeleeuwse steden regelmatig voor.⁷⁴ Rond 1300 was het een algemeen patroon dat voor een groot deel van de Europese stadsbevolking zulke financiële wanpraktijken niet meer door de beugel konden. Over het hele continent speelden verdenkingen van corruptie een grote rol in opstanden.⁷⁵ Vooral de dubbele eis van eerlijke belastingen en controle op de stedelijke financiën kwam veel voor bij Brabantse rebellen. In Leuven was het bijvoorbeeld één van de vier centrale punten die de verenigde ambachten eisten in de twee rekwesten die ze in maart en juli 1378 overhandigden aan de hertog en het stadsbestuur. Niet enkel 'wettige rekeningen', waarin het stadsbestuur verantwoording aflegde voor de gemaakte uitgaven, maar ook een gezond schuldbeleid en een institutionele betrokkenheid bij het fiscale beleid stonden op de verlanglijst van de ambachten. Het mislopen van de onderhandelingen in 1378 leidde later dat jaar tot de bezetting van het stadhuis en de defenestratie van de Leuvense schepenen.⁷⁶

In lijn met deze financiële verzuchtingen erkennen alle stedelijke teksten dat gezagsdragers de schatkist van de stad goed moeten beheren. Ze mogen de fondsen van de stad alleen gebruiken voor het algemeen belang. *Jans Teesteye* benadrukt dan ook dat niemand, hoe hoog of hoe laag zijn sociale positie ook mag zijn, geld uit de schatkist mag nemen:

'Want al maecht men ene man scepen of raetsman der stat goet en es niet sine [...]. Hem dies niet meer en behoert dan den maetsten vander poert; want eest groet of cleyne het es al er stat ghemeyne: daer en heeft niemand ane recht out no ionce here no knecht.'⁷⁷

De stedelijke werken onderschrijven tot slot de noodzaak van eerlijke belastingen. Hierbij benadrukt het *Boec vander Wrake Gods* dat schepenen het recht om accijnzen te innen niet mogen kopen.⁷⁸ Accijnzen waren indirecte belastingen op handel en/of consumptie. Voor de inning van deze belangrijke belastingen zochten steden vaak naar externe personen of pachters. In ruil voor een vaste som geld kregen zij het recht om een bepaald accijns, bijvoorbeeld die op wijn, te innen. Indien pachters meer verdienden dan het bedrag dat ze aan de stad hadden betaald, mochten ze hun winsten houden. Onderzoekers stellen dat steden de voorkeur gaven aan dit systeem omdat het makkelijk te organiseren was en ze op deze manier konden rekenen op een vast inkomen dat niet afhankelijk was van schommelingen in de handel of consumptie van bepaalde producten. Gezien kandidaat-pachters vaak uit de bovenste sociale lagen kwamen, zorgde het systeem er in de praktijk voor dat de stedelijke elite zich verder kon verrijken.⁷⁹ Volgens het *Boec vander Wrake Gods* kon je alleen slechte zaken verwachten wanneer schepenen het recht om belastingen te innen kochten. Ze zouden dan de belastingen die ze zelf kochten, kunnen verhogen om zo meer winsten te verkrijgen.⁸⁰ Belastingen waren er voor het inkomen van de stad; het was niet de bedoeling dat bestuurders er zelf rijker van werden. Waarom schrijven de werken deze richtlijnen voor? Welke doelen wilden ze met hun bestuurlijke voorschriften bereiken?

'Conservatieve verandering' en het behoud van de politieke macht

Geen rook zonder vuur. Met hun voorschriften voor rechtvaardigheid, eensgezindheid en stabiele financiën en tegen de vriendjespolitiek bij de verkoop van stedelijke ambten reageren de Antwerpse werken vooral op eigentijdse problemen en conflicten. Om te weten waarom de werken hun richtlijnen voorschreven en welke rol hun ideeën speelden binnen

de Brabantse politiek, moeten we dan ook naar de historische context van het Antwerpse corpus kijken. Zoals ondertussen duidelijk is, ontstonden alle werken tijdens de eerste helft van de veertiende eeuw, toen opstanden de wereld regelmatig op haar kop zetten.⁸¹ Deze politieke onrusten maakten een grote indruk op tijdgenoten, die in de pen kropen en hun observaties neerschreven. Zo is de auteur van de *Brabantse Yeesten* duidelijk verbaasd over het succes van de opstandelingen: 'Deerste wonder dat was dat, dat die ghemeente in elke stat boven den heren hadden doverhant, ende dat gheschiede in elc lant, dat die ghemeente deden houden in elke stat wat si wouden [...]'.⁸² Samen beschrijven de Antwerpse werken de eigentijdse opstanden in Brussel (1303-1306) en in Mechelen (1302-1303), dat toen ook onder het gezag van de Brabantse hertog viel. De heerlijkheid Mechelen behoorde weliswaar toe aan de prins-bisschop van Luik, maar doorheen de dertiende en veertiende eeuw slaagden de Brabantse hertogen erin om de stad afwisselend te controleren. Op 13 april 1356 stond de bisschop van Luik het eigendom van Mechelen echter af aan de Vlaamse graaf Lodewijk van Male. Verder beschrijven de Antwerpse werken het conflict in het prinsbisdom van Luik (1345-1347) en verscheidene onrusten in het graafschap van Vlaanderen: de Brugse Metten (18 mei 1302), de Guldensporenslag (11 juli 1302), de opstand van Kust-Vlaanderen (1323-1328) en het beleid van Jacob van Artevelde (1337/1338-1345).⁸³

In hun werken benadrukken de Antwerpse auteur(s) vooral het gewelddadige karakter van de opstanden en veroordelen ze sterk de daden van rebellen die ze afschilderen als irrationele bruten. De *Brabantse Yeesten* vergelijkt de inwoners van Mechelen zelfs met de duivel: '[...] ende trocken ute, metter macht, bernede met sulphere viere, soe vreeselic ende so onghehiere oft die duivel uten hellen'.⁸⁴ Het verzet in Mechelen was in 1302 losgebarsten en werd na een beleg van de stad door hertog Jan II neergeslagen op 28 juni 1303.⁸⁵ Rebellen zijn volgens de teksten niet alleen vals, sluw, oneerlijk en dom, ze missen ook de nodige rationele vermogens om goed te kunnen besturen. Het kenmerk dat opstandelingen in de stedelijke teksten het meest krijgen toebedeeld, is overmoed. Volgens de auteur van *Der Leken Spieghel* werd tijdens de slag bij Kassel (23 augustus 1328), die een einde maakte aan de opstand van Kust-Vlaanderen, vooral: '[...] der Vlaminghe overmoet gheworpen wort onder voet [...]'.⁸⁶ Tot slot benadrukken de werken dat opstanden altijd mislukken. Prudentia vertelt in *Melibeus* bijvoorbeeld aan haar echtgenoot dat hij conflicten te allen tijde moet vermijden. Wanneer een machtige man een twist begint met zijn sociaal mindere is dit

74 Van Uytven, 'Het gewicht van de goede steden', 125; Van Leeuwen, 'Schepenen in de Lage Landen,' 130-137; Verbruggen, *Geweld in Vlaanderen*, 13-18.

75 Dumolyn, 'Les "plaintes" des villes flamandes', 383-407; Van Uytven, 'Het gewicht van de goede steden', 125.

76 Schayes, *Analectes archéologiques*, 346-347 en 358-359; Haemers, 'Bloed en inkt', 150-156; Haemers, 'Governing and gathering', 153-169.

77 Jan Van Boendale, *Jans Teesteye*, ed. Snellaert, 178, r 1208-1217: 'Want ook al benoemt men iemand tot schepenen of raadsman, het geld van de stad is niet van hem [...]. Hij heeft er niet meer recht op dan de armste inwoner van de stad; want is het groot of is het klein het behoort toe aan de volledige stad: niemand heeft er recht op, noch een jonkheer, noch een knecht.'

78 Jan Van Boendale, *Het boec vander wraken*, ed. Snellaert, 320-321, r 982-986.

79 Verbruggen, *Geweld in Vlaanderen*, 45-48; Boone, 'Triomferend privé-initiatief', 113-115.

80 Jan Van Boendale, *Het boec vander wraken*, ed. Snellaert, 320-321, r 982-986.

81 Mollat en Wolff, *Ongles bleus, Jacques et Ciampi*, 9.

82 Jan Van Boendale, *Brabantsche Yeesten of rijmkroniek van Brabant door Jan De Klerk van Antwerpen*, eds. Willems en Bormans, 432, r 507-518: 'Het eerste wonder was dat de inwoners in elke stad de bovenhand haalde op hun bestuurders, en dat het gebeurde in elk land, namelijk dat de gemeente in elke stad deed wat ze wilde [...].'

83 Voor meer informatie over de wisselende soevereiniteit van Mechelen zie: Van Uytven, 'De Mechelse burgers', 58-59. Voor meer informatie over het conflict in Luik zie: Lejeune, 'Het prinsbisdom Luik tot 1390', 175-190. Voor meer toelichting bij de Vlaamse onrusten zie: Verbruggen, *Geweld in Vlaanderen*.

84 Jan Van Boendale, *Brabantsche Yeesten of rijmkroniek van Brabant door Jan De Klerk van Antwerpen*, eds. Willems en Bormans, 427, r 376-379: '[...] en ze trokken met veel kracht naar buiten, driftig brandend met zwavelvuur, zo vreselijk en zo woest zoals de duivel uit de hel.'

85 Van Uytven, 'De Mechelse burgers', 58-60.

86 Jan Van Boendale, *Der Leken Spieghel, leerdicht van den jare 1330 III*, ed. De Vries, 177, r 123-124: '[...] de overmoed van de Vlamingen onder de voet werd gelopen [...].'

oneerzaam; als iemand een conflict met zijn gelijke begint, is de uitkomst te onzeker; en wie ruzie zoekt met iemand die meer macht heeft, weet op voorhand dat het tevergeefs is.⁸⁷

Ook andere laatmiddeleeuwse auteurs kunnen vaak geen goed woord over de opstanden kwijt. Gelijkaardige veroordelingen van rebellen als kwaadaardige woestelingen figuren prominent in zowel Vlaamse, Hollandse, Italiaanse als Franse kronieken.⁸⁸ In een studie over de laatmiddeleeuwse Noord-Hollandse boerenopstanden stelt Peter Hoppenbrouwers dat kroniekschrijvers 'opstandelingen steeds op een negatieve manier portretteerden, met de bedoeling hun domheid, onbetrouwbaarheid en gehechtheid aan gevaarlijke revolutionaire ideeën te beklemtonen'.⁸⁹ Tot vandaag verklaart het grootste deel van de huidige onderzoekers dit typische negatieve laatmiddeleeuwse discours door de elitaire afkomst van literaire auteurs en hun opdrachtgevers. Het bloedige discours moest hun tijdgenoten waarschuwen voor de gevaren die stedelijke opstanden met zich meebrachten. Daarnaast zouden de beschrijvingen van de onrusten het elitaire beleid en de soms erg strenge repressie van opstandelingen legitimeren.⁹⁰ Alhoewel deze verklaringen voor een groot deel kloppen, argumenteer ik in dit artikel dat er toch meer aan de hand was.

De Antwerpse werken bevatten immers een opvallende tegenstrijdigheid. Ook al bestempelen de teksten het gebruik van geweld als een illegitiem middel om aan politiek te doen, toch benadrukken ze dat eigentijdse opstandelingen wel degelijk een reden hadden om te rebelleren. Meer zelfs, de schuldigen voor het uitbreken van de opstanden zijn volgens de Antwerpse werken niet de rebellen maar juist de heersende elites die ze uitvoerig bekritisieren en regelmatig beschuldigen van corruptie. Zoals in *Der Leken Spieghel* waar de auteur eigentijdse gezagsdragers zelfs vergelijkt met Pontius Pilatus, de Romeinse prefect die Jezus Christus liet kruisigen:

'O vule edelhede, diemen in menigher steden hantiert onder die vorste, die altoos van dorste gapen na den schat [...]; ende scamelheid ende gherechticheit, eersaemheit ende ontfemicheit laten varen in allen zinnen, om dat sire scat an moghen winnen. Sine zijn niet heren noch prelate, mar sijn meest Pylate, die gode [cruuste] als enen dief [...].'⁹¹

Voor de auteur van *Jans Teesteye* bestaat er geen twijfel over: het eigentijdse wanbestuur veroorzaakt het geweld van opstandelingen. '[...] die ghiercheyt der heren die doet den volke leren doet slaen, roven ende vechten, om dat si niet wel en rechten.'⁹² De auteur van het *Boec vander Wrake Gods* geeft een voorbeeld uit Vlaanderen. Vanaf het einde van de twaalfde eeuw werd Gent, één van de grootste en machtigste steden van dit graafschap, bestuurd door een elitair college van 39 schepenen. Na jaren van sociale spanningen, opstanden en druk van de ambachten vaardigde de Franse koning, Filips IV de Schone (ca. 1268-1314), in 1301 het Charter van Senlis uit. Dit charter verving het bestuur van de 39 door twee schepenbanken, de 'keure' en de 'gedele', elk bestaande uit dertien schepenen. Niet alleen de stedelijke elite maar ook de ambachten waren vertegenwoordigd op deze banken.⁹³ Voor de auteur van het *Boec vander Wrake Gods* is de reden waarom de alleenheerschappij van de 39 werd doorbroken duidelijk: de Gentse schepenen verloren hun macht omdat ze de fondsen van de stad wilden aanwenden voor hun persoonlijke belangen en omdat ze niet langer eendrachtig waren.

'In Ghent waren wilen eren Neghen en dertich wiser heren die de stat berechten daer wel en wijslike menech jaer. Die wile dat sijt wel regeerden en ghemeyn goet wel bekeerden daert sculdech was te gane en niet en ghenoten daer ane en eendrachtich mede stont in

eren groet die stede; maer doen sijt selve wouden slabben en daer om ghinghen crabben en parlementen onderlinghe ghinghen te nieute al haer dinghen; want God en woudt ghehingen niet dat si langher regeerden yet en worden uten lande ghejaghet. Luttel worden si gheclaghet also dat si en haer kinder oec te quiste ghinghen als een roer.’⁹⁴

Opstanden waren volgens het Antwerpse corpus een reactie op de excessen van beleidsvoerders. Ondanks deze geldige oorzaak bestempelen de teksten opstanden toch als illegitiem. Hoe kunnen we deze op het eerste gezicht paradoxale standpunten verenigen? Met het koppelen van corrupte praktijken aan opstanden geven de auteur(s) aan dat de eigentijdse bestuurlijke situatie niet lang meer kon blijven bestaan. Een opstand richt niet alleen veel schade en vernieling aan, in het graafschap van Vlaanderen leidde het zelfs tot een bestuurswisseling waarbij de ambachten medezeggenschap verwierven. Er moest dus iets veranderen. Aangezien bestuurders met hun wanbeleid opstanden veroorzaakten, dienden zij ook een einde te brengen aan de politieke onrusten. Hoe moesten ze dit doen? Door corrupte praktijken stop te zetten en zich voortaan te houden aan de voorgeschreven en remediërende richtlijnen. Voor wie naast de basis van zijn macht nog meer motivatie nodig had, vermeldt *Der Leken Spiegel* dat corrupte stadsbestuurders in hechtenis mogen worden genomen.⁹⁵ De auteur van *Jans Teesteye* gaat nog een stap verder wanneer hij schrijft dat: ‘[...] wie dat meer aensach sijn ghewin [...] dan die bate vander stede, ochte die ghichte nam [...], hi wert gheiuigeert ter doet [...]’.⁹⁶

Naast het legitimeren van de macht van de stedelijke elites en het waarschuwen van tijdgenoten stonden de Antwerpse auteur(s) ook minder behoudsgezinde doelen voor ogen, namelijk het bewerkstelligen van bestuurshervormingen. Laatmiddeleeuwse auteurs opteerden evenwel voor ‘conservatieve’ veranderingen of veranderingen om behoud mogelijk te maken. Als politieke instrumenten konden selectieve toegevingen opstandelingen de wind uit de zeilen nemen en er zo voor zorgen dat de stadselites hun machtsmonopolie behielden.

87 Jan Van Boendale, *Melibeus*, ed. Snellaert, 100-101, r 2792-2806.

88 Dumolyn, ‘Marginalen of radicalen?’, 29-53; Stella, ‘“Ciampi...gens de la plus basse condition...crasseaux et dépenaillés”’, 145-152; Kümmel, ‘Erinnern und Vergessen’, 225-245.

89 Hoppenbrouwers, ‘Rebels with a cause’, 459.

90 Haemers, ‘Bloed en inkt’, 142.

91 Jan Van Boendale, *Der Leken Spiegel, leerdicht van den jare 13301*, ed. De Vries, 93, r 81-96: ‘O smerige ridderlijke gewoontes, die men in vele steden hanteert onder de vorsten, die altijd dorstig naar geld gapen [...] en eergevoel en rechtvaardigheid, eerzaamheid en barmhartigheid [...] laten schieten, omdat ze er geld mee kunnen verdienen. Zij zijn geen heren, noch prelaten, maar ze zijn vooral zoals Pilatus, die God [kruisigden] als een dief [...]’.

92 Jan Van Boendale, *Jans Teesteye*, ed. Snellaert, 161, r 704-707: ‘[...] de gierigheid van heren leert het volk slaan, roven en vechten, omdat zij niet goed besturen.’

93 Verbruggen, *Geweld in Vlaanderen*, 13-18. Voor meer informatie over het Charter van Senlis zie: Boone, ‘Het “charter van Senlis”’, 1-45.

94 Jan Van Boendale, *Het boec vander wraken*, ed. Snellaert, 329-330, r 1238-1258. Vertaling afkomstig uit: Jan Van Boendale, *Boek van de wraak Gods*, vert. Van Anrooij, 32: ‘In Gent waren voorheen negenendertig verstandige heren die de stad menig jaar goed en wijs bestuurden. Toen ze de stad goed regeerden en het gemeenschappelijk bezit gebruikten waarvoor het bestemd was zonder daar voordeel van te hebben, en toen ze eendrachtig waren, stond de stad in hoog aanzien. Vanaf het moment dat ze het tot hun eigen voordeel wilden aanwenden en daarover onderling gingen twisten en kibbelen, gingen al hun zaken verloren. Want God wilde niet toelaten dat ze op enigerlei wijze langer regeerden en ze werden het land uitgedreven. Ze werden nauwelijks beklaagd, zodat het erop leek alsof zij en hun kinderen in rook waren opgegaan.’

95 Jan Van Boendale, *Der Leken Spiegel, leerdicht van den jare 13301*, ed. De Vries, 180, r 90-96.

96 Jan Van Boendale, *Jans Teesteye*, ed. Snellaert, 180, r 1282-1287: ‘[...] wie zijn gewin [...] hoger inschat dan het belang van de stad, of giften aannam [...], hij werd ter dood veroordeeld [...]’.

Conclusie

Een heer zijn was tijdens de late middeleeuwen geen spel. Integendeel, om hun vele taken tot een goed einde te brengen, moesten stadsbestuurders zich houden aan verschillende bestuurlijke richtlijnen. Een gezamenlijke analyse van de *Brabantse Yeesten*, *Der Leken Spieghel*, *Melibeus*, *het Boec vander Wrake Gods* en *Jans Teesteye* bracht aan het licht wat deze bestuurlijke voorschriften allemaal inhielden. De verschillende politieke ideeën die verwoord worden in stadsliteratuur waren geen vage theoretische principes. Ze speelden een actieve en strategische rol in de eigentijdse politiek. In het hertogdom van Brabant was de politieke situatie tijdens de veertiende eeuw complex en soms erg bewogen. Niet alleen was er een machtsstrijd aan de gang op het 'nationale' niveau, ook binnenin de stedelijke gemeenschappen stonden de verhoudingen onder druk. Omdat deze politieke onrusten de eigen stedelijke leefomgeving bedreigden, schreven de Antwerpse werken verschillende richtlijnen voor goed bestuur op. De teksten kenmerken zich hierbij door een pragmatisch en selectief karakter dat vooral de sociale elites in de kaart speelde. Al hanteren de stedelijke werken traditionele en alomtegenwoordige concepten, toch waren hun ideeën vooral een reactie op *hot issues* uit hun eigen tijd: de balancerende machtsbalans, wanbestuur en politieke opstanden. Dit waren stuk voor stuk problemen die een resolute oplossing vergden. Gebeurde dit niet dan dreigde een ineenstorting van de sociale orde. Het publiek kreeg in de Antwerpse werken een verhaal te horen waarin minderwaardige rebellen stadsbestuurders verslaan, in een strijd die niet geheel onrechtmatig was. Niet de opstand maar wanbestuur lag aan de oorsprong van de politieke conflicten binnen de omwallingen. De enige manier waarop gezagsdragers hun machtsmonopolie en zelfs hun eigen leven konden behouden, was dan ook het voorkomen van opstanden door middel van een beter bestuur. Ook al nemen de auteur(s) hierbij enkele verzuchtingen van opstandelingen over, ze streven geenszins een democratisering na. Ze gaan op geen enkel moment in op de bij de ambachten wijdverspreide verlangens van politieke representatie en medezeggenschap. Selectieve hervormingen moesten de stedelijke elites in het zadel houden. Vanuit dat oogpunt kunnen politieke veranderingen ook een conservatieve functie hebben.

Om deze hypothese en de resultaten van dit artikel verder uit te werken, is bijkomend comparatief onderzoek nodig. Specifiek moet het discours van literaire werken uit verscheidene streken nog meer vergeleken worden met andere bronnen, zoals juridische en kerkrechtelijke traktaten. Het blijft namelijk onduidelijk waar de politieke richtlijnen van de bestudeerde teksten precies vandaan komen. Dergelijk onderzoek kan bovendien uitwijzen hoe wijdverspreid de in de literaire werken geformuleerde ideeën waren in de laatmiddeleeuwse samenleving. Een grondigere vergelijking met rekwesten en andere bronnen die het discours van bijvoorbeeld ambachtslieden bevatten, kan nagaan in welke mate ondergeschikte groeperingen gelijkaardige ideeën hanteerden en welke doelen zij wilden bereiken. Het einddoel? Op basis van intertekstueel onderzoek meer inzicht verwerven in het politieke denken van stedelingen in het bijzonder, en bij uitbreiding de veranderende politieke cultuur van de laatmiddeleeuwse samenleving.

Uitgegeven bronnen

- Jan Van Boendale, *Boek van de wraak Gods*, vert. W. Van Anrooij (Amsterdam 1994).
- Jan Van Boendale, *Brabantsche Yeesten of rijmkroniek van Brabant door Jan De Klerk van Antwerpen*, eds. J.F. Willems en J.H. Bormans (3 bdn.; Brussel 1839-1869).
- Jan Van Boendale, *Der Leken Spiegel, leerdicht van den jare 1330*, ed. M. de Vries (3 bdn.; Leiden 1844-1848).
- Jan Van Boendale, *Het boec vander wraken*, ed. F.A. Snellaert, *Nederlandsche gedichten uit de veertiende eeuw van Jan Boendale, Hein van Aken en anderen naar het Oxfordsch handschrift* (Brussel 1869) 287-492.
- Jan Van Boendale, *Jan Teesteye*, ed. F.A. Snellaert, *Nederlandsche gedichten uit de veertiende eeuw van Jan Boendale, Hein van Aken en anderen naar het Oxfordsch handschrift* (Brussel 1869) 137-236.
- Jan Van Boendale, *Melibeus*, ed. F.A. Snellaert, *Nederlandsche gedichten uit de veertiende eeuw van Jan Boendale, Hein van Aken en anderen naar het Oxfordsch handschrift* (Brussel 1869) 1-136.
- Schayes, A., ed., *Analectes archéologiques, historiques, géographiques et statistiques concernant principalement la Belgique* (Antwerpen 1857) 346-347 en 358-359.

Literatuur

- Afray, J. en Anderson, K., *Foucault and the Iranian revolution: gender and the seductions of Islamism* (Chicago 2005).
- Anrooij, W. Van, 'Jan van Boendale en de Antwerpse school', *Nederlandse letterkunde* 5 (2000) 86-99.
- Anrooij, W. Van, 'Literatuur in Antwerpen in de periode ca. 1315-1350. Een inleiding' in: W. Van Anrooij, red., *Al t'Antwerpen in die stad: Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd* (Amsterdam 2002) 9-17.
- Avonds, P., *Brabant tijdens de regering van hertog Jan III (1312-1356): land en instellingen*. Verhandelingen van de koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België 136 (Brussel 1991).
- Avonds, P., *Ideologie en politiek: Brabant tijdens de regering van hertog Jan III (1312-1356)* (doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Gent 1981).
- Beck, C., 'Common good and private justice: letters of marque and the utilitas publica in fourteenth-century Marseilles', *Journal of Medieval History* 41:1 (2015) 88-106.
- Berg, H. van den, 'Discoursanalyse', *Kwalon* 26 (2004) 29-39.
- Bierschwale, H. en Van Leeuwen, J., *Wie man eine Stadt regieren soll: Deutsche und Niederländische Stadtrechtslehren des Mittelalters* (Frankfurt 2005).
- Black, A., *Guilds and civil society in European political thought from the twelfth century to the present* (Ithaca 1984).
- Boffa, S., *Warfare in medieval Brabant 1356-1406* (Woodbridge 2004).
- Boone, M., 'Flemish and Brabantine identity in Late Medieval/Early Modern Europe: cities and princes in the contest for mastering regional identities', *Sieger Periodicum zur internationalen empirischen Literaturwissenschaft* 21 (2002) 178-186.
- Boone, M., 'Het "charter van senlis" (November 1301) voor de stad Gent. Een stedelijke constitutie in het spanningsveld tussen vorst en stad (met uitgave van de tekst)', *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent* 57 (2003) 1-45.
- Boone, M., 'Triomferend privé-initiatief versus haperend overheidsoptreden? Over pachters van indirecte belastingen in laatmiddeleeuwse steden', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 15 (1989) 113-138.
- Boone, M. en Haemers J., 'Bien commun: bestuur, disciplineren en politieke cultuur' in: A.L. Van Bruane, B. Blondé en M. Boone, red., *Gouden eeuwen: stad en samenleving in de Lage Landen, 1100-1600* (Gent 2016) 121-164.
- Braekevelt, J. e.a., 'Factiestrijd in Laatmiddeleeuws Vlaanderen', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123:2 (2010) 209-225.
- Cuvelier, J., *Les institutions de la ville de Louvain au Moyen Âge* (Leuven 1935).
- Dijk, T.A. van, 'Critical Discourse Analysis' in: D. Schiffrin, D. Tannen en H.E. Hamilton, red., *The handbook of discourse analysis* (Malden 2001) 352-371.
- Driel, J. van, *Meesters van het woord: Middelnederlandse schrijvers en hun kunst* (Hilversum 2012).
- Dumolyn, J., 'Marginalen of radicalen? Het vertoog over de "roepers en krijers" tijdens stedelijke opstanden, voornamelijk in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 2 (2005) 29-53.
- Dumolyn, J., 'Privileges and novelties: the political discourse of the Flemish cities and rural districts in their negotiations with the Dukes of Burgundy (1384-1506)', *Urban history* 35:1 (2008) 5-23.

- Dumolyn, J., 'Urban ideologies in Later Medieval Flanders. Towards an analytical framework' in: A. Gambierini, J.P. Genet en A. Zorzi, red., *The languages of political society Western Europe, 14th-17th Centuries* (Rome 2011) 69-96.
- Dumolyn, J. en Haemers, J., "A bad chicken was brooding": subversive speech in Late Medieval Flanders', *Past and present* 214:1 (2012) 45-86.
- Dumolyn, J. en Haemers, J., "Let each man carry on with his trade and remain silent": middle-class ideology in the urban literature of the late medieval Low Countries', *Cultural and social history* 10:2 (2013) 169-189.
- Dumolyn, J., 'Het corporatieve element in de Middelenederlandse letterkunde en de zogenaamde laatmiddeleeuwse burgermoraal', *Spiegel der letteren* 56:2 (2014) 123-154.
- Dumolyn, J., 'Les «plaintes» des villes flamandes à la fin du xiiie siècle et les discours et pratiques politiques de la commune', *Le Moyen Age, revue d'histoire et de philologie* 121:2 (2015) 383-407.
- Eersels, B., 'Met consente van elker stede. De totstandkoming van het Brabants-Vlaamse verdrag van 1339', *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 68 (2014) 95-119.
- Eersels, B., *The craft guilds are the city: political participation in late medieval towns. Brabant and Liège* (c. 1360-1500) (doctoraalscriptie KU Leuven 2018).
- Farr, J.R., *Hands of honor: artisans and their world in Dijon, 1550-1650* (Ithaca en New York 1988).
- Fletcher, C., 'Morality and office in late medieval England and France' in: N. Saul, red., *Fourteenth century England* 5 (10 bdn.; Woodbridge 2008) 178-190.
- Gaudreault, L., *Pouvoir, mémoire et identité: le premier registre de délibérations communales de Brignoles: 1387-1391, édition et analyse* (Montpellier 2014).
- Gerven, J. Van, *Jan Van Boendale: sociale mentaliteit en politieke ideeën in het veertiende-eeuwse Brabant* (master-scriptie Rijksuniversiteit Gent 1976).
- Gerven, J. Van, *Literatuur, maatschappij en religie. Mentaliteit en realiteit in het oeuvre van de Antwerpse dichter en geschiedschrijver Jan Van Boendale (1290-1365)* (doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Gent 1989).
- Grenfell, M., 'Part II: Field theory: beyond subjectivity and objectivity - introduction' in: M. Grenfell, red., *Pierre Bourdieu - Key concepts* (Durham 2008) 43-47.
- Haemers, J., 'Bloed en inkt. Een nieuwe blik op de opstand te Leuven, 1360-1383', *Stadsgeschiedenis* 7:2 (2012) 141-164.
- Haemers, J. en Liddy, C., 'Popular politics in the Late Medieval city: York and Bruges', *The English historical review* 128:533 (2013) 771-805.
- Haemers, J. en Vannieuwenhuyze, B., 'Het Charter van Kortenberg en de constitutionele geschiedenis van Brabant', *Eigen schoon en de Brabander* 96:1 (2013) 1-22.
- Haemers, J., 'Governing and gathering about the common welfare of the town. The petitions of the craft guilds of Leuven, 1378' in: J. Dumolyn e.a., red., *La comunidad medieval como esfera pública* (Sevilla 2014) 153-169.
- Haemers, J., 'Een rebelse stad aan de Dijle. Over conflict en politiek in laatmiddeleeuws Leuven', *Claves Sabinorum* 4 (2015) 1-21.
- Hawes, C., 'The urban community in fifteenth-century Scotland: language, law and political practice', *Urban history* 44:3 (2017) 365-380.
- Holmes, G., 'The emergence of an urban ideology at Florence, c. 1250-1450', *Transactions of the Royal historical society* 23:5 (1973) 111-134.
- Hoppenbrouwers, P., 'Rebels with a cause: the peasant movements of Northern Holland in the Later Middle Ages' in: W. Blockmans en A. Janse, red., *Showing status: representation of social positions in the late Middle Ages* (Turnhout 1999) 445-483.
- Isenmann E., 'Ratsliteratur und städtische Ratsordnungen des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit: Soziologie des Rats, Amt und Willensbildung, politische Kultur' in: P. Monnet en O.G. Oexle, red., *Stadt und Recht im Mittelalter* (Göttingen 2003) 215-497.
- Kestemont, M., 'Een stylometrisch onderzoek naar Jan van Boendales auteurschap voor de Brabantse Yeesen', *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 89 (2011) 1019-1049.
- Kinable, D., 'Geïntendeerde publieksgroepen in Boendales Lekenspiegel en Jans Teesteye' in: H. Pleij, red., *Op belofte van profijt, stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen* (Amsterdam 1991) 69-100.
- Kinable, D., 'Boendales Jans Teesteye: een structurele analyse', *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 111:4 (1995) 323-345.
- Kümmel, J., 'Erinnern und Vergessen in der Stadt. Überlegungen zu Formen spätmittelalterlichen Wahrnehmung anhand von Ansätzen volkssprachlicher Stadtgeschichtsschreibung im nördlichen Frankreich', *Saeculum* 35 (1984) 225-245.
- Lecuppre-Desjardin, E. en Van Bruaene, A.L., red., *De Bono Communi. The discourse and practice of the common good in the European City (13th-16th c.)* (Turnhout 2010).
- Leeuwen, J. van, 'Schepeneden in de Lage Landen: een eerste verkenning van hun betekenis, overlevering en formulering (dertiende tot zestiende eeuw)', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 6 (2003) 112-160.
- Lejeune, J., 'Het prinsbisdom Luik tot 1390' in: J.A. Van Houtte e.a., red., *Algemene geschiedenis der Nederlanden* 2 (12 bdn.; Utrecht 1951) 175-190.
- Liddy, C., *Contesting the City: the Politics of Citizenship in English Towns, 1250-1530* (Oxford 2017).
- Mak, J.J., *Boendale en de legenda aurea* (Amsterdam 1957).
- Mollat, M. en Wolff, P., *Ongles bleus, Jacques et Ciampi. Les révolutions populaires en Europe aux XIVe et XVe siècles* (Paris 1970).
- Monnet, P., 'Bien Commun et bon gouvernement. Le traité politique de Johann von Soest sur la manière de bien gouverner une ville (Wye men wol eyn statt regyrn sol, 1495)' in: E. Lecuppre-Desjardin en A.L. Van Bruaene, red., *De Bono Communi. The Discourse and Practice of the Common Good in the European City, 13th-16th centuries* (Turnhout 2010) 89-106.

- Munck, B. De en Haemers, J., 'Het politiek zelfbewustzijn van ambachtslieden in Brabant: een lange termijnperspectief (13de-18de eeuw)', *Noordbrabants historisch jaarboek* 35 (2018) 23-49.
- Najemy, J.M., *A History of Florence, 1200-1575* (Oxford 2006).
- Oostrom F. van, *Wereld in Woorden: Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1300-1400* (Amsterdam 2013).
- Ormrod, W.M. e.a., red., *Medieval Petitions: Grace and Grievance* (Woodbridge 2009).
- Pocock, J.G.A., 'The concept of a language and the *métier d'historien*: some considerations on practice' in: A. Pagden, red., *The languages of political theory in Early-Modern Europe* (Cambridge 1987) 19-38.
- Prevenier, W., 'Conscience et perception de la condition sociale chez les gens du commun dans les anciens Pays-Bas des XIIIe et XIVe siècles' in: P. Boglioni, R. Delorte en C. Gauvard, red., *Le petit peuple dans l'Occident médiéval, terminologies, perceptions, réalités* (Paris 2002) 175-188.
- Prevenier, W., 'Utilitas communis in the Low Countries (thirteenth-fifteenth centuries): from social mobilisation tot legitimization of power' in: E. Lecuppre-Desjardin en A.L. Van Bruane, red., *De Bono Communi. The discourse and practice of the common good in the European city, 13th-16th centuries* (Turnhout 2010) 205-217.
- Prims, F., *Geschiedenis van Antwerpen. Onder Vlaanderen* (1356-1405) (29 bdn.; Antwerpen 1934).
- Reynolds, S., 'Medieval urban history and the history of political thought', *Urban History Yearbook* 9 (1982) 14-23.
- Rotz, R.A., "'Social struggles" or the price of power? German urban uprisings in the late Middle Ages', *Archiv für Reformationsgeschichte* 76 (1985) 64-95.
- Schoenaers, D., "'United we stand?" Representing revolt in the historiography of Brabant and Holland (fourteenth to fifteenth centuries)' in: J. Firnhaber-baker en D. Schoenaers, red., *The routledge history handbook of medieval revolt* (London en New York 2017) 104-129.
- Skinner, Q., 'Some problems in the analysis of political thought and action' in: J. Tully, red., *Meaning and context: Quentin Skinner and his critics* (Cambridge 1988) 97-118.
- Smit, J.G., *Vorst en onderdaan: studies over Holland en Zeeland in de late middeleeuwen* (Leuven 1995).
- Stein, R., 'Jan van Boendales Brabantsche Yeesten: antithese of synthese?', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 106 (1991) 185-197.
- Stein, R., 'Introduction' in: R. Stein en J. Pollmann, red., *Networks, regions and nations: shaping identities in the Low Countries, 1300-1650* (Leiden en Boston 2010) 1-18.
- Stella, A., "'Ciompi...gens de la plus basse condition... crasseaux et dépenaillés." Désigner, inférioriser, exclure' in: P. Boglioni, R. Delort en C. Gauvard, red., *Le petit peuple dans l'Occident médiéval. terminologies, perceptions, réalités* (Paris 2002) 145-152.
- Uytven, R. van, 'Vorst, adel en steden. Een driehoeksverhouding in Brabant van de twaalfde tot de zestiende eeuw', *Bijdragen tot de geschiedenis* 59 (1976) 93-122.
- Uytven, R. van, 'Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden' in: D.P. Blok e.a., red., *De algemene geschiedenis der Nederlanden* 2 (15 bdn.; Haarlimen 1982) 188-253.
- Uytven, R. van, 'De Mechelse burgers tegenover hun politieke meesters' in: R. van Uytven, red., *De geschiedenis van Mechelen. Van heerlijkheid tot stadsgewest* (Tielt 1991) 58-67.
- Uytven, R. van, 'Het Antwerpen van Jan van Boendale' in: W. Van Anrooij, red., *Al t' Antwerpen in die stad. Jan Van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd* (Amsterdam 2002) 17-31.
- Uytven, R. van e.a., red., *Geschiedenis van Brabant. Van het hertogdom tot heden* (Leuven 2004).
- Uytven, R. van, 'Het gewicht van de goede steden' in: R. van Uytven e.a., red., *Geschiedenis van Brabant: van het hertogdom tot heden* (Leuven 2004) 118-125.
- Vandecandelare, H., 'Een opstand in «zeven aktes»: Brussel 1303-1306', *Brusselse cahiers Bruxellois* (2008) 4-67.
- Vander Linden, H., *Histoire de la constitution de la ville de Louvain au Moyen Âge* (Gent 1892).
- Verbruggen, R., *Geweld in Vlaanderen. Macht en onderdrukking in de Vlaamse steden tijdens de veertiende eeuw* (Brugge 2005).
- Von Gierke, O., *Das Deutsche Genossenschaftsrecht*, (4 bdn.; Berlin 1868-1913).
- Vrancken, V., *De Blijde Inkomsten van de Brabantse hertogen. Macht, opstand en privileges in de vijftiende eeuw* (Brussel 2018).
- Vrancken, V., 'United in revolt and discourse: urban and noble perceptions of "bad government" in fifteenth-century Brabant (1420-1)', *Journal of medieval history* 43:5 (2017) 579-599.
- Watts, J., *The making of politics: Europe, 1300-1500* (Cambridge 2009).
- Wauters, A., 'Les serments prêtés aux villes principales du Brabant par les ducs lors de leur inauguration', *Compte-rendu des séances de la commission Royale d'histoire* 14 (1887) 82-98.
- Whittle, J. en Rigby, S.H., 'England: popular politics and social conflict' in: S.H. Rigby, red., *A Companion to Britain in the Later Middle Ages* (Malden 2003) 65-86.

Valentijn Klotz, Gezicht op Erp (Heemkundekring 'Erthepe'). Tekening is in 2010 via Sotheby's verkocht. Koper onbekend.

Wim Cöp

Het patronaatsrecht en het pastoorsbeneficie van de parochiekerk Erp van de veertiende tot de zeventiende eeuw

Inleiding en vraagstelling

In 1955 verscheen een goed gedocumenteerde monografie over de geschiedenis van Erp van de hand van de Erpse oud-pastoor Alphons Meuwese (1881-1960), getiteld *Erp, gemeente en parochie*. Voor de vroege historische informatie kreeg hij medewerking van Ferdinand Smulders (1907-1972), een pionier als het gaat om het ontsluiten van het Bosch Protocol, vooral voor de periode vóór 1500.¹ Het werk van Meuwese geeft veel feitelijke informatie over de vroegste geschiedenis van de parochie Erp, maar onderlinge verbanden ontbreken meermaals. Het ontbreken hiervan en de betrokkenheid van de familie Van Broecheven bij de Erpse parochie, waaraan ik in een eerdere studie naar de Bossche familie Van Broecheven aandacht besteedde, vormden de aanleiding om het onderzoek naar het patronaatsrecht en de bezitters van het pastoorsbeneficie van de kerk nader onder de loep te nemen.² De scheiding in 1491 tussen de financiële en ambtelijke aspecten van het pastoorsbeneficie, ofwel tussen de geldelijke en de herderlijke bevoegdheden van de pastoor, nog anders gezegd de afsplitsing van de zielzorg van het pastoorsbeneficie door de stichting van de *vicaria perpetua* door Andries van Broecheven, vormt een extra kwestie die aandacht verdient. Wat deze casus interessant maakt, is dat we op parochieniveau kunnen zien hoe de gecompliceerde kerkrechtelijke constructie rond de benoeming van pastoors in praktijk werd gebracht in een Brabantse parochie.

De pastoor van een parochie was een van de belangrijke personen binnen een gemeenschap. De geestelijken behoorden vaak tot de eersten in een dorpsgemeenschap die konden schrijven. Vanaf de vijftiende en zestiende eeuw waren ze redelijk tot goed opgeleid en traden ze vaker als notaris op, vooral bij het maken van testamenten.³ Vanaf het einde van de zestiende eeuw hielden ze doop-, trouw- en begraafregisters bij, lang voordat in het begin van de negentiende eeuw de burgerlijke stand werd ingevoerd. De functie van pastoor behelsde allereerst de bediening van de kerk en dat was ook financieel interessant. De kerk was bij uitstek het instituut waar schenkingen binnenkwamen en ook de omvang van de zogeheten 'pastoorstienden' was in veel parochies aanzienlijk. Jaarlijks moest een tiende deel van de opbrengst van het land en de aanwas van het vee ten behoeve van de kerk worden afgedragen en ongeveer een derde deel hiervan kwam ten goede aan de pastoor. De financiële aantrekkelijkheid van de functie nam in loop van de tijd – relatief gezien – af

1 BHIC, 7769, Collectie Erp, inv.nrs. 9, 11.

2 Cöp, *Het spel van de macht*, 35 en 324-326.

3 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld*, 369-374.

door regels rond de scheiding tussen de kerkfabriek (het beheer van het kerkgebouw en de daartoe behorende goederen) en alles wat met de kerkelijke bediening te maken had, maar de positie van de pastoor binnen de gemeenschap veranderde hierdoor niet.

De bezitter van het zogeheten patronaatsrecht bepaalde nagenoeg geheel wie als pastoor werd aangesteld: hij, de patroon, had het recht een persoon te kiezen en hem te presenteren aan de kerkelijke gezagsdrager die over de feitelijke aanstelling ging. Uit een Bossche schepakte uit 1409 blijkt dat het patronaatsrecht van de parochiekerk Erp op dat moment voor twee derde deel in handen was van de familie Van Broecheven en voor een derde deel toekwam aan de familie Cnode.⁴ Dat betekent dat de familie Van Broecheven steeds twee opeenvolgende geestelijken mocht voordragen en de familie Cnode één. De eerste bezitter van het recht – en tevens stichter van de kerk – was vermoedelijk Gerlachus (of Geerling) van Horne alias van den Bossche, (pand)heer van Erp in het begin van de veertiende eeuw.⁵ Uitgaande van deze feiten proberen we een gedetailleerder beeld te krijgen door de volgende vragen te stellen: wie bezat het patronaatsrecht in de periode tussen 1300 en 1700 en wie presenterden de bezitters ervan voor het pastoorsambt? Met ‘pastoor’ duiden we de persoon aan die voor de zielzorg verantwoordelijk was. Tot 1491 was dat in Erp op de eerste plaats de als *rector ecclesie*, *investitus* of *persoon* aangeduide geestelijke. Na de stichting van de *vicaria perpetua* was het de *vicaris perpetuus* (zie hierna).

Bij het uitwerken van de vraagstelling besteden we allereerst aandacht aan het patronaatsrecht als zodanig, de basisbegrippen rond beneficijs, de rolverdeling tussen geestelijke en wereldlijke gezagsdragers bij de begeving van beneficijs en de kerkordening in de (late) middeleeuwen. In het tweede deel komen de bezitters van het patronaatsrecht en die van het pastoorsbeneficie van Erp aan de orde. De nadruk ligt op een lijst van elkaar opvolgende personen. Genealogische aspecten komen slechts aan de orde voor zover ze een bijdrage leveren aan de verhaallijn in het algemeen. Ook laten we buiten beschouwing in hoeverre een *persoon* of *investitus* daadwerkelijk in Erp resideerde en wie hij eventueel in zijn plaats als feitelijke bedienaar aanstelde.

Het collatie- of patronaatsrecht

Voor de inhoud van deze paragraaf is vooral gebruik gemaakt van een tweetal oudere monografieën over het patronaatsrecht en het collatierecht.⁶ Deze werken beschrijven de materie in haar volle breedte. Bovendien onderbouwen beide auteurs hun beschouwingen en conclusies met veel praktijkvoorbeelden en (concilie)verslagen. Rengers Hora Siccama belicht de juridische fundamenten van het patronaats- en collatierecht, terwijl Ypeij in een historische beschrijving ervan voorziet. We gebruiken hier de woorden ‘collatierecht’ en ‘patronaatsrecht’ als twee woorden voor hetzelfde. Ypeij concludeert het volgende op basis van een zorgvuldige analyse: ‘Langzamerhand kreeg het oude, ware, patronaatregt alzoo vrij algemeen den naam van kollatieregt, het regt om een beneficium op eenen kandidaat te konfereren. Wij zullen vervolgens zien, dat reeds in de eerste helft der dertiende eeuw die spraakvorm, kollatieregt, ook hier te lande gebezigd werd. De patronen zelve ontvingen daardoor den naam van kollatoren.’⁷

Jan II, hertog van Brabant (1294-1314). Adriaen van Baerland, Jan Moretus, Plantijnsche Drukkerij.
Wikipedia publiek domein

4 RAH, inv.nr. 1186, f. 188r, 23 juni 1409.

5 BHIC, toegang 178, Collectie Rijksarchief, inv.nr. 229, f. 106v, 13 februari 1686; Spierings, 'Heer Willem van den Bosch', 17; Van der Velden, 'Willem van den Bosch', 181-182.

6 Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen*; Ypeij, *Geschiedenis van het patronaatregt*. Vergelijk Nolet en Boeren, *Kerkelijke instellingen*, 323-327, 352-353; voor een toepassing op de Meierij van 's-Hertogenbosch Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 117-121.

7 Ypeij, *Geschiedenis van het patronaatregt*, 443.

Kerkstichting en scheiding tussen kerk en altare

Het recht om een bedienaar van een kerk, kapel of altaar te kiezen, te begiftigen en voor aanstelling te presenteren (het *ius patronatus* ofwel patronaats- dan wel collatierecht of *kerkghifte*) kon in het bezit zijn van zowel leken (mannen en vrouwen, meestal van adel) als van kerkelijke instellingen: abdijen en conventen, kapittels, stiften en ziekengasthuizen. Incidenteel – maar niet in Noord-Brabant – was het in handen van (dorps)gemeenschappen. Oorspronkelijk stelde de stichter van een kerk, particuliere kapel of een gebedshuis zelf de priester of bedienaar aan zonder deze aan de bisschop of aartsdiaken te presenteren.⁸ Tevens bepaalde de stichter de bezoldiging van de bedienaar, kon hij deze op ieder moment ontslaan en kon hij – voorafgaand aan de scheiding tussen kerk en *altare* – middelen die bestemd waren voor het onderhoud van het kerkgebouw te eigen bate aanwenden. Hij kon zijn kerk daardoor als een bron van inkomsten gebruiken. De bisschoppen hadden vanaf den beginne verordonneerd dat door hen niet goedgekeurde bedienaars geen zielzorgtaken mochten uitoefenen en eisten bij herhaling (vaak tevergeefs) de aanstelling in het bedienaarsambt op. Het ging immers om het verlenen van een geestelijk en niet om een wereldlijk ambt. Daarom ontstond er in de twaalfde en dertiende eeuw een juridisch onderscheid tussen de *ecclesia* – het kerkgebouw met bijbehorend vermogen – en het *altare*, de geestelijke functies en rechten.⁹ Ook moesten degenen die in de kapellen zonder volledige parochierechten kerkten, op feestdagen in de officiële parochiekerk de diensten bijwonen en bleven zij, inclusief de heer, tiendplichtig aan de parochiekerk.¹⁰

Binnen de kerkordening van de Rooms-Katholieke Kerk kwam het patronaatsrecht tot ontwikkeling. In die periode – we hebben het nog steeds over de twaalfde en dertiende eeuw – evolueerden gebedshuizen en kapellen in nederzettingen of bij grote hoeven tot parochiekerken.¹¹ Extra stimulansen voor deze ontwikkeling waren de bevolkingsgroei en het feit dat nieuwe vestigingen van plattelanders frequent plaatsvonden in de nabijheid of binnen de omgrachting van de versterkte huizen van heren. Daarnaast vonden nieuwe kerkstichtingen plaats en verwierven vooral kloosters, kapittels en ook domeinheren het patronaatsrecht van (parochie)kerken – de *kerkghifte* – door schenking, belening of koop.¹² De kerkschenking door de geestelijke overheid of het ontvangen van een kerk als leen betrof in het algemeen alleen het pastoorsbeneficie. Door de heer of de parochiegemeenschap gekozen kerkmeesters beheerden het kerkgebouw en de daarbij horende goederen en die waren aldus geen onderdeel van de schenking. In geval van schenking van kerken door domeinheren of vorsten maakten het kerkgebouw en de daartoe behorende goederen daarvan wel vaak deel uit. Vanaf de middeleeuwen werden nagenoeg alleen nog kerkschenkingen gedaan aan kloosters of kapittels, zodat gaandeweg de rechten die verbonden waren aan parochiekerken steeds meer in kerkelijke handen kwamen en niet langer in lekenbezit waren. De parochie Erp is daarop een uitzondering, zoals we zullen zien.

Bij de verwerving van een kerk (in feite dus het *altare* en daarmee het recht om het pastoorsbeneficie van een kerk te vergeven) kregen kloosters en kapittels veelal steun van de geestelijke en/of wereldlijke overheid. De drijfveer achter de verwerving was de versterking van het vermogen en daarmee ook vergroting van het aanzien van een kapittel dan wel het creëren van zielzorgposities. Als voorbeeld noemen we in dit verband de verwerving van kerken door de abdij van Berne en het kapittel van de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch, zoals beschreven door respectievelijk Van den Hurk en Sanders.¹³ De versterking van het vermogen bestond uit het geldelijk verschil tussen de waarde van het pastoorsbeneficie van een kerk enerzijds en de werkelijke kosten voor de zielzorg anderzijds. Om de samenvoe-

ging van het vermogen van het klooster of kapittel en het financiële deel van het pastoorsbeneficie van de geschonken kerk te realiseren, moest de kerk vacant zijn en moest het kerkelijk gezag goedkeuring verlenen. Veelal werd de zittende zielzorger gestimuleerd om terug te treden en daardoor de kerk vacant te laten worden in ruil voor een kanonikaat, prebende of een lijfrente. De geestelijke overheid moest wel met de overdracht instemmen, omdat zij tot dan toe veelal alleen de benoemingen deed. Op de gehele of gedeeltelijke samenvoeging van het vermogen van de verkrijgende partij en de overgenomen kerk komen we verderop terug.

Aanpassingen

Bij het stichten van nieuwe kerken werden de hiervoor genoemde tekortkomingen, zoals beperkte kerkelijke controle en ongewenst materieel gewin, zo veel mogelijk uitgebannen. Ten aanzien van het patronaatsrecht gold het volgende adagium: *Patronum faciunt dos, aedificatio, fundus* ofwel: patroon zijn betekent dat zorg is gedragen voor de begiftiging (de materiële toerusting van het pastoorsambt en de dekking voor het onderhoud van het kerkgebouw), de bouw van de kerk en het beschikbaar stellen van de grond waarop de kerk is gebouwd.¹⁴ *Dos* staat hierbij dus voor het pastoorsbeneficie en de daarbij ondergebrachte goederen en de onderhoudskosten van het kerkgebouw.¹⁵ Was aan de vereisten voor een kerkstichting voldaan, dan werd de kerk gewijd en kreeg de stichter automatisch het patronaatsrecht. Waren meer personen betrokken bij een kerkstichting, dan kregen zij in gezamenlijkheid het patronaatsrecht. Zij oefenden het dan uit bij toerbeurt of bij meerderheid van stemmen. Eenzelfde situatie kon zich voordoen als meerdere personen als erfgenamen het patronaatsrecht erfden. Was het in handen van een persoon of een (geloofs)gemeenschap zonder erkenning als geestelijke instelling (hiertoe behoorden ook onder meer broederschappen en begijnhoven), dan werd hun patronaatsrecht aangeduid als 'laïcaal' (*ius patronatus laicalis*). Had de gemeenschap een erkenning als geestelijk beneficie, dan heette hun patronaatsrecht 'kerkelijk' (*ius patronatus ecclesiasticus*).

Na de goedkeuring van een kerkstichting volgde de verheffing tot geestelijk beneficie (*beneficium ecclesiasticum*) van de middelen die nodig waren voor de bediening van de parochie, de pastoriegoederen ofwel de *pastoralia*. Als gevolg van de verheffing werden de betreffende (pastorie)goederen *bona ecclesiastica* ofwel geestelijke goederen en vielen ze voortaan onder het canoniek recht en niet langer onder het wereldlijk recht. *De facto* hield de stichting van een geestelijk beneficie in dat de stichter het eigendomsrecht van de in de fundatieacte genoemde goederen overdroeg aan de beoogde bedienaar van een kerk of altaar zodat deze met de inkomsten uit deze goederen in zijn levensonderhoud kon voorzien. Ook hield de kerkstichting in dat de stichter de goederen voor het oprichten en onderhoud van het kerkgebouw moest overdragen aan de kerkmeesters ten behoeve van het kerkgebouw.

8 Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen*, 107.

9 Nolet en Boeren, *Kerkelijke instellingen*, 359.

10 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld*, 46; Bijsterveld, 'De kerk in het midden', 93-95.

11 Ypeij, *Geschiedenis van het patronaatregt; Bijvoegsel tot het geheele werk*, 1-7.

12 Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen*, 61 e.v.

13 Van den Hurk, *Het verborgen leven*, 7-8; Sanders, 'Het kapittel van Sint-Jan', 89-90.

14 Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen*, 36; Ypeij, *Geschiedenis van het patronaatregt; Bijvoegsel tot het geheele werk*, 6.

15 Nolet en Boeren, *Kerkelijke instellingen*, 314.

Vervolgens vroeg de stichter aan de bisschop de stichting goed te keuren, de pastorie te verheffen tot geestelijk beneficie en erbij horende goederen te amortiseren ofwel in de dode hand te brengen, ten gevolge waarvan ze niet meer door erfrecht van eigenaar konden veranderen.¹⁶ Als tegenprestatie vroeg en kreeg de stichter in het algemeen het patronaatsrecht en liet hij de bedienaar bijvoorbeeld een aantal missen celebreren, een en ander zoals geformuleerd in de stichtingsakte. Daarenboven kon hij vaak rekenen op een speciale behandeling en eerbetoon zoals een rol of ereplaats bij bijzondere gebeurtenissen, bewieroking tijdens de eredienst en dergelijke.¹⁷

De stichter van een kerk kon dus, uitzonderingen daargelaten, alleen beschikken over het pastoorsbeneficie en niet over de kerkfabriek. Hij koos, zoals eerder gezegd, de beoogde bedienaar van het beneficie uit, begiftigde hem en presenteerde hem aan de kerkelijke gezagsdrager die over de feitelijke aanstelling ging. De kerkfabriek werd beheerd door fabrieks- of kerkmeesters. Zij werden gekozen of aangesteld door de parochianen of het dorpsbestuur. Zij beheerden het kerkgebouw en de goederen die voor het onderhoud ervan bestemd waren en legden jaarlijks financiële verantwoording af aan degenen die hen hadden aangesteld.¹⁸ Al deze goederen bleven wereldlijke goederen (*bona temporalia*) en vielen daarom onder het wereldlijk recht. De splitsing tussen de bediening van de kerk enerzijds en het beheer van de fabrieksgoederen door kerkmeesters anderzijds bevorderde dat geld dat voor de kerk bestemd was, ook daadwerkelijk daarvoor werd gebruikt. Dit moest de kans op verrijking door de heer c.q. stichter ten koste van het onderhoud van het kerkgebouw of onderbetaling van de bedienaar voorkomen. Ook in Erp was er een duidelijke scheiding tussen kerk(fabriek) en *altare* en was het beheer van de kerkgoederen in handen van kerkmeesters.¹⁹

Vergadering van het Concilie van Trente in 1563. Schilderij toegeschreven aan Paolo Farinatis. Wikimedia Commons.

De kerkordening van Erp vóór 1700

De parochie Erp behoorde tot de herindeling van de bisdommen in 1559-1561 tot het dekenaat Woensel. Dit dekenaat maakte deel uit van het aartsdiakonaat Kempenland, een van de acht aartsdiakonaten van het bisdom Luik.²⁰ Na de herindeling werd Erp een parochie van het dekenaat Veghel-Helmond en behoorde het voortaan tot het nieuw gestichte bisdom 's-Hertogenbosch.

De aartsdiakonaten in het bisdom Luik werden bestuurd door de aartsdiakens. Zij oefenden het bestuur van hun aartsdiakonaat nagenoeg zelfstandig uit, te meer omdat de bisschop vaak werd beziggehouden door geopolitieke besognes. Hun macht hadden ze vooral verkregen via het gewoonterecht, werkafspraken met hun bisschop en privileges van de kerkelijke overheid.²¹ Hun taakgebied omvatte drie voornamelijk bevoegdheden.²² Op de eerste plaats waren zij bevoegd om door patronen begiftigde en gepresenteerde kandidaten voor pastoorfuncties en andere beneficiësinstituties en admittentie tot het betreffende beneficië te verlenen en de met beneficiësinstituties verband houdende belastingen te innen. Verder hadden ze het recht van (jaarlijkse) parochievisitatie en synode. Hierbij hoorde tevens de rechtspraak in kerkelijke aangelegenheden op parochieniveau. In de praktijk gebeurde deze rechtspraak echter onder leiding van de officiaal van de aartsdiaken, die daarin werd bijgestaan door de dekenen. Ten slotte waren de aartsdiakens gerechtigd ordonnances en richtlijnen uit te vaardigen betreffende de bediening van sacramenten, het gedrag van de geestelijkheid en financieel-economische zaken. Ze waren verplicht al hun bevindingen, zoals parochieoverzichten, geïnde belastingen in verband met nieuwe aanstellingen, afwezigheid en vervanging van bedienaars en overtredingen van het celibaat, vast te leggen in de aartsdiakonale registers of *pouillés*.²³

Een dekenaat omvatte twintig tot dertig parochies.²⁴ De parochiekerken werden – naar welstand – in drie klassen ingedeeld: hele, halve en kwartkerken.²⁵ Deze indeling was dus niet afhankelijk van het feit of een kerk parochiekerk was of een kapel. De deken was zelf een van de pastoren en werd door de pastoren en de *vicarii perpetui* voor het leven uit hun midden gekozen. Voor de kwartkerken bezat de deken het institutie- en admittentierecht voor de begiftigde en gepresenteerde kandidaten, alsmede het visitatierecht van de parochies. Hij zat de periodieke dekenale vergaderingen voor en was nauw betrokken bij de rechtspraak in kerkelijke aangelegenheden op parochieniveau.²⁶

De parochie was de kleinste territoriale eenheid van de middeleeuwse kerk.²⁷ Aan iedere kerk was een *rector ecclesie* verbonden, ook wel genoemd *investitus, pastor of curatus*. Hij was verantwoordelijk voor de zielzorg en het financiële beheer in zijn parochie. Jaarlijks moest hij aan zijn deken rapporteren over de staat van zijn parochie: het aantal communicanten, de namen van de beneficiënten en de inkomsten van de diverse beneficiësinstituties, alsmede de geëxcommuniceerde parochianen. Parochies kenden in de middeleeuwen en vroegmoderne

16 Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen*, 55.

17 Ypeij, *Geschiedenis van het patronaatregt*, 448.

18 Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen*, 31-40.

19 BHIC, 7692 Kerkmeesters parochiekerk Erp, inv.nr. 57, 25 oktober 1537.

20 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld*, 51.

21 Schutjes, *Geschiedenis van het Bisdom I*, 105; Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld*, 28.

22 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld*, 35-40.

23 Dekkers, 'Een kerkelijk (straf)register uit de late middeleeuwen'.

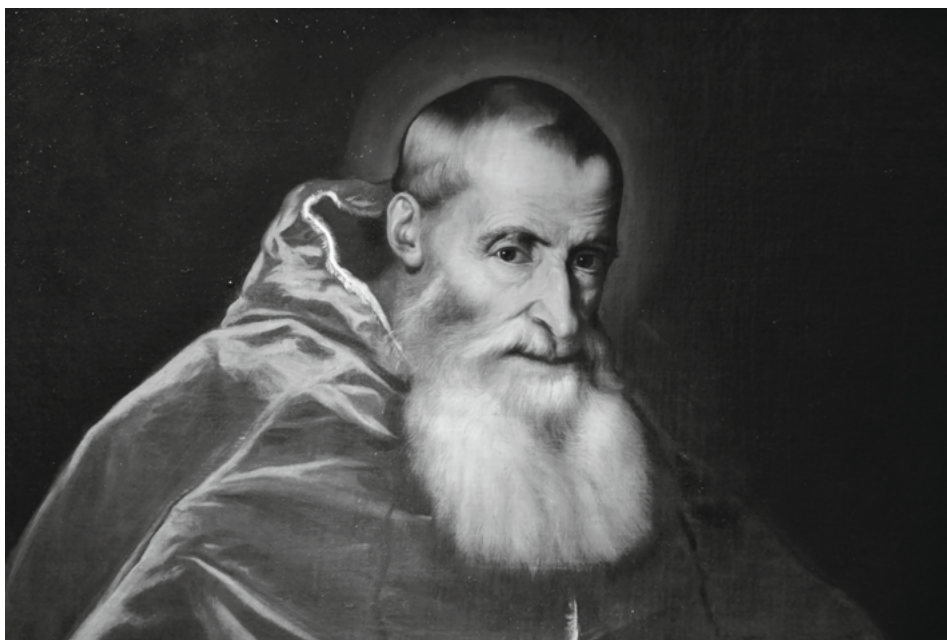
24 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld*, 43-46.

25 Schutjes, *Geschiedenis van het Bisdom I*, 23; Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld*, 36.

26 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld*, 36, 42-46.

27 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld*, 46-47.

tijd op het punt van de feitelijke uitvoering van de zielzorg een allesbehalve uniforme organisatie. In grote lijnen kunnen vier organisatieschema's worden onderscheiden: de 'gewone' kerk, de geïncorporeerde kerk (meestal ingelijfd bij een abdij of kapittel), de kerk met een (niet-residerende) *investitus* of *persona*, en de kapittelkerk die tevens fungeerde als parochiekerk.²⁸ In 1400 waren, aldus Bijsterveld, verreweg de meeste parochies in Noord-Brabant georganiseerd volgens het meest eenvoudige schema, namelijk met één *rector ecclesie*, bekleed met het pastoorsbeneficie en belast met de bediening van de zielzorg, eventueel vervangen dan wel geassisteerd door een *deservitor* respectievelijk *coadiutor*. Erp had in 1400 een personaat: een *persona*, een in de regel niet-residerende beneficiant, meestal vervangen door een *deservitor*. Op de functies op parochieniveau gaan we nader in na een korte beschouwing over de rolverdeling tussen wereldlijke en geestelijke overheid bij benoemingen.

Paus Paulus III. Schilderij door Titiaan (1545). Museo di Capodimonte, Napels. Publiek domein via Wikimedia Commons.

Ius patronatus: rolverdeling tussen patroon en geestelijke overheid

Zoals we eerder aangaven, stelden de bezitters van kerken en andere geestelijke instellingen de bedienaars ervan in de vroege middeleeuwen aan buiten de bisschoppen om. De kerk wilde om principiële redenen de benoeming in geestelijke ambten echter niet aan leken overlaten. Uiteindelijk kwam via conciliebesluiten, pauselijke decreten, strijd en overleg een werkwijze en rolverdeling bij benoemingen tot stand. De kerkrechtelijke kant van de elementen in deze verdeling is uitgebreid beschreven door Rengers Hora Siccama.²⁹ Er ontstond een werkwijze waarbij de bezitter van het patronaatsrecht – een recht dat verbonden was aan alle geestelijke beneficies – een bedienaar of priester van een geestelijk

beneficie uitkoos, hem met het beneficie begiftigde (*collatio*) en de betreffende persoon aan de bisschop of diens plaatsvervanger presenteerde (*praesentatio*). Daarna beoordeelde de bisschop of aartsdiaken of de gepresenteerde aan de voorwaarden voldeed voor het vervullen van het beneficie en stelde hem voor het leven in het bezit ervan (*institutio*). Door deze handeling gaf hij aan de begiftigde de bevoegdheden die aan het beneficie waren verbonden (*admissio*). De feitelijke aanstelling of inbezitneming (*installatio*) van een bedienaar vond – indien het bijvoorbeeld een parochiekerk betrof – plaats onder leiding van de aartsdiaken. Hierbij kreeg een nieuwe pastoor de attributen van zijn ambt aangereikt, namelijk sleutels, een kelk en een missaal.³⁰

Bij het tot stand komen van de rolverdeling tussen patroon en de kerkleiding legden de paus en de bisschoppen de nadruk op de kwaliteit van de priesters qua opleiding, leeftijd en levenswandel, dat het in principe een aanstelling voor het leven betrof, én dat de priester na zijn aanstelling naar zijn stand kon leven door het ontvangen van een min of meer gegarandeerd, voldoende hoog inkomen. De bezitter van het patronaatsrecht was met name gebrand op het volledig kunnen uitoefenen van zijn rol als patroon bij het selecteren van een bedienaar. Indien mogelijk stelde hij een familielid ter benoeming voor. Daarnaast waren er uiteraard ook financiële belangen, zoals bij het bespreken van de incorporatie van kerken aan de orde zal komen.

De kerkleiding kon uiteindelijk tevreden zijn met haar rol bij benoemingen. Zij had immers de exclusieve bevoegdheid om iemand de zielzorg – de *cura animarum* – van een parochiekerk of de leiding van een abdij, begijnhof of andere geestelijke instelling toe te vertrouwen. Deze bevoegdheid bood echter weinig speelruimte. Door de uitverkiezing en begiftiging door de patroon had de gepresenteerde immers recht op het ambt achter het beneficie. De kerkelijke overheid moest dit respecteren. Alleen evidente tekortkomingen van de gepresenteerde konden de bisschop of aartsdiaken ontslaan van die verplichting.³¹ In dat geval werd de begiftiging door de patroon ongedaan gemaakt en mocht deze een andere kandidaat presenteren, tenminste als een leek de presentatie had gedaan. Indien het een geestelijke betrof, dan viel de presentatie voor deze keer aan de bisschop toe.

Functies en inrichting van parochies

We bekijken nu de functies op parochieniveau vanuit de elementen die geregeld moesten zijn voordat een kerkstichting werd goedgekeurd en het patronaatsrecht werd verkregen: de grond, het kerkgebouw en het pastoorsbeneficie. De stichter verloor het eigendomsrecht van zowel grond als gebouw en de nu en in de toekomst daartoe behorende goederen om goedkeuring voor het stichten te verkrijgen. Beide versmolten tot de kerkfabriek, zoals we zagen. Het beheer van de goederen werd opgedragen aan fabrieks- of kerkmeesters en viel onder de wereldlijke jurisdictie. Het pastoorsbeneficie – maar niet de tienden – viel onder het canoniek recht en voorzag in de zielzorg voor de parochianen en een passende beloning van degene die ermee was begiftigd. Het ontlede van het pastoorsbeneficie vormt de grondslag voor een goed begrip van de functies en functiebenamingen van de bij de zielzorg betrokken functionarissen op parochieniveau.

28 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld*, 51.

29 Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen*, 91-109.

30 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld*, 53.

31 Nolet en Boeren, *Kerkelijke instellingen*, 90-91.

In het meest eenvoudige schema van de organisatie van een parochie was aan een kerk zoals gezegd alleen een *rector ecclesie* verbonden.³² Deze rectorfunctie bestond uit het hele takenpakket dat het pastoorsbeneficie met zich meebracht. Aldus was de rector of pastoor verantwoordelijk voor de gehele zielzorg en was hij gerechtigd – maar ook verplicht – tot het financiële beheer om de kerk als kerk te runnen.³³ Vooral het innen van de pastoors-tienden was hiervan een omvangrijk onderdeel. Het beneficie was aldus een combinatie van specifiek herderlijke taken (*spiritualia* of zielzorg) en wereldlijke taken (*temporalia*) ofwel het financiële beheer.³⁴ We zullen zien dat het begiftigd zijn met de *spiritualia* én *temporalia* dan wel met alleen de *temporalia* bij kerkscheningen cruciaal is voor het organisatieschema van de kerk, de bevoegdheden bij benoemingen en de rechtszekerheid voor degene die de zielzorg in de geschonken kerk daadwerkelijk behartigt.

Skelet (gedateerd 1400-1850) van een begravene op het oude kerkhof te Erp (foto Marius Strijbosch, heemkundekring Eretherpe).

De *rector ecclesie* van de kerk werd in het bisdom Luik meestal aangeduid als *investitus*: de met het ambt beklede ofwel de geïnstitueerde. De naam ‘persoon’ of *persona personatus* wordt vaak gebruikt voor een (niet-residerende) *investitus*. In Erp identificeerden allen die met de parochiekerk werden begiftigd, zich voor de schepenen als persoon of *investitus*, ook na 1491, het jaar waarin Andries van Broecheven (1-6) de *vicaria perpetua* stichtte.

Werd de taak voor een *rector ecclesie* te omvangrijk vanwege de groei van zijn parochie of omdat hij andere besognes had, dan stelde hij ter assistentie een *coadiutor* (assistent) of *deservitor* (bedienaar) aan. Er ontstonden rond deze constructie echter de al eerder gemelde problemen ten aanzien van de salariëring, de rechtszekerheid voor de *coadjutor/deservitor* en diens kwaliteiten als zielzorger. Ook diende een zielzorger voortdurend in zijn parochie beschikbaar te zijn. Daaraan schortte het vrijwel altijd bij *investiti*, want meestal resideerden zij – zeker in de periode voor het concilie van Trente – niet.³⁵ De oplossing voor deze problemen werd gevonden in de creatie van een beneficie met uitsluitend bevoegdheid van zielzorg: de *vicaria perpetua*. De bezitter ervan was verplicht te resideren – maar ook hij deed dat in de praktijk niet altijd. Hij werd benoemd voor het leven en ook hij moest – wat zijn honorering betreft – naar zijn stand kunnen leven.

Een enigszins vergelijkbaar probleem speelde bij het geheel of gedeeltelijk incorporeren of inlijven van een parochiekerk bij een geestelijke instelling, meestal een kapittel of abdij.³⁶ De eerste stap naar incorporatie was uiteraard het verwerven dan wel bezitten van het patronaatsrecht van de betreffende kerk. De manier waarop de verwerving plaatsvond, liep uiteen.³⁷ Bij het gedeeltelijk incorporeren werd alleen het vermogensrechtelijke deel van het pastoorsbeneficie (de *temporalia*) met de middelen van klooster of kapittel versmolten, bij volledige incorporatie daarentegen zowel de *spiritualia* als de *temporalia*. De bisschop en eventueel ook de (lands)heer dienden toestemming te verlenen voor de incorporatie: de bisschop omdat het deels om geestelijk goed ging dat werd overgedragen; de (lands)heer voor zover hij rechten had die voortkwamen uit de eerdere stichting of overdracht van de te incorporeren kerk. Evenals bij de stichting van de *vicaria perpetua* werd ook de incorporatie als een beneficie geconstrueerd.

In geval van een incorporatie van de *temporalia* alleen (een gedeeltelijke incorporatie) moest het klooster of kapittel als benutter van alle tijdelijke goederen garanderen dat een aan te stellen zielzorger daaruit een passend inkomen kreeg: een *congrue* portie – in de Abdij van Berne meestal aangeduid als *canon* – om te kunnen leven overeenkomstig zijn stand. In de stichtingsakte zelf waren namelijk geen goederen opgenomen als basis voor inkomen, maar alleen het recht op inkomen.³⁸ Een gedeeltelijke incorporatie leidde aldus tot de creatie van een nieuw beneficie (de *vicaria perpetua*) en de aanstelling van een *vicarius perpetuus* als zielzorger c.q. pastoor. Een kapittel of klooster en de vicaris voerden hierbij samen de taken en bevoegdheden uit die waren verbonden aan het pastoorsbeneficie. Geen van beide partijen kan als *rector parochie* worden aangeduid, omdat twee elkaar niet overlappende functies werden gecreëerd. Er was dus ook geen hiërarchische relatie tussen de partijen, anders dan dat het kapittel of klooster veelal degene was die het patronaatsrecht van de *vicaria perpetua* bezat. Er kan dus ook niet worden gesteld dat de vicaris de vervanger is van een niet-residerende *rector parochie*. Als zielzorger stond hij alleen onder controle van de bisschop.³⁹ Toch leidde deze constructie in de praktijk tot veel conflicten, vooral ten aanzien van de beloning. Het gevolg was dat de gedeeltelijke incorporatie in de praktijk vaak uitmondde in een volledige incorporatie.

32 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld*, 51 en 392-393.

33 Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen*, 27.

34 Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen*, 77-78.

35 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld*, 269.

36 Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen*, 77 e.v.

37 Sanders, 'Het kapittel van Sint-Jan', 89-99.

38 Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen*, 88.

39 Nolet, *Middeleeuwse kerkelijke instellingen*, 175.

Bij een volledige incorporatie werden zowel de tijdelijke goederen als de geestelijke goederen, en daarmee dus het gehele pastoorsbeneficie, ingelijfd. Na goedkeuring door de bisschop en – eventueel – de (lands)heer werd het klooster of kapittel verantwoordelijk voor de zielzorg in de geïncorporeerde parochiekerk. De instelling was voortaan de *investitus* of persoon en stelde zelf een bedienaar van de herderlijke taken aan, vergelijkbaar met de situatie waarbij de *rector ecclesie* zelf zijn coadjutor aanstelde.⁴⁰ Dit kon uiteraard ook een priester uit het eigen klooster of kapittel zijn. Deze uitkomst voor de volledig geïncorporeerde kerk is enigszins verrassend. De daadwerkelijke zielzorger hoefde immers niet meer voor het leven te worden aangesteld en zijn inkomen werd niet gegarandeerd door een fundatie of beneficie, zoals we eerder hebben besproken.

In het kerkbezit van het kapittel van de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch zien we beide vormen van incorporatie naast elkaar.⁴¹ De kerken van de Sint-Jan en Orthen werden volledig geïntegreerd in het kapittel. Het kapittel functioneerde hierbij als *investitus*, terwijl de zielzorg geschiedde door een (afzetbare) vicaris. Met de in 's-Hertogenbosch in het begin van de vijftiende eeuw bestaande religieuze gemeenschappen werden afspraken gemaakt c.q. afgedwongen welke zielzorgtaken zij mochten verrichten en welke afdrachten ze daarvoor moesten doen aan het kapittel.⁴² De kapittelheren beschouwden zich dan ook als pastoor van de hele stad: aan hen alleen kwam de zielzorg van de stad toe.⁴³ De vijf buitenparochies waarvan het kapittel het patronaatsrecht verwierf, werden onvolledig geïncorporeerd. Het kapittel nam in deze parochies de financiële taken en rechten van het pastoorsbeneficie waar om met de aldus verkregen extra middelen het aantal kanunniken en/of hun beloning te laten toenemen en het aanzien van het kapittel te vergroten. De zielzorg werd uitgeoefend door een *vicarius perpetuus*. De Abdij van Berne lijfde eveneens alle pastoriegoederen van de door haar acht verworven parochiekerken in en versmolt deze volledig met haar eigen goederen.⁴⁴ De abdij zelf was *investitus* en de abt presenteerde de kandidaten voor de *vicaria perpetua*. De beloning van de zielzorger bestond uit een *canon* of jaarwedde.

Erp (1600-1650). Kartograaf onbekend. (BHIC, toegangsnummer 343 Collectie kaarten en tekeningen van het Rijksarchief in Noord-Brabant, inv.nr. 1752 (fragment))

Erp kende een laïcaal patronaatsrecht en meestal werd een niet-residerende priester als *investitus* benoemd. Deze liet zich tot eind vijftiende eeuw assisteren dan wel vervangen door een door hemzelf aangestelde *coadiutor* of *deservitor*. In 1491 werd het zielzorgbeneficie met een *vicarius perpetuus* gesticht en ontstond ook hier in feite een opdeling van het pastoorsbeneficie in de *persona* enerzijds en de *vicarius perpetuus* anderzijds. Maar ook na 1491 bleven degenen die het financiële deel van het pastoorsbeneficie beheerden, zich *investitus* noemen. De *vicarii perpetui* worden in de akten pastoor genoemd.

In het volgende deel van deze studie analyseren we hoe en door wie de zielzorgers van de Erpse kerk werden benoemd en wie het waren. Dit kan worden gezien als een concreet voorbeeld en een concrete uitwerking van hetgeen hiervoor aan de orde kwam.

Patronaatsrecht en de bezitters van het pastoorsbeneficie: de casus Erp

We beginnen dit deel van ons onderzoek met een beschouwing over het patronaatsrecht, toegespitst op Erp. Het hoofddoel is het achterhalen van de families en de namen van de bezitters van het patronaatsrecht en die van het pastoorsbeneficie. Aan de personen in de gepresenteerde tabellen zijn enkele voetnoten toegevoegd die samen met de toelichtende tekst de onderbouwing vormen voor de volgorde en de namen. Bij enkele personen die belangrijk zijn geweest voor de organisatie van de zielzorg in Erp of een extra inzicht geven in de tijdgeest, wordt uitgebreider stilgestaan. Voor de vraag wie in de eerste eeuwen de feitelijke bedienaars waren, verwijzen we naar de studie van Meuwese en de lijst van Bannenbergh, Frenken en Hens.⁴⁵ In de eerste kolom van de tabellen hebben we een volgnummer vermeld. Dit nummer bestaat uit een verwijzing naar de betreffende tabel en het volgnummer van de persoon in elke tabel. In de tekst hebben we dit volgnummer steeds aan elke naam toegevoegd.

Het patronaatsrecht van Erp

Het patronaatsrecht van de aan Sint-Servatius toegewijde Erpse kerk was zoals gezegd laïcaal: het was in handen van een leek en dus niet in handen van een entiteit die door de bisschop als geestelijk was erkend, zoals een klooster of een kapittel. Belangrijk is voor ogen te houden dat aan elk beneficie een patronaatsrecht was verbonden. In Erp behoorden in de veertiende en vijftiende eeuw zowel de financiële als de herderlijke taken van het pastoorsbeneficie tot de verantwoordelijkheid van de *rector parochie*. In akten identificeerde deze zich als *investitus*. Vanaf de fundatie van de *vicaria perpetua* – in 1491 – werden de herderlijke taken van het pastoorsbeneficie afgesplitst en voerden twee functionarissen de totaliteit van dit beneficie naast elkaar uit.⁴⁶ De oorspronkelijke bezitter van het totale beneficie was alleen nog verantwoordelijk voor de financiële taken en bevoegdheden, maar hij bleef in officiële documenten aangeduid worden als *investitus* en zijn beneficie

40 Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen*, 82.

41 Sanders, 'Het kapittel van Sint-Jan', 89-99; Van den Hurk, *Het verborgen leven*, 9-12.

42 Sanders, 'Het kapittel van Sint-Jan', 106-107.

43 Frenken, 'De geschillen', 65.

44 Van den Hurk, *Het verborgen leven*, 13-14.

45 Meuwese, *Erp, gemeente en parochie*, 42-49; Bannenbergh, Frenken en Hens, *De oude dekenaten*, II, 179-180.

46 BHIC, 2074 Oude parochiedossiers, inv.nr. 266, 3 september 1491.

bleef aangeduid worden als *beneficium ecclesiasticum personatus*, ‘kerkelijk beneficie van het personaat’. De functionaris voor de zielzorg kreeg de naam vicaris (*vicarius perpetuus*) en was dus de feitelijke pastoor. De laatste was tevens rector van het altaar van het Heilig Kruis (waarin door Andries van Broecheven (1-6) negen misfundaties en cijnzen waren ondergebracht) en verder had hij door het bezit van dit altaar de inkomsten uit de bediening van de sacramenten, misintenties en dergelijke.⁴⁷ De beide functies waren beneficiën en hadden dus beide een patroon. Vanaf 1491 ontstaat er daarom een tweede lijst met bezitters van patronaatsrecht. Om verwarring te voorkomen duiden we het patronaatsrecht voor het herderlijke deel van het pastoorsbeneficie aan als patronaatsrecht (h) wanneer we uitsluitend dit patronaatsrecht bedoelen. In alle andere gevallen laten we de toevoeging achterwege.

De eerste ons bekende vermelding van het patronaatsrecht van Erp dateert uit 1395. In het op dat moment gesloten huwelijkscontract tussen Gielis van Broecheven (1-2) en Katharina van de Donck wordt zonder nadere precisering gesproken van ‘het *ius patronatus ecclesie de Erpe in toto eo iure*, dat diens vader Jan Andrieszoon van Broecheven (1-1) eertijds bezat’.⁴⁸ Aan de hand van een akte uit 1409 wordt duidelijk dat de Van Broechevens niet alle, maar slechts twee van elke drie *kerckghiften* en presentaties van de persoon van Erp mochten doen. Elke derde presentatie kwam toe aan de familie Cnode alias van de Bossche.⁴⁹ Deze verdeling twee derde tegenover een derde komt vele malen terug en is ook bekrachtigd in 1495 door een uitspraak van de pauselijke rechtbank.⁵⁰ Ook in een resolutie van de Raad van State van 28 mei 1682 en in een vonnis van de Raad van Brabant van 29 juli 1688 wordt de bestaande verdeling twee derde tegen een derde genoemd.⁵¹

De beide laatste documenten zijn mede interessant omdat hierin een mogelijke oorsprong van het patronaatsrecht van Erp wordt vermeld. De resolutie vermeldt namelijk dat Gerlachus van Horne alias van den Bossche de stichter van de kerk zou zijn geweest en dat de toenmalige bezitters van het patronaatsrecht – Willem Vos (1-14) en Johan Arnold II van Leerodt (2-11) – in rechte lijn van hem afstamden. In de stukken die ten grondslag liggen aan een vonnis van de Raad van Brabant uit juli 1688 stellen Willem Vos (1-14) en Barthout van Slingeland (3-13) – zijn gemachtigde en tevens persoon van Erp en rentmeester der geestelijke goederen in het kwartier van Oisterwijk – dat de ouders van Gerlachus van Horne alias van den Bossche de kerk hadden gesticht en het pastoorsbeneficie hadden gedoteerd.⁵² Bovendien geven zij aan dat Willem Vos (1-14) zou afstammen van de oudste dochter van Gerlachus, Hillegond, en dat de familie de Leerodt haar deel via vererving had verkregen via de oudste zoon van Gerlachus, Willem.

Het gestelde in het vonnis van 29 juli 1688 lijkt onjuist en is duidelijk in tegenspraak met hetgeen in het testament van de zoon van Gerlachus staat en met de bevindingen van Spierings en Van der Velden.⁵³ Gerlachus van Horne alias van de Bossche had namelijk maar één erfgenaam en dat was zijn zoon Willem. Voor Gerlachus als stichter pleiten daarentegen het charter van de hertog van Brabant uit 1304, waarin diens goederen – onder andere zes hoeven in Erp – tot vrij goed werden gemaakt en het feit dat de Raad van State zich tegen het vonnis van 29 juli 1688 heeft verzet en de onderliggende bewijzen door Willem Vos (1-14) vervolgens niet zijn aangeleverd bij de Raad van Brabant.⁵⁴

Het patronaatsrecht van de kerk in Erp was voor wat de Broecheven-lijn betreft gekoppeld aan het bezit van de leencijs van Tartwijck, *gecomen van eenre vrouwe genoempt Sophia van Tardtwijck*.⁵⁵ Hoe en wanneer deze koppeling is ontstaan, is onbekend. De cijns moest jaarlijks betaald worden op allerzielendag en was gekoppeld aan twee percelen onder de dingbank van Eersel.⁵⁶ Als eigenaar van deze percelen moesten de Van Broechevens jaarlijks

een cijns – in dit geval een equivalent van vier oude groten – aan de (leen)heer betalen.⁵⁷ De verheffing van de cijns van Tartwijck door een nieuwe bezitter of rechtsopvolger diende te geschieden voor de abt van de benedictijnenabdij van Sint-Jacob in Luik als leenheer.⁵⁸ Het laatste derde deel van het patronaatsrecht – in het bezit van de Cnode-lijn – wordt in akten óf afzonderlijk óf samen met een derde van de grote en kleine tienden van Erp genoemd.⁵⁹

Uit het voorgaande kunnen we concluderen dat het gebruiksrecht dan wel het bezit van het patronaatsrecht van de Erpse kerk door zowel de Broechevens als de Cnodes of hun voorgangers in rechte verworven zal zijn van deze benedictijnenabdij en wel door het betalen van een voorlijf (*prelevium*), erkenningsgeld te betalen bij eigendomsoverdracht, zoals de aanvaarding van een leen.⁶⁰ De historische gang van zaken was mogelijk dat Gerlachus van Horne als onderdeel van een transformatie van diens gebedshuis tot parochiekerk de *kerkgifte* ervan in erfleen had verworven van de Luikse benedictijnenabdij, ofwel dat hij de kerk na de stichting geschonken had aan de abdij en dat deze haar vervolgens in leen had gegeven aan Broecheven (en Cnode). De abdij van Berne kende een soortgelijke leenconstructie voor de kerken van Vlijmen, Engelen, Hedikhuizen en Oudheusden.⁶¹ Het patronaatsrecht van deze kerken was namelijk gekoppeld aan een jaarlijkse erfcijs. Het recht en de erbij horende goederen waren verworven via een zakelijke transactie tussen de abdij van Berne en het Sint-Janskapittel in Luik. Als onderdeel hiervan betaalde de abdij een vergoeding (*prelevium* ofwel voorlijf) aan het kapittel. Bovendien betaalde zij aan de deken van het Luikse kapittel jaarlijks het cijnsbedrag en bij het aantreden van een nieuwe abt de verheffingscijns.

Het patronaatsrecht van de in 1491 gestichte *vicaria perpetua* – het zielzorgbeneficie – stond los van de leencijns van Tartwijck, maar wel beschikten de bezitters van deze cijns over het patronaatsrecht van de *vicaria perpetua*. Het recht kwam voort uit de fundatie van dit beneficium en was volledig in bezit van Andries van Broecheven (1-6) en zijn erfopvolgers.⁶² De namen van de bezitters van dit patronaatsrecht (h) volgen dus de Broecheven-lijn vanaf Andries (1-6).

47 In de stichtingsakte omschrijft Andries van Broecheven het letterlijk als: *Nec habebit investitus seu rector dicte ecclesie de Erp aliquod interesse in illius*, 'De investiet of rector van genoemde kerk van Erp zal hierin geen aandeel hebben'.

48 RAH, inv.nr. 1180, f. 371v, oktober 1395. Het staat niet volledig vast of het huwelijk tussen Giellis en Katharina daadwerkelijk is gesloten. In de delingsakte van de goederen van haar ouders, Rutgerus van der Donck en Luijtgardis, wordt Katharina genoemd als zijnde gehuwd met Johannes van Affoirden (SAH, THG, inv.nr. 1264, 14 februari 1400). Of had Rutgerus twee dochters met de naam Katharina?

49 RAH, inv.nr. 1186, f. 188, 23 juni 1409.

50 Meuwese, *Erp, gemeente en parochie*, 140-142; RAH, inv.nr. 1229, f. 152v, 20 juli 1459; RAH, inv.nr. 1270, f. 237r-237v, 11 januari 1502.

51 BHIC, 178 Collectie Rijksarchief, inv.nr. 226, f. 260r-260v; NL-HaNA, Raad van State, 1581-1795, 1.01.19, inv.nr. 625.

52 NL-HaNA, Raad van State, 1581-1795, 1.01.19, inv.nr. 625, 29 juli 1688.

53 Spierings, 'Heer Willem van den Bosch', 17; Van der Velden, 'Willem van den Bosch', 181-182; SAH, Archief klooster der rijke claren, inv.nr. 1.

54 Camps, *Oorkondenboek*, oorkonde nr. 660 d.d. 6 januari 1304; BHIC, 19 Raad van Brabant, inv.nr. 788.2497, 12 januari 1689.

55 RAH, inv.nr. 1354, f. 465, 26 september 1550.

56 Meuwese, *Erp, gemeente en parochie*, 40; RAH, inv.nr. 1253, f. 161r, 11 oktober 1483.

57 RAH, inv.nr. 1253, f. 161r, 11 oktober 1483. Volgens Fierst van Wijnandsbergen, *Gheenge ende gheve*, 216 diende de groot zelden als feitelijke transactiemunt, maar vrijwel altijd als referentie voor de vaststelling van de waarde van de penning. Het probleem van de muntinflatie werd hierdoor aanzienlijk beheerst.

58 BHIC, 2139 Stukken Vught, inv.nr. 9, 8 januari 1500; RAH, inv.nr. 1361, f. 71r, 3 november 1552.

59 NRW, Archiv Schloss Schönstein, Oorkonde 1420; [www.archive.nrw.de/LAV_NRW/jsp/findbuch.jsp?archivNr=456&verzgu id=40045600000620001505]{underline} (geraadpleegd 12 augustus 2019); RAH, inv.nr. 1361, f. 71r, 3 november 1552.

60 Vera, ...*Dat men het goed*, 275; Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen*, 78.

61 Van den Hurk, *Het verborgen leven*, 10.

62 BHIC, 2074 Oude parochiedossiers, inv.nr. 266, 3 september 1491.

Na 1648

Na de Vrede van Munster in 1648 veranderde de kerkelijke structuur in de Generaliteitslanden ingrijpend en daarmee ook de situatie rond het patronaatsrecht van de kerk van Erp. Na het overlijden van de laatste bisschop kreeg 's-Hertogenbosch een administrator. Al meteen in 1648 namen de Raad van State en de Staten-Generaal het besluit alle geestelijke goederen en beneficies in de Meierij van 's-Hertogenbosch ten behoeve van de Republiek aan te slaan.⁶³ In elk kwartier van de Meierij werd een rentmeester voor de geestelijke goederen aangesteld. De kerken werden ter beschikking gesteld van de protestanten voor het uitoefenen van de gereformeerde eredienst. De inkomsten uit de geestelijke goederen werden voortaan gebruikt voor het financieren van het onderhoud van kerken en pastorieën en het betalen van predikanten en schoolmeesters. Ook de parochiekerk en de pastorie van Erp kwamen ter beschikking van de gereformeerden. De Erpenaren stichtten een schuurkerk in Boekel, in het land van Ravenstein. De katholieken moesten tot 1800 wachten vooraleer hun aanspraken op hun voormalige kerk werden gehonoreerd.⁶⁴ Uit deze periode weten we weinig van de benoemingen van de zielzorgers in de schuurkerken en ook de doop-, trouw- en begraafgegevens zijn heel beperkt.⁶⁵

Johan Arnold II van Leerodt (2-11) protesteerde vrijwel onmiddellijk tegen de confiscatie van de kerk en betoogde met succes bij de Raad van State dat hij zijn derde deel van de tienden van Erp als patrimoniaal goed had verkregen en dat zijn tienden niet als geestelijk bezit mochten worden aangemerkt.⁶⁶ In augustus 1651 stemden de Staten-Generaal in met deze zienswijze en gaven de rentmeester van de geestelijke goederen in Peelland opdracht het betreffende deel van de Erpse tienden aan hem te voldoen, inclusief de betalingsachterstanden. Bij het aantreden van rentmeester Johan van Heurn in 1678 traden echter opnieuw problemen op. Maar weer werd de patrimoniale titel van de tienden bevestigd en werd Van Heurn gedwongen de betaling te doen. Willem Vos (1-14) daarentegen slaagde er uiteindelijk niet in zijn twee derde deel van de tienden als laïcaal goed erkend te krijgen, zoals we zullen zien.⁶⁷

In 1687 werd de titel van de tienden van Van Leerodt nogmaals tegen het licht gehouden door een commissie uit de Raad van State en landsadvocaten, samen met de tienden en het personaatschap die Willem Vos kort na het overlijden van Johan Werner van Leerodt (3-12) in 1676 als patroon aan Barthout van Slingeland (3-13) – waarschijnlijk betreft dit de in 1654 geboren zoon van de uit Dordrecht afkomstige politicus en pensionaris Govert van Slingeland – had overgedragen.⁶⁸ De commissie oordeelde wederom – en nu definitief – dat Johan Arnold II van Leerodt tot het derde deel van de tienden gerechtigd was. De jaarrekeningen van de rentmeesters laten dan ook zien dat het betreffende derde deel van de opbrengsten alle jaren aan de Van Leerodts werd uitgekeerd.⁶⁹ In tegenstelling tot die van Johan Arnold II van Leerodt bleven de tienden van Willem Vos en Barthout van Slingeland echter geconfisqueerd. Op basis van de argumentatie dat het ging om een laïcaal patronaatsrecht en op basis van bestaande jurisprudentie besloot de Raad van State zowel in 1679 als in 1682 wel dat de rentmeester van de geestelijke goederen in Peelland de tienden toch moest betalen aan de bezitters ervan.⁷⁰ Rentmeester Van Heurn bleef echter weigeren dit besluit uit te voeren. Aan de hand van het rapport van de eerdergenoemde commissie uit de Raad van State en de landsadvocaat oordeelde de Raad in 1687 definitief dat de rentmeester Van Leerodt diende te betalen, maar tegelijkertijd dat de overdracht van de tienden en het personaatschap door Willem Vos aan Barthout van Slingeland onrechtmatig was.⁷¹ De twee goedkeurende besluiten uit 1679 en 1682 werden vernietigd op basis van eerdere resoluties over beneficies van personaatschappen en fundaties van altaren. Ten slotte

bepaalde de Raad dat de rentmeester Van Slingeland niet mocht betalen totdat Johan Arnold II de Leerodt en Willem Vos de oorspronkelijke fundatiebrieven hadden getoond en de gedeputeerden opnieuw over de materie hadden beslist. Vos en Van Slingeland stapten daarop naar de Haagse Raad van Brabant en werden daar zowaar in het gelijk gesteld.⁷² Zij onderbouwden hun claim met twee argumenten: de tienden waren geen geestelijke goederen én het personaat van Erp had in feite geen geestelijke inhoud meer sinds in 1491 de zielzorg ervan was afgesplitst.

Rentmeester Van Heurn achtte zich niet gerechtigd het vonnis uit te voeren. Zijn schrijven aan de Raad van State leidde tot een beroepsprocedure, die waarschijnlijk nooit is afgerond, omdat Vos en Van Slingeland de gevraagde documenten niet konden leveren. Uit de rentmeestersrekeningen komt hetzelfde beeld naar voren: twee derde deel van de tienden van Erp bleven aangeslagen ten behoeve van de Republiek. We weten echter ook dat de voorgeden van de erfgenaam van Willem Wouter Victor Vos (1-15), het persoonshuis te Erp met al zijn privileges van het laïcaal patronaatschap en de collatie daarvan in 1735 hebben verkocht.⁷³ De omschrijving van de overgedragen goederen in de transportakte maakt duidelijk dat het daarbij gaat om het personaatschap en de daarbij horende rechten en tienden.

De feitelijke bezitters van het patronaatsrecht

Om inzichtelijk te maken hoe het bezit overging, zijn de beide lijnen van bezitters van het patronaatsrecht over de hele onderzoeksperiode in beeld gebracht. De informatie van Meuwese, de lijst van beneficianten van Bannenberg, Frenken en Hens, en de leggers van de 'Peellandse' grondcijzen vormden de basis.⁷⁴ Als aanduiding voor de lijnen gebruiken we de benaming Broecheoven voor de lijn Broecheoven-Van Beeck-Vos, en Cnode voor de lijn Cnode-Van de Donck-Masschereel-Leerodt.

Broecheoven-lijn

In tabel 1 staan de bezitters van het patronaatsrecht uit de Broecheoven-lijn vermeld. Behalve de periode waarin de genoemde personen het patronaatsrecht bezaten, zijn bij benadering het jaar van verkrijging van het recht en de familierelatie met hun voorgangers weergegeven. Met uitzondering van Gooswinus Steenwech (1-3) behoren alle bezitters van het patronaatsrecht van de Broecheoven-lijn aantoonbaar tot de erfopvolgers van Jan Andrieszn. van Broecheoven (1-1). Het is weliswaar aannemelijk dat Gooswinus verwant was met de Van Broecheoven-familie, maar hoe is onduidelijk.

63 BHIC, 178 Collectie Rijksarchief, inv.nr. 229, f. 106v, 13 februari 1686.

64 Meuwese, *Erp, gemeente en parochie*, 94.

65 Meuwese, *Erp, gemeente en parochie*, 80-82.

66 BHIC, 178 Collectie Rijksarchief, inv.nr. 227, f. 405, 27 juli 1684.

67 BHIC, 178 Collectie Rijksarchief, inv.nr. 223, f. 121v, 12 mei 1679; BHIC, 178 Collectie Rijksarchief, inv.nr. 229, f. 106v, 13 februari 1686.

68 BHIC, 178 Collectie Rijksarchief, inv.nr. 230, f. 327, 14 juni 1687.

69 BHIC, 78 Generaliteitsrekenkamer, inv.nr. 3796 d.d. 1676; inv.nr. 3801 d.d. 1689; inv.nr. 1804 d.d. 1692; inv.nr. 2824 d.d. 1712.

70 BHIC, 178 Collectie Rijksarchief, inv.nr. 223, f. 121v, 12 mei 1679 en inv.nr. 226, f. 260, 28 mei 1682.

71 BHIC, 178 Collectie Rijksarchief, inv.nr. 229, f. 106v, 13 februari 1686; inv.nr. 230, f. 327, 14 juni 1687.

72 NL-HaNA, Raad van State, 1581-1795, 1.01.19, inv.nr. 625, 29 juli 1688.

73 BHIC, 7690 Schepenbank Erp, inv.nr. 64, f. 275-277, 7 oktober 1735.

74 Meuwese, *Erp, gemeente en parochie*, 39-41; Bannenberg, Frenken en Hens, *De oude dekenaten, I*, 179-180; RHCE, 12063 *Heerlijkheid Helmond*, inv.nr. 284-289, inv.nr. 306-307 en inv.nr. 309, *Leggers van 'Peellandse' grondcijzen*.

Tabel 1: De bezitters van het patronaatsrecht in de Broecheven-lijn.

Naam	Verkrijging	Relatie met voorganger
Jan Andrieszn. van Broecheven	1350	
Gielis Jan Andrieszn. van Broecheven	1370	zoon van (1-1)
Gooswinus Steenwech	1400	?
Dirck Janszn. van Broecheven	1409	(achter)neef van (1-2)
Henrick Petrszn. van Heijlesem	1459	oomzegger van (1-4)
Andries Dirckzn. van Broecheven	1484	zoon van (1-4)
Jasper van Esscharen	1502	neef van (1-6)
Egbert Vos tr. Hillegond van Beeck	1518	kleindr. van (1-6)
Jasper sPannenborch tr. Anna Vos	1556	dochter van (1-8)
Andries Egbertzn. Vos	1564	zoon van (1-8)
Egbert Andrieszn. Vos tr. Maijken van den Hoim	1585	zoon van (1-10)
Willem Vos tr. Beliken Thoeinck	1605	zoon van (1-11)
Wouter Vos tr. Maria van den Daff	1635	zoon van (1-12)
Willem Vos tr. Oda van den Broek	1674	zoon van (1-13)
Willem Wouter Victor Vos	1720	zoon van (1-14)
Jan Willem Thielemans	1735	burger uit Erp

De bezitters van het patronaatsrecht binnen de Broecheven-lijn kunnen in twee groepen worden onderverdeeld. De eerste groep (volgnummers 1-1 tot 1-7) omvat de Broechevens en de direct aan hun familie en aan Erp gelieerde personen. De tweede groep (volgnummer 1-8 tot 1-15) bestaat uit leden van de kooplieden- en advocatenfamilie Vos, afkomstig uit het in het Rijnland gelegen Moers. De familie Vos kwam in het bezit van het patronaatsrecht doordat Egbert Vos (1-8) omstreeks 1515 trouwde met de kleindochter van Andries Dirckzn. van Broecheven (1-6). De Vossen woonden en werkten in 's-Hertogenbosch. In de rechterlijke archieven van Erp komt hun naam, in tegenstelling tot die van de Broechevens, nauwelijks voor. Wel komen ze als bezitters van onder andere het persoonshuis aan de Rijdijs jaarlijks terug in de leggers van de Peellandse grondcijnzen.

Jan Andrieszn. van Broecheoven (1-1) is de oudst bekende Van Broecheoven die het patronaatsrecht van de kerk in Erp bezat.⁷⁵ Hij kwam tussen ongeveer 1350 en 1360 in het bezit van het recht, waarschijnlijk op basis van het testament van Willem van den Bossche en de daaropvolgende belening door de abt van de abdij van Sint-Jacob in Luik.⁷⁶ Jan woonde op Verrenhout in Sint-Oedenrode. Rudolph Rover van Broecheoven (3-2), rond diezelfde periode priester en *investitus* van de kerk in Erp, was vrijwel zeker zijn oom.⁷⁷ Waarom de Van Broecheovens het patronaatsrecht aan Gooswinus Steenwech (1-3) overdroegen, is niet bekend. In 1409 brachten de zoons van Gooswinus – bij de uitvoering van diens testament – het patronaatsrecht weer binnen de Van Broecheoven-familie.⁷⁸

Andries Dirckzn. van Broecheoven (1-6) was zonder twijfel een van de meest cruciale bezitters van het patronaatsrecht binnen de Broecheoven-lijn. Via zijn testament en de stichting van de *vicaria perpetua* legde hij een aantal zaken tot in de verre toekomst vast.⁷⁹ Andries bezat in 1484 niet alleen het patronaatsrecht, maar was tevens *investitus* en persoon van Erp.⁸⁰ Hij behield beide functies tot zijn overlijden in 1501-1502. Door een testamentaire beschikking creëerde hij uit diverse verworven bezittingen aan de Rijdkijk in Erp de hoeve het Hooghuis – ook wel genoemd het persoonshuis – en bepaalde hij dat dit huis ten eeuwigden dage aan de cijns van Tartwijck, en daarmee aan het patronaatsrecht van de kerk, verbonden moest blijven. De cijns van Tartwijck zou van generatie op generatie overerven op de oudste nakomeling van de bezitter op dat moment. Was deze ongeschikt, dan werd de tweede zoon of dochter naar voren geschoven en in het uiterste geval een ander – meestal naast – familielid.

Andries (1-6) werd in zijn functie als *investitus* of persoon van de kerk in Erp opgevolgd door zijn oomzegger, magister Jan zoon van Jan zoon van Dirck van Broecheoven (3-8). Van het recht om zijn oom als patroon van de Erpse kerk op te volgen had deze afstand gedaan.⁸¹

In zijn testament had Andries (1-6) ook vastgelegd dat zijn natuurlijke dochter Christina en haar man Wouter van Beeck het patronaatsrecht niet zouden erven, maar dat het moest overgaan op hun dochter Hillegond (1-8), en wel zodra zij *eerlijk* getrouwd zou zijn. Door haar huwelijk met Egbert Vos (1-8) kwam de erfcijs van Tartwijck in handen van de familie Vos. Deze bleef nog zeven generaties lang in het bezit ervan. In 1735 stierf deze tak van de familie Vos in mannelijke lijn uit en werd de cijns, inclusief het patronaatsrecht en de hoeve het Hooghuis, door de enige erfgenaam en stiefzoon van Willem Wouter Victor Vos (1-15) – een voorzoon van diens tweede echtgenote – verkocht aan Erpenaar Jan Willem Thielemans (1-16).⁸²

Cnode-lijn

In tabel 2 zijn de bezitters van het patronaatsrecht uit de Cnode-lijn weergegeven. Vanuit de eerder genoemde Bossche schepenakte uit 1409 weten we dat elke derde presentatie van de persoon van de kerk te Erp toekwam aan Henricus Cnode.⁸³ Met deze formulering zijn zeker bedoeld Henricus Cnode (2-2) en zijn rechtsopvolgers in het patronaatsrecht. In 1454 bezat

75 RAH, inv.nr. 1180, f. 371r, oktober 1395.

76 SAH, toegang 184, Archief klooster der rijke claren, inv.nr. 1, 28 augustus 1335 en aanvullingen.

77 In akte RAH, inv.nr. 1186, f. 188r, 23 juni 1409 wordt Rudolf Rover *avunculus* van Gielis Jan Andries van Broecheoven genoemd, hetgeen meestal oom betekent. Het beredeneerde geboortjaar (circa 1300) van zowel Rudolf Rover als de opa van Gielis – Andries – maakt de betekenis oudoom voor de relatie tussen Gielis en Rudolph, en dus van het woord *avunculus*, in dit geval waarschijnlijker.

78 RAH, inv.nr. 1186, f. 188r, 23 juni 1409.

79 BHIC, 2139 Stukken Vught, inv.nr. 9, 8 januari 1500; Meuwese, *Erp, gemeente en parochie*, 45.

80 BHIC, 2139 Stukken Vught, inv.nr. 2, 20 augustus 1484.

81 RAH, inv.nr. 1270, f. 237 r-f237v, 11 januari 1502.

82 BHIC, 7690 Schepenbank Erp, inv.nr. 64, f. 138, 23 augustus 1735.

83 RAH, inv.nr. 1186, f. 188r, 23 juni 1409.

Johan van der Donck (2-4), dan weduwnaar van Henrica, dochter van Geerling Cnode (2-3), het derde deel van de grote en kleine tienden van Erp. Johan (2-4) droeg ze in dat jaar als huwelijksgift over aan hun dochter Mechteld.⁸⁴ De verwijzing in de akte naar Henrica duidt erop dat Johan (2-4) deze cijnzen via de Cnodes had verworven. De familierelatie tussen Johans vrouw, Henrica Cnode, en de Geerling Cnode die in het testament van Willem van den Bossche uit 1335 wordt genoemd, staat niet vast.⁸⁵ Het betreft nagenoeg zeker de familie Cnode die in het bezit was van 't Hofgoed. Dit goed zal een van de zes hoeven onder Erp zijn die eertijds toebehoorden aan de (pand)heer van Erp, Gerlachus (Geerling) van den Bossche. Hij verkreeg zoals gezegd in 1304 van hertog Jan II vrijdom van beden, heervvaart en andere diensten voor al zijn bezittingen.⁸⁶ De oude kerk van Erp werd vrijwel zeker gebouwd op een van deze hoeven, waarschijnlijk op 't Hofgoed, of is voortgekomen uit een daar staand gebedshuis.⁸⁷ In de lijn van de bezitters van het een derde deel van het patronaatsrecht en de tienden van Erp is deze aanname omtrent de afstamming van de Cnodes als feit verwerkt.

Het dorp Erp Anno 1732. Uit: *Corte Beschrijving, der Steeden, enz.: behoorende onder de Generaliteyt; met teekeningen verciert*, ca. 1732 Door Andries Schoemaker, getekend naar Abraham de Haan. Pentekening, ingekleurd (Brabant-Collectie, Tilburg University)

Tabel 2: De bezitters van het patronaatsrecht in de Cnode-lijn.

Naam	Jaar	Heer/vrouw van	Relatie met voorganger
Geerling Cnode (goede Geerling)	1335	't Hofgoed Erp	
Henrick Cnode tr. Katharina (Berwout)		't Hofgoed Erp	Zoon van (2-1)
Geerling Cnode tr. Hillegond van Broecheven		't Hofgoed Erp	Zoon van (2-2)
Johan van der Donck 1400-1489(?) tr. (1) Henrica Cnode / ten Have	1454	Heer van Sevenum, ambtman Cuijk en Grave	Schoonzoon van (2-3)
Arend van Oy (-1498) tr. Mechteld van der Donck (1430 - 1484)	1454	Heer van Ubbergen	Schoonzoon van (2-4)
Henrick van Boeynenborch-Honsteyn (?-circa 1502) tr. Hillegond van Oy († na 1503)	1552	Maarschalk keurvorst van de Palts, vrouwe van Ubbergen	Schoonzoon van (2-5)
Arend de Cock van Opijnen (?-1544 tr. Mechteld van Boeynenborch-Honsteyn	1552	Heer van Opijnen	Schoonzoon van (2-6)
Johan Masschereel tr. Hillegond de Cock van Opijnen	1566	Heer van Balgoy en Opijnen	Schoonzoon van (2-7)
Christophorus van Leerodt tr. Mechteld Masschereel	1566	Heer van Leerodt, vrouwe van Balgoy	Schoonzoon van (2-8)
Johan I van Leerodt tr. Ermgard van Hochkerken	1645	Graaf en heer van Leerodt	Zoon van (2-9)
Johan Arnold II van Leerodt	1687	Aartsdiaken/heer van Etzweiler / Born	Zoon van (2-10)
Johan Arnold Edmund van Leerodt	1688	Heer van Etzweiler en Born	Oomzegger van (2-11)
Herman Franz Dominique van Leerodt	1710	Heer van Born en Winnendaal	Zoon van (2-12)
Frans Adam van Leerodt	1758	Heer van Born	Zoon van (2-12)

Vanaf de schoonvader van Johan van der Donck (2-4) kon de Cnode-lijn via schepenakten worden gevolgd.⁸⁸ Vanaf Johan van der Donck (2-4) werd het patronaatsrecht dat behoorde bij het derde deel van de tienden van Erp, bezeten door heren of vrouwen met een heerlijkheidstitel. Vrijwel alle bezitters waren ook eigenaar van die heerlijkheden. Een tweede constatering is dat het vaak een vrouw was die het patronaatsrecht en de tienden binnen de volgende generatie bracht. De tienden vormden immers een vermogensbestanddeel dat eenvoudig separaat kon worden toebedeeld en bovendien betrekkelijk klein was in vergelijking met de waarde van een heerlijkheid, zoals de erfdeling in 1566 tussen de erfgenamen van Johan Masschereel (2-8) laat zien.⁸⁹ Bij een eerste aanblik lijken de verbanden tussen de patronen in opeenvolgende generaties verrassend. Nader onderzoek maakte echter meermaals netwerkverbanden zichtbaar. Zo hadden een lid van de familie Van de Donck en Henricus Raescop jr. (3-6), de latere *investitus* van Erp, beiden een kanonikaat in het Utrechtse domkapittel en waren leden van de families Boeynenborch-Honsteyn en Masschereel allebei commandeur van de Duitse Orde in Tiel respectievelijk Gemert.

Van de laatste tien bezitters van het patronaatsrecht heeft maar een enkeling duidelijke connecties met de Meierij. Johan Arnold II van Leerodt (2-11) is zo'n uitzondering.⁹⁰ Hij was zonder twijfel de interessantste bezitter van het patronaatsrecht in de Cnode-lijn. Hij werd in 1645 kanunnik van het Luikse domkapittel. Als diplomaat was hij onder meer actief bij de onderhandelingen over het vredesverdrag van Münster in 1648, de vrede van de Pyreneeën in 1659 en onderhandelingen namens het kapittel en de prins-bisschop van Luik. In 1666

84 RAH, inv.nr. 1225, f. 179, 15 december 1454.

85 SAH, toegang 184, Archief klooster der rijke claren, inv.nr. 1, 28 augustus 1335 + aanvullingen.

86 Camps, *Oorkondenboek*, oorkonde nr. 660 d.d. 6 januari 1304.

87 Persoonlijke informatie van Marius Strijbosch, Heemkundekring Erp.

88 Blok en Molhuysen, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, IX, 204-205; RAH, inv.nr. 1225, f. 179r, 15 december 1454; RAH, inv.nr. 1265, f. 209r, 11 augustus 1496.

89 Archive in NRW c/o Rheinisches Archiv und Museumsamt, Archiv Schloss Schönstein, Urkunde 1417, 26. August 1566.

90 Janssen, 'Jan Arnold de Leerodt', 96-112.

benoemde de laatste Johan Arnold II tot aartsdiaken van Kempenland. In deze functie was hij onder andere verantwoordelijk voor de investituur of inbezitstelling van de persoon in de diverse parochies van Kempenland, waaronder Erp. Ten tijde van zijn overlijden in 1688 bezat Johan Arnold II van Leerodt (2-11) – behalve zijn kasteel in Born – een aantal heerlijkheden, diverse tiendrechten, landerijen, molens en privileges. Als bezitter van het derde deel van de tienden en van het patronaatsrecht van Erp was hij intensief betrokken bij de hiervoor besproken juridische kwestie over de rechtmatigheid van de confiscatie van de tienden van Erp door de Raad van State van de Republiek der Verenigde Nederlanden na de Vrede van Münster.

Rectores parochie, personen of investiti van Erp

Zoals we eerder vermeldde, was vanaf het begin aan iedere parochiekerk – zo ook in Erp – een *rector ecclesie* verbonden, ook wel genoemd *investitus*, *pastor*, *curatus* of persoon (*persona personatus*). Deze benamingen zijn overigens niet identiek. *Investitus* en persoon verwijzen naar de functie als *rector parochie*, terwijl *curatus* en *pastor* vooral de herderlijke en zielzorgtaken benadrukken. Als rector was hij zowel verantwoordelijk voor de financiële taken als voor de zielzorg. Of hij uiteindelijk de bediening zelf uitvoerde of hiertoe een *coadiutor* of waarnemer aanstelde, was in belangrijke mate zijn eigen beslissing. Met de stichting van de *vicaria perpetua* in 1491 werd ook in Erp de zielzorg in een afzonderlijk beneficie ondergebracht en voerden de *investitus* en de zielzorger voortaan gezamenlijk – maar zonder een hiërarchische relatie – de taken van de *rector parochie* uit. Zoals we zagen, bleef de financieel verantwoordelijke zich *investitus* of *persona personatus* noemen, terwijl de zielzorger in de stukken meestal werd aangeduid als pastoor of vicaris.⁹¹

Tabel 3: *Investiti* van de parochiekerk van Erp in de veertiende tot de zeventiende eeuw.

Naam investitus	'Nevenfunctie'	Jaar van vermelding	Presentatie
Aert Rover		Vóór 1367	Broecheven (?)
Rudolph Rover van Broecheven		Circa 1360 - 1385	Broecheven
Albertus Buc	kanunnik	1380- 1391	Cnode (?)
Jan Rudolph van Broecheven		1395-1428	Broecheven
Andries Dirckzn. / Arnoldus Gieliszn. van Broecheven		1436-1445	Broecheven
Henricus Raescop jr.	kanunnik	1445-1479	Cnode
Andries Dirckzn. van Broecheven		1485-1500	Broecheven
Jan van Broecheven zoon van Jan zoon van Dirck van Broecheven		1506-1543	Broecheven
Jan van Boeynenborch	commandeur Duitse orde	omstreeks 1552	Cnode
Marcus Votier		1573-1619	Broecheven
Jan der Kinderen		1619-1622	Broecheven
Jan Werner van Leerodt	kanunnik	1640 - 1676	Cnode
Barthout van Slingeland	rentmeester der geestelijke goederen kwartier Oisterwijk	25-8-1676	Gepoogde vervreemding

In tabel 3 zijn de namen vermeld van degenen die in de veertiende tot zeventiende eeuw in de schepenprotocollen als *investitus* worden aangeduid. De namen van degenen die vanaf 1491 de functie van pastoor of *vicarius perpetuus* bekleedden, hebben we ondergebracht in

tabel 4. De lijst in tabel 3 toont een nagenoeg aaneensluitende reeks. De vermelde jaartallen staan voor het eerste en laatste jaar waarin de betreffende persoon als *investitus* of pastoor wordt genoemd. De lijst van Bannenberg, Frenken en Hens hebben we als extra informatie gebruikt.⁹² Zij hebben hun informatie vooral uit parochieverslagen (rescripties) en de aartsdiakonale registers of *pouillés* van het bisdom Luik en uit de monografie van Meuwese. Wij hebben bovendien de wetenschap ingebracht dat het patronaatsrecht van Erp er, wat de *investitus* betreft, in voorzag dat vanuit de Broecheven-lijn twee opeenvolgende presentaties mochten worden gedaan, gevolgd door één presentatie vanuit de Cnode-lijn. Hiaten in tabel 3 zijn er eigenlijk niet. Ook komen we nooit een moment tegen dat twee *investiti* tegelijk bevoegd waren in de parochie Erp. Aert Rover (3-1), de eerstgenoemde in de lijst, hebben we alleen als ‘wijlen’ aangetroffen. Zijn actieve periode is daarom aangegeven als vóór 1367. Een klein vraagpunt is de periode 1622-1640. Het is bekend dat Jan der Kinderen (3-11) in 1622 overleed en in 1619 als *investitus* was gepresenteerd.⁹³ Jan Werner van Leerodt (3-12) werd omstreeks 1610 geboren en kan Der Kinderen (3-11) in 1622 dus nog niet direct zijn opgevolgd. Het meest waarschijnlijk is dat voogden de functie tijdelijk hebben waargenomen totdat Jan Werner (3-12) over de vereiste kwalificaties beschikte.⁹⁴ Hij was in ieder geval rond 1645 in functie, zoals is opgetekend in de beschrijving van de Meierij door Philip van Leeftael.⁹⁵ Barthout van Slingeland (3-13) was geen geestelijke. Hij is in deze lijst opgevoerd omdat Willem Vos (1-14) als bezitter van het patronaatsrecht van Erp via een verkoop aan Van Slingeland een mogelijkheid zag om te voorkomen dat zijn deel in de tienden van Erp en het patronaatsrecht door volledige confiscatie waardeloos zou worden.

Wat de ‘nevenfuncties’ betreft zien we dat de gepresenteerden via de Cnode-lijn nagenoeg allemaal kanunnik waren en dus elders hun hoofdtaak hadden. Voor de *investiti* uit de Broecheven-lijn was de functie als *investitus* hoofdactiviteit en/of hadden zij andere concrete banden met Erp. Tot het midden van de zestiende eeuw hadden alle Broechevens bezittingen in Erp en komen ze frequent in schepenenakten voor. Zij hadden vrijwel allemaal (natuurlijke) kinderen. Zo was de vader van Jan Rudolph van Broecheven (3-4) zelf eveneens priester.⁹⁶

In de vierde kolom is aangegeven via welke lijn de door de patroon uitgekozen *investitus* wellicht werd gepresenteerd. Omdat slechts een enkele presentatiebrief bewaard is gebleven, baseren we ons hierbij voornamelijk op genealogische gegevens en het feit dat een patroon bij voorkeur een familielid of iemand uit zijn netwerk presenteerde. Van twee gepresenteerden is niettemin onzeker of ze via een vertegenwoordiger van de Broecheven-lijn of van de Cnode-lijn werden gepresenteerd.

Het patronaatsrecht van de *vicarii perpetui* was vanaf de stichting in 1491 tot de overname van de parochiekerk in 1648 (en wellicht nog langer) in bezit van de Broecheven-lijn: degenen die vanuit de leenijns van Tartwijck ook het patronaatsrecht van de persoon bezaten. In tabel 4 geven we de namen van de *vicarii perpetui* en van degenen die hen ter benoeming voordroegen, voor zover uit een presentatie bekend. Omdat de aanduiding ‘pastoor’ ook werd gebruikt voor andere op parochieniveau werkende priesters, hebben we slechts de namen van diegenen opgenomen van wie expliciet in akten is vermeld dat ze *vicarius perpetuus* zijn geweest.

91 BHIC, 2074 Oude parochiedossiers, inv.nr. 267, 8 november 1619.

92 Bannenberg, Frenken en Hens, *De oude dekenaten*, I, 179.

93 Meuwese, *Erp, gemeente en parochie*, 48.

94 BHIC, 7769 Collectie Erp, inv.nr. 11.

95 BHIC, 350 *Philips en Rogier van Leeftael*, inv.nr. 6, f. 18v-19.

96 Schmutge, Marsch en Musciatti, *Repertorium Penitentiarie Germanicum*, VI: XXIII-XXIV. Via een eerste dispensatie (*de defectu natalium*) werd hij gewettigd en toegelaten tot de wijding; een tweede dispensatie (*de uberiori*) kon hem toelaten tot beneficies, waaraan ook de zielzorg was gekoppeld en eventueel zelfs tot een kanonikaat.

Tabel 4: *Vicarii perpetui* van de parochiekerk Erp.

Naam	Jaar vermelding	Presentatie door
Nicolaas Perck/ Andries van Broecheoven	1491-1494 (?)	Andries van Broecheoven
Andries Persoons	1494-1551	Andries van Broecheoven
Cornelis de Leeuw	1551-1577	
Daniël Gooswinus van Beeck	1577- 1587 (?)	Andries Vos
Adam Henricks van Beeck	1595-1626	
Jacob Peters Smits	1626-1652	Willem Vos

Nicolaas Perck (4-1) werd bij de stichting van de *vicaria perpetua* als eerste bezitter gepresenteerd.⁹⁷ Andries van Broecheoven (3-5) had in de stichtingsakte echter aangegeven dat hij het vicariaat gedurende drie jaren zou waarnemen om Nicolaas in staat te stellen in die periode zijn priesteropleiding te voltooien. Deze heeft de opleiding nooit voltooid of hij is kort na de presentatie overleden. Daarom is Andries Persoons uiterlijk vanaf 1494 als *vicarius perpetuus* werkzaam geweest.⁹⁸ Omtrent de aaneensluiting van de namen is er onzekerheid over de jaren tussen 1587 en 1595. Het jaar van overlijden dan wel terugtreden van Daniël Gooswinus van Beeck is onbekend. Meuwese vermeldt voor die periode een tweetal andere pastoors in Erp: Anthonius Sanders en Jan Maarten Zegers.⁹⁹ Omdat hij echter geen consequent onderscheid maakt tussen de benamingen *vicarius perpetuus* en pastoor, hebben wij deze niet opgenomen.

Interpretatie van de resultaten en wijzingen

Het resultaat in de tabellen 3 en 4 doet vermoeden dat er weinig onenigheid is geweest tussen de bezitters van het patronaatsrecht over het uitkiezen en presenteren van kandidaten voor het personaatschap en het vicariaat. In ons onderzoek liepen we tegen twee kwesties aan. Allereerst kon de (familie)relatie tussen patroon en *investitus*-kandidaat – vooral in de veertiende eeuw – niet altijd met zekerheid worden vastgesteld. Het achterhalen van de familierelatie tussen de Van Broecheovens kostte hoofdbrekens. Veel leden van de familie heetten Jan of Andries en (nagenoeg) alle priesters hadden natuurlijke kinderen met de daarbij gebruikelijke summiere en cryptische informatie.¹⁰⁰ Bovendien is ook enige terughoudendheid op zijn plaats bij het verband tussen de *investiti* Aert Rovers (3-1), Aelbert Buck (3-3) en vicaris Adam Henricks van Beeck (4-5) en hun respectievelijke patroons. Ook is er geen volledige zekerheid dat Andreas Theodorus van Broecheoven (3-5) en Arnoldus Gieliszn. van Broecheoven – *investitus* omstreeks 1440 – dezelfde zijn. Het tweede probleem betreft de interpretatie van akten waarin geschillen en akkoorden aan de orde komen. Het echte achterliggende probleem is vaak moeilijk te destilleren uit het protocol.

De *bull*a van paus Alexander VI uit 1495 geeft in de openingzin aan dat er 'sinds lang een geschil was gerezen tussen de edele heer Willem van Horne, ridder aan de ene kant en Andreas van Broecheoven en enige anderen aan de andere kant over het recht van patronaat en voordracht van een geschikt persoon voor de parochiekerk van Erp'.¹⁰¹ Op dat moment was Willem van Horne echter al anderhalve eeuw dood. Waarom zijn naam hier staat als

partij in het geschil, blijft ongewis. Met Andries van Broecheven daarentegen wordt zeker Andries (3-7) bedoeld, die in 1495 *investitus* was en tevens het patronaatsrecht bezat. Dit volgt vooral uit de zinsnede: 'En gij hebt nadien diezelfde kerk, die toen onbetwistbaar vacant was, verkregen, terwijl ze u op canonieke wijze verleend werd en gij zijt in dat patronaatsrecht onbetwistbaar wettig opgevolgd'. Beide functies had Andries dus in volledige overeenstemming met het geldende recht verkregen. De *bull*a bevestigt allereerst de verdeling van een derde voor de ene en tweede derde voor de andere partij voor het presenteren van een *investitus*. De vraag is of het recht van een van de partijen in twijfel was getrokken in verband met het verbod van simonie (het verkopen van kerkelijke ambten) en het behandelen van de *kerkghifte* als een leen. Ook roept het vraagtekens op dat – ondanks de tekst van de *bull*a – de eerst bekende nieuwe *investitus* na 1495 niet iemand uit de Cnode-lijn was, maar Jan van Broecheven (3-8). Of had Andries (1-6; 3-7) zijn opvolger als *investitus* al voor 1495 gepresenteerd? Pas daarna werd een vertegenwoordiger uit de Cnode-lijn gepresenteerd: Jan van Boeynenborch (3-9).

Wellicht was het feit dat Andries van Broecheven (3-7) in 1495 zowel *investitus* was als patroon voor de rechtsopvolgers van Willem van Horne minstens zo bedenkelijk. Via deze combinatie had Andries (3-7) immers bijna alle macht om de zeggenschap over de bediening van de parochie te herstructureren en ook te concentreren in minder personen. In 1491 had zijn stichting van de *vicaria perpetua* de geldelijke inkomsten voor de persoon of *investitus* én wellicht voor de bezitter van het patronaatsrecht van de kerk doen vermindere. De andere partij was daar vast niet zo blij mee. Maar tevens had hij het patronaatsrecht van de vicaris toebedeeld aan de bezitters van de cijns van Tartwijk: zijn eigen familie dus! Een akte uit 1506 laat zien waartoe de regeling van Andries van Broecheven (1-6) had geleid: de familie Van Broecheven trok in die tijd aan vrijwel alle belangrijke touwtjes in de Erpse parochie. Jasper van Esscharen (1-7) bezat het patronaatsrecht, magister Jan van Broecheven (3-8) was persoon/*investitus*, Andries Persoons (4-2) was pastoor (*vicarius perpetuus*) van de parochiekerk en Andries, natuurlijke zoon van Andries van Broecheven (1-6), was rector van het Maria- en Catharina-altaar.¹⁰²

Evenzo lijkt het handelen van Andries van Broecheven (1-6), evenals de afwikkeling van zijn nalatenschap, een belangrijke reden te zijn geweest achter de onenigheid en achterdocht in 1559 binnen de familie Van Beeck. In die tijd stelden de broer van Andries' kleindochter Hillegond (1-8), Gooswinus van Beeck, en haar zwager Gielis Corstiaan Lukassen, weduwnaar van Catharina van Beeck, een procureur aan om uit handen van Hillegond een authentieke kopie in handen te krijgen van de huwelijksvoorwaarden tussen hun ouders Wouter van Beeck en Christina van Broecheven én een kopie van het testament van Andries van Broecheven, desnoods via gerechtelijke dwang.¹⁰³ Hoe deze zaak is afgelopen, is niet bekend.

97 BHIC, 2074 Oude parochiedossiers, inv.nr. 266.

98 Meuwese, *Erp, gemeente en parochie*, 45-46.

99 Meuwese, *Erp, gemeente en parochie*, 46-47.

100 Zo duiden de kleinkinderen van vicaris Andries Persoons hem aan als 'oom', noemt Meuwese Christina, de natuurlijke dochter van Andries van Broecheven (1-6) een familielid, en schrijft Schutjes dat Jan Rudolf van Broecheven, *investitus* en vader van ten minste zeven kinderen, pas na het overlijden van zijn echtgenote priester zou zijn geworden.

101 Meuwese, *Erp, gemeente en parochie*, 141.

102 RAH, inv.nr. 1275, f. 54v, 23 juli 1506. De genoemde Andries van Broecheven is vrijwel zeker een natuurlijke zoon van Andries Dirckzn. van Broecheven en identiek aan Andreas zoon van Andries van Broecheven die onder nr. 4067 wordt genoemd in Schmugge, Marsch en Musciatti, *Repertorium Penitentiariae Germanicum*, VII, 1484-1492.

103 RAH, inv.nr. 1377, f. 168, 13 juli 1559.

In 1552 waren de tienden die verbonden waren met het patronaatsrecht, het onderwerp van discussie tussen de toenmalige bezitters uit de Broechoven-lijn en de Cnode-lijn.¹⁰⁴ De partijen waren toen Hillegond van Beeck, weduwe van Egbert Vos (1-8), en haar oudste zoon Thomas als eigenaars van de leencijns van Tartwijck enerzijds, en anderzijds de dan in functie zijnde *investitus*, Jan van Boeynenborch (3-9) en de voogden van de minderjarige kinderen van Johan Masschereel (2-8) als bezitters van het patronaatsrecht van elke derde presentatie van een *investitus*. De op te lossen problemen betroffen in feite twee zaken: helderheid in de verdeling van de grote en kleine tienden in de verhouding twee derde tegen een derde, en de claim die Hillegond en Thomas Vos hadden op de volledige novale tienden (van nieuw ontgonnen gronden). Het eerste probleem werd opgelost door de toezegging dat Jan van Boeynenborch, zolang hij *investitus* van Erp zou zijn, de bezitters van de erfcijns van Tartwijck jaarlijks een pacht van zes mud rogge betaalde en dat alle tijdens zijn personaat vacant wordende beneficiërs en altaren in de kerk van Erp door Hillegond en haar erfopvolgers toebedeeld mochten worden. De novale tienden waren gekoppeld aan de leencijns van Tartwijck en in feite volledig eigendom van de bezitters van deze cijns. Overleg tussen beide partijen leidde ten slotte tot een akkoord dat een derde deel van de novale tienden aan de onmondige kinderen Masschereel werd overgedragen in ruil voor een loscijns uit een hoeve. Hillegond en Thomas beloofden dat ze deze transactie zouden melden aan hun leenheer, de abt van de Sint-Jacobsabdij in Luik. Na deze akkoorden was de twee derde/een derde verdeling weer vastgelegd voor alle tienden: de grote, de kleine en de novale. Als garantie voor het nakomen van alles wat in de akte was afgesproken, golden niet alleen al hun goederen maar werd als onderpand ook het collatie- en presentatierecht van de parochiekerk van Erp expliciet genoemd.

Het voorgaande overziende zijn er in de onderzochte periode met betrekking tot de *kerkgifte* nauwelijks problemen geweest tussen de partijen die het patronaatsrecht deelden. Wij beschouwen de *bull*a van Alexander VI en dan speciaal het feit dat Andries van Broechoven (1-6) destijds zowel *investitus* als patroon was, als het meest serieuze punt van onenigheid.

Samenvatting

Deze studie bestaat uit twee delen. Het eerste deel is een theoretische beschouwing over beneficies, patronaats- en collatierecht en de incorporatie van een kerk. De informatie komt uit de literatuur en eigen onderzoek is dienaangaande niet verricht. Het maakt duidelijk dat een *kerkgifte* alleen het zogenoemde pastoorsbeneficie betreft en daarmee de verantwoordelijkheid om de zielzorg en de financiële taken te verrichten. Het kerkgebouw zelf – de kerkfabriek – werd beheerd door de kerkmeesters. Het tweede gedeelte van het theoretische stuk beschrijft de regeling die de kerkelijke overheid met de stichters c.q. eigenaren van kerken en kapellen trof aangaande de aanstelling van de bedienaren en hun beloning, alsmede de rolverdeling tussen beide partijen die hierbij ontstond.

Het tweede deel van deze publicatie gaat in op de vraag wie het patronaatsrecht ofwel het recht van presentatie van de *investitus* en – vanaf 1491 – ook van de *vicaris perpetuus* in de kerk van Erp bezaten en wie als zodanig werden benoemd. Het patronaatsrecht van de kerk van Erp was in handen van twee families: de Broeethoven-lijn en de Cnode-lijn. We zijn erin geslaagd beide lijnen nagenoeg volledig te ontrafelen (tabel 1 en tabel 2). Een geringe onzekerheid bestaat alleen voor het begin, dus voor de veertiende eeuw.

Ook van de *investiti* kon een nagenoeg sluitende lijn worden geconstrueerd (tabel 3). De lijn-Broeethoven kandideerde vooral personen met wortels in het Erpse, terwijl de Cnode-lijn met name kanunniken presenteerde. Het patronaatsrecht van de in 1491 gefundeerde *vicaria perpetua* was vanaf den beginne in het bezit van Andries van Broeethoven (1-6) en zijn erfopvolgers.

Er waren nauwelijks conflicten tussen beide partijen over de uitoefening van het patronaatsrecht. De exacte aard van de conflicten is bovendien moeilijk te achterhalen omdat akten vaak alleen bedoeld waren om een akkoord officieel te bekrachtigen.

Het patronaatsrecht was een complexe regeling ter garantie van de privileges en inkomsten van de Kerk en andere, wereldlijke rechthebbenden inzake het benoemingsrecht van geestelijken in parochiekerken. Deze studie laat zien hoe deze regeling in de praktijk functioneerde en hoe hiermee nog eeuwen later de rechten van de kerkstichter, ook als dit een leek was geweest, en zijn erfgenamen in stand bleven.

Afkortingen

BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum
NA	Nationaal Archief Den Haag
NRW	Nordrhein-Westfalen, Archiv Schloss Schönstein
RHce	Regionaal Historisch Centrum Eindhoven
SAH	Stadsarchief 's-Hertogenbosch
sH	(Oud-)Rechterlijk Archief 's-Hertogenbosch

Archivalia

Nationaal Archief, Den Haag (NL-HaNA)

Raad van State, nummer toegang 1.01.19

Brabants Historisch Informatie Centrum, 's-Hertogenbosch (BHIC)

Toegangsnummer 19 Raad van Brabant, 1586 - 1811

Toegangsnummer 78 Generaliteitsrekenkamer, 1621 - 1794

Toegangsnummer 178 Collectie Rijksarchief, 1574-1817

Toegangsnummer 350 Philips en Rogier van Leefdael, 1172-1686

Toegangsnummer 2139 Stukken afkomstig van de pastoor van de Sint-Petruskerk in Vught, 1473-1784

Toegangsnummer 7690 Schepenbank Erp, 1540-1810

Toegangsnummer 7692 Kerkmeesters van de parochiekerk van Erp, (1537) 1662-1793

Toegangsnummer 7769, Collectie Erp

Stadsarchief 's-Hertogenbosch (SAH)

RAH (Oud-)Rechterlijk Archief 's-Hertogenbosch

Archief Klooster der Rijke Claren

Regionaal Historisch Centrum Eindhoven (RHCe)

12063 Heerlijkheid Helmond

Archive in Nordrhein-Westfalen c/o Rheinisches Archiv und Museumsamt (NRW)

Archiv Schloss Schönstein

Uitgegeven bronnen en literatuur

Asseldonk, M. van, *De Meierij ontrafeld. Plaatselijk bestuur, dorpsgrenzen en bestuurlijke indeling in de Meierij van 's-Hertogenbosch, circa 1200-1832* (Tilburg 2003).

Bannenbergh, G., A. Frenken en H. Hens, ed., *De oude dekenaten Cuijk, Woensel en Hilvarenbeek in de 15de- en 16de-eeuwse registers van het aartsdiakonaat Kempenland* (2 dln.; Nijmegen 1968-1970).

Blok, P.J. en P.C. Molhuysen, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek, IX* (Leiden 1933).

Bots, H., I. Matthey en M. Meyer, *Noordbrabantse studenten 1550-1750* (Tilburg 1979).

Buurman, D.G.J., 'Van Oy', *De Nederlandsche Leeuw* 71 (1954) 357-360.

Bijsterveld, A.J.A., *Laverend tussen Kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570* (Amsterdam 1993).

Bijsterveld, A.J.A., 'De kerk in het midden. De parochiekerk als centrum van de middeleeuwse dorpsgemeenschap', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 17-18 (2000-2001) 91-119.

Camps, H.P.H., ed., *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. I De meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)* ('s-Gravenhage 1979).

Cöp, Wim, *Het spel van de macht. De familie Van Broecheven en de politieke en economische elite in 's-Hertogenbosch tussen 1579 en 1629* (Hilversum en Tilburg 2015).

Dekkers, P., 'Een kerkelijk (straft)register uit de late middeleeuwen', *Heemkronijk* 33 (1994) 109-128.

Fierst van Wijnandsbergen, R.A., *Ghenge ende gheve in Grave. Fondsvorming van armeninstellingen en middeleeuwse monetaire problematiek* (Tilburg 2013).

Frenken, A.M., 'De geschillen tussen de Bisschoppen en het kathedraal kapittel van 's-Hertogenbosch 1563-1629', *Bossche Bijdragen. Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch* 26 (1962-1963) 61-114.

Gooskens, F., *Heinrich Raescop und die Gründung eines Apostelhauses mit Schule in Uedem (1445)*. Schriftenreihe des Geschichtskreises Uedem im Heimat- und Verkehrsverein Uedem e.V. 21 (Uedem 2015).

Goossens, M., Naamgenealogie Cnode, www.genealogieonline.nl/stamboom-goossens-van-der-heijden/I5896.php.

Hurk, W.I.C.C. van den, *Het verborgen leven van de Abdij van Berne in haar parochies* (Tilburg 1977).

Janssen, A.M.P.P., 'Jan Arnold de Leerodt, kasteel- en domheer', *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold* 7 (1986) 96-112.

Janssen, A.M.P.P., 'Adellijke families in het Land van Zwentibold. De familie Von Leerodt - deel 2: Stiftsdames en stiftsheren tot in de franse tijd', *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold* 39 (2018) 9-29.

Meuwese, A.P.M., *Erp, gemeente en parochie* ('s-Hertogenbosch 1955; Erp 2006).

- Nolet, W., *Middeleeuwse kerkelijke instellingen* ('s-Gravenhage 1939).
- Nolet, W., en P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de Middeleeuwen* (Amsterdam 1951).
- Oudheusden, J. van, en H. Tummers, red., *De grafzerken van de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch, II* ('s-Hertogenbosch 2010).
- Rengers Hora Siccama, D.G., *De geestelijke en kerkelijke goederen onder het canonieke, het gereformeerde en het neutrale recht. Historisch-juridische verhandeling, voornamelijk uit Utrechtse gegevens samengesteld* (Utrecht 1905).
- Sanders, Jan, 'Het kapittel van Sint-Jan in 's-Hertogenbosch en zijn rechten als pastoor, 1412-1559', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 34 (2017) 76-111.
- Schmugge, Ludwig, Michael Marsch en Alexandra Musciatti, *Repertorium Poenitentiariae Germanicum*, VI en VII (Tübingen 2005-2008).
- Schutjes, L.H.C., *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch, I-IV* (Sint-Michielsgestel 1870-1876).
- Spierings, M., 'Heer Willem van den Bosch, ridder', *De Kleine Meierij* 28 (1977) 17-22.
- Velden, G.M. van der, 'Willem van den Bosch, ridder, stichter van het rijke-claren-klooster te 's-Hertogenbosch' in: *Honderd jaar gymasiaal onderwijs Heeswijk-Dinther 1886-1986* (Heeswijk-Dinther 1986) 179-193.
- Vera, H.L.M., *...Dat men het goed van den ongeboornen niet mag verkoopen. Gemene gronden in de Meierij van Den Bosch tussen hertog en hertgang 1000-2000* (Proefschrift, Moergestel 2011).
- Ypeij, A., *Geschiedenis van het patronaatregt, in verband met het Christelijk kerkbestuur, sinds de vroegste tijden tot op den tegenwoordigen tijd* (Breda 1829; tweede druk).

1. Nicolas Point SJ, Het zegenen van de wapens voor de jacht. Europese, katholieke symbolen in 'native America'. Jesuit Archives St. Louis.

Theo Beckers

‘De gemakkelijkste weg naar de hemel’ Het Brabants katholiek offensief in de Verenigde Staten. De missie onder de *Native Americans* (1835-1865)¹

Talrijk zijn de priesters en seminaristen, die naar de buitenlandse missie gingen, en speciaal naar Amerika. Door hun brieven hielden de missionarissen dat apostolische vuur bij de seminaristen brandend. Wanneer de heren Jan Schoenmakers en Cornelis Walters naar Amerika vertrokken zijn, sturen zij hun reisverhaal naar de Bossche theologanten, oordelend, dat het dezen niet onaan- genaam kon zijn, “... temeer, omdat wij onder u broeders tellen, die de Amerikaanse missies beschouwen als de gemakkelijkste weg naar de hemel.”²

Inleiding

Noord-Brabantse geestelijken hebben, samen met hun Vlaamse collega's, een cruciale rol gespeeld bij de opbouw en verspreiding van het katholicisme in de Verenigde Staten. De negentiende, en meer nog de eerste helft van de twintigste eeuw, is voor katholiek Nederland een periode geweest van ongekende bloei en missie-ijver. Het hoogtepunt daarvan vormden de jaren tussen de beide wereldoorlogen. In Noord-Brabant is echter al tijdens en na de Franse tijd de basis gelegd voor het pionierswerk in de Verenigde Staten. De jonge republiek was tot het laatste kwart van de negentiende eeuw Nederlands belangrijkste missiegebied met de vicariaten/bisdommen van Den Bosch en Breda als veruit de grootste leveranciers van personeel en fondsen. Niet minder dan 130 priesters, paters, zusters en broeders vertrokken tussen 1830 en 1910 als missionaris naar Amerika, 119 mannen en 11 vrouwen. De jezuïeten vormden het grootste contingent met vierenvertig missionarissen. Jan van Lommel uit Terheijden was de eerste Brabander, die zich in 1826 bij de indianen-missie van de jezuïeten in Florissant (Missouri) voegde. Hij overleed daar al op dertigjarige leeftijd. De laatste was Hendrikus Spoorenberg uit Woensel, die in 1910 naar Amerika vertrok en in 1956 overleed in Salina (Kentucky). Velen voelden zich geroepen door een hulpbehoevend katholicisme aan de andere kant van de oceaan, waren gedreven door een radicaal, ultramontaans geloof, werden gestimuleerd door hun superieuren, de presidenten van de grootseminaries van de vicariaten/bisdommen van Den Bosch en Breda en gefaciliteerd door kleine en grote weldoeners.

Noch in de geschiedschrijving van Noord-Brabant, noch in die van het Nederlands katholicisme is veel aandacht besteed aan dit offensief. Publicaties over Brabantse missionarissen in Amerika beperken zich meestal tot een individuele levensbeschrijving, zonder veel aandacht voor de sociale, politieke en culturele context. Zonder aandacht te schenken aan het belangrijke feit dat hun leven en werk onderdeel waren van een welbewuste strategie

1 In deze bijdrage gebruik ik verder het destijds gebruikelijke woord 'indianen' als aanduiding van de oorspronkelijke bewoners van Amerika.
2 Brief van Jan Schoenmakers, in: André van de Eerenbeemt, *De Missie-actie in Nederland 1600-1940* (Nijmegen 1945).

van Brabantse en Vlaamse katholieke leiders. Die strategie was gericht op globalisering van het katholicisme, op de vorming van één wereldkerk, met één kerkelijke leer, hiërarchisch opgebouwd, onder het onfeilbare gezag van de paus. Wat verklaart de bijzondere rol van Brabantse katholieken? Waarom was Amerika zo populair onder seminaristen en jonge priesters? Hoe hebben de Brabantse pioniers geleefd en gewerkt? En hoe gingen ze om met de immigratiegolf en de westwaarts oprukkende *pioneer fringe*, de Amerikaanse burgeroorlog, de deportaties van de indianen en de achterstelling van de zwarte bevolking, het anti-katholicisme en de concurrentie van protestantse kerkgenootschappen, de strijd om de scheiding van kerk en staat?

In 2018 hebben enkele vertegenwoordigers van de Universiteit van Tilburg en het Katholiek Documentatiecentrum in Nijmegen het initiatief genomen om deze en andere vragen te gaan onderzoeken, in samenwerking met het KADOC in Leuven en enkele universiteiten in de VS.³ In dit programma moet het katholieke offensief vanuit het gebied van het voormalige hertogdom Brabant geplaatt worden binnen een maatschappelijke, culturele en politieke context. Met aandacht voor de culturele wisselwerking tussen Brabant en de VS. Mede dankzij financiële steun van het Prins Bernhard Cultuurfonds heeft Simone Vermee-ren een voorstudie uitgevoerd. Nu is de identiteit van 130 Brabantse missionarissen vastgesteld, hun jaar en plaats van geboorte, het jaar van vertrek naar Amerika, hun loopbaan en het jaar en de plaats van overlijden. Van zo'n dertig missionarissen bleken er brieven, krantenberichten, een biografie of necrologie te bestaan. Bovendien beschikken we nu over een inventarisatie en beschrijving van relevante literatuur en archieven in Brabant, Vlaanderen en de Verenigde Staten.⁴ Vooral van de indianenmissies van de jezuïeten bestaan veel bronnen en publicaties. Ze vormen de basis voor de tweede helft van deze bijdrage, met de Tilburgse broers Christiaan en Adriaan Hoecken als casus. In de eerste helft analyseer ik de populariteit van de Verenigde Staten als Brabants missiegebied.

Waarom was de jonge republiek zo populair?

Het klassieke proefschrift *De Missie-actie in Nederland 1600-1940* van André van den Eerenbeemt was de eerste historische beschouwing over de VS als Nederlands missiegebied in de negentiende eeuw.⁵ 'Van alle missielanden heeft Noord-Amerika de meeste aantrekkingskracht uitgeoefend op de Nederlandse priesters. Terwijl de eigen koloniën zo moeilijk aan een voldoende aantal priesters kunnen komen, voelen zich talrijke priesters uit Noord en Zuid aangelokt om apostolaat te gaan uitoefenen. In de ontwikkelingsgeschiedenis van de katholieke kerk in de Verenigde Staten hebben deze priesters een groot aandeel gehad. Werkte de regeringscontrole en bemoeienis in onze koloniën misschien afschrikwekkend? Voelde men zich in Amerika misschien vrijer? Leefde men er minder eenzaam? Of was het de aantrekkingskracht van het jonge van de republiek?'

Gebaseerd op de gegevens van Van den Eerenbeemt berekende Rietbergen in 1990 dat aan de vooravond van 'grote missie-uur' in de twintigste eeuw, vóór 1900, 633 Nederlandse missionarissen naar de missie gingen: 243 wereldgeestelijken, 199 jezuïeten, 70 redemptoristen, 64 paters van Mill Hill en 57 franciscanen.⁶ Van hen gingen er 213 naar Noord-Amerika, 150 naar Nederlands Oost-Indië, 107 naar de Nederlandse Antillen en 73 naar Suriname. Rietbergen borduurde voort op Van den Eerenbeemts verklaring van de populariteit van Noord-Amerika. 'Zeker was het geestelijk klimaat in de Verenigde Staten en Canada vrijer dan in de Nederlandse wingewesten, waar, in elke geval tot 1847 de controle van de koloni-

ale regering niet gering was. Zeker ook de idee van het “jonge land” met de “onbegrensde mogelijkheden” een rol gespeeld in de aantrekkingskracht van de Nieuwe Wereld. Minstens even belangrijk zullen factoren geweest zijn als het fysieke klimaat, dat minder snel levens eiste dan de tropen.’⁷

Een jaar later gaf Henk van Stekelenburg in zijn proefschrift een meer plausibele en empirisch gefundeerde verklaring. Hij corrigeerde de aantallen die Van den Eerenbeemt had verzameld en ontdekte een bewuste en goed georganiseerde strategie van de kerkelijke leiders in Den Bosch en Breda in de negentiende eeuw om hun seminaristen voor te bereiden op de Amerikaanse missie. Dat gebeurde op dringend verzoek van de kerkleiders in de Verenigde Staten en werd vanuit Rome gesteund door de Congregatie voor de Voortplanting des Geloofs en de jezuïeten. Het begon met het honoreren van een oproep om te hulp te schieten bij de indianenmissie van de jezuïeten in Missouri.⁸

In de hiervoor genoemde voorstudie is het aantal Amerikagangers opnieuw bijgesteld. In mijn eigen onderzoek kwam ik tot de conclusie dat de gemeenschappelijke aanpak ter weerszijde van de Atlantische Oceaan berustte op vijf pijlers:

- Een gedeelde ideologie. De leiders van katholiek Brabant en die van katholiek Amerika behoorden tot dezelfde kerkelijke stroming: het ultramontanisme, de meest radicale beweging in het negentiende-eeuwseatholicisme.
- Een vergelijkbare overheersing door protestanten. In beide gebieden verkeerde de kerk in een zwakke, ondergeschikte machtspositie en stond ze aan het begin van een emancipatieproces.
- Een ruim aanbod van gemotiveerde en goed opgeleide priesters.
- Intensieve Groot-Brabantse samenwerking, met een sterke organisator en weldoener bij de start.
- Moderne vormen van maatschappelijke mobilisering via voordrachten, tijdschriften en boeken en de oprichting van genootschappen, speciaal voor deze missie.

Het noodlijdend catholicisme in de Verenigde Staten

De opstand van de Engelse koloniën in 1776 en de daaropvolgende onafhankelijkheid van de Verenigde Staten in 1783 bracht de kleine minderheid van katholieken vrijheid van godsdienst. De toestand van het catholicisme in de nieuwe natie was op dat moment echter verre van rooskleurig. Tussen 1880 en 1920 arriveerden vervolgens bijna 24 miljoen immigranten in de VS. Dat was een enorme toename ten opzichte van de 50 miljoen inwoners in 1880. Maar het was niet zozeer het aantal nieuwkomers dat leidde tot emotionele debatten en conflicten. Kwamen de meeste immigranten in de eerste helft van de eeuw nog uit de overwegend protestante delen van Noord- en West-Europa, de tweede golf kwam vooral uit Zuid- en Oost-Europa, Italië, Polen, Rusland en Duitsland. Velen van hen waren katholiek. In 1850 was het katholieke aandeel in de bevolking van de VS al gegroeid tot 5 procent. Rond

3 Ik ben Arnoud-Jan Bijsterveld, Erik Borgman (beiden Universiteit van Tilburg) en Hans Krabbendam (KDC Nijmegen) zeer erkentelijk voor hun support en inhoudelijke inbreng.

4 Simone Vermeeren, *Brabantse missiepieniers in de Verenigde Staten in de lange negentiende eeuw*. Onderzoeksrapport en archiefinventarisatie (z.p. 2018). Het rapport is verkrijgbaar bij het KDC in Nijmegen.

5 Van den Eerenbeemt. *De Missie-actie in Nederland 1600-1940* (Nijmegen 1945).

6 Rietbergen, ‘Aan de vooravond van “Het Groote Missie-uur”’, 79.

7 Rietbergen, ‘Aan de vooravond van “Het Groote Missie-uur”’. 85.

8 Van Stekelenburg, *Landverhuizingen*.

1900 vormden de katholieken met 14 miljoen en 17 procent van de bevolking het grootste kerkgenootschap. De instituties en infrastructuur van de kerk konden de explosieve groei niet bijbenen. Er was een nijpende behoefte aan alles: bisschoppen, priesters en zusters; geld voor kerken, kerkinventarissen, seminaries, scholen en kloosters; geld voor binnen- en buitenlandse reizen.

Pas in het eerste decennium van twintigste eeuw had de Amerikaanse kerk zich ontwikkeld tot een groot en krachtig instituut, dat op eigen benen kon staan en zelfs begon met het uitzenden van missionarissen naar elders. De organisatie bestond rond 1900 uit 72 bisdommen en 3 apostolisch vicariaten, met aan het hoofd een kardinaal, 15 aartsbisschoppen en 85 bisschoppen. Het aantal priesters was gegroeid van 30 in 1783 tot 13.300 in 1900, van wie 10.000 seculieren en 3.300 regulieren, die behoorden tot 36 verschillende orden en congregaties. 'Verkleefd aan hunne geestelijke plaatselijke overheden, gehoorzaam aan den Heiligen Stoel, vrijgevig aan priesters, kerken en kloosters, staan de Amerikaansche geloovigen vóór eene veelbelovende toekomst', schreef de uit België afkomstige bisschop Gabriëls optimistisch in 1904.⁹

Een Noord-Brabants – Vlaams verbond

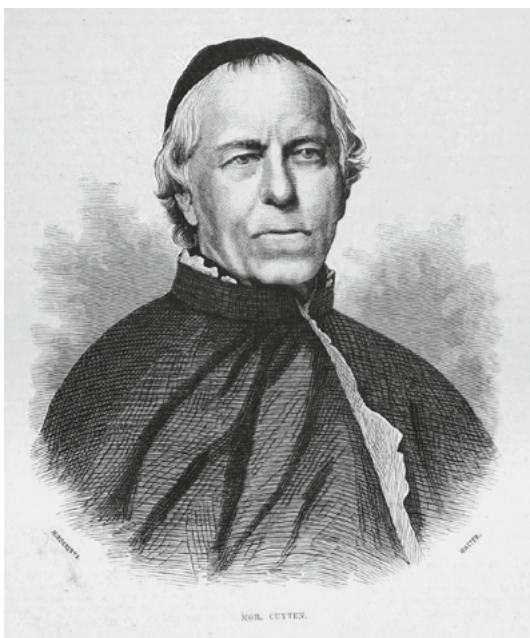
Zonder een hechte samenwerking binnen het voormalig hertogdom Brabant was de Amerikaanse missie nooit van de grond gekomen. De vorming van een netwerk dat zijn oorsprong vond in het Leuven van het Ancien Régime en zich al in de Franse tijd via Turnhout en Antwerpen uitbreidde naar Breda en Den Bosch, was essentieel. Zelfs tijdens de Belgische Opstand en in de jaren erna hield dit bondgenootschap stand. Ze bestond aan Noord-Brabantse zijde uit de presidenten van de seminaries van Den Bosch – achtereenvolgens Van Gils, Van de Ven en Cuyten – en Breda met de latere bisschop Van Hooydonk en Van Dijk. Zij waren van mening dat door een priester af te staan aan de missie hun eigen kerk Gods speciale zegeningen zou verdienen en verwerven. Doorslaggevend voor het welslagen was de samenwerking met de jezuïeten. De meeste katholieke voormannen van toen waren beïnvloed door de spiritualiteit van deze orde en sommigen, zoals Van Gils, hadden overwogen om in te treden bij deze orde. De Amsterdammer Jan Roothaan, algemeen overste van de jezuïeten in Rome, was een belangrijk steunpilaar van het Amerikaanse missiewerk. 'Alle leden moeten in zich missie ijver aankweken; de Provinciaal Oversten moet geen nadeel vrezen voor hun provincie, want in vroeger tijden waren die provincies het bloeiendste, die de meeste missionarissen heen stuurden', schreef hij na zijn aantreden in 1829.

Het initiatief paste in een lange missionaire traditie, waarin de jezuïeten een hoofdrol hadden vervuld. Vanaf de zestiende eeuw waren de grote kloosterorden in de Zuidelijke Nederlanden intensief betrokken geweest bij de wereldevangelisatie. Honderden missionarissen vergezelden de conquistadores naar Latijns-Amerika, India, de Filipijnen en Japan. Beroemd is de oproep die de jezuïet Franciscus Xaverius in 1552 vanuit India deed aan zijn oversten in Rome: 'Stuur mij Belgen', in die tijd het synoniem voor de bewoners van de Nederlanden. Hij vroeg ook om Duitsers en vatte de eigenschappen van beide volken als volgt samen: een rotsvast geloof en bestand tegen koude, vermoeidheid en fysiek lijden.

'Stuur mij Belgen' was ruim tweehonderd jaar geleden opnieuw de boodschap, nu vanuit de jonge Amerikaanse kerk. Vlak na de Amerikaanse onafhankelijkheid kwamen vijf priesters bij elkaar om de inrichting van de katholieke kerk in de nieuwe republiek te bespreken. Eén van hen was afkomstig uit Luxemburg, terwijl de vier Amerikanen hun priesteroplei-

ding in de Zuidelijke Nederlanden hadden genoten. Hun leider, John Carroll, werd in 1790 tot bisschop van Baltimore benoemd, destijds het eerste en enige bisdom in de VS. Er was een dringende behoefte aan degelijke priesters, die recht in de leer waren. Uit eigen ervaring wisten ze dat ze die konden vinden in de streek waar ze zelf opgeleid waren. Op dat moment waren er in de VS slechts dertigduizend katholieken op een totale bevolking van 2,5 miljoen, van wie er twintigduizend in de staat Maryland woonden en de rest verspreid in de staten Pennsylvania en New York. Behalve aan geestelijken was er grote behoefte aan geld en aan schenkingen. Door uiterlijk vertoon in aanvankelijk schamele houten kerkjes drukte men de superioriteit van het katholieke geloof uit. De beelden en rituelen van de katholieken moesten meer indruk maken dan de woorden van de protestanten. Ze bezorgden bovendien de katholieke landverhuizers een Europees thuisgevoel en stelden de indianen in staat zich te verbinden met hun eigen goden en rituelen.

Een intellectuele sleutelrol in de coalitie vervulde de Tilburger Antonius van Gils, president van het nieuwe grootseminarie van het vicariaat van 's-Hertogenbosch. Het onderwijs op het grootseminarie volgde het voorbeeld van de priesteropleiding in Leuven. Van Gils kwam daar vandaan en was er professor geweest en onderhield nog steeds intensieve contacten met voormalige collega's. Naar Leuvens voorbeeld stond de seminarieopleiding in het teken van het pauselijk gezag. Het pauselijk primaat en de daaruit voortvloeiende hiërarchie werd in Herlaar-Haaren, het seminarie van Den Bosch en Bovendonk in Hoeven, het seminarie van Breda, grondig bestudeerd. Priesterstudenten werden getraind in de gedachte van een gecentraliseerde organisatie van de katholieke kerk, geleid door de paus, met één leer en overal dezelfde verschijningsvorm.

Mgr. Jacobus Cuyten (1799-1884), president van het grootseminarie bisdom Den Bosch en grote promotor van de Brabantse missie in de VS. Gravure J. Walter (coll. Catharijneconvent, Utrecht)

Van Gils kreeg al tijdens de Franse tijd een dringend verzoek om hulp bij het oplossen van het structurele tekort aan priesters in de jonge Verenigde Staten. Volgens zijn biograaf sprak Van Gils in 1808, tijdens een bezoek aan zijn oude universiteit in Leuven, 'met den heer Peemans over de gevaren der Kerk en de ontluikende Amerikaansche missie, met welker toestand en behoeften de president en Moser eenige tijd later zoo innig vertrouwd werden gemaakt door de ex-jezuïet John Carroll, den eersten aartsbisschop van Baltimore, primaat van geheel America en stichter van 't college in Georgetown. Dat geschiedde dan ook niet vruchteloos.

Ik zou Van Gils de schepper durven noemen van dien echt apostolischen geest, welke in geen Nederlandsch Seminarie zooveel heerlijke vruchten voor de buitenlandsche missiën heeft opgeleverd als te Herlaar-Haaren.¹⁰ Vooral Jacobus Cuyten, vanaf 1837 tot zijn dood in 1884 president van het grootseminarie in Haaren, was een gedreven promotor van de Brabantse missie in de VS. 'Hij muntte uit door een ruime en verlichte missie-ijver.'¹¹ Het is dan ook te begrijpen, waarom het grootste deel van de Nederlandse missionarissen in Amerika oudstudenten van Haaren waren. Cuyten had daarbij de onontbeerlijke en sterke steun van zijn superieuren. Decennialang vormde de Amerikaanse missie de gezamenlijke passie van hem en zijn Bredase collega's. Als blijk van erkentelijkheid werd hij benoemd tot ere-vicaris-generaal van het bisdom Louisville en het aartsbisdom Baltimore. Waarschijnlijk bestond er een sterk gevoel van verwantschap met de politieke positie van de kerk in de VS. Noord-Brabant was in de eerste helft van de negentiende eeuw zelf nog een missiegebied, druk bezig zich te onttrekken aan de hegemonie van de protestanten en zich te verzetten tegen pogingen van koning Willem I en zijn regeringen om de grens tussen kerk en staat te overschrijden. Brabantse kerkleiders voelden zich solidair met de leiders van de Amerikaanse kerk.

Drie fasen

In de ontwikkeling van het Amerikaanse offensief vanuit Brabant is een drietal fasen te onderscheiden.

De eerste fase

In de eerste fase, van 1825 tot 1850, was de aandacht primair gericht op het bekeren van de 'wilden', de indianen. Het is de meest tot de verbeelding sprekende periode van de Brabantse pioniers en krijgt in het tweede deel in deze bijdrage de meeste aandacht. Rome wees de indianenmissie toe aan de net weer in ere herstelde orde van de jezuïeten, die in 1773 was opgeheven. St. Louis (Missouri) werd de uitvalsbasis van de indianenmissie en een belangrijk centrum in de ontwikkeling van het katholicisme. Aanvankelijk waren Brabantse paters in de meerderheid, met als voortrekker de 'Grote Zwartrok' Pieter-Jan de Smet (1801-1873). Priesters, opgeleid in Breda en Den Bosch, werden opgeroepen om als missionaris naar Amerika te vertrekken en traden in bij de jezuïeten. In deze fase vertrokken twintig Brabantse missionarissen. Zeventien van hen waren afkomstig uit het vicariaat Den Bosch, de meesten (vijf) uit Tilburg. In de jaren veertig kregen ze gezelschap van uit Italië en Frankrijk gevluchte confraters.

De tweede fase

Tussen 1850 en 1870 was het aantal missionarissen dat naar de VS vertrok het grootst. De massale instroom van Europese immigranten vroeg dringend om meer priesters. Vijftig Brabanders verlieten in deze jaren hun moederland om naar Amerika te gaan. Negentien van hen waren jezuïeten. Ze waren bijna allemaal opgeleid in het grootseminarie van Cuyten. In 1857 werd ter voorbereiding door het Amerikaanse episcopaat in Leuven het American College opgericht, dat ook door Brabanders werd bezocht. Frans Janssen uit Tilburg, de latere aartsbisschop van New Orleans en Arnold Damen uit Leur, onder meer stichter van de Loyola University in Chicago, werden daar voorbereid op hun werk in de VS. De zorg voor de indianen door de jezuïeten nam geleidelijk in betekenis af. De goudkoorts van 1848-1849 bracht zo veel gelukzoekers op de been, dat de missies in de Rockies steeds

meer onder druk kwamen te staan en de missionarissen steeds meer moeite hadden om de rust onder de indianen te bewaren. Landverhuizers hadden het op de vruchtbare gronden van de indianen gemunt, de prijzen voor levensmiddelen gingen pijlsnel omhoog en de missies kampten steeds meer met financiële problemen. Daar kwam bij dat de indianen het geloof stilaan de rug toekeerden. Het zwaartepunt van de missionaire activiteiten verschoof naar zielzorg onder landverhuizers, bekeringen van protestanten en de ontwikkeling van het katholieke onderwijs. Veel katholieke landverhuizers hadden de band met geloof en kerk verloren. Voor deze afvalligen moesten religieuze praktijken, zoals ze die in Europa hadden gekend, weer vanaf de basis worden opgebouwd. Altaren, orgels, beelden en alle andere kerkelijke benodigdheden werden massaal verscheept vanuit Europa. Men kon putten uit de voorraden na de sluiting van kerken en kloosters voor, in en na de Franse tijd. Dat gaf de afvallige katholieken een vertrouwd thuisgevoel. De pogingen om de protestantse meerderheid te overtuigen van hun ongelijk werden geïntensiveerd, hetgeen leidde tot een toenemend anti-katholicisme.

De derde fase

In de derde fase, van 1870 tot 1910, vond er een consolidering plaats. Voor het eerst kwamen vrouwelijke religieuzen de gelederen versterken: de Tilburgse Zusters van Liefde stichtten in 1868 een klooster in Baltic (Connecticut) op verzoek van de Brabantse pastoor Van Laar, spoedig gevolgd door een tweede vestiging in het nabijgelegen Willimantic. De snelle groei van het katholicisme in het laatste kwart van de negentiende eeuw maakte personele en financiële hulp vanuit Europa steeds minder noodzakelijk. De katholieke kerk was inmiddels het grootste kerkgenootschap in de VS en veranderde van een instituut dat missionarissen nodig had in een organisatie die zelf missionarissen uitzond naar Afrika, Azië en Latijns-Amerika.

Ruim aanbod van gemotiveerde en orthodoxe priesters

Er waren zeker persoonlijke, triviale redenen om als missionaris naar Engeland, Schotland, Scandinavië, Mongolië, China of Noord-Amerika te gaan. In Brabant bestonden al vroeg goede priesteropleidingen, in Den Bosch sinds 1798, in Breda vanaf 1817. In het bisdom Roermond pas in 1841, hetgeen deels verklaart waarom er relatief weinig Limburgers naar Amerika zijn gegaan. Limburg was nooit zelf missiegebied geweest, zoals Noord-Brabant en was in de kerkelijke organisatie meer op Luik en Keulen dan op Leuven georiënteerd.

In de VS schreeuwde de jonge kerk om priesters, in Brabant waren er juist te veel, vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw. Jonge priesters moesten vaak vele jaren wachten voordat ze een serieuze positie kregen. De sterke groei van het aantal parochies en andere instituties in Brabant begon pas aan het eind van de eeuw. In Amerika kon men heel snel carrière maken. Bovenalige priesters uit het bisdom Den Bosch kregen van bisschop Zwijsen de mogelijkheid om naar Engeland en Schotland te gaan of werden in Zeeuws-Vlaanderen geplaatst en boven de grote rivieren, toen Zwijsen zowel aartsbisschop van Utrecht als bisschop van Den Bosch was. Maar velen wilden naar Amerika. Van de 22 in 1862 gewijde priesters gingen er 7 met zijn toestemming over naar de jezuïeten in Missouri.

10 Allard, *Antonius van Gils*, 170.

11 ibidem.

Belangrijker nog dan het aantal beschikbare priesters, was hun trouw aan de orthodoxie van het ultramontanisme. Op hen konden de Amerikaanse bisschoppen bouwen. Intreden in de orde van de jezuïeten zorgde voor een betrouwbaar, organisatorisch kader en voorkwam dat de priesters ten onder zouden gaan in het Wilde Westen. De Brabanders waren bovendien flexibel inzetbaar, ze waren niet gebonden aan een taalgemeenschap. Behalve in het Frans, hun voertaal binnen de seminaries, konden ze al snel ook in het Engels en Duits preken en de biecht horen. In hun brieven verontschuldigen missionarissen zich geregeld dat ze het 'Hollands' niet meer goed beheersten.

Het aantal katholieke Brabantse immigranten was zeer gering. Anders dan bij het veel groter aantal protestantse landverhuizers emigreerden katholieke landverhuizers niet collectief. Na aankomst namen ze heel snel de taal en gewoonten van de Nieuwe Wereld over. De behoefte aan Nederlandstalige zielzorg ontbrak. Een kleine uitzondering vormde het initiatief van de dominicaan Theodoor van den Broek, die in 1847 een kleine tweehonderd inwoners van Zeeland, Boekel, Uden, Veghel, Cuijk en Grave wist te bewegen naar Wisconsin te emigreren.¹² Ondanks de snelle assimilatie beschikten de Nederlandse en Vlaamse katholieke landverhuizers tussen 1890 en 1919 over een eigen weekblad, *De Volksstem*. Het was een initiatief van twee Vlamingen in Noord-Wisconsin. De oplage steeg van 1300 exemplaren in 1890 tot 1750 in 1910. In 1919 fuseerde het met een Engelstalige krant.¹³

Maatschappelijke mobilisering

Het ambt van missionaris en het verblijf in het buitenland verschaften status en zorgden ervoor dat de Brabantse katholieken voor het eerst in contact kwamen met verre landen en vreemde volken. De ontluikende katholieke pers en de oprichting van op de missie gerichte organisaties – het Genootschap tot Voortplanting des Geloofs/Broederschap van de Heilige Franciscus Xaverius (circa 1830) en het Genootschap van de Heilige Kindsheid (1844) – versterkten het maatschappelijk bewustzijn en draagvlak. In het bisdom Den Bosch had in de negentiende eeuw 74 procent van de parochies een afdeling van het Genootschap tot Voortplanting des Geloofs tegen 34 procent in het jonge bisdom Breda en 23 procent in het bisdom Roermond. Ook wat betreft Het Genootschap van de Heilige Kindsheid was Den Bosch koploper: 40 procent van de parochies, tegen 14 procent in Breda en 17 procent in Roermond.¹⁴ Mgr. Zwijsen was de oprichter van de Nederlandse tak. Het hoofdkwartier bevond zich bij de Fraters van Tilburg.

Veel invloed op de populariteit van de bestemming Amerika hadden brieven en bezoeken van oud-seminaristen die de sprong naar de Nieuwe Wereld al hadden gewaagd. Wanneer Jan Schoenmakers uit Waspik op eerste kerstdag 1833 – na een reis van twee maanden met de brik Palmer – in New York arriveert, stuurt hij een brief aan zijn ouders en de oproep aan de Bossche theologanten om hun goede voorbeeld te volgen. En veel te bidden 'aangezien wij de noodige hoedanigheden tot eene zoo groote Missie niet bezitten'.¹⁵ Adriaan Hoecken schreef in 1881 in zijn ongepubliceerde autobiografie,¹⁶ dat hij geïnspireerd was door de brieven van zijn broer Christiaan, die zeven jaar eerder naar de Missouri was vertrokken. Hij vermeldt ook dat hij onder de indruk was van de boeken over de missies van Franciscus Xaverius, die hij moest lezen. In fase twee en drie kwamen missionarissen soms terug naar Brabant om fondsen te werven voor de bouw van kerken en scholen onder vermogende families en om nieuwe rekruten te werven. Nog invloedrijker was de promotie door Amerikaanse bisschoppen, die hun verplichte vijfjaarlijkse bezoek aan de paus

gebruikten om zich in Vlaanderen en Brabant te verzekeren van steun van hun collega's, om geld in te zamelen bij de katholieke elite en om priesters en priesterstudenten te winnen voor een carrière in de VS. Ook Pieter-Jan de Smet hield collectes in alle grote Amerikaanse steden in het oosten van de VS en reisde verschillende keren naar Europa. Tijdens die reizen deed hij altijd Den Bosch en omgeving aan. In december 1860 bezocht hij bijvoorbeeld de vermogende familie Van Iersel in een koud en besneeuwd Udenhout.¹⁷ Overal waar hij kwam wist De Smet grote massa's op de been te brengen en hield hij lezingen over de indische missie. Boeken over zijn reizen en verblijf in indiaans gebied bereikten een breed publiek. Al in 1842 verscheen in Deventer zijn boek *Reizen naar het Rotsgebergte (Rocky Mountains 1840-1841)*. Vier jaar later publiceerde hij bij uitgever Verhoeven in Den Bosch zijn dagboek van de zeereis naar Oregon, via de zuidpunt van Zuid-Amerika. Zijn brieven en die van de Brabantse missionarissen naar het thuisfront verschenen in het tijdschrift *De Godsdienstvriend* en in de *Annalen van het Genootschap*. Beide bladen waren verplichte kost voor de Brabantse seminaristen en werden ook gelezen in de pastorieën en in de huizen van de katholieke elite. Daarnaast onderhield De Smet een briefwisseling met tal van adellijke en rijke weldoeners, zoals de familie Van Iersel. Allemaal ter bevordering van zijn grote droom: de missie onder de indianen. Door zijn publicaties en voordrachten was De Smet halverwege de negentiende eeuw zowel in katholiek Europa als in de VS een beroemdheid geworden.

Acht expedities

Tussen 1825 en 1840 vervulde Pieter-Jan de Nef uit Turnhout een cruciale rol binnen het Noord-Brabants-Vlaams verbond.¹⁸ Pieter-Jan de Nef, een vermogend zakenman en oprichter van de Latijnse School in Turnhout, was als conservatief katholiek actief betrokken bij de onafhankelijkheidsbeweging in België en werd lid van het Nationaal Congres, waar hij het district Turnhout vertegenwoordigde. Hij was de grote man van het verzamelen van fondsen, het werven van missionarissen en het organiseren van de overtocht. Verschillende Brabantse priesters hadden zijn Latijnse School bezocht. In 1830 machtigde de generaal-overste van de jezuïeten in Rome, Roothaan, hem om kandidaten te rekruteren voor de missie in Missouri. In de jaren dertig organiseerde hij acht grote expedities van missionarissen, geld en kerkelijke goederen. Hij bracht regelmatig verslag uit aan de presidenten van de Noord-Brabantse seminaries.

Terwijl het jaar 1830 in Europa de Zuid- en Noord-Nederlanders uit elkaar joeg, bracht het in Amerika Noord-Brabantse en Vlaamse jezuïeten samen. De eerste expeditie vertrok namelijk op 12 oktober 1830, vlak voor het bombardement van Antwerpen. Pas op 24 augustus

12 Verstegen, *Rogge en wilde rijst*.

13 Krabbendam. *Vrijheid in het verschiet* (Hilversum 2006) 249. Dankzij Hans Krabbendam is de inhoud van het blad te raadplegen in Delpher.

14 Sluijter, 'Rooms-katholieke broederschappen', 349-378.

15 Schoenmakers, 'Uittreksel van den Brief aan de Heeren Theologanten'.

16 *Autobiografie van Pater Adriaan Hoecken S.J. over de jaren 1839-1881 in de Indianenmissie van Noord-Amerika. Dit afschrift werd vervaardigd door Br. Winifred Ubachs naar een vertaling van het origineel berustend in het archief van de Congregatie der Broeders van de Onbevleete Ontvangenis te Maastricht*. Nijmegen (1964) 54 pp. Er bevindt zich nog eenzelfde exemplaar in het archief van de jezuïeten bij het KADOC in Leuven. De oorspronkelijke vertaling bevindt zich in het archief van de Carmelitessen in het Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven. De biografie is geschreven als een persoonlijke brief aan zijn zus Mieke, die priorin was van het klooster in Boxmeer. Een van de zusters heeft de Franse tekst zorgvuldig vertaald in 67 pagina's. Het origineel is niet gevonden.

17 Beckers en Van Gorkum. 'Een beroemde Jezuitet bezoekt Udenhout' 24-91.

18 Schroeters. *P.-J. de Nef*.

1831, na afloop van Tiendaagse Veldtocht, konden de contacten met de vrienden in Den Bosch en Breda worden hersteld. Met een vertraging van twee jaar vertrok begin september 1832 de tweede expeditie. Vijf 'zendelingen' gingen in Antwerpen aan boord: Petrus-Paulus Kroes uit Breda, Christiaan Hoecken uit Tilburg, Matthieu Sanders uit Eindhoven, Jan Blox uit Bergeijk en Jozef Sterkendries uit de buurt van Leuven. Alleen Hoecken kwam terecht bij de indianenmissie in Missouri. De vijf kregen papieren mee ter waarde van 33.000 francs. Een derde van het geld was afkomstig uit Noord-Brabant, vierduizend francs uit het vicariaat Breda, zeventuizend uit het vicariaat Den Bosch. Daarnaast had De Nef met drie Antwerpse reders een 'associatie' gevormd voor handelen op de beurs. Een groot deel van de opbrengst ging naar 'onze duurzame missiën van Amerika'.¹⁹ Hij legde meteen na vertrek verantwoording af aan Van de Ven en Van Dijck.

'Na 2.825,87 fr. voor overtocht en mondkosten aan de kapitein en enige andere onkosten in Antwerpen betaald te hebben, heb ik hun nog in specie kunnen beschikken en medegeven over de 33.000 fr., voor het grootste gedeelte waarvan een wissel op New York "a 8 jours de vue" is gekocht van 5.954 Piasters fortes. Deze som is bijeengebracht uit de 20.000 fr., die ik met mijn vrienden De Boey, Le Paige en Proost met onze beursoperatiën voor onze lieve Amerikaanse missie gewonnen heb; uit ca. 11.000 fr. van (uit TB) de Provincie Noord-Brabant; en voor het overige uit enige vrienden van Luik, Brussel, Mechelen en Antwerpen. Van de circa 11.000 fr. uit U.E. provincie is door Professor van Dijck van Breda en de zijnen bij de 4.000 fr. bezorgd; de rest is door uw ijver en die van Uw goede kennissen van de omtrek van Den Bosch verstrekt. Ik heb een levendig voorgevoel dat de Provincie Noord-Brabant het katholieke geloof niet zal verliezen, zolang als in zoveel ijverige mannen zo'n krachtige medewerking voor de bekering van onze arme Indianen en Amerikanen zal gevonden worden. Behalve voornoemde speciën heb ik ook kunnen expediëren 10 kisten inhoudende o.a. 31 schilderijen met lijsten, een piano, een grote partij boeken, missalen, zilveren vaatjes en kelken, verzilverde tabellen, twee zilveren wierooksvaten met schalen, ampullen, schotels, enz. enz., een schone bisschopsmijter, 55 schone kazuïfels met accessoria, dalmatieken, koorkappen, alben, een remontrantie, een grote partij paternosters, beeldekens, enz. enz.'²⁰

Na de laatste expeditie in het najaar van 1840 en de dood van De Nef werden de fondsen van het Genootschap tot Voortplanting des Geloofs de voornaamste bron. Die vloeiden echter minder rijkelijk dan die van De Nef. De missies van Vlaanderen en Brabant moesten concurreren met grotere en machtiger Franse initiatieven. In Brabant werd het politieke klimaat voor katholieke initiatieven onder Willem II wat gunstiger. De bestuurders van de bisdommen Breda en Den Bosch gaven gehoor aan het dringend verzoek uit Rome om de bestaande Xaverius Broederschap te laten fuseren met het Genootschap. Ze gingen akkoord onder de uitdrukkelijke voorwaarde dat de in Brabant opgehaalde gelden, net als voorheen, uitsluitend voor de missie in Missouri bestemd waren. Maar ook dat was volstrekt onvoldoende. Met bedeltochten en oproepen in de pers werden de Brabantse katholieken dringend opgeroepen de missie in de VS financieel te steunen.

Een romantisch beeld van de Nobeles Wilde getekend door collega en tijdgenoot van de Hoeckens, de Fransman Nicolas Point SJ, St. Mary's Mission 1844. Jesuit Archives St. Louis.

De romantische sublimering van eenzaamheid, offer, martelaarschap en dood

Ongetwijfeld speelde bij de missionarissen in de eerste fase van de indianenmissie een idealistisch sentiment de hoofdrol: een romantische sublimering van heldendom, opoffering, martelaarschap en dood. De Verenigde Staten trokken na 1820 grote groepen Europese gelukzoekers en landverhuizers op de vlucht voor armoede, hongersnood, oorlog en religieuze onderdrukking. Maar ook jonge kunstenaars en etnologen, die het leven en de cultuur van de met uitroeiing bedreigde oorspronkelijke bevolking wilden vastleggen verruilden de Oude voor de Nieuwe Wereld. Ook de eerste generatie Brabantse missionarissen werd aangetrokken door het romantische beeld van de Nobeles Wilde. Overigens verwierpen sommigen, eenmaal werkzaam bij de indianen, de term 'wilden'. Een van hen was Adriaan Hoecken (1815-1897). Hij was 25 jaar werkzaam onder de indianen in de Rocky Mountains. 'De Indiaan is vaak beschreven als een wezen zonder vriendelijke gevoelens, niet in staat tot dankbaarheid en alleen maar wilde haat en moordzuchtige wraak uitademend. Maar in werkelijkheid heeft hij in zijn ongetemde, onbeschaafde aard, net zoveel aardige impulsen als een mens van enig ander ras. Veroorloof mij de bemerking, dat ik een vijand ben van het woord "wilden"; deze benaming past beter aan anderen dan aan onze Indianen.'²¹ Met die 'anderen' doelde hij ongetwijfeld op de goudzoekers, soldaten en kolonisten met hun geld, ziekten en alcohol. Zijn oudere broer Christiaan (1808-1851), die zeven jaar eerder naar de

19 Schroeters. *P.-J. de Nef*, 143.

20 Schroeters. *P.-J. de Nef*, 216.

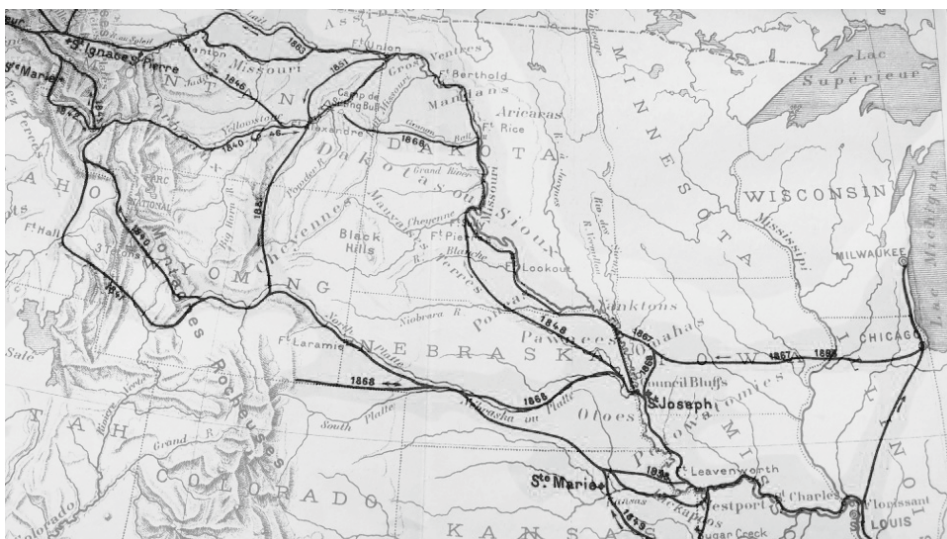
21 Vertaalde brief van Adriaan Hoecken aan zijn zus Mieke, 27 oktober 1881. Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven St. Agatha.

indianenmissie was gegaan, schetste in een brief aan zijn ouders in 1845 een ander, minder romantisch beeld van de Nobele Wilde. 'Broeder Adriaan is aangekomen, om mij eenige hulp te verleen, want de krachten beginnen mij te ontgaan: dikwijls ben ik genoodzaakt om een weinig uit te rusten, want de werkzaamheden zijn aanhoudend en zonder verwijl. Ik geloof niet dat eenig Neger in zijn leven zoo veel gewerkt heeft als ik sedert den laatste herfst. Toen ik eerst hier aangekomen was, had ik dertig tot veertig zieken te verzorgen. Niemand weet, wat eene Missie onder de Wilden is, tenzij hij het zelf ondervonden hebbe. De Wilden handelen niet zoo als blanken, ook redeneren zij niet gelijk wij. Men moet altijd tot hunne diensten staan, want weigerde men hun iets, dan zouden zij zich dadelijk verontwaardigen.'²²

Het ultramontaanse katholicisme verzette zich fel tegen de idealen van de Verlichting en de Franse Revolutie. In een tegenreactie luidde de Franse Revolutie een periode in van contrareformatie, van religieuze heropleving en een hernieuwd missie-ideaal. De Romantiek plaatste het missionair leven in een positief daglicht. Vooral de Fransman De Chateaubriand ontpopte zich als magiër van de missionaire heropleving. In *Le Génie du Christianisme* uit 1802 beschreef hij de missionaris als een ontdekkingsreiziger met zin voor avontuur, heldendom en het ongewone. De eenzaamheid, het offer, het martelaarschap en de dood werden gesublimeerd. Ze vormden essentiële elementen in een groot avontuur: de heroïsche zelfopoffering ten dienste van God en godsdienst en van het bloedvergieten voor het heil van de ongelovigen.²³ De visie van Christiaan Hoecken op lijden en dood is hiervan een perfecte illustratie: 'Mijn enige verlangen is vermoeidheid en lijden te ondergaan, zolang als het kan, met Gods genade, en zo lang als ik zal leven. Ik heb mijn hoop neergelegd in de boezem van mijn God. Ik verwacht mijn beloning door zijn goedheid, niet in dit leven, maar in het volgende.'²⁴ Al in 1839 liet hij zijn ouders weten dat hij herhaaldelijk ziek was, maar vurig hoopte 'nog eenige jaren het geluk te hebben om aan het heil en vervolmaking der zielen te arbeiden. Overigens hoop ik onder de wilden te leven en te sterven'.²⁵

Ideaal en werkelijkheid in de missie van Christiaan Hoecken

Was de Amerikaanse missie inderdaad de gemakkelijkste weg naar de hemel, zoals Schoenmakers de Bossche seminaristen voorhield? Tijdgenoten beantwoordden deze vraag volmondig met 'ja'. De bidprentjes en necrologieën getuigen van het geloof dat zelfopoffering in dienst van de voortplanting des geloofs door God wordt beloond met plaats in de hemel. Maar de weg ernaartoe was verre van gemakkelijk, vol tegenslagen, met beperkte resultaten. Een aantal gebeurtenissen in het werk van Christiaan Hoecken illustreren dit. Met een handjevol confraters had hij ruim twintig jaar voor de moeilijke taak gestaan om indianen, die verspreid woonden over een gigantisch groot gebied tussen de Mississippi en de Stille Oceaan, te bereiken en te bekeren. Veel van deze indianen waren verdreven van hun territoria ten oosten van de Mississippi. De zogenaamde *Indian Removal Act* was net aan het begin van de indianenmissie van kracht geworden. Voortdurend werden de indianen verder teruggedrongen door de landhonger van de kolonisten. In 1838 moest Christiaan 859 getraumatiseerde Potawatomi opvangen in Sugar Creek, na een tocht van 61 dagen, over een afstand van 660 mijl en die veertig doden had gekost, meest kinderen: de *Trail of Death*. Voortdurend waren er schermutselingen tussen stammen onderling en met kolonisten en leger. Tussen 1850 en 1860 daalde het aantal indianen van 400.000 tot 300.000. Ze waren vatbaar voor epidemieën, cholera en pokken en werden het slachtoffer van alcoholisme.

Het werkgebied van Christiaan Hoecken. Rechtsonder St. Louis en Florissant. Naar het westen de mislukte missie onder de Kickapoos, en de meer succesvolle St. Mary's Mission. Bij de monding van de Riv. de Sioux (Yanktons) overleed hij. Donkere lijnen geven de reizen van De Smet weer. E. Laveille S.J., *Le Pere de Smet. Apôtre des Peaux-Rouges (1801-1873)*, Paris 1928.

De jezuïeten gingen systematisch te werk. Het succesvolle concept van hun missies onder de indianen in Latijns Amerika vanaf de zestiende eeuw, de *reducciones* (*reducties*), was voor jezuïeten in Missouri het grote voorbeeld. Reducties waren door de jezuïeten gecreëerde grote, onafhankelijke gemeenschappen om de oorspronkelijke bevolking van het gebied te beschermen tegen slavernij en overheidsbemoeienis. Naar dit model wilden ook De Smet en Hoecken de indianen vrijwaren van de schadelijke invloeden van de boze buitenwereld. Volgens plan werd er eerst een verkenningssmissie uitgevoerd. Als er een kans was op succes, kreeg een van de jezuïeten de post toegewezen, meestal ondersteund met een of twee lekenbroeders. Zij waren verantwoordelijk voorbouw en onderhoud, opdat de missionaris zich kon concentreren op zielzorg, onderwijs en ziekenzorg. Jezuïeten maakten bij hun werk ook gebruik van slaven. Tussen 1823 en 1865 werden in de Missouri-missie meer dan zeventig slaven ingezet op het noviciaat in Florissant, de Universiteit van St. Louis en verschillende parochies en missieposten. Jezuïeten waren verplicht te zorgen voor hun geestelijk welzijn en daarvan verslag uit te brengen.²⁶ De toestemming om een post te vestigen hing af van het stamhoofd. Die werd dan ook als eerste gepolst, gedoopt en voorzien van een katholieke naam. De rest van de stam volgde meestal. Vaak moest men in hetzelfde gebied concurreren met protestantse zendelingen, die er ook op uit waren ziele te winnen. Toch wonnen de missionarissen vaak de competitie. De zendelingen werden gezien als vertegenwoordigers van de overheid. Hun apostolaat beruiste op het woord, de bijbel. Ze gingen verder in de noodzaak van assimilatie en kregen daarvoor ook de financiële middelen van de overheid. De missionarissen waren aanvankelijk geheel afhankelijk van weldoeners. Later ontvingen ze enige staatssteun voor het onderwijs. De katholieke missie had het grote voordeel dat

22 'Brief van den Eerw. P. Hoecken', 319.

23 Vanyacker. 'Historisch overzicht', 309-327.

24 Brief aan De Smet juni 1850. Jesuit Missouri Archives St. Louis. MIS.8.001. Pierre-Jean De Smet Collection.

25 'Brief van C. Hoez(ck)en', 104.

26 Schmidt, 'Enslaved Faith Communities', 49-81.

katholieke heiligen verbonden konden worden met indiaanse geesten. Zie de prachtige tekening die collega Nicolas Point maakte van zegen van de wapens vóór het begin van de jacht. De Europese symbolen van de heilige Hubertus, het Heilig Hart en de engelen vervingen de inheemse bezweringsrituelen. De taal van rituelen en sacramenten was voor indianen gemakkelijk te begrijpen. Missionarissen kozen in meerdere of mindere mate de kant van de indianen, gingen op in de gemeenschap, trokken met hen mee wanneer ze op jacht gingen en leerden zo goed zo kwaad als het ging hun taal. Christiaan was daarin zeer succesvol. De missie begon altijd met de bouw van een eenvoudige kerk, een eigen onderkomen voor de jezuïeten en een boerderij. Indianen werden gestimuleerd over te stappen van een nomadisch bestaan naar zelfvoorzienende sedentaire landbouw. Dagelijks ziekenbezoek was een primaire bezigheid. De priester moest ervoor zorgen dat de zieke na een eventueel overlijden gedoopt voor de hemelpoort zou verschijnen.

Na een verkenningssmissie door zijn overste Van Quickenborn kreeg Christiaan Hoecken in 1838 de leiding over zijn eerste missiepost, bij de Kickapoo in Salt Creek (Missouri). Tijdens zijn noviciaat in Florissant had hij al geassisteerd bij de zielzorg onder kolonisten ten noorden van St.Louis. Nu ging eindelijk zijn droom in vervulling: hij mocht aan het werk bij de indianen. Hij schreef later naar huis dat hij bij aankomst schrok van het armzalige groepje Indianen en dat hij de sterke neiging had om meteen rechtsomkeer te maken. Maar gehoorzaamheid en idealisme wonnen het. Anderhalf jaar later werd echter besloten de post op te heffen. Alcoholisme had de stam in zijn greep en de medicijnman dulde geen katholieke priester in zijn buurt. Christiaan verhuisde naar een nieuwe missie onder de Potawatomi. Voor de buitenwereld bleven deze moeizame ontwikkelingen verborgen.

In werkelijkheid was romantiek in het leven van Christiaan en Adriaan Hoecken ver te zoeken. Adriaan bijvoorbeeld leefde vele jaren samen met broeder Daniel Lyons bij de Zwartvoet indianen, volledig geïsoleerd, zonder contact met de buitenwereld. Op het hoofdkwartier van de jezuïeten vroeg men zich af of hij nog wel in leven was, zoals uit een verslag van de situatie van de Missouri provincie 1848 blijkt. Pas na zes jaar kwam er een levensteken, toen pelsjagers van de *Hudson-Bay Fur Company* bij toeval de missiepost bereikten. Hij stelde drie vragen, in volgorde van belangrijkheid. Wie is paus? Wie is de huidige president? Is er een grote oorlog geweest? 'It was during his stay locked up among the ragged glens and beetling cliffs and dark forests of the Rocky Mountains, that Pius IX had succeeded Gregory XVI in the Chair of St.Peter, that the Mexican war had begun and ended; and other changes and events too numerous here to recount.'²⁷

In de brieven aan zijn ouders beschreef Christiaan de grote problemen en frustraties. Het ware verhaal week nogal af van de rapportages aan zijn superieuren. In zijn bewaard gebleven dagboek noteerde hij braaf het aantal bekeringen en doopsels en deed hij verslag van de successen. Andere bronnen maken echter duidelijk hoe zwaar zijn bestaan feitelijk was. Zijn reizen in koude winters en hete zomers, op routes waar voortdurend gevaar dreigde van vijandige stammen en beren of wolven. Minstens drie keer werd hij op het nippertje gered van de dood. Zijn verblijf temidden van de indianen was uiterst primitief, het voedsel schaars en eenzijdig en het werk uitputtend. Hij moest af en toe terug naar de basis van de jezuïeten in St.Louis om te herstellen. De relaties met de indianen waren complex. Hij probeerde – meestal tevergeefs – de polygamie en het gebruik van alcohol te verbieden. *De Godsdienstvriend* publiceerde in 1845 een lange brief aan zijn ouders, over de St.Mary's missie bij de Potawatomi. 'Daar ik de eenige ben, die bij hen hunne taal spreek, leef ik, gelijk gij ligtelijk kunt vermoeden, niet zonder veel werk, moeilijkheden, ellenden en lijden, maar ter zelve tijd, niet zonder vertroosting. Sedert mijn laatste brief heb ik drie of vier

uitstappen gedaan, in welke ik ongeveer 70 personen, grooten en kleinen, gedoopt en een onnoemelijk getal zieken verzorgd heb: ik bevond mij op eene plaats, alwaar, daar de luchtstreek er zeer ongezond is, groot en klein ziek lag, zonder iemand om hen te verzorgen, zonder leeraars, zonder hulp en troost en bijna allen dood arm, zag of vond ik naauwelijks iets in hunne ellendige hutten dat eetbaar was; zij hadden vele kinderen en allen ziek, het eene beefde, het andere weende, een derde was zinneloos enz., elk in het bijzonder ergens om schreeuwende en soms allen onbekwaam om elkander te helpen.²⁸

De St.Mary's Mission van de Potawatomi was op dat moment een van de weinige meer bestendige successen. Hoecken beschreef uitvoerig en met enige trots de staat waarin de missie in Sugar Creek verkeerde (zie kader 1). Zijn parochianen waren model-gelovigen. De beschrijving laat het beschavingsoffensief zien en de religieuze praktijken, die een getrouwe kopie vormen van de katholieke praktijk in Brabant in diezelfde periode, inclusief de oprichting van broederschappen. Het valt op hoe absoluut, streng en strikt hij het kerkelijk regime bewaakt. Christiaan sprák niet alleen de taal van de Potawatomi, hij was de ook eerste die deze taal op papier zette, in de vorm van een grammatica en een catechismus. De originelen daarvan bevinden zich in het Smithsonian Institute in Washington. Hij gebruikte deze teksten in het onderwijs. Hij was erin geslaagd om de overste van de Zusters van het Heilig Hart van Jesus in St.Louis, de later heilig verklaarde Philippine Duchesne, te bewegen hem te komen helpen met het onderwijs aan meisjes. Uiteraard ontbrak een oproep om financiële steun aan de zusters niet. Het is onbekend of en hoe zijn familie hierop heeft gereageerd.

Brief van den Eerw. Heer C.J. Hoecken, missionaris in Amerika, aan zijn ouders, Sugar-Creek 27 Junij 1844

Sedert dat ik hier, voor de tweede maal, onder mijne kinderen gekomen ben, hebben wij er meer dan 500 gedoopt. Dit getal wordt dagelijks grooter en ik heb nu nog op dit oogenblik 40 Catechumenen, die zich ten doop voorbereiden. Ik geloof dat wij tegenwoordig 12 à 1300 Catholijken in het dorp hebben, zonder die van de omstreken te rekenen; zij zijn buitengewoon vurig en veel vuriger, ijveriger en godsdienstiger dan ik ze nog elders in eenige plaatsen van Amerika en Europa heb aangetroffen. Alle zondagen gaan er gewoonlijk 60 à 100 tot de H. Tafel, behalve op de feestdagen, wanneer er altijd meer zijn, ook zijn er die iederen zondag communiceren, en het gebeurt niet zelden, dat, om zoo te zeggen, de H. Hostie van zelve uit de hand van den Priester glijdt, alsook dat zij tijdens de H. Communie door een buitengewoon en onverklaarbaar licht omstraald worden; zij zijn zoo oplettend en naauwkeurig, dat zij de kerk niet durven binnentreden, wanneer zij zich maar in de minste zaak schuldig bevinden. Een groot gedeelte komt dagelijks ter kerke; ongelukkig is de kerk veel te klein en bijna de helft moet er buiten blijven. Zij is 52 voeten lang en 30 breed: men is voornemens eene andere te bouwen of liever dezelve te vergrooten, wanneer men daartoe het benoodigde zal kunnen vinden; de Wilden hebben hier reeds stukken in gereedheid gebragt, maar wat kan men van eenen armen bedelaar vragen? De middelen ontbreken om de noodige bouwmaterialen aan te schaffen. Elken morgen, na de H. Mis, onderwijzen wij de jongens en de meisjes in de Christelijke leering. De mannen en vrouwen werken en een groot gedeelte hunner is reeds schrander geworden. Zij hebben allen houten huizen, vrij wel gebouwd en ieder nogal een groot stuk land, waar zij maïs, boonen, een soort van kleine ajuin, aardappelen, meloenen enz. optelen. Ik heb met deze lente het genootschap der werkenden op nieuw verordend, vele huisgezinnen bebouwen nu tezamen hunne landerijen en dat brengt veel goeds te weeg; want het vereenigt hen, bevordert de zamenleving en geeft hen, die zelve niet werken kunnen, gelegenheid om in den oogst ook wat te hebben, voornamelijk verstrekt het den luijen ter aanmoediging. Wij hebben onder hen verscheidene broederschappen opgericht; als het Aartsbroederschap der H. M., dat van den Scapulier, van de vereeniging der H. H. Harten,

27 Hill, 'Father Adrian Hoecken', 365.

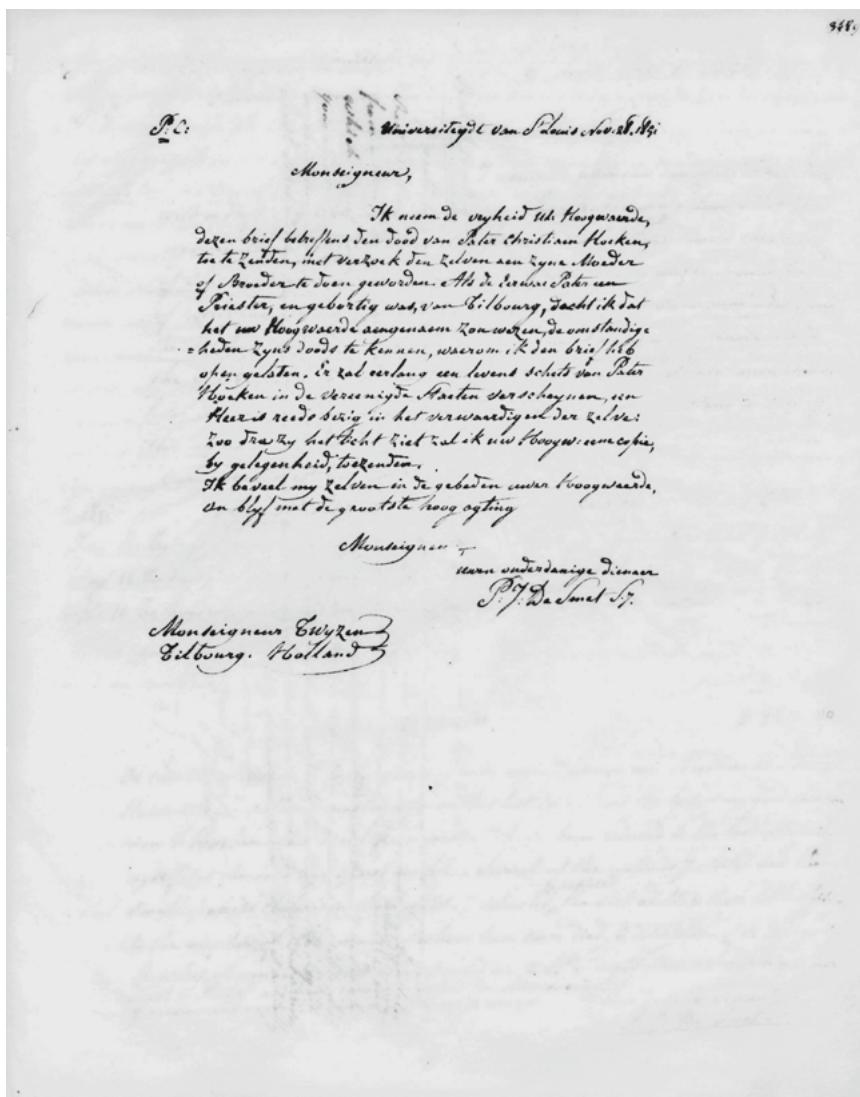
28 'Brief van den Eerw. Heer C.J. Hoecken', 91.

als ook een broederschap, dat ik genoemd heb, het broederschap van J. en M. Vele honderden hebben hunne namen reeds opgegeven en nog dagelijks komen zich nieuwe leden aanbieden; deze leden overwegen de 15 Mysteriën van het leven onzes Zaligmakers, trachten J. en M. na te volgen, spreken hier alleenlijk over, en houden, noch luisteren naar andere gesprekken. Zij letten op eene bijzondere manier op zich zelven en onderhouden des Vrijdags en Zaturdags den vasten. Vrijdags offer ik de H. Mis voor hen op; zij hebben ten minste alle Zondagen onderling geestelijke bijeenkomsten, en vermanen elkander tot het goede. Er zijn er onder die verscheidene dagen vasten en driemaal daags het rozenhoedje bidden, ik geloof niet dat een hunner ooit zijn morgen of avondgebed verzuimt, en mogt het iemand vergeten hebben, deze zou des nachts wakker wordende en er aan denkende, dadelijk op zijne knieën vallen en het volbrengen. Het is te verwonderen dat de broederschap dit jaar onder de Wilden zoo veel goeds heeft teweeg gebragt. Alle Zon- en Feestdagen geef ik hen in hunne taal twee of meer onderrigtingen; deze taal is niet moeilijk en heeft veel overeenkomst met het Grieksch. Zij hebben eene volmaakte spraakkunst in hunne taal, welke niet arm maar zeer rijk in woorden en uitdrukkingen is. Ik heb een werk over de spraakkunst zamengesteld, waar mede men dezelve in weinige maanden kan aanleeren. Dewijl vele onder hem kunnen lezen, hebben wij catechismussen, gebeden, gezangen, litanieën enz. in hunne taal doen drukken. Er zijn twee scholen voor de jongens, eene waarin men het Engelsch en eene andere in welke men de taal der Wilden leert, welke dagelijks nogal geregeld bezocht worden. Behalve deze twee hebben wij er nog eene voor de meisjes die bestuurd wordt door de zusters van het H. Hart; dezelve wordt insgelijks druk bezocht: het getal der scholieren is aan dat der jongens gelijk, en bedraagt omtrent 60: zij ontvangen er onderwijs in het Engelsch, de moedertaal, borduren, spinnen, het breijen, naaijen enz. Zij vermaken zich onderling zeer wel en maken wonderbare vorderingen; indien men hun werk zag, dat zij geborduurd hebben, zou er zich menige Europesche dame over verwonderen. Zij hebben een buitengewoon geduld, en kunnen zich weken, ja maanden, lang, bezig houden zonder ongeduldig te worden. Jammer maar dat de Zusters zoo dood arm zijn, dat zij niet in de behoeften der kleinen kunnen voorzien, ja naauwelijks hun vijftalig huishouden kunnen onderhouden. Wanneer zij deze arme kleinen konden voeden, zou de school natuurlijk geregelder bezocht worden. Zij moeten van verre komen en de weg is zeer moeilijk te begaan. Ziet mijne waarden hoe uwe liefde en mildheid het welzijn dezer arme meisjes kan bevorderen. Ziet hoe menschenvrienden hier hunnen naam kunnen vereeuwigen: want het goede dat men aan anderen doet, duurt voort ook na onzen dood. Beschouwt dus de weenenden en luistert naar de zuchten van hen die zitten op de vloedende van Babylon, van eene verafgelegene en niets beduidende landbouw. Draagt hen gelijk een arend op zijne vleugelen. Waren deze meisjes behoorlijk voorzien van kleederen, de school zou werkelijk toenemen: dit is dezer dagen bewaarheid geworden; een mijner vrienden, een Franschman heeft mij jf 100 gegeven. Ik vroeg de zusters van het H. Hart of zij eenige behoeften hadden, en op haar verzoek besteedde ik dat geld tot den aankoop van kleedingstukken voor de meisjes, waarvan het gevolg was dat de school binnen weinige dagen met een 20tal meisjes vermeerderd was. Zoo, mijne waarde ouders! kan men met een wormpje een grooten visch vangen. Een sterke hinderpaal voor de bekeering der boschmenschen is de drank: hieraan zijn zij zeer gehecht en de gemakelijkheid van denzelven te bekomen, maakt de taak des Zendelings zeer moeilijk: en het is bijna onmogelijk dien ellendigen handel, door eenige deugnieten van Amerika gedreven wordende, te doen verdwijnen.²⁹

Opvallend is dat Hoecken in deze brief geen gewag maakt van slecht nieuws. Precies in 1844 werd het gebied namelijk geteisterd door zowel overstromingen als grote droogte, die ziektes en hongersnood veroorzaakten. Hij ondernam bedeltochten om de nood van de indianen te lenigen. Drie jaar later werd de missiepost verplaatst naar een nieuwe locatie in Kansas, die zou uitgroeien tot belangrijke pleisterplaats op de route van kolonisten naar het westen, de *Oregon Trail*. De verplaatsing vond plaats op uitdrukkelijk verzoek van de Amerikaanse regering, die bezig was verspreid levende restanten van de stam bij elkaar te brengen op een nieuwe plek, waar ze de expansie door kolonisten niet hinderden. In ruil was de overheid bereid om ook het katholieke onderwijs te subsidiëren. Die gelijkberechtiging met het protestants-christelijke onderwijs had hoge prioriteit voor de katholieke kerk. Een paar maanden voor zijn dood ging Hoecken – opnieuw op verzoek van de regering – naar Michigan om de naar nog verblijvende Potawatomi te bewegen zich bij hun stamgenoten in Kansas te voegen. Tijdens die reis droeg hij een mis in het Potawatomi op in South Bend (Indiana). Van heinde en verre kwamen honderden indianen om deze mis bij te wonen. Het tekent de ambivalente positie van de missionarissen van bemiddelaar en soms vredestichter. Zo speelde broer Adriaan in 1854 een rol bij de totstandkoming van het *Hell Gate Treaty* op uitdrukkelijk verzoek van gouverneur Stevens van de staat Washington, die een overeenkomst wilde sluiten met rivaliserende stammen in de Rocky Mountains. De jezuïeten waren enerzijds solidair met de indianen, maar steunden anderzijds de Amerikaanse assimilatiepolitiek en het daaraan gekoppelde beschavingsoffensief.

De dood van Christiaan Hoecken: de mythe voltooid.

Begin juni 1851 verliet Christiaan de Potawatomi en het gebied waar de indianenmissies waren begonnen. Christiaan kreeg een nieuwe post toebedeeld, meer naar het westen in de Rocky Mountains, waar ook broer Adriaan zijn werkgebied had. Het zou een lastige opgave worden, want de Nez Percés stonden te boek als een weerbarstige stam. Misschien kon een zeer ervaren missionaris een doorbraak forceren. Samen met De Smet ging hij schep op de pakketboot St. Ange, die behalve vracht ook passagiers vervoerde, vooral handelaren

Brief van De Smet aan mgr. Zwijnen waarin deze op de hoogte wordt gebracht van het overlijden van Christiaan, november 1851. Jesuit Archives St. Louis.

van de *American Fur Company*. De katholieke kapitein van de boot, La Barge, was een goede vriend van De Smet. De Smet had al vaak gebruik gemaakt van zijn diensten en was nu op weg naar Fort Laramie. De regering had hem gevraagd te bemiddelen in een conflict met de indianen. "The steamer had left St.Louis with several distinguished passengers on board, including Father Pierre De Smet and Father Christian Hoecken. Hoecken had worked among the Potawatomis for several years. His cheerful disposition, facility for languages and easy adaptability made him a perfect candidate to serve at more remote missions. But Father Hoecken would never make it to the upper river. On June 10 a strapping young AFC clerk aboard the *St.Ange* came down with cholera; a few hours later, he was dead."³⁰

Pieter-Jan de Smet heeft in verschillende publicaties en brieven over de dood van Christiaan verteld. Voor het eerst deed hij dat, meteen na terugkeer uit Fort Laramie, in een brieven aan broer Adriaan in Oregon en broer Jacques ("Bernardus") Hoecken, medestichter van de Broeders van Maastricht (zie onderstaand kader). Diezelfde dag stelde hij ook mgr. Zwijsen op de hoogte van de dood van zijn priester.³¹ Vlak voor Kerstmis 1851 voltooidde hij een Engelse vertaling. Begin 1852 publiceerde stuurde in zes afleveringen een Franstalige versie in *Précis Historique*, het tijdschrift van de Belgisch-Nederlandse provincie van de jezuïeten. Dat zorgde ervoor dat de dood van Christiaan in brede kringen bekend werd, tot in Rome toe.

Brief van Pieter-Jan de Smet aan Bernardus Hoecken, 28 november 1851

Beminde Broeder Bernardus,

De Eerwaarde Pater Verhaegen heeft mij een brief toegezonden van uwent wegen, hierin verzoekende iets betrekkelijks den dood van Pater C. Hoecken mede te delen. Daar ik zijn metgezel was toen hij deze wereld verliet heb ik dit gaarne ondernomen.

Den 7^e Juny verlieten wy de haven van St.Louis, aan boord van het stoomschip *St.Ange* om ons naar Fort Union te begeven. Eene plaats 2000 mijlen Noord-West van St.Louis gelegen. Vele heeren tot het Amerikaansche Peltery Gezelschap ³² behoorende, vergezelden ons, als mede omtrent 80 dienstboden der zelfder gezelschap, bestaande uit Canadianen, Fransche, Irlanders, Duitschers, Zwitsers, Amerikanen en Italianen. Het overstromen der groote rivieren Mississippi en Missouri; de buitengewone regens in den lente dezes jaars; het damp water, opgevolgd door een spoedigen overgang van koude tot warme hitte, hadden in deze luchtdruk den weg gebaad voor allerlei soorten van koorts en andere ziekten, waarvan de cholera ongetwijfeld de ergste is. Weldra lieten zich enige dier rampen aan boord onze's stoomschip's ontwaren. Nu verdwenen eensklaps de vreugde, de vrolijke gesprekken, de gezangen onzer reizigers: onze stilte verplaatste alles. Tien dagen waren nauwelijks verlopen sedert ons vertrek van St.Louis en reeds kon ons voertuig met een vlottend gasthuis vergeleken worden. Den tienden Juny werd een boekhouder der Amerikaansche Peltery Gezelschap van de cholera aangetast, en, ofschoon hij jong en van een goede ligchaams gesteldheid was, in eenige uren werd hij uit het leven gerukt. Den volgenden dag menige anderen werden de prooi van deze vreschelijke ziekte. Nu moest ikzelf in de algemeene verslagings deelnemen. Ik werd van eene brandende galkoorts aangerand, welke mij gedurende negen à tien dagen het bed deed houden. Gelukkig was het voor ons allen dat de goede Pater Hoecken nog gezond bleef, want gelijk eenen Engel door de hemel afgezonden, was hij dag en nacht met het verzorgen der zieken bezig. Hij bereidde de geneesmiddelen en bediende de hulploozen, bijzonderlijk diegenen wier hooplozen toestand de nog overige gezonden verschrikte. Hij hoorde de Biecht der katholijken, voorzag hen met de Sacramenten der stervenden en volgde hen uit om op de oever der rivier het graf te weijden en de gebeden der dooden over het ligchaam te lezen. Als zijne gesteldheid grootelijks verkant (?) was ten gevolge van zijnen onafmatbare ijver, vermaande ik hem dikwerf zichzelf toch iets te ontzien. Mijn angstvalligheid werd nog groter als ik mijzelven, om reden mijner ziekte, onbekwaam om hem in zijnen heiligen arbeid te verplaatsen.

Den 18^e Juni had mijn ziekte zoodanig toegenomen, dat de geneesheer van het schip mij in groot gevaar oordeelde. Vervolgens verzocht ik mijn brave Vriend mij den laatsten troost der stervenden te bereiden. Hij antwoorde: "uw gevaar is nog zoo groot niet als zulks terstond te vereischen. Wij kunnen tot morgen uitstellen." Ter zelfder tijd werd hij geroepen om een man die reeds op zijn sterfbed lag te bezoeken. Die dag had hij drie zijner medereizigers de oogen gesloten. Het akelige toneel 't welk zich den volgenden nacht op deed zal ik nimmer vergeeten. De hut van Pater Hoeken was nevens de mijne. Toen men van alle zijden niets anders hoorde als het geklaag en gezucht der zieken, werd ik schielijk door het geroep van den Pater uit mijn sluimeren ontwaakt. Ik vloog aanstonds te hulp: ik vond hem in den laatsten staats des choleras, een staat waarvan hij nimmer kon genezen worden. Terstond hoorde ik zijne biecht, op zijn verzoek. Alle geneesmiddelen werden gebruikt. De heer Evans, wiens ervarenheid en onophoudende zorg er zoo vele van onze gezellen gered hebben, liet niets na om mijn Eerwaarde Broeder aan den dood te ontrukken, maar tevergeefs. Nu bediende ik hem van het H. Oliesel: hij zelf antwoorde op alle gebeden, bleef nog zijne volle kennis behouden, en toonde een kalme bedaardheid van geest, wat de bijstanders grootelijks stichtte en de edele gevoelens welke men reeds lang voor hem had gehad vermeerderden. Zijn laatste uur was nu bijna gekomen, en, daar ik zelf in een toestand was welke mij deed gelooven dat ik hem waarschijnlijk kortelings zou opvolgen en waarschijnlijk hetzelfde graf met hem zou genieten, verzocht ik hem zoo het enigszins mogelijk ware mij de laatste biecht te hooren, waaraan hij toestemde. Ik knielde bij de bedzijde neder en sprak mijne biecht aan mijn eenigen gezelschap, mijn Waarden Vriend en medebroeder dien ik in deze uitgestrekte woestijne bezat, duizend mijlen van St.Louis. Na ongeveer vijf minuten was ik volstrekt spraakloos, doch hij scheen altijd in zijn zinnen te blijven. Ik gaf mijzelven aan den heiligen wil des Heeren over, en zoodra ik de gebeden der stervenden gelezen had, gaf hij zijn zuivere ziel aan de Schepper weder. Zijn laatste oogenblikken bekoonden zijn stichtend leven. Allen verloren in hem een trooster, een vriend, een liegenden vader. Hij had de vijftien laatste jaaren zijn's leven's onder de Indianen doorgebracht: deze eerden en beminden hem met eene onuitbare toegenegenheid. Zij zagen hem als hunne vriend, verlosser van honderden van deze arme wilden leerden van hem het zoete juk des Zaligmakers te dragen. De kerken die hij voor deze kinderen der woestijnen gesticht heeft zullen lang zijnen lof voor God verkondigen. Zijne schoone dood heeft alle zijn werken bekrond. Hij stierf de dood van een waren christen, van een ijverigen Missionaris, van een goeden en getrouwen Religieus, de dood van een Martelaarsliefde. Zelden is een Priester een edeler slachtoffer geweest, vermits hij stierf wijl hij zijn heilig ambt uitoefende. Het werd eenstemmig besloten het ligchaam van de goede Missionaris niet in de wildernis achter te laten, vervolgens, de noodige middelen werden gebruikt om dit ten uitvoer te brengen. Men bereidde de beste doods-kist mogelijk, besmeerde het binnen met pek en plaatste het in een graf in een gerievelijk boschje, tegenover den mond der kleine Sioux rivier. Ik las er de gebeden over, op zulke droevige plechtigheden gebruikt en plante er een groot kruis. Een maand daarna werd het graf geopend en het lijk naar het Noviciaat te Florissant gebracht, alwaar het aardelijk overblijfsel der Eerwaarde Pater Hoeken in vrede rust in 't midden diegener zijner medebroeders welke reeds aan deze wereld vaarwel gezegd hebben.

De brief beschreef het laatste uur en de begrafenis en bevatte alle romantiserende elementen van de ware missionaris. De Smet lag op dat moment zelf ziek in bed, geveld door wat achteraf een aanval van malaria bleek te zijn.

Er bestaat ook een meer zakelijk verslag van de gebeurtenis, door de ogen van een medepassagier. Een paar dagen voor Christiaans overlijden kwam de jonge Zwitserse kunstenaar Rudolph Friederich Kurz aan boord. Hij was – ook aangetrokken door de romantiek van de Nobele Wilde – onderweg om het leven van de indianen te tekenen. Daartoe voegde hij zich bij de bonthandelaren. In zijn dagboek beschreef hij hoe een cholera-epidemie al maanden de hele streek langs de Missouri teisterde. Het had met name onder de indianen veel slachtoffers geëist. Met gevaar voor eigen leven ging hij aan boord van de St. Ange, 'ein Spital von Cholera-kranken und Sterbenden'. Hij schetste hoe Christiaan eerst geestelijke bijstand verleende aan de stervenden en zieken en uiteindelijk zelf bezweek. '17. Juni. Schon wieder zwei Tote und kein Arzt! Ein Professor der Geologie, Evans, bereitet die Mittel und Klystiere (Stärkemehl mit verdünntem Whisky?), die ich besorge, während Pere van Hoeker christlichen Trost spendet; Pere de Smet auch unwohl, doch nicht an der Cholera. Die Engages trinken zu viel Whisky, die Deckhands oder Matrosen bleiben nüchtern, daher gesund. 19. Juni. Abends bei Blackbirds Grave durch ein tobendes Ungewitter anzuhalten gezwungen

30 Wischmann, *Frontier Diplomats*, 189.

31 De brieven aan Adriaan en Jacques, Hoecken en mgr. Zwijsen zijn geschreven op 28 november 1851. Jesuit Missouri Province Archives St.Louis. Smetania Card Index 902-903

32 De *American Fur Company*.

worden. Welcher Sturmwind! Welch Leuchten! 20. Juni. Hielten den ganzen Tag am rechten Ufer an, um das Boot zu reinigen, Kleider an der Sonne zu lüften, den Kranken bessere Pflege angedeihen zu lassen, und einige Tote zu begraben. 21 Juni. Pere van Hoeker tot; gegen 4 Uhr morgens wurde ich durch sein Rufen geweckt. Fand ihn halb angezogen auf seinem Bett in heftigen Kämpfen; gestorben ist er wie ein Christ; nur zwei Stunden krank gewesen. Abends angehalten, um ihn bei Fackellicht zu begraben. Hatte noch sein Porträt für Pere de Smet zu zeichnen. Der Verstorbene sollte zu den Nez Percés als Missionär gehen.³³ Zijn datering wijkt af van die in het verslag van De Smet. Volgen we Kurz dan is Hoecken ('van Hoeker') niet overleden op 18 juni, maar drie dagen later. De Smet spreekt over in totaal een dertien doden op de St.Ange. Door zijn ziekte had De Smet echter geen goed beeld. Een recente bron schat het aantal slachtoffers op dertig.³⁴

Christiaans dood, maar ook zijn tomeloze inzet voor de indianen, zijn grote talenkennis, spraken zeer tot de verbeelding en leidden tot mythevorming. Dat begon al in het jaar van zijn dood met een uitvoerig bericht in dagblad *De Tijd*, overgenomen uit de *Union of St.Louis*, onder de kop 'De dood eens braven landgenoots'. 'De Eerw. Pater Hoecken stierf zoo als hij had geleefd, in de onverzaagde betrachtting zijner deugden van christelijke liefdadigheid.'³⁵ In de latere publicaties van De Smet en katholieke historici komt het martelaarschap van Christiaan regelmatig terug.³⁶ Het lemma in het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* uit 1911 typeerde Christiaan Hoecken als volgt: 'Het ontzettend zware leven in de wildernis droeg hij met zich nooit verloochenende opgewektheid en geloofsijver. Men verhaalt dat hij 12 Indianen-talen sprak en schreef. Terwijl hij met den bekenden Indianen-apostel Pater de Smet, die hem als een uitstekend missionaris prees, den Missouri opvoer, brak de cholera aan boord uit, en maakte spoedig 13 slachtoffers. P. Hoecken verzorgde de zieken naar ziel en lichaam, tot hij zelf aan de kwaal bezweek.' De mythe duurt voort tot in de huidige tijd. In een recente podcast vertelt de populaire gereformeerde schrijver van Nederlandse afkomst, James Calvin Schaap, hoe Christiaan aan de oever van de rivier werd begraven en hoe de rouwenden hem als een heilige beschouwden: 'This story is unique, full of memorable images. One, to me, doesn't leave--a crowd of mourners, some of them very ill, standing with bowed heads in prayer, only their outlines visible in the jumpy torchlight, all of them standing on the banks of the Missouri River, dropping a casket rough-hewn from the woods behind them into freshly dug river sand, burying a man some of them surely considered a saint. It happened not all that far away aboard a steamer coming up the river, a steamer named the "Holy Angel".'³⁷

Mission impossible

Elf Brabantse missionarissen waren in de eerste periode kortere of langere tijd als pioniers betrokken bij de indianenmissie: Hermanus Aelen (Oosterhout/Tilburg), Arnold Damen (Leur), Antonius Eysvogels (Oss), Christiaan Hoecken (Tilburg), Adriaan Hoecken (Tilburg), Bartholomeus Krijnen (Breda), Adrianus van Hulst (Veldhoven), Theodoor de Leeuw (Breda), Antoon Levisse (Den Bosch), Henri van Mierlo (Veldhoven), Jan Schoenmakers (Waspik). De missie beantwoordde geheel aan hun romantische idealen. Ze zetten zich met heilig vuur in voor de voortplanting van het geloof met de morele, personele en financiële steun vanuit Noord-Brabant en Vlaanderen. Toch kwam er na zo'n twintig jaar geleidelijk een einde aan dit offensief. Dat had interne en externe oorzaken.

Allereerst de interne dynamiek. Binnen de orde van de jezuïeten kwam het initiatief van De Smet steeds meer onder druk te staan. Jezuïeten, die na 1845 om politieke redenen moesten vluchten uit Duitsland, Frankrijk en Italië, met soms al een lange staat van dienst, waren van een ander type dan de missionarissen uit de Lage Landen.³⁸ Men vond dat Vlamingen en Brabanders te veel vrijheid genoten en te weinig de regels van de orde in acht namen. Er ging ook (te) veel geld naar de indianenmissie, terwijl de prioriteiten verschoven naar zielzorg onder immigranten en de bouw van kerken, universiteiten en scholen. Met het overlijden van Roothaan in 1853 viel de belangrijkste steunpilaar van de missie weg. De Smet hield zich bezig met administratieve werkzaamheden in St. Louis en werd beperkt in zijn rechtstreekse bemoeienis met de missie. Hij ging wel door met het werven van fondsen in de VS, België en Noord-Brabant. Het is zeer de vraag of men hier in Brabant op de hoogte was van de verandering in beleid en de geleidelijke afbouw van de indianenmissie. Indianen bleven desondanks een hoofdrol spelen in de missiepropaganda. Toen Frederik van der Aa in 1893 vertrok naar het vicariaat Indian Territory – nu een onderdeel van het aartsbisdom Oklahoma – verkeerde hij in de veronderstelling dat hij daar onder indianen zou gaan werken. Dat bleek meteen na aankomst in Indian Territory een grote vergissing te zijn, want de naam was misleidend. Hij ontdekte dat er zich nog nauwelijks indianen in het gebied bevonden. Tot aan zijn dood in 1945 werkte hij uitsluitend in parochies van immigranten.³⁹

In de tweede plaats veranderde de politieke context sterk. Om nog meer ruimte voor kolonisten vrij te maken en het proces van assimilatie te versnellen voerde de regering een nieuw instrument in: gedwongen assimilatie. In 1848 werden in Californië goudlagen gevonden. Een menselijke stormloop volgde, die de indianen verdrong. Hetzelfde verschijnsel deed zich voor in 1861 in Colorado en in 1875 in de Dakota's en Idaho. In 1851 kwam er een eerste verdrag tussen de federale regering en de prairie-stammen van de Amerikaanse indianen. Een wankel vrede heerste gedurende tien jaar. Tussen 1860 en 1875 werd de bizon, een belangrijk voedselbron van de indianen, uitgeroeid, vooral tijdens de bouw van transcontinentale spoorwegen. In 1862 begonnen guerrilla-acties van Sioux, Cheyenne en Apaches. Aanvallen, represailles en veldslagen volgden elkaar gedurende vijftig jaar op. Tien jaar later kwam een einde aan het beleid van de Amerikaanse regering om verdragen te sluiten. Geen enkele stam of indiaanse natie werd voortaan erkend als autonome macht. In 1887 werd met de *Dawes Act* de reservatenpolitiek ingesteld. Kinderen moesten naar aparte internaten. Een aantal was in handen van paters, broeders en zusters, die daardoor gewild of ongewild meewerkten aan een politiek van gedwongen assimilatie. De essentiële kenmerken van de reductie-aanpak uit het begin van de indianenmissie behoorde definitief tot het verleden. Slechts een enkele missiepost overleefde nog een tijdje. De catechismus in de taal van de Potawatomi was vervangen door een Engelstalige versie.

33 *Aus dem Tagebuch des Malers Friederich Kurz über seinen Aufenthalt bei den Missouri Indianer 1848 — 1852*. Bern 1896 70. In 1937 publiceert het Smithsonian Institution. Bureau of American Ethnology een Engelse vertaling, nu verkrijgbaar in de Classic Reprint Series *Forgotten Books: Journal of Rudolph Friederich Kurz. An Accountant of His Experience Among Fur Traders and American Indians on the Mississippi and the Upper Missouri Rivers During the Years 1846-1852*. 'Hoeker' is vertaald als 'Van Hocken'. In de Amerikaanse bronnen wordt Christiaan soms verward met zijn broer Adriaan. Vaak beschouwt men hem als Belg of zelfs als Fransman met een medische achtergrond. In oude publicaties van jezuïeten staat hij als Hoeken te boek. Formeel is dit juist, want dat is de naam die per vergissing in zijn geboorteakte staat.

34 Wischmann, *Frontier Diplomats*. 190.

35 *De Tijd*, 4 december 1851.

36 Zie bijvoorbeeld Wilmering en Madlon, 'Father Christian Hoecken', 225-265.

37 <https://www.kwit.org/post/death-and-immunity-missouri-river-1851>

38 McGreevy, *American Jesuits*.

39 Beckers en Van Putten. 'Zij brengen gaarne offertjes', 39-52.

In 1861 moest Adriaan Hoecken na zeventien jaar zijn geliefde indianen in de Rockies verlaten. Hij had zich volledig met hen geïdentificeerd. 'Father Hoecken was, to the end, and admirer of the Indians, even retaining in some degree, their manner of talking and their forms of expression.'⁴⁰ Tijdens de Amerikaanse Burgeroorlog verving hij twee jaar Jan Schoenmakers in diens Osage Mission. In 1865 werd hij belast met nieuwe taken, nu de missies onder de indianen werden afgebouwd. In Cincinnati was hij verantwoordelijk voor de zielzorg in de gevangenis. Hij begon vol goede moed aan zijn nieuwe opdracht. Hij verwachtte dat de herkerstening van gevangenen succesvoller zou zijn dan de bekering van indianen. Hij schreef aan De Smet: 'Good Father Driscoll brought me to jail the other day, I found a great number of poor Catholics in their iron-cells: I will visit them once a week, and hope everyone will make their confession. A priest can exercise here the H. ministry in one week more than a whole year at the Osage Mission. Many things truly edify me here, but I ought not perhaps to be too quick in judging.'⁴¹ Een jaar later werd hij benoemd tot pastoor van de parochie St. Ann, de derde parochie voor Afro-Americans in de VS. Dat ging niet zonder slag of stoot. Een jezuïet schreef naar zijn confraters in Engeland: 'In Cincinnati, ours [the Jesuits] raised a subscription, and bought a little place for a Negro church: Fr. Hoecken, an old Indian Missionary, opened it on the 1st of July, with an attendance of twelve negroes. Many are against this "nigger" church; some threatened to set fire to it, others told Fr. Hoecken that they would break the windows. The Irish hate them I hear, because they make work too cheap.'⁴² Adriaan identificeerde zich opnieuw sterk met de aan hem toevertrouwde kudde. Daarin ging hij heel ver, te ver, vonden zijn parochianen. Zijn plan om een zwart beeld in de kerk te plaatsen leidde dat felle protesten. 'The church was dedicated to St. Ann; he procured for the church a painting of St. Benedict of Egypt, representing the saint as entirely black. But his congregation showed much dislike for his painting, declaring to their pastor that they did not believe in "nigger Saints"; and so great was their dissatisfaction, that it was judged expedient to replace it with a painting St. Peter Claver.'⁴³ Vanaf 1881 was hij 'in ruste' en had hij tijd om een fascinerende autobiografie te schrijven. In 1886 verhuisde hij naar Milwaukee, waar hij de laatste jaren van zijn leven doorbracht in het Marquette College. Daar overleed hij op 19 april 1897.

Eén internaat voor indiaanse meisjes bevond en bevindt zich in St. Mary's Mission. Op het terrein herinnert een klein gedenkteken aan Christiaan Hoecken, de *founding father*. Zijn betekenis wordt nog steeds erkend. 'Christian Hoecken like Pierre De Smet was a quintessential "Blackrobe" who filled the native culture's ideal of a "medicine man" since he was both a healer and a religious leader.'⁴⁴ In Fort Pierre (Zuid-Dakota) staat een groot beeld met een plaque, die herdenkt dat Christiaan hier het eerste doopsel ten westen van de Missouri heeft toegediend in 1840. In Noord-Brabant herinnert niets aan hem. In zijn geboorteplaats Tilburg is Peerke Donders de dominante icoon, die het romantische beeld van de missionaris vertegenwoordigt. Hij was een schoolvriend van Christiaan en werd door zijn brieven gestimuleerd om zich te melden bij de jezuïeten om in zijn spoor ook naar Amerika te mogen gaan. Toen dat geweigerd werd, solliciteerde hij bij de redemptoristen, die hem naar de missie in Suriname stuurden. Een straatnaam is wel het minste dat Tilburg Christiaan moet gunnen. Tenslotte is hij een van de allereerste Tilburgse missionarissen.⁴⁵ Het zou ook goed zijn, als het unieke materiaal in de brieven, de dagboeken van Christiaan en de autobiografie van Adriaan zou worden geboekstaafd. Gelukkig is één kleine symbolische herinnering in het Stadsmuseum bewaard gebleven: de medaille die Christiaan droeg bij zijn dood. Pieter-Jan de Smet heeft dit kleinood bewaard en tijdens een bezoek aan Brabant geschonken aan pastoor Klijsen van Loon op Zand, een neef van Christiaan.⁴⁶ Het is uiteraard geen toeval dat op één kant van de medaille Franciscus Xaverius staat afgebeeld.

Archieven

Jesuit Archives University of St. Louis.

Missouri Province Archive. RG 8:

De Smetiana. MIS.8.001 Pierre-Jean de Smet Collection.

Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven.

AR-Bo15 Archief Broeders van Maastricht.

Katholiek Documentatiecentrum Leuven.

LIAS BE/942855/1595/16627 Dossier

Adriaan en Christiaan Hoecken

S.J., BE/942855/1595 26. Hoecken,

Hadrianus (Adrian) S.J., 1857-1866.

Literatuur

Allard, H.J. *Antonius van Gils en de kerkelijke gebeurtenissen van zijn tijd.* 's Hertogenbosch 1875.

Beckers, Theo en Rob van Putten. 'Zij brengen gaarne offertjes tot welzijn van de zielen en hun eigene zaligheid. De missie van Tilburgse pioniers in Amerika.' In: *Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur.* 35 2017 39-52.

Beckers, Theo en Kees van Gorkum. 'Een beroemde Jezuiet bezoek Udenhout in 1860' In: *Unentse Sprokkels* 12019 16 24-91.

Chicoine, Maureen RSCJ. *Grave on the Prairie: Seven Religious of the Sacred Heart and Saint Mary's Mission to the Potawatomi.* Bloomington 2018.

Eerenbeemt, A. van den. *De Missie-actie in Nederland 1600-1940.* Nijmegen 1945.

Gabriëls, H. 'De Katholieke godsdienst in de Vereenigde Staten', in: *Dietsche Warande en Belfort*, 1904 535-563.

Hewitt, J.N.B. (ed.). *Journal of Rudolph Friederich Kurz. An Accountant of His Experience Among Fur Traders and American Indians on the Mississippi and the Upper Missouri Rivers During the Years 1846-1852.* Forgotten Books London 2015.

Hill, Walter. 'Father Adrian Hoecken. A Sketch. *Woodstock Letters* XXVI (1897) 3 365.

Krabbendam, Hans. *Vrijheid in het verschiet: Nederlandse emigratie naar Amerika 1840-1940.* Hilversum 2006.

Kurz, Emil (beab.). *Aus dem Tagebuch des Malers Friederich Kurz über seinen Aufenthalt bei den Missouri Indianer 1848 — 1852.* Bern 1896.

Lackner, Joseph H. 'The Foundation of St. Ann's Parish, 1866-1870: The African-American Experience in Cincinnati.' In: *U.S. Catholic Historian*, Vol. 14, No. 2, *Parishes and Peoples: Religious and Social Meanings, Part One* (1996)

McGreevy, John. *American Jesuits and the world: how an embattled religious order made modern Catholicism global.* Princeton 2016.

Schoenmakers, Jan. 'Uittreksel van den Brief aan de Heeren Theologanten, New York 1 Januarij 1834.

In: *De Noord-Brabander* 11 maart 1834.

Rietbergen, P.J. 'Aan de vooravond van "Het Groote Missie-uur": een onderzoek naar de Nederlandse missiebeweging in de eerste helft van de negentiende eeuw en de rol van "Missietijdschriften" daarin.' In: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis.* 70 1990.

Schoeters, K. S.J. *P-J de Nef. Een katholieke van-de-daad, een groot vaderlander, weldoener van Amerika.* Leuven z.j.

Sluijter, Ronald. 'Rooms-katholieke broederschappen in Nederland in de negentiende eeuw. Betekenis, omvang en verspreiding van een onderschat fenomeen.' In: *Trajecta* 4 2013 349-378.

Stekelenburg, H. van. *Landverhuizingen als regionaal verschijnsel: van Noord-Brabant naar Amerika 1820-1880.* Tilburg 1991.

Vanysacker, Dries. 'Historisch overzicht van de katholieke Belgische en Nederlandse missies (negentiende eeuw).' In: *Trajecta* 1996 4 309-327.

Vermeeren, Simone. *Brabantse missie pioniers in de Verenigde Staten in de lange negentiende eeuw.* Onderzoeksrapport en archiefinventarisatie, z.p. 2018.

Verstegen, Ton. *Rogge en wilde rijst.* 2016

Weijters, C. 'Christiaan Hoecken S.J. 1808-1851. Een der eerste Tilburgse missionarissen.' In: *Rooms Leven* 14 april 1961.

Wilmering, Henry SJ and Daniel Madlon SJ, 'Father Christian Hoecken, Jesuit Missionary', *South Dakota Historical Collections* XXIII (1947) 225-265.

Wischmann, Lesley. 'Frontier Diplomats. Alexander Culbertson and Natoyist-Siksina' among the Blackfeet'. Norman 2004.

Websites

https://www.academia.edu/34275717/Toorians-Christiaan_Hoecken.pdf.

<https://www.kwit.org/post/death-and-immunity-missouri-river-1851>

40 Hill, 'Father Adrian Hoecken', 367.

41 Brief van Adriaan Hoecken aan De Smet 25 september 1865. Jesuit Missouri Province Archives St.Louis.

42 Lackner, 'The Foundation of St. Ann's Parish', 16.

43 Hill, 'Father Adrian Hoecken', 367.

44 Chicoine, *Grave on the Prairie.*

45 Weijters 'Christiaan Hoecken S.J.'.

46 Dankzij Lauran Toorians. https://www.academia.edu/34275717/Toorians-Christiaan_Hoecken.pdf.

Lou Tellegen rond 1916. Foto Hartsook, S.F.-L.A., coll. Library of Congress Prints and Photographs Division Washington, D.C. 20540 USA

Robin Hoeks

Lou Tellegens self-fashioning: Brabantse romantische held in Hollywood?

'[...] I do not write these words with the desire to glorify myself, but rather to share with you the glamorous moments that I have known. To anticipate criticism I can say that my whole defence is that there is not one word in this book that is untrue.'¹

*'I do not think there is a single incident in the book that is false.'*²

Zulke passages die benadrukken dat wat in het vervolg opgeschreven staat toch echt waar is, duiken vaak op in autobiografieën. Waar ze in het verleden wel geïnterpreteerd zouden worden voor wat ze pretenderen te zijn: een bevestiging van authenticiteit en werkelijkheid, zal een hedendaagse wetenschapper met enige scepsis kijken naar het bijbehorende narratief.

In dit geval is dat volledig terecht. De eerste quote komt uit de inleiding van *Women have been kind* (1932), de autobiografie die acteur Lou Tellegen (1883–1934) enkele jaren voor zijn zelfmoord schreef. De tweede komt uit het postscript bij hetzelfde werk en is niet geschreven door Tellegen, maar door zijn toenmalige vrouw, revuedanseres Eve Casanova (echte naam: Julia Horne). Uit basaal archiefwerk blijkt dat Hollywoodster Tellegen zijn leven in dit werk opblies tot letterlijk fantastische proporties.

Het 'debunkten' van Tellegens zelf-gecreëerde mythe is echter niet het doel van dit artikel. De hoofdvraag luidt namelijk: op welke manier en onder welke invloeden gaf Tellegen zijn publieke persona vorm in *Women have been kind*? Een autobiografie is immers niet zomaar een vertelling van iemands leven. De auteur maakt keuzes over wat wel en niet op te nemen in de tekst, over welke beelden hij wel of niet wil oproepen bij de lezer, aan welke levens episodes meer en aan welke minder aandacht zullen worden besteed en, zeker in het geval van Tellegen: wat hij zal verzinnen en wat niet. Deels zijn dit 'vrije' keuzes, maar hierbij beïnvloeden de beelden die al over haar/hem bestaan in de maatschappij de auteur. Het zijn dus keuzes binnen een bandbreedte. Zoals ook in het geval van Tellegen: zelfs zijn verzinsels moesten passen in de beelden die het publiek van hem had, anders zouden ze ongeloofwaardig zijn. Zulke beelden krijgen in een autobiografie een tekstuele vorm die onafhankelijk bestaat van 'wat werkelijk gebeurd is'.

Een autobiografie is bovendien meer dan een boek, zoals literatuurhistoricus Paul Eakin opmerkte: '[A]utobiography is not merely something we read in a book; rather, as a discourse of identity, delivered bit by bit in the stories we tell about ourselves day in and day out, autobiography structures our living.'³ Een geschreven autobiografie is een uitingsvorm van

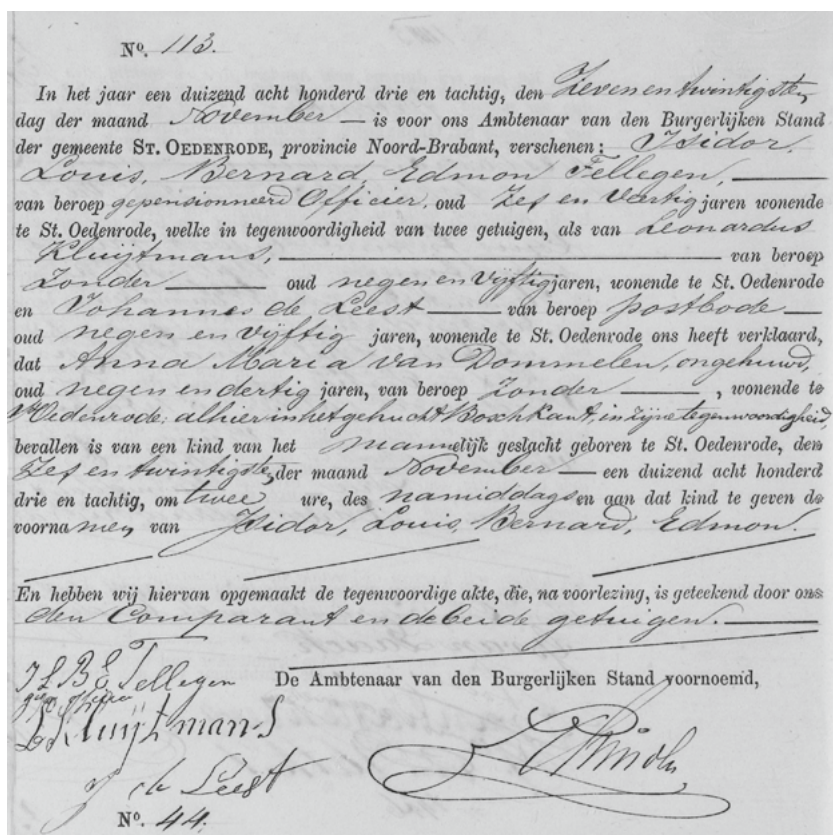
1 Tellegen, *Women*, 13.

2 Tellegen, *Women*, 287. Cursivering in origineel.

3 Eakin, *Living autobiographically*, 4.

identiteit. Bovendien toont dit artikel wel aan dat niemand één vaststaande, onveranderlijke identiteit heeft, maar dat deze meervoudig is en dat deze identiteiten hun vormen krijgen in een continue wisselwerking tussen het onderwerp van de identiteiten (Tellegen, in dit geval) en anderen in de samenleving.

Dit artikel exploreert allereerst welk narratief in *Women have been kind* aanwezig is en welke delen daarvan door Tellegen simpelweg verzonnen zijn. Een verkenning van latere teksten over Tellegen laat vervolgens zien hoe dit narratief verankerd is geraakt in latere werken over Tellegen en of hij in dit proces ingelijfd is als Brabander. Of hij tijdens zijn leven door de Brabantse bioscoopgangers werd ingelijfd als Brabander wordt ook bekeken. Voordat dan een analyse van *Women have been kind* plaats kan vinden, is het noodzakelijk een theoretisch kader te formuleren rond de begrippen 'autobiografie', 'identiteit' en 'publieksgericht autobiografisch schrijven'. Daarnaast is het belangrijk te ontdekken welke beelden van Tellegen al in het publieke discours aanwezig waren, aangezien deze de beelden *Women have been kind* beïnvloed hebben. Tot slot wijst een analyse van *Women have been kind* uit dat de beelden die Tellegen in het werk oproept nauw aansluiten bij hoe filmfans dachten dat Tellegen in het echt was. Deze beelden, op hun beurt, zijn dan vaak weer afkomstig uit films waarin Tellegen speelde en algemenere beelden van Europese filmsterren die in de Verenigde Staten bestonden.

Geboorteaakte van Lou Tellegen. (NL-HtBHC, geboorteregister Sint-Oedenrode inv.nr. 559, aktenr. 113)

Lou Tellegen in de realiteit

Wie was Lou Tellegen nu precies? Vaststaat dat hij op 26 november 1883 om twee uur geboren werd in Boskant, nabij Sint-Oedenrode. Zijn vader was Isidor Louis Bernard Edmon Tellegen (1836–1902), gepensioneerd tweede luitenant der infanterie van het Koninklijk Nederlands Indisch Leger en zelf geboren in het Brabantse Grave. Moeder Anna Maria van Dommelen (1847–1917) was weduwe van ene Eduard Storm van 's-Gravezande en woonde met Tellegen senior ongehuwd samen. De ambtenaar van de burgerlijke stand schreef dan ook niet 'Lou Tellegen' op als namen van het buitenechtelijke kind, maar 'Isidor Louis Bernard Edmon van Dommelen'.⁴

Drie maanden na de geboorte van Tellegen vertrok het gezin uit Boskant. Bevolkingsregisters laten een grote trektocht zien door het midden van Nederland, op geen enkele plek bleven ze meer dan een handvol jaren.⁵ In 1900 duikt in de archieven bij Tellegen de eerste associatie met toneel op. In het alleenstaandenregister van de gemeente Hillegersberg (vanaf 1902 een wijk binnen de gemeente Rotterdam) staat bij de inschrijving van Tellegen (nog steeds officieel 'Isidor Louis Bernard Edmon van Dommelen') het beroep 'acteur' genoteerd.⁶ In 1904 wordt hij bovendien in de lokale Amsterdamse krant *Het nieuws van de dag: kleine courant* genoemd als ex-student van de Amsterdamse Toneelschool.⁷

Dat hij toch nog een carrière op het podium ambieerde, bewijst zijn toelating tot de Parijse *Conservatoire de Musique et de Déclamation* in 1905, waar hij begeleid werd door Paul Mounet (1847–1922).⁸ Hij studeerde af in 1908, waarna hij in Parijs rondkwam als acteur. Zo stond hij in 1909 in het Parijse Théâtre de l'Odéon op de planken in de Shakespeare-tragedie *Coriolanus*.⁹

Waarschijnlijk zag de wereldberoemde actrice Sarah Bernhardt (1844–1923) hem in deze periode spelen. Kennelijk was ze zo onder de indruk van Tellegen dat ze hem een contract aanbood om in haar toneelgezelschap te spelen voor hun tour in de Verenigde Staten. En dat niet alleen: Tellegen werd haar vaste tegenspeler. In 1910 stonden ze voor het eerst samen op het toneel in de VS. Uiteindelijk speelde Tellegen twee tours met Bernhardt. Daarnaast speelde hij nog met haar in drie films. *Les amours de la reine Élisabeth* uit 1912 was hiervan de meest succesvolle.¹⁰

Hierna brak Tellegen met Bernhardt. Hij vervolgde zijn carrière op Broadway, waar hij vooral de romantische held speelde. Hierbij kwam zijn indrukwekkende lichaamsbouw goed van pas, ter compensatie van zijn, volgens critici, matige acteertalent.¹¹ In 1915 spotte Samuel Goldwyn (1879–1974) Tellegen. Goldwyn was beginnend filmproducent en de financieel directeur van de Jesse L. Lasky Feature Play Company (of: Lasky Company). Voor hem speelde Tellegen in zes films, die opgenomen werden in Hollywood, het zich net ontwikkelende centrum van de Amerikaanse filmindustrie. Goldwyn en de rest van de Lasky Company hadden hoge verwachtingen van de films, Tellegen was immers immens populair als toneelacteur. De verwachtingen kwamen evenwel niet uit: de films flopten.¹²

4 NL-HtBHC, GSO 1883.

5 Zie bijvoorbeeld: NL-NmRAN, BGN 1880–1890; NL-RdSA, AGR inv.nr. 370.

6 NL-RdSA, AGR inv.nr. 599.

7 *Het nieuws van den dag: kleine courant*, 13 juni 1904, 21.

8 AN, CN.

9 *Le Rappel*, 23 april 1910.

10 Gabriëls, 'Dommelen, van'; Hoeks, 'Lou Tellegen'.

11 Zie ook: *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche courant*, 24 november 1911.

12 Gabriëls, 'Dommelen, van'; Hoeks, 'Lou Tellegen'.

Sarah Bernhardt in 1905. (George Grantham Bain Collection, Library of Congress, Washington D.C.)

De flops deerden de carrière van Tellegen nauwelijks. Weer had hij namelijk het geluk om mee te kunnen liften op de roem van een vrouwelijke collega. Waar Bernhardt hem in de VS gelanceerd had, zorgde operadiva Geraldine Farrar (1882–1967) ervoor dat Tellegen een vast onderdeel werd van Hollywood. Farrar had grote successen gekend in zowel Europa als de VS en dit was ook de filmbazen in Hollywood opgevallen. Ze was dan ook in 1915 hiernaartoe gehaald om in enkele films te spelen, onder ander voor de Lasky Company.¹³

Farrar en Tellegen zullen elkaar zo ontmoet hebben. Ze trouwden op 8 februari 1916. Deze verbintenis, gecombineerd met het acteertalent van Farrar, betekende dat Tellegen verzekerd was van een vaste stroom rollen in films met Farrar. Zijn matige acteertalent viel echter ook de producenten van deze films op. Hierop raadde Farrar hem aan enkele films te regisseren, maar ook deze flopten, wat hem terugdwong naar films met Farrar. Op de set liepen de spanningen op. Tellegen werd steeds harder en jaloenser naar zijn vrouw. Zo wilde hij zijn en niet haar naam bovenaan de affiches en had hij geconstateerd dat Farrar meer close-ups kreeg dan hij, waar hij ook niet blij mee was. Hoewel ze jaren een archetypisch showbizz-koppel waren geweest, liepen deze spanningen vanaf 1921 uit op een zeer publieke vechtscheiding, die uiteindelijk pas in 1923 beslecht werd.¹⁴

Tellegen was ondertussen teruggekeerd naar het toneel, zowel in de rol van acteur als van producent. Hier trof hij ook zijn volgende vrouw, zijn jonge tegenspeelster Isabelle Dilworth (artiestennaam: Nina Romano). Enkele jaren van voorspoed volgden, waarin Tellegen zelfs weer in enkele Hollywoodfilms speelde. Omdat hij te oud was voor de rol van de romantische held, speelde hij vooral schurkenrollen. In 1928 kwam aan deze periode een einde: zijn huwelijk met Dilworth strandde en een nieuwe poging een film te regisseren had zo'n slecht resultaat dat de productie-maatschappij de film (*No other woman*) niet uit durfde te brengen. Tot overmaat van ramp viel Tellegen op Eerste Kerstdag 1929 in slaap terwijl hij een sigaret rookte. De resulterende brand kostte hem bijna zijn leven en verminkte zijn gezicht.¹⁵

Bredasche courant 16 april 1924

13 Gabriëls, 'Dommelen, van'; Hoeks, 'Lou Tellegen'; Morey, 'Geraldine Farrar'.

14 Gabriëls, 'Dommelen, van'; Hoeks, 'Lou Tellegen'. Farrar kreeg ook een veelvoud betaald van wat Tellegen ontving (18.750 dollar per week vs. het ook niet onaanzienlijke bedrag van 600 dollar per week), zie: Morey, 'Geraldine Farrar'.

15 Gabriëls, 'Dommelen, van'; Hoeks, 'Lou Tellegen'.

Lou Tellegen en Geraldine Farrar (Bain News Service, Library of Congress, Washington D.C.)

Met plastische chirurgie probeerde Tellegen zijn carrière te redden. Ondertussen was hij ook weer getrouwd, dit keer met danseres Eve Casanova. In 1931 speelde hij zelfs in zijn eerste sprekende film. Deze technologische ontwikkeling bleek de doodsteek voor Tellegens carrière. Ondanks alle jaren in de VS was zijn Engels grammaticaal slecht en sprak hij nog steeds niet accentloos. Op het toneel, waar vaak in het Frans werd gespeeld, en in de stille film was dit nog geen belemmering geweest. In combinatie met zijn matige acteertalent en vorderende leeftijd was het de druppel die de emmer deed overlopen.¹⁶

Tellegen was ook financieel aan de grond geraakt. Zijn autobiografie *Women have been kind* (1931), waarschijnlijk (deels) geschreven door een ghostwriter, was een poging weer wat geld te verdienen. Ook dat viel tegen. Na ook nog eens drie operaties tegen kanker verloor Tellegen alle hoop. Aan het einde van een tumultueus leven dat hem van Boskant, via theaters in Parijs en New York, naar Hollywood bracht, pleegde Tellegen in 1934 berooid en teleurgesteld zelfmoord. Ondertussen had zijn levensverhaal al mythische proporties gekregen.¹⁷

Lou Tellegen in *Women have been kind*

Die mythische proporties zijn zonder uitzondering afkomstig uit *Women have been kind*. Tellegen schetst hierin een beeld van zichzelf dat niet zou hebben misstaan als het levensverhaal van een van de romantische helden die hij op het toneel vertolkte. Met name het deel voor zijn grote beroemdheid, van zijn geboorte tot zijn in dienst treden bij Bernhard, is hierbij interessant.

Zijn vader zou een Grieks militair genie zijn geweest. Tellegen schrijft onder andere over hem: '[h]is volumes on military tactics were used by Foch and Hindenburg in the World War.'¹⁸ Nadat hij Tellegens toekomstige moeder in Griekenland op had zien treden als een van Europa's beste danseressen, volgde hij haar naar Nederland om te trouwen en trad hij in dienst van het Nederlandse leger. Als generaal zou hij eigenhandig verantwoordelijk zijn geweest voor de kolonisatie van Java om uiteindelijk om te komen in de Tweede Boerenoorlog (1899–1902) in Zuid-Afrika én in 1902 in Maastricht. Dat Tellegen hier beweert dat zijn vader in Maastricht overleed, botst uiteraard met Tellegens bewering in het voorwoord van *Women have been kind* dat zijn vader stierf tijdens de Tweede Boerenoorlog. Dat de twee beweringen zo kort na elkaar gedaan worden (ze worden gescheiden door slechts een handvol pagina's), toont dat we het waarheidsgehalte van *Women have been kind* met een flinke korrel zout moeten nemen. In tegenstelling tot de foutieve voorgaande informatie uit de autobiografie is vader Tellegen inderdaad in 1902 in Maastricht overleden.¹⁹

Tellegen, ondertussen, zou opgevoed zijn door een strenge collega van zijn vader in Amsterdam. Toen hij vijftien jaar was, zou hij weg zijn gelopen van huis, met de negentienjarige Russische maîtresse van zijn vader en een paar honderd gulden. Met haar zou hij naar Berlijn en, uiteindelijk, Rusland getrokken zijn, waar de liefde zou zijn bekoeld. Tellegen zou vervolgens zelfstandig door heel Oost- en Midden-Europa zijn gereisd. Ondertussen zou hij geld verdienen met allerlei baantjes, waaronder verkoper van verboden literatuur, circusartiest en toneelacteur. Uiteraard zou hij in deze periode ook de nodige romantische

16 Gabriëls, 'Dommelen, van'; Hoeks, 'Lou Tellegen'.

17 Gabriëls, 'Dommelen, van'; Hoeks, 'Lou Tellegen'.

18 Tellegen, *Women*, 14.

19 Tellegen, *Women*, 14.

en avontuurlijke escapades beleven. Uiteindelijk zou hij terugkeren naar Rotterdam en kort hierna zou zijn vader overlijden in Maastricht.²⁰

Tellegen beweert in zijn autobiografie dat hij hierna met zijn moeder naar Brussel zou zijn vertrokken, waar hij als kunstenaarsmodel geld zou hebben verdiend. Kort hierop zou hij door zijn gereisd naar Parijs, waar hij onder bescherming zou zijn gekomen van beeldhouwer Auguste Rodin (1840–1917), voor wie hij enkele maanden exclusief model zou zijn geweest. Hij kreeg toelating tot de prestigieuze *Conservatoire de Musique et de Déclamation* en zou zijn ‘first wife’ hebben ontmoet.²¹

De relatie zou geen stand hebben gehouden en Tellegen schreef dat na zijn afstuderen ‘wanderlust again took hold of me’.²² Wat volgt is een hele nieuwe episode vol reizen, romantiek en avontuur. De reizen zouden Tellegen naar Monaco, India, het Midden-Oosten en Italië hebben gevoerd en in contact hebben gebracht met de grote beroemdheden van de periode: Enrico Caruso (1873–1921), Isadora Duncan (1877–1927), Antoine Bourdelle (1861–1923) en Mata Hari (1876–1917).²³

Na een korte periode in Parijs schrijft Tellegen dat hij na een rechtszaak besloot de stad te ontvluchten en naar Brazilië te gaan. Hier zou hij elf maanden diep in het regenwoud rondtrekken, inclusief conflicten met ‘inheemsen’, levensgevaar door ziekte of medereizigers, curieuze baantjes en – uiteraard – de nodige romantische escapades. Wanneer hij terugkeert naar Parijs, zou hij van een vriend gehoord hebben dat de manager van Bernhardt al die tijd naar hem op zoek was geweest, waarop hij bij haar in dienst trad.²⁴

Het ontstaan van een canoniek verhaal

In de kleine eeuw sinds de dood van Tellegen heeft zijn autobiografie de – gebrekkige – historiografie over zijn leven sterk gekleurd. Het narratief dat in *Women have been kind* door Tellegen zelf gepresenteerd wordt, herhaalt zich telkens. Het feit dat het zelden om de resultaten van wetenschappelijk of historisch onderzoek gaat, zal hierbij een grote rol spelen.

Desalniettemin is het narratief ook terug te vinden in het *Biografisch Woordenboek van Nederland*. De auteur van de biografie van Tellegen, historicus Jos Gabriëls, merkt op: ‘in zijn memoires zijn feit en fictie onmogelijk te scheiden’.²⁵ Een soortgelijke zinsnede is als ‘disclaimer’ te vinden aan het begin van een artikel over Tellegen op de website van het Brabants Historisch Informatie Centrum.²⁶ Ondanks de waarschuwingen herhalen beide werken de hierboven geschetste beelden. Tellegens verschillende zwerftochten door Europa en Brazilië komen bijvoorbeeld aan bod, evenals de bewering dat hij exclusief model was van Rodin.

Hetzelfde gebeurt in twee werken die respectievelijk in 2011 en 2018 verschenen: *The Rise and Fall of Lou-Tellegen* van de Amerikaanse journalist David Menefee en de roman *De eerste vrouw* van de Nederlandse schrijfster Susan Smit.²⁷ Beide zijn werken voor een groot publiek en niet bedoeld als historisch onderzoek. Het is dan ook niet verwonderlijk dat zij het bekende Tellegen-narratief herkauwen, inclusief duidelijke onjuistheden. Kees 't Hart schrijft in *De Groene* in een recensie van *The Rise and Fall*: ‘[Menefees] boek laat het er wat feitelijkheden betreft lelijk bij zitten’.²⁸ Tegelijkertijd herhaalt hij in deze recensie wel een hoop bekende beelden van Tellegen, zoals dat ook in andere besprekingen van het werk van Menefee en Smit gebeurt.²⁹ Een reportage van *Eenvandaag* uit 2012 over Tellegen, in het kader van een tentoonstelling in het EYE Filmmuseum, mist de disclaimer over het waarheidsgehalte van de claims rond Tellegen. De reportage herhaalt het canonieke narratief volledig en presenteert het als werkelijkheid.³⁰

Het is interessant om te constateren dat veel van deze beelden al sinds het verschijnen van Tellegens autobiografie circuleren. In een krantenartikel in het *Algemeen Handelsblad* van 13 maart 1932, kort voor Tellegens dood, bespreekt de auteur *Women have been kind* uitgebreid. Tellegens weglomen van huis, zijn omzwervingen en avonturen in Oost-Europa en zijn baan als exclusief model van Rodin komen allemaal voorbij. Zo noemt de tekst ook dat Tellegen in Rusland opgepakt zou zijn voor het verkopen van 'prikkellectuur', al omschrijft Tellegen het in zijn autobiografie zelf als: 'a book on anatomy'.³¹ Volgens Tellegen zou het zijn gegaan om een boek met een nieuwe manier van geboortebeperving, inclusief anatomische platen van een zwangere vrouw. In latere teksten over Tellegen verschuift het naar een pornografisch werk. De sceptische blik waarmee hedendaagse auteurs naar Tellegens werk kijken, ontbreekt in het artikel in het *Algemeen Handelsblad*: '(...) wie zich verdiept in dit dikke boek (...) zou, al lezend steeds meer geneigd raken het heele verhaal als verzonnen te beschouwen, ware het niet dat Lou Tellegen zooveel bijzonderheden geeft over de menschen die hij ontmoet heeft, en de gebeurtenissen die hij heeft meegemaakt, dat het meeste van wat hij vertelt wel authentiek moet zijn.'³²

Kort na de dood van Tellegen verschijnt in een groot aantal Nederlandse kranten een bericht over zijn zelfmoord.³³ In een uitgebreid overlijdensbericht in *De Indische Courant* van 17 november 1934 wordt Tellegens weglomen van huis op veertienjarige leeftijd genoemd, evenals zijn arrestatie in Rusland: 'Indien waar is, wat er van hem in de buitenlandsche pers al zoo vermeld wordt, had hij, geboren Bossche-naar, al op zijn 16e jaar ergens in Rusland in de gevangenis gezeten, en was hij aan den kost gekomen o.m. als schildersmodel, bokser, stierenvechter en mijnwerker'.³⁴ Al deze beroepen en gebeurtenissen zijn rechtstreeks afkomstig uit *Women have been kind*.

Indische Courant, 17 november 1934

20 Tellegen, *Women*, 17–49. Zie: NL-MtRHCL, BSLM inv.nr. 288.

21 Tellegen, *Women*, 49–116.

22 Tellegen, *Women*, 116.

23 Tellegen, *Women*, 116–146.

24 Tellegen, *Women*, 146–188.

25 Gabriëls, 'Dommelen, van'.

26 Wols, 'Lou Tellegen'.

27 Smit, *De eerste vrouw*; Menefee, *The rise and fall*.

28 't Hart, 'Don Lou'.

29 't Hart, 'Don Lou'; Brouwer, 'Lou-Tellegen'; Peters, 'Het moet Smit'.

30 [https://eenvandaag.avrotros.nl/item/lou-tellegen-nederlands-succesvolste-acteur-ooit/] 14–2–19

31 *Algemeen Handelsblad*, 13 maart 1932, 3; Tellegen, *Women*, 27.

32 *Algemeen Handelsblad*, 13 maart 1932, 3.

33 *De banier van waarheid en recht*, 16 januari 1935; *De Telegraaf*, 30 oktober 1934, 7; *Nieuwe Tilburgsche courant*, 30 oktober 1934;

Algemeen Handelsblad, 13 maart 1932, 3; *Eindhovens Dagblad*, 30 november 1934; *De Indische Courant*, 30 november 1934.

34 *De Indische Courant*, 30 november 1934.

Dezelfde beelden komen wederom terug in latere artikelen over Tellegen. In *de Volkskrant* van 9 november 1974 schrijft dichter Toon Tellegen over zijn oudoom: 'Lou vertelt in zijn boek hoe zijn legendarische vader maarschalk was in het Nederlandse leger, en onder andere op bloedige wijze opstanden onderdrukte in het oude Indië, nadat hij als generaal in het Griekse leger carrière had gemaakt (...)'.³⁵ Journalist Henk van Gelder herhaalt zo'n tien jaar later in een uitgebreid stuk in *NRC Handelsblad* dezelfde beelden en voegt ook de episode rond Rodin toe.³⁶ In 1985, tot slot, schreef filmjournalist Bob Bertina voor *Vrij Nederland* een uitgebreid stuk over Tellegen, getiteld 'Lou Tellegen: een Hollander in Hollywood'. Hierin blijkt dat Bertina zelf ook wat speurwerk naar Tellegen heeft gedaan, maar telkens alleen om het romantische verhaal uit *Women have been kind* te versterken.³⁷

De narratieve bouwstenen die te vinden zijn in recente artikelen over Lou Tellegen, staan dus in directe verbinding met zijn autobiografie en raakten mede dankzij de overlijdensberichten, besprekingen van *Women have been kind* en latere krantenartikelen verankerd in het publieke discours over Tellegen.

Lou Tellegen als Brabander?

De 'afkomst' van Tellegen is in dit publieke discours nooit echt vast komen te staan. Vaak wordt hij slechts gepresenteerd als eerste *Nederlandse* of *Hollandse* Hollywoodster.³⁸ De publicaties die dit aanhouden, met name krantenberichten uit de jaren dertig maar ook uit de jaren tachtig, wijzen daarnaast graag op zijn 'Grieks-Nederlandse' komaf. Het overlijdensbericht in de *Indische Courant* van 17 november 1934 noemt Tellegen zelfs 'Ex-Nederlander in Hollywood' (Tellegen had immers ondertussen de Amerikaanse nationaliteit), waarbij het opmerkelijk is dat ze kennelijk Tellegen toe-eigenden als Nederlander door hem een uitgebreid overlijdensbericht te geven in een Nederlandse krant, maar hem daarin tegelijkertijd afstootten door hem 'Ex-Nederlander' te noemen.³⁹

Het *Algemeen Handelsblad* van 30 oktober 1934 vat de onduidelijkheid samen: 'hij werd te 's-Hertogenbosch geboren en niet te Athene of op een Nederlandsch kasteel (...)'.⁴⁰ Nu is 's-Hertogenbosch geen Boskant, maar het is dichterbij de waarheid dan Athene.⁴¹ De bron van het *Algemeen Handelsblad* is waarschijnlijk een interview met Tellegen dat te vinden is in *De Sumatra Post* van 16 juli 1931 en afgenomen is in de hal van het Amstel Hotel in Amsterdam.⁴² Tellegen vertelt hierin onder andere bezig te zijn met zijn autobiografie. Soms sijn pelen sommige latere narratieven uit *Women have been kind* dan al door in het gesprek. Tellegen weerlegt dat hij in Athene geboren is: 'Nonsens. Ik kom uit Den Bosch'.⁴³ En passant beweert hij ook dat hij de zoon is van acteur Charles van Dommelen (1842–1897), een feit dat ook soms in latere berichten over Tellegen verschijnt maar verschilt van zijn beweringen in *Women have been kind*.⁴⁴

Hoewel Tellegen er noch in dit interview, noch in *Women have been kind* (hij noemt kasteel De Hulst in Sint Oedenrode als geboorteplaats), een geheim van maakte in Brabant geboren te zijn, lijkt het geen belangrijk onderdeel te zijn geweest van zijn identiteit. Hij benadrukte het niet en uit niets blijkt dat hij zich nog sterk verbonden voelde met de provincie, waar hij slechts de eerste twee maanden van zijn leven doorbracht.⁴⁵

Onmiddellijk na zijn dood lijft het *Eindhovens Dagblad* hem in hun overlijdensbericht wél in als Brabander. Het artikel is getiteld 'Het einde van een filmster: een Brabander in Amerika' en benoemt dat hij in Sint-Oedenrode geboren werd.⁴⁶ Mogelijk door de diffuse berichten over de geboorteplaats en (al-dan-niet Griekse) afkomst van Tellegen, gecombi-

neerd met algemene verwarring over de exacte betekenis van 'afkomst' en geboorteplaats, heeft dit artikel weinig invloed gehad op latere teksten over Tellegen.

De echte inlijving van Tellegen als Brabander heeft pas recenter plaatsgevonden, als ook de onduidelijkheid rond de geboorteplaats en 'afkomst' van de filmster minder een rol lijkt te spelen. Recente teksten en documentaires over Tellegen noemen, als ze de geboorteplaats al relevant vinden, allemaal Sint-Oedenrode als plaats voor Tellegens wieg. De inlijving als Brabander lijkt te zijn ontstaan als lokale en provinciale erfgoedorganisaties of lokale pers op zoek gaan naar min of meer onbekende historische 'Brabanders' met een interessant levensverhaal. Zo verschijnt op de website van het Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC) in 2006 een artikel over Tellegen getiteld 'Lou Tellegen (1883–1934), een *Rooise Casanova* in Hollywood'.⁴⁷

De kennis over Tellegen leek een impuls te krijgen aan het begin van 2012, toen de Franse film *The Artist* genomineerd werd voor tien Oscars. De stille zwart-wit film zou losjes gebaseerd zijn op het Hollywoodleven van Tellegen.⁴⁸ Zowel het BHIC ('The Artist komt uit Rooi'), als de lokale krant *DeMooiRooiKrant* ('Oscarwinnaar The Artist gebaseerd op leven beroemde Rooienaar') claimen Tellegen onmiddellijk als Rooienaar, en daarmee Brabander.⁴⁹ *DeMooiRooiKrant* heeft hierop de smaak te pakken, want online plaatst de krant in 2015 Gabriëls' biografie van Tellegen, onder de titel 'Van Rooise jongen tot Hollywood filmster'.⁵⁰ Hierbij is het opmerkelijk dat Tellegen vooral als Rooienaar gekenmerkt wordt (zonder dat hier overigens verder consequenties aan verbonden worden) en niet als Brabander. Dit heeft wellicht te maken met de organisaties die de artikelen plaatsen: *DeMooiRooiKrant* is de lokale krant van Sint-Oedenrode en zelfs provinciale erfgoedsites zoals die van het BHIC proberen vaak verhalen op lokaal en niet op provinciaal niveau te verankeren.

De extra aandacht rond 2012 heeft Tellegen wellicht ook op de radar gebracht van de filmmakers van Eendracht Films en de directeur van Erfgoed Brabant Patrick Timmermans, die voor Omroep Brabant de televisieserie *Brabantse Helden* maakten. Op 21 oktober 2017 werd een aflevering over Tellegen uitgezonden.⁵¹ Ondertussen is deze aflevering op Brabantserfgoed.nl ontsloten en begeleid door een uitgebreide biografie.⁵² Hiermee lijkt Tellegens Brabanderschap een ferme basis te hebben voor de toekomst.

35 *De Volkskrant*, 9 november 1974, 19.

36 *NRC Handelsblad*, 9 augustus 1984, 12.

37 Bertina, 'Lou Tellegen'.

38 *Algemeen Handelsblad*, 13 maart 1932, 3; *De Telegraaf*, 30 oktober 1934, 7; *NRC Handelsblad*, 9 augustus 1984, 12; *De Indische Courant*, 30 november 1934. Een publicatie uit 1911 noemt het zelfs 'Vlaamsch': *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbosche courant*, 24 november 1911.

39 *De Indische Courant*, 30 november 1934.

40 *Algemeen Handelsblad*, 13 maart 1932, 3.

41 Athene werd genoemd in: *Nieuwe Tilburgsche courant*, 30 oktober 1934. Tellegen lijkt al vroeg in zijn leven 's-Hertogenbosch als alternatief voor Boskant te gebruiken, zoals onder andere te zien op zijn persoonlijk dossier van de *Conservatoire de Musique et de Déclamation*.

42 *De Sumatra Post*, 16 juli 1931.

43 *De Sumatra Post*, 16 juli 1931.

44 *De Sumatra Post*, 16 juli 1931.

45 NL-HtBHIC, GSO, inv. nr. 5529, aktenummer 113; NL-HtBHIC, GSO inv. nr. 1637, blad 87.

46 *Eindhovens Dagblad*, 30 november 1934. Desalniettemin staat in het artikel dat hij ook zijn jeugd in Sint-Oedenrode doorbracht en dat zijn eigenlijke naam Isidoor Louis Bernard van Dammeler is. Van Dammeler of Dameler komt vaker voor in de krantenberichten over Tellegen.

47 Wols, 'Lou Tellegen'. Mijn cursivering.

48 'Oscarwinnaar The Artist'.

49 'The Artist komt uit Rooi'; 'Oscarwinnaar The Artist'.

50 [<https://www.mooirooi.nl/nieuws/algemeen/28259/van-rooise-jongen-tot-hollywood-filmster-deel-1->]; [<https://www.mooirooi.nl/nieuws/algemeen/28260/van-rooise-jongen-tot-hollywood-filmster-deel-2->]; [<https://www.mooirooi.nl/nieuws/algemeen/28261/van-rooise-jongen-tot-hollywood-filmster-deel-3->].

51 [<https://www.omroepbrabant.nl/tv/programma/639/Brabantse-Helden/aflevering/2403407>]

52 Hoeks, 'Lou Tellegen'. Deze biografie vormt de basis voor dit artikel.

Lou Tellegen in Brabant

Of Tellegen in Noord-Brabant ook al tijdens zijn actieve jaren beschouwd werd als Brabander is een vraag die lastig te beantwoorden is. Waar nu dankzij verregaande globalisering Hollywoodfilms vaak wereldwijd tegelijk uitkomen, was dit in de jaren twintig en dertig nog lang niet zo. Het is dus lang niet altijd duidelijk of films met Tellegen ook in Noord-Brabant draaiden. Bovendien speelde de lokale context een rol bij de selectie van films die getoond werden. Of filmgangers Tellegen vervolgens ook nog herkenden als Brabander is helemaal moeilijk te achterhalen.

Voor het katholieke deel van Noord-Brabant bestond de lokale context uit het sinds het laatste kwart van de negentiende eeuw steeds verder doordringen van de Rooms-Katholieke Kerk in het dagelijks leven van de gelovigen.⁵³ Tegelijkertijd was er binnen die Kerk een angst voor de snel veranderende moderne tijd, waarin secularisering aan kracht leek te winnen. Het gevolg was een algemene kerkelijke inspanning om de vrije tijd van de gelovigen te 'kerstenen'. In de jaren twintig bestond onder toezicht van katholieke geestelijken al een bloeiend verenigingsleven op het gebied van theater, muziek en sport. Toen na 1910 ook het commerciële amusement opkwam, probeerde de Katholieke Kerk in Zuid-Nederland ook daar grip op te krijgen.⁵⁴

Nadat het opzetten van specifiek katholieke bioscopen goeddeels mislukt was, richtte de Katholieke Kerk zich op de censuur. In veel Nederlandse gemeenten bestonden al censuurcommissies (protestants, katholiek of gemengd) en vanaf circa 1910 begon de Katholieke Kerk deze censuur te coördineren. Zo gaf het seminarie Rolduc vanaf 1915 het tweeweekelijkse tijdschrift *Tooneel en Bioscoop* uit met hierin een lijst met films en tijdschriften die wel of niet geschikt werden bevonden voor katholieke kijkers. Na 1915 namen steeds meer katholieke gemeenten deze lijsten over als officieel overzicht van films die vertoond mochten worden. Naast de lijsten uit *Tooneel en Bioscoop* werd in 1923 de 'Vereeniging van Noord-Brabantsche en Limburgsche gemeenten ter gemeenschappelijke filmkeuring' opgericht door de burgemeesters van een aantal katholieke gemeenten in deze provincies. Vaak waren de lijsten van *Tooneel en Bioscoop* of lokale censuurregels echter strenger. Daarnaast was er in 1928 met de nationale Bioscoopwet een nationale keuringscommissie gekomen, waardoor films in Noord-Brabant onder dubbele censuur stonden.⁵⁵

De romantische aspecten van Tellegens films zullen het lastig hebben gemaakt om door al deze censuur heen te breken. Desalniettemin bevatten de gedigitaliseerde uitgaven van *Bioscoop en Tooneel* in elk geval vernoemingen van een van Tellegens films: *What money can't buy* (1917). Tweemaal wordt deze genoemd als 'Wat niet te koop is' en tweemaal als 'Wat geld niet koopen kan'. Alle vier de keren is de film, geregisseerd door Tellegen, goedgekeurd. De eerste keer wordt de film vermeld in een *Tooneel en Bioscoop* uit 1921, een aantal jaren nadat de film in de VS uitkwam.⁵⁶ Tegen het einde van Tellegens carrière zijn bovendien advertenties voor de film *Three Bad Men* (1926) te vinden in Brabantse kranten. Verschillende advertenties noemen Tellegen, die in de film de slechterik speelt, maar altijd na de hoofdrolspelers.⁵⁷ Brabantse filmfans zullen Tellegen en zijn films dus wel gekend hebben, maar hoe breed die bekendheid was en of ze hem herkenden als Brabander, is niet te achterhalen zonder verder diepgravend onderzoek. Tellegen zal *Women have been kind* in elk geval niet in de eerste plaats voor hen hebben geschreven, maar voor de Amerikaanse filmfans.

Fictie in een autobiografie?

Om te kunnen verklaren waarom het levensverhaal dat Tellegen beschrijft in zijn autobiografie zo verschilt van de werkelijkheid, zijn twee vragen belangrijk. Allereerst is het noodzakelijk het genre van de autobiografie onder de loep te nemen. Daarnaast is er de vraag waar de verzijsels van Tellegen dan precies vandaan kwamen. Het antwoord op deze laatste vraag vloeit voort uit het antwoord op de eerste.

Tellegens autobiografie stond uiteraard in een lange traditie van werken die mensen schreven over hun eigen verleden. Om te begrijpen hoe dit de vorm van zijn autobiografie beïnvloedde is het van belang deze tradities en de definitie van 'autobiografie' nader te bekijken.

Zoals veel begrippen lijkt het begrip 'autobiografie' niet problematisch. Desalniettemin ontstond er aan het eind van de negentiende eeuw een discussie over het genre. Het bestaan van het genre werd zelfs in twijfel getrokken: was autobiografie niet slechts een concept bestaande uit een aantal kenmerken die in teksten voor konden komen? De term 'autobiografie' zou volgens sommigen nooit alle verschillende vormen van (historische) levensbeschrijving, in het Westen en elders, kunnen omvatten. Voorstanders van deze positie benadrukten bovendien dat deze verschillende vormen beïnvloed worden door historisch veranderende ideeën over 'the self' (het zelf).⁵⁸

In 1975 legde letterkundige Philippe Lejeune de basis voor moderne definities van autobiografie: een (1) retrospectief narratief, (2) geschreven als proza, (3) over het hele eigen bestaan van een echt persoon, (4) met de nadruk op het eigen leven en (5) met bijzondere nadruk op de ontwikkeling van de eigen persoonlijkheid.⁵⁹ De nadruk op de persoonlijke ervaring en de reflectie daarop zijn sindsdien vaste onderdelen geworden van definities van 'autobiografie'.⁶⁰

Met de komst van andere media dan het geschreven woord, vonden ook andere begrippen hun weg naar de theoretische discussie over autobiografie. Het begrip 'life narrative' (levensnarratief), bijvoorbeeld, omvat zelf-representatie in allerlei media, zolang het leven van de producent maar het onderwerp is. Hiernaast staat het begrip 'life writing' (levensschrijven), een algemene term voor teksten met een leven (dat van de auteur of van iemand anders) als onderwerp.⁶¹ Elders heb ik als combinatie van beide begrippen al het concept 'public autobiographical writing' (publieksgericht autobiografisch schrijven) voorgesteld: een narratief, met een leven als onderwerp, geschreven door het onderwerp van het narratief en bedoeld voor een breder publiek dan alleen de auteur of zijn directe sociale kringen.⁶²

53 Roes, 'In de kerk geboren', 79.

54 Van Oort, "'Stel je voor zeg in!'", 163–164; Van den Oord, *Voor het oog van het kerkvolk*, 38–39.

55 Van Oort, "'Stel je voor zeg in!'", Van den Oord, *Voor het oog van het kerkvolk* 38–39.

56 *Tooneel en Bioscoop*, 29 november 1924; *Tooneel en Bioscoop*, 3 januari 1923; *Tooneel en Bioscoop*, 14 september 1921; *Tooneel en Bioscoop*, 23 juli 1921.

57 De Zuid-Willemsvaart, 23 april 1927; *Bredasche Courant*, 16 april 1927.

58 Spengemann, *The forms of autobiography*, xiii; Smith en Watson, *Reading autobiography*, 3.

59 Lejeune, *Le pacte autobiographique*, 14.

60 Zie bijvoorbeeld: Weintraub, 'Autobiography', 823; Peterson, *Victorian autobiography*; Dorsman, 'Ter inleiding'.

61 Smith en Watson, *Reading autobiography*, 4.

62 Hoeks, *Archaeologists and autobiography*, 9–10.

Van self-writing naar self-making

Tellegen stond met zijn autobiografie in een lange traditie van (min of meer) publieke personen die een autobiografie schreven. De oorsprong van deze traditie is onderwerp geweest van een fel debat onder onderzoekers. Het begin van de negentiende eeuw komt hierin naar voren als cruciale fase in het ontstaan van publieksgericht autobiografisch schrijven.

Hiervoor zijn verschillende redenen aangewezen. Karl J. Weintraub betoogde bijvoorbeeld dat in de negentiende eeuw autobiografie pas zijn 'full dimension and richness' ontwikkelde, onder invloed van de verdieping van historisch bewustzijn en de opkomst van historicisme.⁶³ Hier voegde hij aan toe dat in de negentiende eeuw een ontwikkeling voltooid werd die in vanaf de Europese Renaissance plaats had gevonden: '(...) Western man has by a series of complex and gradual developments formed a particular attachment to the ideal of personality we call an individuality. This ideal is characterised by its very rejection of a valid model for the individual.'⁶⁴ Waar voor de Renaissance levensbeschrijvingen in Europa nog in strakke modellen van een 'goed leven' werden vormgegeven, werden deze in de negentiende eeuw definitief losgelaten. Dat dit een al te optimistische inschatting is zal de analyse van *Women have been kind* uitwijzen, maar de levensmodellen werden vanaf Renaissance zeker heterogener.

Andere onderzoekers ondersteunen dit. William Spengemann ziet bijvoorbeeld drie fasen in de ontwikkeling van autobiografie. De laatste 'poetic autobiography' (poëtische autobiografie) krijgt volgens hem stevige voet aan de grond in de negentiende eeuw. Auteurs konden meer en meer de tekst gebruiken om niet alleen hun zelf over te brengen en te analyseren, maar ook om deze te ontwikkelen en vorm te geven.⁶⁵

Vanaf 1800 komen al deze ontwikkelingen bij elkaar, eerst in Britse autobiografieën, maar later ook elders. Dit proces is ook wel de overgang van 'self-writing' naar 'self-making' genoemd omdat auteurs in hun autobiografieën vanaf nu steeds meer hun eigen subjectiviteit exploreerden en niet claimden objectieve feiten over hun leven op te schrijven.⁶⁶ Dit betekende bovendien dat auteurs van autobiografieën zelf meer controle kregen over het beeld van zichzelf dat ze naar voren brachten in hun werk en minder sterk gebonden waren aan eerdere strikte conventies. Literatuurhistoricus Stephen Greenblatt muntte hiervoor de term 'self-fashioning' (zelfrepresentatie).⁶⁷

Autobiografie en identiteit

Een autobiografisch narratief is onvermijdelijk verbonden met identiteitsvorming. Dit samenvallen van identiteit en narratief is ondertussen volledig vanzelfsprekend geworden. Zelfrepresentatie betekende dat autobiografie een uiting van een narratieve identiteit werd, met als doel te laten zien hoe de 'conceptual self' (het conceptuele zelf) van de auteur zich historisch had ontwikkeld tot de huidige versie. De idee 'conceptueel zelf' is afkomstig uit de psychologie en is: '(...) the version[s] of ourselves that we display not only to others but also to ourselves whenever we have occasion to reflect on or otherwise engage in self-characterization [zelfrepresentatie]'.⁶⁸ Wanneer dit conceptuele zelf in historische context geplaatst wordt en er dus een tijdsdimensie aan toegevoegd wordt, wordt het het 'extended self' (uitgebreide zelf).⁶⁹

Het conceptuele zelf van een auteur heeft interactie met haar of zijn discursieve omgeving.⁷⁰ Cultuurtheoreticus Paul Smith vatte deze discursieve omgeving waarbinnen een

auteur bestaat en waarmee zij of hij een wisselwerking heeft in de term ‘ideological “I”’ (de ideologische ‘ik’).⁷¹ Smith is hier sterk schatplichtig aan postmoderne theorieën over menselijk handelend vermogen en ideologie, vooral van Louis Althusser en Michel Foucault. De eerste zag ideologie als: ‘(...) pervasive cultural formations of the dominant class (...)’, waardoor natiestaten hun burgers door staatsinstituties direct of indirect in bepaalde gedragsstructuren kunnen dwingen.⁷² Foucault, daarentegen betoogde dat deze ideologische macht niet puur gehanteerd wordt door enkele staatsinstituties, maar verdeeld is doorheen de hele samenleving. Op deze manier is de ideologie zelfregulerend.⁷³

Als je deze theorieën combineert en toepast op publieksgericht autobiografisch schrijven, zou ik willen betogen dat het handelend vermogen van een autobiografisch auteur dat groter geworden is sinds de negentiende-eeuwse overgang van *self-writing* naar *self-making*, toch beperkt wordt door Althusser’s ideologie of minder dwingende varianten daarvan. Ik combineer zo de realisatie dat er krachtige discoursen bestaan rond identiteitsformatie, zonder dat ik het menselijk handelend vermogen van de auteur binnen deze discoursen of de mogelijkheid tot innovatie ontken. Ter volledigheid is het bovendien zo dat niet alleen de auteur zichzelf (onder invloed van discoursen, haar of zijn ideologische ik) in het proces van identiteitsvorming onbewust beperkt, maar dat zij of hij ook beïnvloed wordt door potentiële lezers: ‘[o]thers police our performance [van narratieve identiteitsvorming], and it is also true that we do this policing ourselves’.⁷⁴

Simpel gezegd moet het narratief geloofwaardig zijn binnen de bestaande discoursen. Deze bewaking (‘policing’) krijgt uiteindelijk vorm in ideologische ikken en conceptuele zelden van de auteur. Ik onderscheid hierin twee niveaus binnen de ideologische ik van Tellegen: het macro- en micro-niveau. Het macro-niveau bevat publieke beelden bij ‘een filmster’, terwijl het micro-niveau de publieke verwachtingen rond Tellegen omvat.

Een beginnend Hollywood

Het ontstaan van de Hollywoodfilm aan het begin van de twintigste eeuw legde tevens de basis voor het ontstaan van de filmster. Zonder films immers geen filmsterren. Echter, het concept ‘filmster’ kreeg pas een vaste, herkenbare, vorm enkele jaren na de opnames van de eerste speelfilms rond 1907. Tegelijkertijd was het concept schatplichtig aan, maar sterk verschillend van, dat van de theaterster. Al deze aspecten beïnvloedden wat het (voornamelijk Amerikaanse) filmpubliek in de jaren tien tot en met dertig van de twintigste eeuw verwachtte bij ‘een filmster’.

In 1907 bestond in de VS al een decennium lang een vorm van amusement met film. De techniek werd aanvankelijk geïntroduceerd als levensechte afspiegeling van de werkelijkheid, zonder trucages. Deze eerste films waren vaak ‘slechts’ natuurbeelden, die deze belofte

63 Weintraub, ‘Autobiography’, 821.

64 Weintraub, ‘Autobiography’, 838.

65 Spengemann, *The forms of autobiography*, xiv en 32–33.

66 Smith en Watson, *Reading autobiography*, 103–125.

67 Greenblatt, *Renaissance self-fashioning*.

68 Quote: Eakin, *Living autobiographically*, xiv. Psycholoog Ulrich Neisser introduceerde ‘selves’ in: Neisser, ‘Five kinds’.

69 Eakin, *Living autobiographically* en Eakin, *How our lives become stories*.

70 Neisser, ‘Five kinds’, Eakin, *Living autobiographically*, ix–xiv.

71 Smith, *Discerning the subject*, 105; Smith en Watson, *Reading autobiography*, 76–78.

72 Althusser, *Sur la reproduction*; Smith en Watson, *Reading autobiography*, 55–56.

73 Foucault, *Surveiller et punir*; Smith en Watson, *Reading autobiography*, 55–56.

74 Eakin, *Living autobiographically*, ix–xiv en 3.

gemakkelijk waar konden maken. Al snel vonden ook nieuwsbeelden hun weg naar de eerste bioscopen en hier begon de belofte van waarachtigheid te wringen. Regelmatig gebruikten filmmakers bij beelden van veldslagen of sportwedstrijden namelijk maquettes, of beelden die in scène waren gezet met 'acteurs'. Bovendien sletten filmmakers en -studios beelden als iets anders dan wat ze waren: een gezicht op een Oosterse haven, met mensen met fez, werd bijvoorbeeld gepresenteerd als vluchtelingen die Havana, Cuba verlieten. Kranten en critici hadden dit soms nog door, maar het grote publiek was meer geïnteresseerd in de *bewegende* beelden, of ze de werkelijkheid nu weergaven of niet.⁷⁵ Vanaf het ontstaan van de film als amusementsindustrie was de lijn tussen werkelijkheid en fictie dus dun, of zelfs onzichtbaar.⁷⁶

Rond 1907 was de interesse in de VS voor dit soort documentairefilms al enkele jaren af aan het nemen. Studio's vonden een alternatief in fictieve narratieve films, waarmee het probleem van de dunne of onzichtbare lijn tussen werkelijkheid en fictie op het grote scherm opgelost lijkt. Binnen het genre van deze fictieve narratieve films was namelijk alles fictie. Tegelijkertijd waarschuwden kranten nog steeds voor de trucs van de filmmakers: het gebruik van verschillende camerastandpunten, point-of-view beelden, het vlekkeloos overgaan van het ene naar het andere beeld, om maar enkele voorbeelden te noemen. Als de held in de film overreden werd door een trein, was dat niet wat er werkelijk met de acteur in kwestie gebeurd was. Amerikaanse tijdschriften waarschuwden het filmpubliek: niet alles wat je in een film ziet is echt, maar ook niet alles is nep. Bovendien verschenen er artikelen die aan het grote publiek uitlegden hoe een camera werkte, om de mystiek van de nog nieuwe techniek weg te nemen. De narratieve films losten het probleem van het onderscheiden van werkelijkheid en fictie niet op, maar verschoven dit naar een ander niveau: dat van het narratief in de film.⁷⁷

Hierbij kwam dat het filmpubliek een sterke emotionele band kreeg met de karakters in de narratieve films en de verhaallijnen van de films. Mensen in de bioscoop reageerden roepend of verzuchtend op gebeurtenissen in de film, een soort interactie die lang ook gebruikelijk was in het theater, en waren verdrietig als het slecht afliep. De populariteit van dit soort films nam ook alleen maar toe. Tegen 1910 had de film dus de grenzen tussen werkelijkheid en fictie vervaagd, maar het filmpubliek had wel een sterke emotionele band met deze al-dan-niet fictieve gebeurtenissen en karakters.⁷⁸

Het filmpubliek zocht voor deze emoties een uitlaatklep. Die vond het in het zo veel mogelijk te weten komen over de acteurs die hen zo fascineerden en die ze persoonlijk leken te kennen. Dit begon met een barrage van brieven aan de filmproducenten met de vraag wat de namen van de acteurs waren. Die werden tot 1910 nooit bekendgemaakt, wellicht uit angst voor hogere salariseisen door beroemde acteurs of omdat de acteurs zelf, die vaak ook een toneelcarrière hadden, niet geassocieerd wilden worden met de 'lage' entertainmentindustrie. Fans wilden namen omdat een naam een acteur een identiteit in de werkelijkheid zou geven. Filmfans haalden niet werkelijkheid en fictie door elkaar, zoals op het eerste gezicht lijkt, maar zochten opheldering over de relatie tussen wat ze zagen in films en de werkelijkheid daarbuiten.⁷⁹

Als reactie besloten filmproducenten vanaf 1910 de namen van hun acteurs bekend te maken. Fans bleven echter schrijven, nu met vragen die ook nu nog herkenbaar zijn: waar komt iemand vandaan? Is hij/zij getrouwd? En, het meest interessant in het kader van dit onderzoek: is hij/zij in het echte leven hetzelfde qua persoonlijkheid en karakter als in de films? Filmmagazines gaven graag antwoord op al deze vragen. Het antwoord op de laatste vraag was nagenoeg altijd dat de filmster inderdaad in het echte leven net zo was als in haar/

zijn films. Sterker nog: filmmakers zeiden alleen acteurs te casten die op basis van hun persoonlijkheid en uitstraling bij de beoogde rol pasten. Rond 1915 waren Amerikaanse filmfans ervan overtuigd dat de filmsterren inderdaad niet acteerden in films, maar simpelweg zichzelf speelden, met al hun charisma, moraliteit (als contrast tegen het 'decadente' theater) en persoonlijkheid.⁸⁰

Dit zogenaamd samenvallen van de persoonlijkheid van de acteur en de rol bleef een vast element van Hollywood tot diep in de jaren veertig. Er was hier echter sprake van tweerichtingsverkeer. Zonder dat ze het doorhadden, vormden fans de persoonlijke kenmerken van de sterren naar wie ze brieven schreven. Studio's en filmmakers reageerden namelijk op de brieven door sterren anders te gaan presenteren. De fans, op hun beurt, rationaliseerden de persoonlijkheidsverandering van hun grote idool. De persoonlijkheid van de ster werd aangepast aan de ideologische 'ikken'. Daarnaast werd nieuwe potentiële sterren bij contractering een hele nieuwe persoonlijkheid aangemeten. Een die het beste zou gaan doen bij de fans. Het bekendste voorbeeld hiervan is misschien wel Theda Bara (Theodosia Burr Goodman, 1885–1955) die gepresenteerd werd als de in Egypte geboren dochter van een Franse actrice en een Italiaanse beeldhouwer, hoewel ze in het echt in Cincinnati geboren was. Haar rollen als mystieke *femme fatale* ('vamp') zorgden ervoor dat ze ook als echt persoon gepresenteerd werd als 'The Wickedest Woman in the World', tot haar eigen verbazing.⁸¹

Theatersterren, als het ware de ooms en tantes van de filmsterren, hadden doorgaans wél hun eigen identiteit behouden, los van de rollen die ze speelden. Vragen over werkelijkheid en authenticiteit hadden in het theater nooit een rol gespeeld. Acteurs stonden voor hun publiek, in levenden lijve. Het was daardoor ook duidelijk dat ze slechts een rol speelden. Theatergangers waren dus nooit echt geïnteresseerd geweest in de karakters en de persoonlijkheden van de acteurs. Bovendien bood het theater fans een kans direct te communiceren met hun idolen: door geroep, applaus, aandacht trekken op de eerste rij, of desnoods door ze na afloop op te wachten bij de artiesteningang. Uiteraard bestond er rond 1900 wel een uitzondering op deze algemene trend. Een uitzondering die bovendien dicht bij Tellegen stond: Sarah Bernhardt. Bernhardt speelde zelf met haar publieke persona door dan weer wel, dan weer niet te beweren van Joodse komaf te zijn, de suffragettebeweging nadrukkelijk te steunen en door haar publiekelijke exotische liefdesaffaires. Tellegen zal dus van dichtbij meegemaakt hebben hoe Bernhardt zelf invloed uitoefende op haar publieke persona en dus op haar ideologische 'ikken'.

Het macro-niveau van Tellegens ideologische ik, het publieke beeld van 'een filmster', is dus sterk afhankelijk geweest van zijn rollenrepertoire. Het onduidelijke onderscheid tussen werkelijkheid en film in deze periode gaf filmsterren en -producenten ruimschoots de ruimte om zelf hun publieke persona vorm te geven. Filmproducenten waren zelf vaak vaag over hun eigen afkomst omdat ze binnen de 'rags-to-riches' traditie wilden passen, maar fantaseerden over hun filmsterren uitgebreide, avontuurlijke achtergrondverhalen.⁸² Deze waren dan weer sterk afhankelijk van de rollen die de acteur of actrice in kwestie op dat moment speelde of in de toekomst zou gaan spelen. Fans beschouwden immers de

75 *New York Dramatic Mirror*, 7 mei 1898 als geciteerd in: Barbas, *Movie crazy*, 13.

76 Barbas, *Movie crazy*, 11–13; Bean, 'Introduction', 1.

77 Barbas, *Movie crazy*, 13–16.

78 Barbas, *Movie crazy*, 13–16; Bean, 'Introduction', 1–3.

79 Barbas, *Movie crazy*, 10–11 en 16–19.

80 Barbas, *Movie crazy*, 11; 18; 21–26; 29–42; Bean, 'Introduction', 2–3 en 13–17; Sklar, *Movie-made America*, 81–82.

81 Barbas, *Movie crazy*, 142–143; 156–158; Bean, 'Introduction', 5; Sklar, *Movie-made America*, 81–82; Craig, *Theda Bara*.

82 Sklar, *Movie-made America*, 67.

persoonlijkheid en het karakter van de acteur in hun rol als dezelfde als in de echte wereld. Tellegen zelf zal bovendien in het bijzijn van Bernhardt geleerd hebben hoe te spelen met je publieke persona.

Voor Europese filmsterren als Tellegen was er nog een laatste deel van hun macro-niveau ideologische ik: de passievolle Europese man. Dit was een beeld dat in een lange historische Amerikaanse traditie stond. Zo kwam het al voor in de werken van de negentiende-eeuwse Brits-Amerikaanse auteur Henry James (1843–1916). Altijd diende de passievolle Europese man als contrast voor Amerikaanse traditionele waarden. De Europese man kon dansen, was gracieus, emotioneel, charmant en vaak zondig en maakte zich duidelijk beschikbaar voor de hem omringende vrouwen. Wellicht was hij zelfs kwaadaardig, maar dat maakte het geheel alleen maar spannender. Dit alles in sterk contrast met de Amerikaanse traditionele mannelijke waarden. Zij beschouwden acteurs die zich zo passievol gedroegen, met Rudolph Valentino (1895–1926) als hoogtepunt, als verwijfd. Amerikaanse vrouwen, daarentegen, liepen met hen weg.⁸³

De rollen als romantische held die Tellegen aan het begin van zijn carrière speelde, passen perfect binnen dit beeld van de Europese gepassioneerde man. Zoals hierboven al bleek zullen de onduidelijke relatie tussen werkelijkheid en fictie en het, in elk geval voor het filmpubliek, sterk samenvallen van het karakter van acteur en filmrol, het publieke persona van Lou Tellegen vormgegeven hebben. Het micro-niveau van zijn ideologische 'ikken' loopt dus over in het macro-niveau. Het filmpubliek verwachtte dat Lou Tellegen in het echte leven ook een passievolle, romantische, avontuurlijke man was. Ongetwijfeld was dit de reden dat hij regelmatig als 'matinee idol' omschreven werd en vrouwen ook in het echt aan zijn voeten lagen.

Tellegens narratieve identiteiten in *Women have been kind*

Romantiek en avontuur zijn dan ook narratieve structuren die sterk aanwezig zijn in *Women have been kind*. Tellegen presenteert zich duidelijk als passievolle romanticus en als emotievol wezen. Zo zijn er nauwelijks drie opeenvolgende pagina's waarin hij niet op de een of andere manier een romantische escapade beleeft of relatie heeft met dé (zoveelste) vrouw van zijn leven. Een voorbeeld hiervan komt als Tellegen als gast van een Duitse kasteelheer op diens kasteel verblijft. Tellegen was al dan niet per ongeluk op het kasteelterrein terecht gekomen en had een schotwond opgelopen toen de kasteelheer het vuur op hem opende om hem weg te jagen. Hij schrijft over een actrice die ook op het kasteel verbleef: 'I knew that through her magnetic power a new life was being revealed to me – a new life, of which she was the pulsation'. Na drie alinea's heeft hij haar alweer uit het oog verloren, onderweg naar het volgende avontuur. Interessant is dat hij haar aantrekkingskracht op hem omschrijft als 'magnetic'. 'Magnetism' was ook een term die vaak in het vroege Hollywood gebruikt werd om de magische aantrekkingskracht van de filmacteurs te vatten.⁸⁴

Ook los van specifieke vrouwen, benadrukt Tellegen hoezeer hij een emotioneel wezen is. Dit is zowel verbonden aan romantiek en liefde, als aan levenskeuzes. Als hij na zijn tijd als zijn exclusief model Rodin verlaat, geeft hij als belangrijkste verklaring: 'It has always been my nature to follow my own instincts (...)'.⁸⁵ En over de Italiaanse villa die hij gekocht zou hebben na een eerste periode in Parijs merkt hij op: 'My villa was an historic place built by Cosimo de' Medici for one of his protégées, and what a divine place for romance it was!'⁸⁶

Rond zijn vele romantische escapades lijkt hij er soms ook genoeg in te scheppen zichzelf te contrasteren met de 'eigenlijke' partner van de vrouw in kwestie. Zo schrijft hij over een, uiteraard beeldschone, Duitse dame in een bakkerij met wie hij een affaire krijgt en haar man:

'Her face was that of a Madonna, a figure from a Rossetti Painting. (...) Then suddenly the door at the back (which led to the living quarters) opened, and a short, ugly man came from within. He was hideous! I'm sure that Victor Hugo had this type in mind when he wrote his wonderful description of Quasimodo in his masterpiece *Notre Dame*.'⁸⁷

Dat hij als romanticus ook grenzen overschrijdt, laat hij ook niet onbenoemd. Hier komt duidelijk het beeld van de gevaarlijke, zondige Europese man terug. Zo schrijft hij over een affaire die hij had met een lievelinge van Mounet: '(...) the glorious young lady and I felt something creeping into our hearts, although we knew too well that we were on the verge of treading the forbidden path'.⁸⁸

Al de vrouwen met wie Tellegen een romantische relatie zou hebben gehad tijdens zijn leven wierpen zich natuurlijk niet zomaar aan zijn voeten. Dat kwam, zo moet uit *Women have been kind* blijken, door de avontuurlijke instelling van Tellegen, gecombineerd met zijn indrukwekkende lichaam, die hem tot hedendaagse held maakte. Zijn avontuurlijke geest zou al sinds zijn jonge jaren aanwezig zijn geweest. Zo schrijft hij over zijn weglopen van huis op zijn vijftiende: 'I was filled with the lust for adventure, and I was already in love. (...) I was already a man, and my physical condition would have made any young athlete proud.'⁸⁹

Ook later in zijn autobiografie benadrukt Tellegen zijn drang naar vrijheid en zijn weerszin beperkt te worden. Rodin zou deze vrijheid behoorlijk beperkt hebben, dus als Tellegen vertelt te zijn 'ontsnapt' uit de villa van Rodin, schrijft hij: 'In a few seconds I had climbed the iron gate and was outside. It seemed as though I breathed again the fresh air of liberty'.⁹⁰ Niet alleen mensen hielden hem gevangen, ook zijn omgeving kon hem beperken. Na zijn eerste periode in Parijs schrijft hij over zijn vertrek: 'I became weary of the Parisian atmosphere and wanderlust again took hold of me'.⁹¹ Deze *wanderlust* wordt later nog meer benadrukt.⁹²

Als held moet je natuurlijk ook de nodige gevaren trotseren. Tellegen vertelt dus regelmatig hoe hij in twijfelachtige gokkroegen terecht komt, waar hij regelmatig zijn vaardigheden als messenwerper moet gebruiken om te ontsnappen.⁹³ Het hoogtepunt wat betreft gevaarlijke avonturen in *Women have been kind* is echter Tellegens zogenaamde verblijf van elf maanden in de jungle van Brazilië. In realiteit had Tellegen nooit tijd om zo lang weg te zijn uit Parijs en stond hij in deze periode gewoon op het toneel in de Franse hoofdstad.⁹⁴ In oktober 1909 trad hij op in het toneelstuk *Lysistrata* en in die tijd ontmoette hij ook Sarah Bernhardt met wie hij in december 1910 voor het eerst in de Verenigde Staten toert. In de tussentijd stond Tellegen nog minstens tweemaal op het Parijse toneel. Desalniettemin leidt hij deze episode in zijn autobiografie in met de volgende zinnen:

83 Sklar, *Movie-made America*.

84 Barbas, *Movie crazy*, 42 en 54; Bean, 'Introduction', 14–17.

85 Tellegen, *Women*, 82.

86 Tellegen, *Women*, 119.

87 Tellegen, *Women*, 29.

88 Tellegen, *Women*, 109.

89 Tellegen, *Women*, 17.

90 Tellegen, *Women*, 75.

91 Tellegen, *Women*, 116.

92 Tellegen, *Women*, 163.

93 Tellegen, *Women*, 92–94.

94 Zie: [https://www.lesarchivesduspectacle.net/?IDX_Spectacle=17596]; Le Rappel, 23 april 1910; Le Matin, 4 mei 1910, 4.

‘When I think of the eleven months that I lived as a savage in the heart of Brazil’s virgin forests and realize that there was not an instant of those eleven months that I was not in imminent peril of death through snakes, poisonous insects, yellow fever, jaguars, or the native “bushmen”, it is a miracle to me that I ever came out alive!’⁹⁵

Aan het einde van zijn autobiografie komt Tellegen nog eenmaal terug op zijn avontuurlijke geest, die weer aangewakkerd is door zijn nieuwe grote liefde, Eve Casanova. Hij beschrijft zijn eigen leven hier met gevoel voor understatement als ‘tempestuous’:

‘It is through her youthful spirit, opening a new life to me, that the blood rushes through my veins with that same intensity as always! It is entirely through her wonderful spirit, constantly urging me on, that I have been able to write this book, telling thus far of my tempestuous life’⁹⁶

Naast deze nadrukkelijk aanwezige narratieve structuur van de romantische held, is er nog een andere te ontdekken in *Women have been kind*. Tellegen presenteert zich namelijk ook als ‘selfmade man’, iets wat veel van zijn filmbazen waarschijnlijk wel konden waarderen omdat zij dat vaak ook deden.⁹⁷ Hier is Tellegen wel een probleem tegengekomen tijdens het schrijven. Hij presenteerde zijn ouders namelijk aan het begin van zijn werk als aanzienlijke leden van de Europese culturele en militaire elite, maar wil toch aanhaken bij het idee van de selfmade man. Daarom beweert hij grotendeels gescheiden van zijn ouders te zijn opgevoed door een collega van zijn vader.⁹⁸ Ongetwijfeld is dit ook de reden dat hij zoveel nadruk legt op de periode dat hij wegloopt van huis en op avontuur gaat in Oost- en Midden-Europa.

Na deze periode lijkt hij echter een definitieve oplossing gevonden te hebben: hij en zijn moeder ontdekken na het overlijden van Tellegens vader door hem te zijn onterfd. Dit zal dicht bij de waarheid zijn, aangezien moeder Van Dommelen ongehuwd samenwoonde met Tellegens vader en hij als buitenechtelijk kind nooit in aanmerking zal zijn gekomen voor deze erfenis. Hij schrijft hierover: ‘[a] few weeks later we learned that both she and I were disinherited. My father’s entire fortune went to his first wife and her two children.’⁹⁹ Verder in *Women have been kind* blijft Tellegen vervolgens benadrukken hoe berooid hij soms was. Als hij net voor de eerste keer is aangekomen in Parijs schrijft hij: ‘[m]y fortunes in the world were my mother, Beatrice – whom I loved tenderly – *quarante centimes*, and my health. A man can go a long way with these treasures!’ – Beatrice is op dat moment het liefje van Tellegen.¹⁰⁰

Een laatste aspect in Tellegens autobiografie is nog het benoemen waard, zeker in combinatie met de narratieve structuur van de romantische held die zo nauw aansluit bij het Hollywoodbeeld van de passievolle Europese man. Tellegen benadrukt namelijk regelmatig zijn Europese identiteit, niet alleen door zijn afkomst, maar ook door te schermen met grote Europese kunstenaars, artiesten en andere beroemdheden. Vaak zou hij deze persoonlijk kennen: Rodin is hiervan een voorbeeld, maar ook Isadora Duncan, Mata Hari, Enrico Caruso en Antoine Bourdelle. Toppunt van dit mechanisme is zijn bewering dat hij met Eleanora Duse op het toneel zou hebben gestaan in Italië (Duse was niet actief in de jaren dat dit plaats zou hebben gevonden).¹⁰¹ Duse was op dat moment een van de twee topvrouwen in het theater, naast Sarah Bernhardt. Door deze passage heeft Tellegen plots met beiden op het toneel gestaan. Ook minder direct afficheert Tellegen zich met het roemrijke Europese culturele verleden. In eerdergenoemde quotes kwamen hierboven Cosimo de’ Medici, Dante Rossetti en Victor Hugo voorbij, maar Tellegen noemt onder andere nog Oscar Wilde, Gabriele d’Annunzio, Élisé Reclus en Victorien Sardou. Eigenlijk begint Tellegen al met het zichzelf inbedden in Europa als hij zijn moeder beschrijft: ‘She was the true Spanish type (...)’.¹⁰²

Conclusie

Tellegen zelf blijkt het, zowel in *Women have been kind* als in interviews, niet al te nauw hebben genomen met de werkelijkheid. Als filmster in een zich net ontwikkelende film-industrie, had hij hierbij bovendien extra ruimte om hele delen van zijn leven bij elkaar te fantaseren. De opkomst van de filmindustrie had immers de grenzen tussen werkelijkheid en fictie vervaagd op een manier die tot dan toe ongekend was. Hierdoor ontstond er bij filmfans verwarring over wat waar was en wat niet en dachten ze dat een acteur simpelweg zichzelf speelde in films. De rol en de filmster vielen voor het publiek samen.

Toen Tellegen aan het begin van de jaren dertig zijn in het slop geraakte carrière weer een nieuwe boost wilde geven, maakte hij hier handig gebruik van. Bewust of onbewust sloot hij bij het schrijven van zijn autobiografie aan bij de verwachtingen die het publiek van hem had. Dat kende hem uit zijn films als avontuurlijke romantische held, dus dat was ook de Tellegen over wie ze te lezen kregen in *Women have been kind*. Andere belangrijke narratieve structuren in het werk, naast de avontuurlijke, romantische held, portretteerden Tellegen als 'self-made man' en passievolle Europeaan, diep ingebed in de oude Europese cultuur.

Tellegen vormde zo in belangrijke mate het beeld dat van hem ook na zijn dood bleef bestaan. Het narratief van *Women have been kind* keerde tot op de dag van vandaag keer op keer terug in populaire en wetenschappelijke teksten over de filmster, zowel in Noord-Brabant als daarbuiten. Tellegen zelf zal daar vermoedelijk meer dan tevreden mee zijn, maar deze studie heeft laten zien hoe en waarom dit narratief opgeklopt is.

Wellicht is het dan nu tijd aan te sluiten bij de wat premature uitspraak van Tellegen in het voorwoord van zijn autobiografie: 'For I feel that if this book is to have any value whatever, it will be as a true chronicle, and not as a bit or romantic fiction. I might say that there has been enough romantic fiction written about my life as it is!'¹⁰³

Afkortingen

AGR:	Archief van de Gemeentesecretarie Rotterdam, afdeling Bevolking
AN:	Archives nationales, Parijs
BSLM:	Burgerlijke Stand in Limburg: Maastricht
CN:	Conservatoire national de musique et de déclamation
GSO:	Gemeentearchief Sint-Oedenrode
NL-HtBHIC:	Brabants Historisch Informatiecentrum, 's-Hertogenbosch
NL-NmRAN:	Regionaal Archief Nijmegen
NL-MtRHCL:	Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht
NL-RtSA:	Stadsarchief Rotterdam

95 Tellegen, *Women*, 159.

96 Tellegen, *Women*, 286.

97 Sklar, *Movie-made America*, 67.

98 Tellegen, *Women*, 15.

99 Tellegen, *Women*, 48.

100 Tellegen, *Women*, 65. Cursivering in origineel.

101 Tellegen, *Women*, 116–131.

102 Tellegen, *Women*, 13.

103 Tellegen, *Women*, 13.

Archivalia

- AN, *Conservatoire national de musique et de déclamation*. (1808–1977), Ecole royale de musique et de déclamation, Conservatoire royal, impérial ou national de musique ou de musique et de déclamation (1808–1921),
inv.nr. AJ/37/396 https://www.siv.archives-nationales.culture.gouv.fr/siv/IR/Fran_IR_005294.
NL-HtBHC, Gemeentebestuur Sint-Oedenrode, 1811–1933,
Bevolkingsregister wijk C, inv. nr. 1637, blad 87.
NL-HtBHC, Gemeentebestuur Sint-Oedenrode, 1811–1933,
Geboorteregister Sint-Oedenrode 1883, inv.nr. 5529, aktenummer 113.
NL-NmRAN, *Bevolkingsregisters van de gemeente Nijmegen 1880–1890*,
inv.nr. 33082, p. 54.
NL-MtRHCL, *Burgerlijke Stand in Limburg: Maastricht*,
inv.nr. 288, aktenr. 829.
NL-RtSA, Archief van de Gemeentesecretarie Rotterdam, afdeling Bevolking: bevolkingsboekhouding van Rotterdam en geannexeerde gemeenten,
inv.nr. 370, p. 272.
NL-RtSA, Archief van de Gemeentesecretarie Rotterdam, afdeling Bevolking: bevolkingsboekhouding van Rotterdam en geannexeerde gemeenten,
inv.nr. 599, p. 236.

Literatuur

- Althusser, L., *Sur la reproduction*, (Parijs 1995).
Barbas, S., *Movie crazy: fans, stars, and the cult of celebrity* (New York 2001).
Bean, J., 'Introduction: stardom in the 1910s', in: Bean, J. e.a. red., *Flickers of Desire: Movie Stars in the 1910s* (New Brunswick 2011), 1–21.
Bob Bertina, 'Lou Tellegen: Een Hollander in Hollywood', in: *Vrij Nederland*, 30 november 1985.
Brouwer, E., 'Lou-Tellegen, geboren voor tragedie', in: *de Volkskrant*, 10 november 2011.
Craig, J., *Theda Bara, my mentor: under the wing of Hollywood's first femme fatale* (Jefferson 2016).
Dorsman, L., 'Ter inleiding: biografie en autobiografie: problematische genres?', in: L. Dorsman en P. Knegtmans red., *De menselijke maat in de wetenschap: de geleerden(auto)biografie als bron voor de wetenschap en universiteitsgeschiedenis* (Hilversum 2013), 11–24.
Eakin, P., *How our lives become stories: making selves* (Ithaca 1999).
Eakin, P., *Living autobiographically: how we create identity in narrative* (Ithaca en Londen, 2008).
Foucault, M., *Surveiller et punir: naissance de la prison* (Paris 1975).
Gabriëls, A.J.C.M., 'Dommelen, Isidore Louis Bernard Edmon van (1883–1934)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland 5* (Den Haag 2002) [<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn5/dommelen>].
Greenblatt, S., *Renaissance self-fashioning: from More to Shakespeare* (Chicago 1980).
't Hart, K., 'Don Lou', in: *De Groene Amsterdammer* 46 (2011) [<https://www.groene.nl/artikel/don-lou>].
Hoeks, R., 'Lou Tellegen: theater- en hollywoodster', op: *Brabantserfgoed.nl*, 2018 [<https://www.brabantserfgoed.nl/page/7488/lou-tellegen>].
Hoeks, R., *Archaeologists and autobiography: (self-)fashioning in the public autobiographical writings of Austen Henry Layard (1817–1894), William Flinders Petrie (1853–1942), and Mortimer Wheeler (1890–1976)* (MA-scriptie Radboud University Nijmegen 2016).
Lejeune, P., *Le pacte autobiographique* (Parijs 1975).
Menefee, D. W., *The rise and fall of Lou-Tellegen* (Dallas 2011).
Murray, A., 'Geraldine Farrar: a star from another medium', in: Bean, J. e.a. red., *Flickers of desire: movie stars of the 1910s* (New Brunswick 2011), 137–154.
Neisser, U., 'Five kinds of self-knowledge', *Philosophical Psychology* 1 nr. 1 (1988), 35–59.
Oord, A., van den, *Voor het oog van het kerkvolk: Tilburgs volksklasse tussen klerikale normering en geleefde praktijk, 1927–1939* (Tilburg 2007).
Oort, T., van, "'Stel je voor zeg! Meisjes, jongens, zoo maar zittend zij aan zij!' Katholieken, gender en sociale klasse in de Paleis Bioscoop te Rucphen (1929)' in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 33 (2016) 161–178.
'Oscarwinnaar The Artist gebaseerd op leven beroemde Rooienaar', *DeMooiRooiKrant.nl*, 29 februari 2012. https://www.mooirooi.nl/nieuws/algemeen/16037/20120229_oscarwinnaar_the_artist_gebaseerd_op_leven_beroemde_rooienaar
Peters, A., 'Het moet Smit ook opvallen hoe vaak ze op morsdode zwijmeltaal terugvalt', in: *de Volkskrant*, 8 oktober 2016 <https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/het-moet-smit-ook-opvallen-hoe-vaak-ze-op-morsdode-zwijmeltaal-terugvalt-b6502343/>

- Peterson, L., *Victorian autobiography: the tradition of self-interpretation* (New Haven en Londen 1986).
- Roes, J., 'In de kerk geboren. Het Nederlandse Katholicisme in anderhalve eeuw van herleving naar overleving' in: *Jaarboek van het Katholiek Documentatiecentrum* 24 (1994) 61–102.
- Sklar, R., *Movie-made America: a cultural history of american movies* (New York 1994).
- Smit, S., *De eerste vrouw* (Amsterdam 2018).
- Smith, P., *Discerning the subject* (Minneapolis 1988).
- Smith, S. en J. Watson, *Reading autobiography: a guide for interpreting life narratives* (Minneapolis en Londen 2010).
- Spengemann, W., *The forms of autobiography: episodes in the history of a literary genre* (New Haven en Londen 1980).
- Tellegen, L., *Women have been kind* (Londen 1932).
- 'The Artist komt uit Rooi!', op: *Brabantbekijken.nl*, 14 maart 2012 <http://www.brabantbekijken.nl/2012/03/artist-komt-uit-rooi.html>
- Weintraub, K., 'Autobiography and historical consciousness', *Critical Inquiry* 1 nr. 4 (1975), 821–848.
- Wols, R., 'Lou Tellegen (1883–1934), een Rooise Casanova in Hollywood', <https://www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/lou-tellegen-1883-1934-een-rooise-casanova-in-hollywood>.

Kranten en tijdschriften

- Algemeen Handelsblad*, 13 maart 1932, 3.
- Bredasche Courant*, 16 april 1927.
- De banier van waarheid en recht: Surinaamsch nieuws- en advertentieblad*, 16 januari 1935.
- De Indische Courant*, 30 november 1934.
- De Sumatra Post*, 16 juli 1931.
- De Telegraaf*, 30 oktober 1934, 7.
- De Volkskrant*, 9 november 1974, 19.
- De Zuid-Willemsvaart*, 23 april 1927.
- Eindhovenens Dagblad*, 30 november 1934.
- Het nieuws van den dag: kleine courant*, 13 juni 1904, 21.
- Le Matin: derniers télégrammes de la nuit*, 4 mei 1910, 4.
- Le Rappel*, 23 april 1910.
- New York Dramatic Mirror*, 7 mei 1898.
- Nieuwe Tilburgsche courant*, 30 oktober 1934.
- NRC Handelsblad*, 9 augustus 1984, 12.
- Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche courant*, 24 november 1911.
- Tooneel en Bioscoop: inlichtingen voor Roomsche-Katholieken*, 14 september 1921.
- Tooneel en Bioscoop: inlichtingen voor Roomsche-Katholieken*, 23 juli 1921.
- Tooneel en Bioscoop: inlichtingen voor Roomsche-Katholieken*, 29 november 1924.
- Tooneel en Bioscoop: inlichtingen voor Roomsche-Katholieken*, 3 januari 1923.

Overzichtskaart met de locaties van de 75 *Personal life changing war stories* van Brabant Remembers.

Arnoud-Jan Bijsterveld en Moniek Hover met medewerking van Femke Klein

Van Crossroads naar Brabant Remembers

75 Personal life changing war stories en de zoektocht naar zorgvuldigheid¹

Tell me and I forget, teach me and I may remember, involve me and I learn²

Inleiding

In het najaar van 2019 en het voorjaar van 2020 herdenkt Noord-Brabant 75 jaar bevrijding. In 2017 verleende de provincie Noord-Brabant de opdracht om voor deze herdenking een programma te ontwikkelen aan de Stichting Crossroads 1940|1945, een samenwerkingsverband tussen de provincie, Nationaal Monument Kamp Vught, Oorlogsmuseum Overloon, Museum Bevrijdende Vleugels, Generaal Maczek Museum, Stichting 18 september, Erfgoed Brabant en VisitBrabant. Andere partners zijn Bevrijding Brabantse Wal, Europe Remembers, Liberation Route Europe, NBTC Holland Marketing en het Vfonds, het laatste als belangrijke subsidiënt. Voor de ontwikkeling van het programma stelde de provincie in oktober 2017 een subsidie ter beschikking van ruim 2,7 miljoen euro.³ De intentie van Crossroads is om het ontwikkelde meerjarenprogramma een duurzaam karakter te geven en ‘het materiële en immateriële erfgoed uit de Tweede Wereldoorlog dat Brabant rijk is, (inter)nationaal op samenhangende wijze te presenteren’, met speciale aandacht voor een breed en jonger publiek. Dit programma maakt deel uit van de verhaallijn Bevochten Brabant, een van de vier inhoudelijke thema’s van het provinciaal beleidskader erfgoed.

Penvoerder van Crossroads 1940|1945 is de stichting VisitBrabant, de marketingorganisatie die ten doel heeft ‘meer bezoekers en meer bestedingen naar Brabant’ te lokken. Femke Klein is sinds december 2016 programmadirecteur van Crossroads. Zij stelt zich ten doel meer mensen te bereiken en te verbinden met de inhoud van het ontwikkelde programma. In samenwerking met de diverse partners heeft Crossroads 1940|1945 een activiteitenprogramma ontwikkeld dat vanaf eind 2018 onder de naam *Brabant Remembers. 75 personal life changing war stories* wordt aangeboden.⁴ Dit programma is gebaseerd op 75 levensveranderende verhalen uit de oorlog, waarover hierna meer. Naast een marketingcampagne worden ook diverse producten ontwikkeld. Zo is er een Brabant Remembers *Living History Augmented Reality App* ontwikkeld, waarmee bezoekers via de zogeheten Layar-technologie elf door

1 Met dank aan Anne-Wil Maris en Liesbeth Sparks voor hun commentaar en suggesties.

2 Chinees adagium ontleend aan Xun Kuang, *Xunzi*, een collectie van confucianistische filosofische geschriften uit de derde eeuw v.Chr. Zie quoteinvestigator.com/2019/02/27/tell/ (geraadpleegd 9 juni 2019).

3 Zie het subsidiebesluit van 24 oktober 2017 voor de Stichting Crossroads op www.brabant.nl/loket/bekendmakingen/subsidie-bekendmakingen-staatssteun/stichting-crossroads; ‘Crossroads Brabant’ op www.brabant.nl/dossiers/dossiers-op-thema/cultuur/erfgoed-en-monumenten/erfgoed-projecten/crossroads-brabant, geraadpleegd 1 mei 2019.

4 ‘Brabant Remembers. 75 personal life changing war stories’ op www.brabantremembers.com/, geraadpleegd 1 mei 2019.

acteurs nagespeelde verhalen kunnen zien en horen op de plekken waarop ze zich hebben afgespeeld. Voor Omroep Brabant maakten filmmakers Anne-Marie van Oosteren en Jan Peels minidocumentaires van 4 à 5 minuten waarin ooggetuigen, nabestaanden of ‘ambassadeurs’ één van de 75 verhalen vertellen.⁵ Studio Rocco Verdult en zijn team vervaardigden *Stilllevens*, maquettes waarin uit elk van de 75 levensveranderende oorlogsverhalen één centraal moment als *still* of stilgezette film in kleur is verbeeld tegen een verder geheel witte of zwarte achtergrond, naargelang de gebeurtenis zich overdag of ’s nachts afspeelde (afb. 1).

1. Wim Boeijen en Marieke Smits bij het *Stillleven* van zijn verhaal - Landerd 1944, 15 april 2019

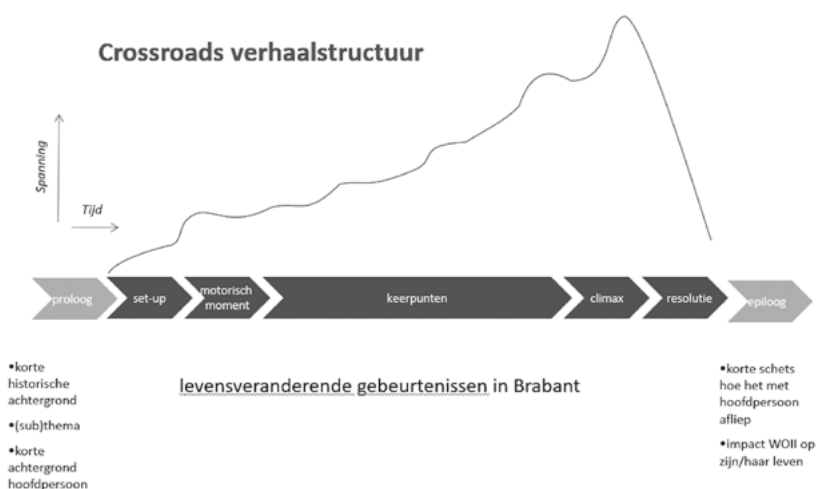
Daarnaast omvat Brabant Remembers enkele grote ‘iconische’ manifestaties en projecten – waaronder het Dilemma Doolhof in Bergen op Zoom, een concept van kunstproducent Mothership (Rotterdam) – en een subsidieprogramma waarmee lokale herdenkingsprojecten worden mogelijk gemaakt.⁶ Ook die laatste dienen uit te gaan van de 75 verhalen. Het is de bedoeling dat mensen van nu zich door deze verhalen kunnen inleven in de ervaringen van mensen van toen, gevoelsmatig geraakt worden en betrokkenheid ervaren. Daarmee wordt ook de verbinding gelegd naar de huidige tijd.

Duidelijk is dat de kern van het programma wordt gevormd door de 75 levensveranderende verhalen. Op de totstandkoming en keuze van die verhalen wil dit artikel reflecteren. Wat waren de uitgangspunten en hoe is het proces verlopen? Hoe kwamen de keuzes tot stand en op welke manier speelden de verhalen een rol bij de ontwikkeling van het toeristische en inhoudelijke programma? Hoe ging men te werk om twee doelstellingen, namelijk het streven naar inhoudelijke nuance, zorgvuldigheid en duurzaamheid enerzijds en anderzijds meer publieksbereik, ontsluiting en concrete toeristische resultaten te integreren in één programma? Deze reflectie is een pleidooi voor inhoudelijke waarachtigheid, zorgvuldigheid en een duurzame omgang met de verzamelde verhalen. Het gegeven dat ze worden ingezet voor publiekscampagnes en toeristische producten mag daaraan geen afbreuk doen.

Ontwikkeling narratief concept

Ter voorbereiding op dit programma verleende VisitBrabant in januari 2015 aan NHTV, sinds 2018 Breda University of Applied Sciences (BUAS) geheten, de opdracht om een verbindend concept en verhaallijnen te ontwikkelen voor de vijf grootste aanbieders van erfgoed van de Tweede Wereldoorlog, te weten Nationaal Monument Kamp Vught, Oorlogsmuseum Overloon, Museum Bevrijdende Vleugels, Generaal Maczek Museum en Stichting 18 september. Het doel was meer samenhang te creëren in het aanbod rondom het thema Tweede Wereldoorlog en zodoende meer bezoekers en toeristen naar de provincie en naar met de oorlog verbonden locaties te trekken. Authentieke plaatsen die verbonden zijn met een krachtig verhaal kunnen zichzelf immers beter op de kaart zetten.⁷ Daarom werd gekozen voor storytelling als instrument. Het proces van de conceptontwikkeling, dat onder leiding van de tweede auteur werd uitgevoerd, bestond uit een analysefase en een creatieve fase van storytelling.

In 2015 werd het narratief concept *Crossroads in Brabant. Life Changing Stories 40-45* opgeleverd. Uitgangspunt is 'het raken van mensen van nu met de keerpunten van toen'.⁸ De focus ligt op persoonlijke verhalen van mensen en de keerpunten die hun levens ingrijpend hebben veranderd. Uit onderzoek naar zogeheten *Dark Tourism*-locaties blijkt dat bezoekers van deze locaties minder dan gemiddeld geneigd zijn tot herhalingsbezoek, maar meer dan gemiddeld bereid zijn een bezoek aan te bevelen aan anderen.⁹ Om deze mond-tot-mondreclame te verrijken met een concreet verhaal is in het Crossroadsconcept gekozen voor een eenvoudige verhaalstructuur in vijf stappen, voorafgegaan door een proloog en gevolgd door een epiloog (zie afb. 2). De stappen omvatten de set-up (situatieschets), het motorisch moment (waarop het verhaal in beweging komt), keerpunten, de climax en de resolutie (afloop). Dit levert compacte, chronologisch vertelde verhalen op die mensen gemakkelijk kunnen onthouden om ze vervolgens aan anderen te kunnen doorvertellen.

2. Crossroads verhaallijn (Hover, Van Waalwijk, Neveu en Segers, [Merkgids] *Crossroads*, 12).

5. Te zien op YouTube, zoekwoord Brabant Remembers.

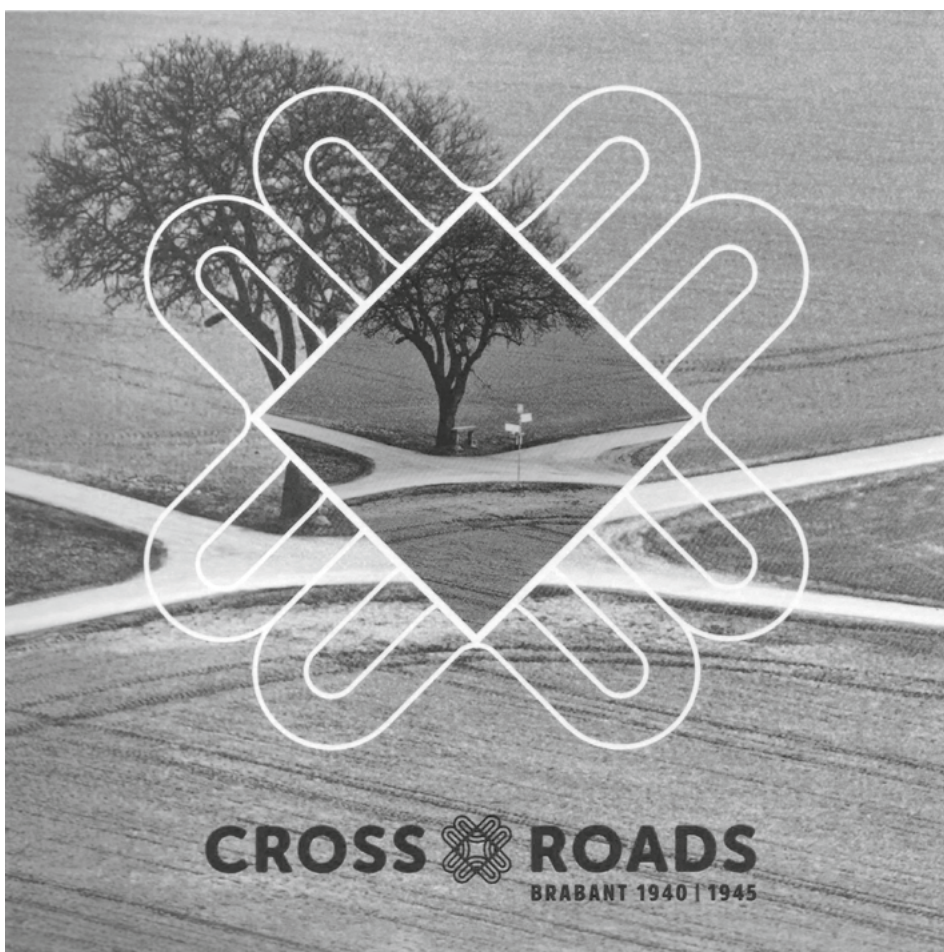
6. Stichting Crossroads Brabant '40-'45, *Jaarplan Brabants Remembers 2019 - 2020*.

7. Chronis, 'Tourists as story-builders'.

8. Hover e.a., [Merkgids] *Crossroads*, 5.

9. Van Liempt e.a., 'Herdenken is "hot"', 308-310.

In overleg met de vijf participerende locaties en organisaties werd vervolgens voor iedere locatie één ‘etalageverhaal’ gekozen. Dit is het verhaal dat iedere bezoeker zou moeten meekrijgen en dat symbool zou kunnen staan voor wat mensen op die locatie tijdens de Tweede Wereldoorlog hebben meegemaakt. Deze verhalen werden herschreven volgens het Crossroadsformat van de vijf stappen, plus proloog en epiloog. De betrokken partijen, die inmiddels verenigd waren in de Stichting Crossroads, zagen vervolgens de potentie van dit *storytelling*-concept om meer locaties en organisaties met een gelijkaardige aanpak te betrekken en zo het oorlogserfgoed ook voor Brabanders beter te ontsluiten. Om eenzelfde aanpak en uitstraling te garanderen kreeg de tweede auteur in 2016 de opdracht met haar team een merkgids te ontwikkelen (afb. 3).¹⁰ Ook werd een workshop ontwikkeld voor mensen die met de Crossroadsverhalen aan de slag zouden gaan. De eerste vond op 21 november 2016 plaats in Nationaal Monument Kamp Vught. Tevens werd toen een bannertentoonstelling gepresenteerd met de eerste vijf ‘etalageverhalen’.

3. Cover merkgids Crossroads

Public History

Dit hele proces is een mooi voorbeeld van wat in de Angelsaksische wereld *Public History* en in Nederland Publieksgeschiedenis heet: het domein waarin historici het niet-academische publiek opzoeken om samen inhoud en betekenis te geven aan het verleden. In samenspraak worden thema's, herinneringen of culturele praktijken in kaart gebracht en van duiding voorzien. Gezamenlijk worden activiteiten of expressies vormgegeven waarin die duiding voor het voetlicht komt.¹⁰ Door hun (vak)kennis en kunde zijn historici in staat context en interpretatie te geven aan individuele en collectieve herinneringen en ervaringen in het verleden, maar het publiek levert het materiaal en de inhoud.

Bij Crossroads gaat het om een bijzondere vorm van *Public History* omdat het expliciet beoogt inhoudelijke kennis en economische c.q. toeristische doelen in balans te brengen. Hierbij gaat het niet om twee werelden die per se tegenover elkaar staan of die tegengestelde belangen hebben. Doel is het samenbrengen van verschillende disciplines om een grote doelgroep de impact van de Tweede Wereldoorlog te laten ervaren. Dit artikel beoogt daarom onder meer te laten zien hoe die samenwerking verliep en waarmee de betrokkenen in de praktijk werden geconfronteerd: hoe de historici te maken kregen met uitdagingen waar ze wellicht niet zo vaak tegenaan lopen en hoe ze er toch iets moois van wisten te maken. En hoe de niet-historici zich met procesbeperkingen geconfronteerd zagen waarvan zij anders niet zo veel last hebben. Maar door vertrouwen in het eindresultaat, constructieve samenwerking en het geloof in elkaars expertise streefden ze allebei naar een mooi resultaat.

De selectie van 75 levensverhalen

Toen in het voorjaar van 2016 bekend was dat Crossroads van start zou gaan, heeft de eerste auteur contact opgenomen met VisitBrabant met de uitnodiging op korte termijn eens te praten over de mogelijke inhoudelijke invulling. Eerst moest echter een concept-programma rond zijn en zicht op financiering voordat de inhoud aan bod kon komen. Duidelijk was toen al wel dat authentieke verhalen en ervaringen van mensen in Noord-Brabant tijdens de Tweede Wereldoorlog de inspiratiebron moesten gaan vormen voor het programma van toeristische en herdenkingsactiviteiten in 2019-2020. Uiteindelijk gaf de provincie Noord-Brabant pas in oktober 2017 duidelijkheid over het budget en meteen daarna werd een zogenoemde inhoudelijke raad geformeerd om de 75 levensveranderende verhalen te selecteren. Leden waren prof. dr. Arnoud-Jan Bijsterveld (Tilburg University), dr. Jack Didden, drs. Harco Gijsbers (NIOD), dr. Moniek Hover (BUAS), dr. Ad van den Oord en dr. Jan L.G. van Oudheusden. Medewerkers van Erfgoed Brabant organiseerden tussen de zomer van 2017 en begin 2018 in samenwerking met heemkundekringen en andere plaatselijke partners twaalf lokale vertelsessies en een Crossroadsdag op drie locaties (Kamp Vught, Oorlogsmuseum Overloon en Museum Bevrijdende Vleugels). Hiervoor werden mensen uitgenodigd om een eigen of een ander oorlogsverhaal te komen 'brengen'. Tijdens deze bijeenkomsten, waaraan 10 tot 65 vertellers deelnamen, werden ruim zeshonderd

10 Hover e.a., [Merkjids] *Crossroads*.

11 Cauvin, *Public History*, 11; 'Public history' op en.wikipedia.org/wiki/Public_history (geraadpleegd 22 mei 2019).

verhalen ‘opgehaald’. Het idee was dat deze de input zouden vormen voor de 75 te kiezen Crossroadsverhalen.

Uiteindelijk waren zo’n vijf maanden beschikbaar voor het selecteren van de 75 verhalen, een proces dat organisatorisch en inhoudelijk werd begeleid door medewerkers van Erfgoed Brabant.¹² Dit proces werd begeleid door drs. Anne-Wil Maris, Liesbeth Sparks MA (Onvergetelijk Verleden) en Marlon van den Bergh BBA namens Erfgoed Brabant. De opdracht luidde om verhalen te selecteren voor zeven min of meer chronologisch gekozen thema’s: mobilisatie, inval mei 1940, bezetting, verzet, vervolging, strijd 1944 en vrijheid. Ze moesten bovendien geografisch enigszins gelijkmatig over de provincie verdeeld zijn en verschillende perspectieven in beeld brengen: jong en oud; man en vrouw; slachtoffer, dader en omstander. De verhalen moesten daarnaast voldoen aan het criterium dat ze een ‘levensveranderend’ moment bevatten, dus een keuze, dilemma of keerpunt die het leven van de hoofdpersoon blijvend veranderde. Voorts moest dit moment zich op Brabants grondgebied hebben afgespeeld. Ter voorbereiding op de selectie waren alle verzamelde verhalen kort omschreven en ingedeeld naar thema en locatie.

Tijdens de eerste bijeenkomst eind oktober 2017 constateerde de inhoudelijke raad allereerst dat de bovengenoemde thema’s niet allemaal evenveel verhalen hadden opgeleverd. Zo waren er voor de thema’s mobilisatie en inval amper verhalen. Voor het thema van de militaire strijd in het najaar van 1944 betroffen de verhalen vrijwel uitsluitend het perspectief van burgers en ontbraken verhalen over of van soldaten. Ook miste de raad het thema collaboratie, dat eerst werd toegevoegd maar uiteindelijk toch weer werd geschrapt. Collaboratieverhalen werden daarom onder ‘bezetting’ gerangschikt. De tweede constatering was dat de ‘opgehaalde’ verhalen merendeels onbruikbaar waren: de meeste verhalen waren uit de tweede, derde of vierde hand – want zo veel ooggetuigen zijn er natuurlijk niet meer – en de mensen die wel uit eigen ervaring konden vertellen, deden dat natuurlijk vooral vanuit een kinderperspectief, zodat we een overdaad aan kinderverhalen hadden. Veel verhalen bestonden uit slechts flarden, die niet goed herschreven konden worden tot een ‘levensveranderend’ Crossroadsverhaal. Weer andere verhalen bleken oncontroleerbaar of ronduit onwaarschijnlijk. Ook sommige regio’s bleken onderbedeeld. Op het allerlaatste moment – begin 2018 – werd het de inhoudelijke raad pas duidelijk dat alle 62 Noord-Brabantse gemeenten minstens één eigen verhaal moesten krijgen. Dat legde de nodige tijdsdruk op het proces.

Om al deze redenen besloten de leden van de raad en het begeleidende team al tijdens de eerste bijeenkomst ook zelf verhalen te verzamelen en te (her)schrijven. Er werd op basis van de parate en de boekenkennis gericht gezocht naar verhalen rondom bepaalde thema’s en voor de ontbrekende gemeenten. Er werd ook een lijst gemaakt van iconische verhalen die niet mochten ontbreken, zoals de evacuatie van Breda in mei 1940 (‘de Vlucht’), de stadhuisramp in Heusden en de Slag om de Schelde. Inmiddels schakelde Erfgoed Brabant ook andere schrijvers – professionele schrijvers en heemkundigen – in. De tweede auteur ontwikkelde voor deze schrijvers een workshop waarin zij geïnstrueerd werden over de manier waarop van een feitelijk, informatief verhaal een Crossroadsverhaal gemaakt kan worden door het toepassen van het Crossroadsformat en van andere *storytelling*-technieken. Meer dan de helft van de schrijvers die uiteindelijk betrokken waren bij het herschrijven, volgde deze workshop. De anderen schreven aan de hand van voorbeeldverhalen en indirecte instructies. Hoewel er gewerkt werd met technieken voor het schrijven van fictie, bleef voorop staan dat de waarheid geen geweld mocht worden aangedaan.¹³ Uiteraard resulteerde het proces van (her)schrijven, waarbij 22 verschillende auteurs betrokken

waren, in verschillen in stijl en toon, van feitelijk en zakelijk tot beeldend en creatief. Maar deze verschillen garanderen enerzijds variatie en laten anderzijds zien dat verhalen over de oorlog op veel verschillende manieren verteld kunnen worden.

Uiteindelijk zijn, om alle gemeenten van een verhaal te voorzien, in vijf sessies niet 75 maar 88 verhalen geselecteerd en herschreven. Het plan was om alle verhalen in mei 2018 te presenteren aan de gemeenten maar dat bleek niet haalbaar; uiteindelijk is de presentatie van de verhalen in bundelvorm verschoven naar juni. In februari was pas een veertigtal verhalen gereed waardoor voor de laatste dertig verhalen feitelijk te weinig tijd beschikbaar was. Soms is daarom de vereiste van het Crossroadsformat losgelaten en soms moest de inhoudelijke raad bij gebrek aan beter gedwongen kiezen voor tamelijk 'slappe' verhalen.¹⁴ De opgelegde tijdsdruk trok eveneens een stevige wissel op de noodzaak om de verhalen grondig te herschrijven en redigeren. De capaciteit ontbrak voor een gedegen en deskundige eindredactie. Daardoor kwam met name het narratologische concept soms minder goed uit de verf.

Uit het voorgaande is al duidelijk dat het hele selectieproces niet de schoonheidsprijs verdient. De enorme oogst aan verhalen uit de lokale sessies en de haast waarmee de verhalen niet alleen geselecteerd maar ook volgens de heldere verhaalstructuur herschreven moesten worden, heeft het hele proces behoorlijk onder druk gezet en niet de kwaliteit opgeleverd die bij een eerdere start zeker wel mogelijk was geweest.

‘Verhalen ophalen’ versus de *agency* van de makers

In feite zijn de selectie en het schrijven van de 75 levensveranderende verhalen ten behoeve van Crossroads te kenmerken als een voorbeeld van mondelinge geschiedschrijving. Ook wel *oral history* genoemd, is dit een methode van (wetenschappelijk) onderzoek naar het verleden op basis van mondelinge overlevering, uitgaande van inhoudelijke en methodische keuzes.¹⁵ Zonder in te gaan op alle *ins and outs*, is een van de belangrijkste methodische uitgangspunten hiervan dat de interviewer zich bewust moet zijn van zijn of haar rol in het proces van het documenteren, vastleggen en verwerken van de informatie uit de door de geïnterviewde vertelde verhalen. Degene die (levens)verhalen vastlegt, beschrijft en in beeld brengt, doet en bewerkstelligt immers meer dan het vastleggen van die verhalen. Hij speelt een actieve rol in de verwerking, de vormgeving of representatie en het naar buiten brengen ervan. Als luisteraar en vragensteller oefent hij bewust en onbewust invloed uit op de handeling van het herinneren en vertellen. Zijn vragen en zijn reacties in woorden en mimiek sturen de herinnering en het vertelproces. In die zin is de interviewer net zo goed maker van de verhalen en suggereert het vaak gebezigde ‘ophalen van verhalen of herinneringen’ een te naïeve en passieve rol van de toehoorder. Ook in de aanloop naar de presentatie van de levensveranderende verhalen ervoer de inhoudelijke raad soms dat de projectorganisatie van Crossroads en Erfgoed Brabant kennelijk een vergelijkbaar uitgangspunt huldigden. Men zag de eerste fase als het louter ‘ophalen’ van de (levens)verhalen. Pas

12 De eerste vergadering van de inhoudelijke raad was op 30 oktober 2017; daarna vergaderde de inhoudelijke raad op 20 november, 8 januari, 5 februari en 26 maart 2018.

13 Onder andere ontleend aan McKee, *Story. Substance, Structure, Style, and the Principles of Screenwriting*.

14 Stichting Crossroads Brabant '40-'45, *Brabants Remembers. 75 Personal Life Changing War Stories*.

15 Keune, 'Mondelinge geschiedschrijving'; Bleyen en Van Molle, *Wat is mondelinge geschiedenis?*. Het volgende is gebaseerd op de lezing 'De andere kant van het verhaal: de *agency* van de luisteraar', door de eerste auteur gehouden tijdens het symposium bij het tienjarig bestaan van de Stichting Verhalis op 29 mei 2018 in Tilburg.

na de selectie door de inhoudelijke raad zouden de werkelijke makers aan de slag gaan, te weten de ‘creatievelingen’ die als filmmaker of *social designer* een nieuwe vorm aan het verhaal geven. Deze manier van denken onderschat de makende en creatieve rol van de historici, heemkundigen en schrijvers die de verhalen verzamelden, documenteerden en in een verhaalvorm hebben gegoten.

Vertellen en luisteren: een zorgvuldig proces

De manier waarop het interview- en vertelproces verloopt, heeft grote impact op de verteller. In de eerste plaats ervaart hij of zij vaak een gevoel van erkenning omdat de luisteraar of interviewer openstaat voor het verhaal en de herinneringen, die er kennelijk toe doen. Dat triggert nieuwe herinneringen. Het in gesproken woord uitdrukken van herinneringen doorbreekt vaak een jarenlange woordeloze stilte, zeker als die herinneringen, zoals in dit geval, traumatische of ingrijpende gebeurtenissen betreffen. Soms moet de nodige schaamte en schroom overwonnen worden om tot het uitspreken van herinneringen en ervaringen te komen. Veel vertellers moeten over een drempel heen of vertellen eerst het ‘standaardverhaal’ dat ze altijd verteld hadden. Pas bij doorvragen komen de emoties boven. Soms voor het eerst vinden getuigen woorden voor het onzegbare, waarvoor eerder geen taal was. Dat kan heel bevrijdend werken, maar is altijd een emotionele ervaring.

Het effect van het vertellen uit zich veelal direct doordat de handeling van het vertellen een nieuwe kring van luisteraars opent. De verteller vindt na vele jaren eindelijk een gehoor voor een verhaal dat voordien geen aandacht kreeg. Of de directe omgeving reageert verrast doordat lang verzwegen herinneringen eindelijk gedeeld worden met (klein)kinderen en vrienden. Het vertellen en delen betekent dat de verteller zodoende direct een verbinding aangaat met anderen: binnen en tussen generaties, en met buitenstaanders. Dit alles brengt bij de verteller een proces op gang waarin herinneringen worden herontdekt en het herinneren tot een collectief proces wordt: er ontstaat een gedeelde herinnering.¹⁶ De last van het verleden kan zodoende getransformeerd worden van iets dat mensen scheidde tot iets dat mensen verbindt. Toehoorders kunnen zich beter in de verteller verplaatsen en zich met hem of haar identificeren. In die zin ontstaat een gedeelde identiteit die gebaseerd is op een gedeeld verleden.

Juist omdat met het vertellen over traumatische herinneringen bij de verteller een heel proces van verwoording, delen en verwerking in gang wordt gezet, heeft de interviewer de verantwoordelijkheid zorgvuldig om te gaan met zowel de verteller als het vertelde. Zijn handelen verandert immers het leven van de verteller. Daarom heeft de luisteraar de verantwoordelijkheid te zorgen voor nazorg en contact achteraf. Uit eigen ervaring weten we hoe vertellers of hun familieleden ook lang na het interview hun betrokkenheid blijven uiten bij de manier waarop ‘hun’ verhaal wordt uitgewerkt en verbeeld. Incidenteel trok een verteller het verhaal terug. Zo was er een zoon van een NSB’er wiens zoektocht naar de vader al eens gefilmd en op tv uitgezonden was, maar die nu, in deze fase van zijn leven, het verleden liever niet nogmaals wilde oprakelen. Het kan dus ook nooit zo zijn dat mensen met het tekenen van een zogenoemde vrijwaringsverklaring, waarmee zij toestemming geven het verhaal in de openbaarheid te brengen en anderen het recht geven er een nieuwe of andere vorm aan te geven in tekst of beeld, geen morele eigenaar meer zijn van hun verhaal. Ook dan blijft de interviewer verantwoordelijk voor het op de hoogte houden van

de verteller(s). Dat betekent in de praktijk vaak dat hij of zij de schakel blijft vormen wanneer de creatieve makers (filmmakers en verbeelders) met het verhaal aan de slag gaan.

De interviewer of luisteraar doet dus veel meer dan luisteren en vastleggen. Dat geldt ook voor de volgende fase: na het interview heeft hij tot taak het vertelde te reconstrueren, contextualiseren, interpreteren en representeren. Daarmee wordt de luisteraar tot de (mondeling) historicus die de verhaalde herinneringen gebruikt als bron voor geschiedschrijving. Vertelde feiten moeten worden getoetst en in een (chrono)logische verhaallijn worden gebracht. Een bekend methodisch probleem van mondelinge geschiedschrijving is de onbetrouwbaarheid van het autobiografisch geheugen.¹⁷ In de loop van de tijd raken onze herinneringen vervormd en worden ze onbewust ingekleurd en vermengd met herinneringen van anderen of beelden van buiten. Uiteindelijk blijven de verhalen de dynamische weerslag van de beleving van één persoon. Zelfs als we geen waardeoordeel willen geven, is het wel van belang de basale feitelijke juistheid van herinneringen na te gaan en de volgorde van gebeurtenissen te reconstrueren.

Vervolgens moeten de herinneringen in een betekenisvolle context worden geplaatst waardoor de rol van actoren en omstandigheden duidelijk wordt. Daarmee geeft de mondeling historicus betekenis en interpretatie aan het vertelde. Tot slot moet hij het vertelde weergeven in wat we een *narrative* noemen, een verhaal met een kop en een staart en een boodschap. Volgens de literatuur is een *narrative* niet zo maar een verhaal, maar is het 'een betekenisgevend verhaal dat culturele en persoonlijke dimensies verweeft in de constructie van identiteit'.¹⁸ Het behelst een feitelijke weergave die gericht is op informatieoverdracht en objectiviteit.¹⁹ Deze narratieve vormgeving vergt een actieve rol van de historicus, die de herinneringen van zijn respondenten zinvol ordent, interpreteert en onderbrengt in een nieuw verhaal.²⁰ Hayden White typeerde het werk van historici als 'een proces van selectie en ordening van gegevens uit het onverwerkte historische archief' om die begrijpelijk te maken voor een specifiek publiek.²¹ Willem Frijhoff stelt vervolgens niet voor niets dat 'historici (...) de moeilijke taak (hebben) om analytisch feit en fictie te ontwarren en tegelijk een aannemelijk beeld van de geschiedenis te reconstrueren dat als zodanig een nieuwe vorm van fictie zal zijn, of liever gezegd, van "factie"'.²² De representatie of narratieve vorm waarin het vertelde wordt gegoten, kan een tekst zijn maar ook (bewegend) beeld, zoals een film of documentaire.

Dat vergt van de luisteraar ook het vinden van een goede balans tussen enerzijds distantie en objectiviteit en anderzijds betrokkenheid: juist door de actieve rol als interviewer kan de mondeling historicus zelden volledig afzijdig blijven. Naast (historische) kennis van zaken, een luisterend oor en inzicht in het functioneren van het autobiografisch geheugen moet hij ook empathie aan de dag leggen. Die houdt onder meer in dat de luisteraar zich in eerste instantie moet onthouden van een oordeel over het verhaalde: over het waarheidsgedachte bijvoorbeeld. De 'luisteraar' is aldus een cruciale actor in het creëren van de gedeelde herinnering en in het gaande houden van het herinneren als proces. Maar hij vult ook de sociale, virtuele en fysieke ruimte met levensverhalen, dat wil zeggen als richting- en zingende verhalen van een groep of gemeenschap, op internet en op sociale media, en in de

16 Bijsterveld, *House of Memories*, 431-432, 439-440.

17 Draaisma, *Waarom het leven sneller gaat*, Bijsterveld, 'Ten geleide', 19-21.

18 Macías Gómez-Estern en De la Mata Benítez, 'Narratives of migration', 348; Macías Gómez-Estern, 'Narrative as a Sense-making Tool', 169.

19 Gabriel, *Storytelling in Organizations*.

20 Frijhoff, 'Traumatische herinnering', 19-20.

21 White, *Metahistory*, 5.

22 Frijhoff, 'Dutchness in fact and fiction', 329.

openbare ruimte (zie hierna). Op al die plekken geeft hij de personen in het verhaal een naam, een gezicht, een identiteit en soms zelfs een stem.

Als aan deze voorwaarden wordt voldaan, kan een op basis van persoonlijke herinneringen vervaardigd *narrative* een rol gaan spelen in de vorming van een collectieve identiteit. Zoals gezegd kan inleving in het levensverhaal van een ander leiden tot identificatie, in de zin dat de lezer of toehoorder van een levensverhaal zijn of haar eigen levenservaring kan verbinden met die van een persoon uit het verleden. Als meer mensen dat doen, ontstaat zoiets als een collectieve identiteit, gebaseerd op een zich gezamenlijk verbinden met het verleden. Meer dan voorheen spelen daarin levensverhalen en microgeschiedenis een centrale rol. Volgens Frank van Vree lijkt 'het individuele verhaal nog de enige betrouwbare bron van identiteit en moraliteit te zijn in een samenleving die leidende metaverhalen ontbeert'.²³ Individuele levensverhalen bieden toegang tot de geschiedenis, de mogelijkheid tot inleving in levens van mensen uit het verleden en tot bewustwording van hedendaagse maatschappelijke thema's. Ze bieden een steeds belangrijker bouwsteen voor wat culturele herinnering heet: de handeling, de encenering of het proces van herinneren of herdenken, zich afspelend in het hier en nu van hedendaagse mensen die herinneren en herdenken.²⁴ Het gaat om de praktijk van collectief herinneren en herdenken in een concrete culturele en sociale context. Gemeenschappelijke herinnering, de stapeling van individuele herinneringen aan een bepaalde gebeurtenis, verandert zo in een gedeelde herinnering, die de verschillende perspectieven integreert van iedereen die zich een gebeurtenis herinnert.²⁵ De herinnering aan verder in het verleden gelegen gebeurtenissen wordt dan deel van de brede cultuur, ook van hen die er zelf niet bij waren maar zich de herinnering eraan toe-eigenen als deel van hun eigen historisch bewustzijn en identiteit. Dat proces op gang brengen is uitdrukkelijk het doel van de campagne *Brabant Remembers*.

Dilemma's in het *storytelling*-proces

Voor de 75 levensveranderende verhalen die het inhoudelijke fundament van Crossroads vormen, is voor de representatie – dus de narratieve weergave – bewust gekozen voor de methodiek van *storytelling*. In algemene zin is dat een manier van communiceren en presenteren die gebruik maakt van verhalen. De termen *story* en *narrative* worden in de literatuur vaak door elkaar gebruikt. Gabriel maakt echter een onderscheid op basis van doel. Een *narrative* is zoals gezegd een feitelijke weergave die gericht is op het verschaffen van informatie, terwijl een *story* een emotionele weergave is die gericht is op het teweegbrengen van beleving en betekenis.²⁶ Beleving en betekenis zijn essentieel voor toe-eigening en koppeling aan de eigen emotionele ervaring door de lezer of luisteraar.

Zoals gezegd zijn de verhalen voor Crossroads herschreven volgens een door de tweede auteur ontwikkelde verhaalstructuur in vijf stappen, voorafgegaan door een korte proloog en gevolgd door een korte epiloog. Dit moet voorkomen dat de verhalen te veel uiteenlopen qua lengte en historische achtergrondinformatie. De vaste structuur zorgt ervoor dat de overeenkomsten tussen de verschillende verhalen zichtbaar worden, zowel in de vertelde herinneringen als in de manier waarop ze zijn herschreven. Het moet niet gaan om complete levensverhalen maar om een 'uitsnede' die bepaalde gebeurtenissen uit iemands leven tijdens of soms na de Tweede Wereldoorlog betreft. Bij voorkeur staan één en soms twee hoofdpersonen centraal, personen met wie de toehoorder of lezer zich zou kunnen identificeren. Al bij de keuze voor de eerste vijf 'etalageverhalen' leverde dit dilemma's op. Zo

wilde Oorlogsmuseum Overloon graag een ‘etalageverhaal’ over de oprichter, en het Generaal Maczek Museum een verhaal over Maczek. Bij beide personen zijn echter vragen te stellen bij de mogelijkheid tot identificatie en inleving door het publiek.

De verhalen gaan over levenspaden die elkaar kruisen, keerpunten, ontmoetingen, keuzes en dilemma’s en zodoende over meer dan historische feiten. Het gaat, kortom, om persoonlijke, levensveranderende gebeurtenissen. Ze proberen inzicht te geven in gevoelens en overwegingen van de hoofdpersoon. Een wezenlijk aspect is de authenticiteit en uniciteit van het verhaal, al zijn de verhalen wel gekozen omwille van hun representativiteit. In die zin kunnen zij gezien worden als ‘symboolverhaal’. Toch plaatste de keuze voor één verhaal uit talloze aangrijpende verhalen de auteurs en andere betrokkenen geregeld voor een dilemma. Door in het kader van Crossroads te kiezen voor bijvoorbeeld het verhaal van twee Joodse kinderen die in leven bleven, vertellen we niet het verhaal van de ruim duizend andere Joodse kinderen die het kindertransport uit Kamp Vught niet overleefden. Duidelijk is dan ook dat het niet bij de gekozen 75 verhalen mag en kan blijven: er zijn nog zoveel meer verhalen die wachten op ontsluiting.

4. In het Crossroadsverhaal van de Joodse familie Samson staat het Veegebouw in Eindhoven centraal.

23 Van Vree, 'Auschwitz and the Origins of Contemporary Historical Culture', 217.

24 Rigney, 'Plenitude, scarcity and the circulation of cultural memory', 17. Zie ook Frijhoff, *De mist van de geschiedenis*, 11-15.

25 Margalit, *The Ethics of Memory*, 51-52.

26 Gabriel, *Storytelling in Organizations*.

Een ander wezenlijk onderdeel van een verhaal is de koppeling aan een concrete plek, die door het verhaal een *lieu de mémoire* wordt, een herinneringsplek waarop de geschiedenis zich concretiseert (afb. 4). Zeker in het geval van het vaak traumatische karakter van de geselecteerde verhalen is het ruimtelijk aspect van belang, omdat het vertellen van het verhaal op de feitelijke plek de mogelijkheid biedt de herinnering aan de gebeurtenis in letterlijke en in overdrachtelijke zin een plek geven. Het is vaak juist de koppeling tussen de fysieke ruimte en de gedeelde herinnering van de dragende gemeenschap die de kracht uitmaakt van een levensverhaal. Een geslaagde koppeling van plek en verhalen leidt tot vernieuwing van herdenken, met een focus op inleving. In de merkgids, waarin de richtlijnen voor de verhalen te vinden zijn, is om deze reden vastgelegd dat het levensveranderende moment in de verhalen op Brabants grondgebied moet hebben plaatsgehad. Dit leidde ertoe dat bepaalde aangrijpende verhalen over Brabanders niet geselecteerd werden om de eenvoudige reden dat het levensveranderende moment in bijvoorbeeld Rusland of Nederlands-Indië had plaatsgevonden.

Naarmate het proces vorderde en de hoeveelheid verhalen groeide, bleek dat er in lang niet alle verhalen sprake was of kon zijn van een dilemma. Een dilemma veronderstelt dat er een keuze is, maar in veel gevallen had de hoofdpersoon uit het verhaal helemaal geen keuze. Ook was in niet alle verhalen sprake van een duidelijk herkenbaar, levensveranderend moment. Dit leverde vooral in de fase van verdere (toeristische) productontwikkeling soms problemen op, bijvoorbeeld bij de ontwikkeling van de scripts voor de *Augmented Reality*-toepassing of voor het Dilemma Doolhof.

Een andere kwestie deed zich voor bij verhalen waarin het ging om een ‘foute’ hoofdpersoon. Bij het verhaal over een boerenzoon die voor de *Waffen-SS* tekende, had de schrijver de neiging expliciet een waardeoordeel toe te voegen. Vanuit *storytelling* wordt echter *show, not tell* voorgeschreven: hoe meer je de betekenis openlaat, hoe meer betekenis mensen er zelf uit zullen halen.²⁷ Waardeoordelen worden dus achterwege gelaten. Ook waren er verhalen waarvan het waarheidsgehalte voor de historici niet volledig vaststond. Bepaalde verhalen werden om deze reden niet geselecteerd, wat leidde tot emotionele reacties en teleurstelling bij de nabestaanden die het verhaal hadden aangeleverd. Soms betrof het echter verhalen die lokaal of regionaal al zo bekend waren, dat zij in de verhalenbundel niet mochten ontbreken. Het verhaal over de Tilburgse verzetsvrouw Coba Pulskens is een voorbeeld. Dit werd door de schrijver als volgt opgelost: ‘Op bevel haalt Coba een laken om de lijken af te dekken. Maar volgens de overlevering keert ze terug met de Nederlandse vlag.’

De volgende stap: duurzaamheid

Vanaf de aanvang is het doel van Crossroads geweest het ontwikkelde meerjarenprogramma een duurzaam karakter te geven. Dat moet ook gelden voor de inhoudelijke basis. De uiteindelijk verzamelde levensveranderende verhalen uit de oorlog vormen, zo is steeds gesteld, slechts een eerste inventarisatie van de talloze verhalen die verteld kunnen worden over de ervaringen van alle mannen, vrouwen en kinderen, burgers en militairen, slachtoffers, verzetsmensen, toeschouwers en daders van wie het leven door de oorlog overhoop werd geschopt. Een belangrijke constatering van de inhoudelijke raad tijdens het proces van verzamelen, selecteren en (her)schrijven van de verhalen was ook dat we nog niet beschikken over een geschiedschrijving van Noord-Brabant ten tijde van de Tweede Wereldoorlog waarin de ervaringen van gewone mensen een centrale plaats innemen.

Aan de vooravond van de herdenking van 75 jaar bevrijding van Noord-Brabant in 2019-2020 is het opmerkelijk te moeten constateren dat een inzichtelijke, op wetenschappelijke leest geschoeide geschiedenis van deze provincie ten tijde van de Tweede Wereldoorlog ontbreekt. Er is weliswaar uitgebreid gepubliceerd over aspecten van de inval, de bezetting en de bevrijding van Noord-Brabant en er zijn ook talrijke lokale publicaties, maar er is geen samenvattende studie. Evenmin bestaat er een synthetiserend analyse van belangwekkende aspecten van de oorlogsgeschiedenis, zoals de Duitse inval in mei 1940 (die zich toch in belangrijke mate op deze provincie richtte), de Jodenvervolging, het verzet en collaboratie. Daarnaast zijn er tal van deelaspecten die nadere studie verdienen, zoals de rol en positie van de NSB, de aanwezigheid van buitenlanders in Noord-Brabant (zowel militairen in de verschillende legers als bijvoorbeeld krijgsgevangenen), de organisatie en omvang van het onderduiken en van het verzet, enzovoort. Het zou mooi zijn als de nu verzamelde Crossroadsverhalen een langer leven beschoren is doordat ze ook worden meegenomen in toekomstig wetenschappelijk onderzoek naar deze thema's en een inspiratiebron vormen voor het verzamelen van nieuwe levensverhalen.

Conclusies

Het hele proces van het verzamelen, reconstrueren, contextualiseren en ten slotte weergeven van de 75 levensveranderende verhalen van de Tweede Wereldoorlog als Crossroadsverhalen volgens technieken van *storytelling* is een actief en creatief proces, dat bovendien vraagt om voortdurende reflectie. Een proces als dit bestaat immers uit voortdurend ontdekken, aanpassen en het oplossen van onverwachte problemen, zoals in elk historisch project waarbij levende mensen betrokken zijn. Opnieuw kwam aan het licht hoezeer de bezetting nog altijd 'warme' geschiedenis is. Het schrijfproces begint met het toetsen van de inhoudelijke waarachtigheid en de reconstructie van het historisch verloop en wordt gevolgd door contextualisering, interpretatie (duiding en betekenisgeving) en representatie in een bepaalde narratieve vorm. Het vergt bovendien de nodige inhoudelijke expertise en schrijfvaardigheid. De luisteraar en interviewer wordt dan tot mondeling historicus en verbeelders of schrijver. Ten slotte brengt hij het levensverhaal in de publieke ruimte.

Het typeren van dit proces als het 'ophalen van verhalen en herinneringen' doet het tekort. Het doet geen recht aan de actieve rol van de vertellers, in dit geval de auteurs van de 75 (plus 13) verhalen. De omstandigheid dat dit hele proces in vijf maanden voltooid moest worden, was onfortuinlijk. De planning van het verzamelen en herschrijven van de verhalen bleek al gauw onrealistisch. Het engagement van de begeleiding vanuit Erfgoed Brabant lag soms meer bij het proces dan bij de inhoud. Juist in een gevoelig traject als dit zijn kennis van en betrokkenheid bij de inhoud essentieel. Gelukkig konden de verhalen in het voorjaar van 2019 nog eens herzien en aangevuld worden. Feitelijke onjuistheden werden zo veel mogelijk gecorrigeerd, soms naar aanleiding van commentaar van externe lezers.²⁷ Ook werden de verhalen opnieuw geordend en van nieuwe introducties, begeleidende teksten en verdiepende essays voorzien (afb. 5).²⁹ Tot slot moet ook worden opgemerkt dat een puur instrumenteel gebruik van de verhalen op gespannen voet staat met de

27 McKee, *Story, Substance, Structure, Style, and the Principles of Screenwriting*.

28 Met dank aan onder meer Marc van den Berkmortel, Bart Maas, André van Mierlo, Richard Schoutissen en Jan Spit, die verscheidene verhalen op de website van verbeteringen voorzagen.

29 Stichting Crossroads Brabant '40-'45 en Erfgoed Brabant, *Brabant, brug naar vrijheid*.

zorgvuldigheid die we moeten betrachten ten aanzien van de inhoud en vooral van de getuigen die de verhalen hebben aangedragen. Ook al hebben zij hun rechten op het publiek gebruik van de verhalen afgestaan, toch vergt iedere toepassing in het publieke domein zorgvuldige beoordeling. Ook na afloop van het selectieproces heeft de inhoudelijke raad daarop toegezien.

5. Het boek met de Personal life changing war stories van Brabant Remembers

Het advies van leden van de inhoudelijke raad is eveneens ingeroepen bij de diverse creatieve uitingen rondom de verhalen. Ook de soms zeer jonge mensen die aan de slag gingen met de verhalen, bijvoorbeeld voor de *Stillevenen* en de scripts voor de *Augmented Reality*-toepassing, bleken de gevoeligheden rondom deze verhalen goed aan te voelen en hadden uitdrukkelijk de behoefte bepaalde keuzes in de vormgeving inhoudelijk 'kloppend' te krijgen. In het geval van het Dilemma Doolhof is er uiteindelijk voor gekozen niet een bestaand Crossroadsverhaal te gebruiken maar een fictief verhaal te maken dat geïnspireerd is op een van de Crossroadsverhalen. De Stichting Crossroads beoogt uitingen te realiseren die een breed en jong publiek zullen aanspreken. De inhoudelijke raad stond en staat borg voor de inhoudelijke en ethische zorgvuldigheid in het hele proces van productontwikkeling. Dat levert weliswaar een spanningsveld op maar hoeft niet te leiden tot onoverkomelijke tegenstellingen. De betrokken partijen hopen dan ook dat de geleerde lessen kunnen worden toegepast in een vervolg, waarin nog meer verhalen worden verteld en ontsloten.

Tot slot pleiten we voor het samenstellen en schrijven van een actuele en wetenschappelijke synthese over Noord-Brabant tijdens de Tweede Wereldoorlog. In aansluiting op

recente trends in de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog stellen we voor een bottom-up perspectief (hoe hebben Noord-Brabanders oorlog en bezetting ervaren?) te combineren met een meer klassiek top-down perspectief (de organisatie en het functioneren van instellingen en (militaire) organisaties van bezetter en bevrijders). Zo'n geschiedenis kan dan over vijf jaar het uitgangspunt vormen voor de volgende herdenking. De nu in korte tijd verzamelde – en nog te verzamelen – levensveranderende verhalen kunnen daarin opnieuw een rol spelen.

Bibliografie

- Bijsterveld, Arnoud-Jan, 'Ten geleide' in: T. Stevens, *'Over honderd jaar is alles voorbij'. Brieven uit de crisistijd 1928-1936* (Tilburg 2005) 9-22.
- Bijsterveld, Arnoud-Jan, *House of Memories. Uncovering the Past of a Dutch Jewish Family* (Hilversum 2016).
- Bleyen, Jan, en Leen Van Molle, *Wat is mondelinge geschiedenis?* (Leuven 2012).
- Cauvin, Thomas, *Public History. A Textbook of Practice* (New York en London 2016).
- Chronis, Athinodoros, 'Tourists as Story-Builders: Narrative Construction at a Heritage Museum', *Journal of Travel & Tourism Marketing* 29 nr. 5 (2012) 444-459. DOI: 10.1080/10548408.2012.691395.
- Draaisma, Douwe, *Waarom het leven sneller gaat als je ouder wordt. Over het autobiografische geheugen* (Groningen 2001).
- Frijhoff, Willem, 'Dutchness in fact and fiction' in: Joyce D. Goodfriend, Benjamin Schmidt en Annette Stott, ed., *Going Dutch. The Dutch Presence in America, 1609-2009*. The Atlantic World 15 (Leiden en Boston 2008) 327-358.
- Frijhoff, Willem, *De mist van de geschiedenis. Over herinneren, vergeten en het historisch geheugen van de samenleving* (Nijmegen 2011).
- Frijhoff, Willem, 'Traumatische herinnering. Bij wijze van inleiding', *Leidschrift. Historisch Tijdschrift* 28 nr. 3 (2013) (= themanummer Trauma en nostalgie. Herinneringen aan ondemocratische regimes) 7-24.
- Gabriel, Yiannis, *Storytelling in Organizations. Facts, Fictions, and Fantasies* (Oxford 2000).
- Hover, Moniek, e.a., [Merkgids] *Crossroads Brabant 1940/1945* (Breda 2016).
- Keune, Lou, 'Mondelinge geschiedschrijving. Het verhaal van de Tilburgse textielwerkers', *Brabants Heem* 54 (2002) 89-99.
- Liempt, Adriaan van, e.a., 'Herdenken is "hot". Over motivaties en emoties van bezoekers aan herinneringscentra' in: Kim de Bruijn en Ton Vermeulen, red., *Trendrapport toerisme, recreatie en vrije tijd 2014* (Nieuwegein 2014) 308-310.
- Macías Gómez-Estern, Beatriz, 'Narrative as a Sense-making Tool in the Construction of Migrants' Identities. Apprehending Emotions', *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 173 (February 2015) 168-175. DOI: 10.1016/j.sbspro.2015.02.048.
- Macías Gómez-Estern, Beatriz, en Manuel L. de la Mata Benítez, 'Narratives of migration. Emotions and the interweaving of personal and cultural identity through narrative', *Culture & Psychology* 19 nr. 3, (2013) 348-368. doi. org/10.1177/1354067X13489316.
- Margalit, Avishai, *The Ethics of Memory* (Cambridge MA en London 2003; tweede druk).
- McKee, Robert, *Story. Substance, Structure, Style, and the Principles of Screenwriting*, (London 1998).
- Rigney, Ann, 'Plenitude, scarcity and the circulation of cultural memory', *Journal of European Studies* 35 nr. 1 (2005) 11-28.
- Stichting Crossroads Brabant '40-'45, *Jaarplan Brabants Remembers 2019 – 2020* (Oisterwijk 2019), op www.brabantremembers.com/wp-content/uploads/2019/03/Brabant-Remembers_Jaarplan_A4_v6_zonderbegrot.pdf.
- Stichting Crossroads Brabant '40-'45, *Brabants Remembers. 75 Personal Life Changing War Stories* (Oisterwijk 2018).
- Stichting Crossroads Brabant '40-'45 en Erfgoed Brabant, *Brabant, brug naar vrijheid. 75 persoonlijke levensveranderende oorlogsverhalen* (Oisterwijk 2019).
- Vree, Frank van, 'Auschwitz and the Origins of Contemporary Historical Culture. Memories of World War II in European Perspective' in: Attila Pok, Jorn Russeen en Jutta Scherrer, ed., *European History. Challenge for a Common Future* (Hamburg 2002) 202-220.
- White, Hayden, *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth Century Europe* (Baltimore en London 1975).

Kroniek

In deze kroniek worden recent verschenen publicaties besproken die de Brabantse geschiedenis betreffen en die in het algemeen van bovenlokaal belang zijn. Deze publicaties zijn verschenen als afzonderlijke studies, in regionale reeksen of in lokale jaarboeken, reeksen of tijdschriften.

Archeologie, landschapsgeschiedenis, historische geografie en naamkunde

Kars, M., R. van Oosten, M.A. Roxburgh en A. Verhoeven (red.),
Rural riches & royal rags? Studies on medieval and modern archaeology, presented to Frans Theuws
 (Zwolle: SPA-uitgevers 2018)

272 p.; ill.; krtn.; ISBN 978 908 932 140 4; prijs € 34,95.

Ter gelegenheid van de 65ste verjaardag van de archeoloog Frans Theuws hebben vrienden en medeonderzoekers voor hem een uitgebreid *liber amicorum* samengesteld. De veertig (!) bijdragen zijn chronologisch gegroepeerd: Romeinse periode, uiteraard heel veel vroege middeleeuwen, late middeleeuwen en moderne archeologie. Geografisch gezien bestrijken ze een groot deel van West- en Zuid-Europa, maar ook het Midden-Oosten. Qua karakter lopen de artikelen ver uiteen: diepgravende methodologische beschouwingen, interpretaties van grote en kleine verzamelingen van archeologische gegevens of besprekingen van bijzondere vondstengroepen. Kortom een bundel die in zijn rijke schakering mooi laat zien hoe breed het wetenschappelijke interessegebied van deze Kempische bendeleider zich ontwikkeld heeft. Tussen al die bijdragen is er een tiental die het door Theuws als studiegebied geïntroduceerde Maas-Demer-Scheldegebied (MDS) betreffen (zie hierna). Een gezamenlijke bibliografie sluit de bundel af: 17 bladzijden net zo dicht bedrukt als een telefoonboek en dus een naslagwerk op zich!

Arnoud-Jan Bijsterveld en Laurant Toorians onderzoeken in 'Texandria revisited: in search of a

territory lost in time' (34-42) opnieuw de herkomst van de naam 'Texandria' en het gebruik van die naam door de eeuwen heen. Alain Vanderhoeven laat in 'The slow and difficult search for early medieval Tongeren' (60-64) aan de hand van archeologisch onderzoek aan de O.L.V.-kerk van Tongeren zien dat die in de vijfde eeuw in gebruik bleef en dat daar in de zesde eeuw een nieuwe kerk gebouwd werd die de oude Romeinse vloer opnieuw gebruikte. Er mag dan geen bisschop uit die tijd bekend zijn, het gebruik van de kerk ging wel door.

Rica Annaert geeft in 'A *status quaestionis* of the early medieval burial archaeology in the Flemish part of the Meuse-Demer-Scheldt region' (65-68) een update van het onderzoek aan de vroegmiddeleeuwse begraafplaatsen in het Vlaamse deel van het MDS-gebied. Theuws besprak er daar in 1988 acht van; nu zijn er 21, soms maar deels opgegraven, vindplaatsen beschikbaar voor onderzoek. Arent Pol beschrijft in 'Journeying with Madelinus – Bergeijk, via Nijmegen, Amsterdam and Leiden, to the plains and hills of Northern Italy' (119-125) talrijke varianten van munten van het 'Madelinustype', vroegmiddeleeuwse muntjes die ook in het MDS-gebied af en toe opduiken. Of helemaal in een collectie in Milaan, zoals een exemplaar dat ooit in Nijmegen gevonden werd.

Antoinette Huijbers verkent in 'The enigma of the oval-shaped house on the Northwest European Plain, AD 475-1000' (126-135) de spreiding in ruimte en tijd van de typische bootvormige huisplattegronden uit de eerste helft van de Middeleeuwen. De vroegst gedateerde (uit de zevende eeuw) werden in een smalle strook van Katwijk aan de kust tot bij Warendorf in Duitsland gevonden. In de daaropvolgende eeuwen verspreidde het type zich over de gebieden ten noorden en zuiden hiervan. De exemplaren in het MDS-gebied zijn tiende-eeuws.

Maaïke de Haas ontwikkelt aan de hand van een zestal opgravingen in 'Merovingian grave structures in the southern Netherlands' (149-154) nieuwe gedachten over Merovingische grafstructuren. Aanbevelingen worden gedaan om in de opgravingsverslagen aandacht te hebben voor een aantal specifieke aspecten van deze graven, zodat de begraafplaatsen onderling beter vergeleken kunnen worden. Arno Verhoeven kijkt aan de hand van recent archeologisch onderzoek in 'Back to Bergeijk and Oerle. The Campine settlement model revisited' (155-160) nog eens naar de ideeën over de ontwikkeling van deze twee nederzettingengebieden, door Theuws in 2011 uitgebouwd tot wat het 'Kempenmodel' ging heten. Zoals te verwachten leiden nieuwe opgravingen ook hier tot nieuwe inzichten, zowel in Oerle als Bergeijk.

Eric Wetzels belicht in 'Frans Theuws and Maastricht: inalienable or inseparable?' (161-167) het Maastrichtse onderzoek van Theuws. De bestudering van deze stad informeert ons over de processen in de overgang van de Romeinse naar de middeleeuwse tijd op een plaats waar koningen en bisschoppen hun zetel hadden en die nabij andere centra als Aken en Luik ligt. Helaas blijken moderne staatsgrenzen nog altijd samenhangend onderzoek niet te bevorderen.

Nico Arts beschrijft in 'A biography of Martfelde: medieval settlement mobility in the Campine region (southern Netherlands)' (196-200) aan de hand van het voorbeeld Meerveldhoven hoe ook daar nederzettingsverplaatsingen optraden in de tijd van de Grote Transformatie (1175-1250), terwijl de nederzetting bij de kerk bleef voortbestaan. Bas Aarts wijst in 'On "tomb" and mottes: interdisciplinary research in Brabant, a "broken up" duchy' (201-205) op mogelijke familiale banden tussen de oude burcht van Oisterwijk en een mottecomplex bij Landen. De vraag is echter of die Oisterwijkse burcht ooit in handen was van deze familie. In dit artikel laat hij ook zien wat de moderne hoogtekaarttechnieken aan aanvullende gegevens kunnen opleveren bij het bestuderen van al dan niet 'verdwenen' mottekastelen.

Jos Bazelmans, Jan-Willem de Kort en Jan van Doesburg nemen ons in 'A porcelain commemorative tobacco pipe from Camp Oirschot, the Netherlands (1832-1834)' (248-255) mee naar een veel

jongere periode, toen het Nederlandse leger lag te niksen op de Oirschotse heide. Nou ja, pijproken dan maar! Fragmenten van vier luxe porseleinen pijpenkoppen, voorzien van teksten, werden teruggedvonden en bestudeerd. Dat verschaft ons een kijkje in de persoonlijke relaties tussen de hoge militairen van die dagen.

K. A.H.W. Leenders

Ball, E.A.G., Jansen (red.), *Drieduizend jaar bewoningsgeschiedenis van oostelijk Noord-Brabant: synthetiserend onderzoek naar locatiekeuze en bewoningsdynamiek tussen 1500 v.Chr. en 1500 n. Chr. op basis van archeologisch onderzoek in het Malta-tijdperk.*

Nederlandse Archeologische Rapporten (NAR) 61
(Amersfoort (RCE) 2018 ISBN: 978 905 799 295 7);
pdf te downloaden van www.cultureelerfgoed.nl.

In 2016 verscheen Ball, E.A.G., R.M. van Heeringen (red.). *Westelijk Noord-Brabant in het Malta-tijdperk. Synthetiserend onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van het westelijk deel van het Brabants zandgebied.* Het werd besproken in *NHJ* 34 (2017) 206-208. Nu is het oosten van de provincie aan de beurt met een al even lijvig (ruim achthonderd bladzijden) overzichtswerk. Het behandelde gebied is de provincie Noord-Brabant ten oosten van de lijn Waalwijk-Tilburg-Hilvarenbeek, met daarbij de ruime omgeving van Weert in Limburg. Afgezien van de overstromingsgebieden langs de Maas in het noorden, gaat het dus vooral over de zandgronden, met her en der veengebieden.

De basis van alle beschouwingen bestaat uit de ruim 850 verslagen van archeologisch onderzoek die onder de 'Maltawetgeving' in de jaren 1997-2014 in het verslagendepot gedeponeerd werden: het beruchte stuwmeer. Daarnaast waren er nog 150 niet traceerbare verslagen waar dus ook niets mee gedaan kon worden. Blijkbaar levert men dus niet altijd braaf zijn resultaten in! Het merendeel van de onderzoeken betreft de periode ijzertijd tot en met de moderne tijd.

Na dit statistisch overzicht volgen hoofdstukken over de abiotische ondergrond (maar wel peelveen: is toch biotisch?), het botanische landschap en de archeozoologie. Hierin staan na behandeling van ouder onderzoek, een overzicht van wat daar vanaf 1997 aan toegevoegd is en een reeks aanbevelingen: punten waarop bij toekomstig onderzoek gelet zou moeten worden. Zo wordt aanbevolen om veenlagen in meer detail te bemonsteren dan de laatste jaren gebruikelijk was.

De echte archeologie volgt hierop met vier hoofdstukken: ijzertijd, Romeinse periode, middeleeuwen tot ca. 1250 en de periode 1200–1600. Bij de bespreking van de ijzertijd gaat de aandacht vooral uit naar toetsing van de gedachte dat de bewoonde erven toen rondzwierven. De conclusie is: neen, dat blijkt niet het geval te zijn. De erven hebben niet rondgezworven door het landschap, de mobiliteit lag veel lager. De verplaatsingen van erven kunnen we beter karakteriseren als een verschuiving van erven. Daarbij is sprake van een langetermijndynamiek die door de brons- en ijzertijdbewoners nauwelijks zal zijn opgemerkt. Verder waren er veel meer verschillen tussen de regio's dan eerder gedacht. De bewoningsdynamiek in de Romeinse tijd wordt omschreven als sterk gedifferentieerd met vanaf de midden-Romeinse tijd een sterkere Romeinse beïnvloeding dan eerder verondersteld werd. Een duidelijke breuk met de ijzertijd is in de eerste eeuw archeologisch niet zichtbaar. Nadien kwam een heel gedifferentieerd bewoningspatroon tot stand.

Bij de middeleeuwse periode gaat de aandacht weer erg uit naar locatiekeuze en bewoningsdynamiek. Maar men woonde hier niet alleen, met boerde er vooral. De aandacht voor het landgebruik, de landinrichting, is helaas wat magertjes. Woont de boer bij de meest intensief bewerkte gronden (akkers) en mogen de gronden die de minste aandacht vergen wat verderaf liggen (hooiland)? Die gronden zijn wel aantoonbaar, maar hoe liggen ze ten opzichte van de boerderij? Hier wrekt zich dat akkers of hooilanden uit deze periode zelden gericht worden opgegraven of zelfs maar getraceerd. In het hoofdstuk over de periode na 1200 gaat de aandacht vooral uit naar de diverse modellen voor de verplaatsing van boerderijen en nu wel: de ontwikkeling van de akkers en daarmee de aard van het boerenbedrijf.

Het laatste, tiende, hoofdstuk vat alle bevindingen samen over de door Ball en medeauteurs beschreven drieduizend jaar tussen 1500 voor en na Christus. Het richt zich vooral op de bewoningsgeschiedenis zoals die opgemaakt kan worden uit de behandelde opgravingen. Dat is heel wat, maar ook een beperking: er zijn meer vakgebieden die aan de bewoningsgeschiedenis kunnen bijdragen (zoals naamkunde, 'gewone' geschiedenis) en er is natuurlijk al dat archeologisch onderzoek van voor 1997. Zo puzzelen Ball en medeauteurs over al dan niet primaire kerken waarbij wel de kapittelkerk van Sint-Oedenrode genoemd wordt, maar niet de aloude Sint Martinus parochiekerk van die plaats, die wat verderop staat in Eerschot, maar waarbij de laatste tijd geen opgravingen waren. Die oudere kerk valt daardoor blijkbaar buiten hun gezichtsveld!

Het rapport valt op door het kritisch toetsen van tal van gangbare opvattingen en modellen over de bodemontwikkeling, de waterhuishouding en de plaatskeuzemotieven die bij het zich nederzetten een rol spelen. Veronderstelde relaties worden getoetst aan de waarnemingen bij archeologisch onderzoek en vaak als niet-aantoonbaar aangemerkt. In enkele gevallen blijkt dat ooit mooi uitgewerkte lokale onderzoeken geleid hebben tot een model dat daar ter plaatse wellicht keurig voldoet, maar vervolgens van toepassing werd verklaard op heel het zandgebied. Nu er meer gegevens beschikbaar zijn, blijkt die brede toepasbaarheid er niet altijd te zijn. Zo is het nederzettingsmodel dat Theuws voor Oerle uitwerkte er een voor een akkergebied zonder beken van betekenis. Ook zonder al die Malta-onderzoeken kun je al verwachten dat het niet zonder meer toepasbaar zal zijn voor situaties met een dominante beek. Opvalt dat men blijft spreken van het naar lagere plaatsen schuiven van boerderijen bij het vrijmaken van de akkers rond 1200, terwijl Verspay toch al aangaf dat het veeleer een schuiven naar de akkerrand is, waarbij men ook aan de hoge (hei)kant of zijkant terecht kon komen. Het is een dik rapport, maar voor wie wil weten wat er nog bruikbaar is van de vertrouwde modellen, moet vooral dat hoofdstuk 10 goed lezen.

**De Groot, K., R. Annaert,
M. Dewilde en G. Vynckier,**
*Project historische dorpskernen.
Kader en methode voor de
inventarisatie van de historische
dorpskernen in functie van de
afbakening van archeologische
zones.*

Onderzoeksrapporten agentschap Onroerend
Erfgoed 94 (Brussel: Agentschap Onroerend Erfgoed
Wetenschappelijke instelling van de Vlaamse
Overheid, Beleidsdomein Omgeving 2018) 84 p.;
afb.; krtn.; digitaal ISBN 1371-4678; te downloaden
via <https://oar.onroerenderfgoed.be/item/709>.

Onze historische dorpskernen kunnen de afgelopen tijd rekenen op een groeiende belangstelling vanuit archeologische hoek. Waar de aandacht in het buitengebied van oudsher veelal uitging naar verdwenen nederzettingen – daar kan de archeoloog immers goed bij – wordt duidelijk dat de hier opgedane kennis ontoereikend is om de ontwikkeling van de thans nog bestaande dorpen te beschrijven en te verklaren. Tegelijkertijd hebben de opgravingen laten zien dat de Brabantse bewoningsgeschiedenis dynamisch is, waarbij nederzettingen niet alleen groeiden en krompen, maar ook werden verplaatst. Inmiddels is het verhaal van de kerken in Peel- en Kempenland die na een dergelijke verschuiving vrij kwamen te liggen in het landschap, goed gekend. Dat maakt dat we vanuit de historische geografie en op basis van kaarten meestal niet veel verder kunnen terugkijken dan de late middeleeuwen of vroege nieuwe tijd. Bovendien informeren de beschikbare schriftelijke bronnen ons vooral over bezitsverhoudingen en wet- en regelgeving en over geestelijke en wereldlijke autoriteiten en veel minder over de topografische ontwikkeling van het dorp.

Om meer te weten te komen over het ontstaan en vroegste ontwikkeling van de bestaande dorpen is, in aanvulling op deze kennis, archeologisch onderzoek nodig. Door de bestaande bebouwing zijn de mogelijkheden hiertoe echter beperkt tot veelal kleinschalige waarnemingen. Vanwege de relatief geringe omvang van de bodemingrepen vallen deze bovendien dikwijls onder de drempel

waarbij archeologisch onderzoek vereist is of wordt volstaan met een archeologische begeleiding. Casestudies laten niettemin zien dat de snippers informatie uit deze kleinschalige opgravingen, proefsleuven en begeleidingen van grondwerkzaamheden van onschatbare waarde kunnen zijn voor de reconstructie van de ontwikkeling van een dorp. Het is daarom van belang de potentie van deze kleinschalige interventies te onderkennen en in te bedden in gemeentelijk beleid.

Dit vormde het vertrekpunt van het project Historische Dorpskernen van het Vlaamse agentschap Onroerend Erfgoed. Het projectteam inventariseerde alle nog bestaande historische dorpskernen in het hedendaagse Vlaanderen en analyseerde een selectie van historische en archeologische gegevens met als doel voor elk van de woonplaatsen archeologisch waardevolle zones vast te stellen aan de hand waarvan een meer gericht beleid gemaakt kan worden rondom het beheer van het erfgoed van dorpskernen.

Ambitie kan de onderzoekers niet ontegenwoordig worden, hetgeen heeft geresulteerd in een databank met maar liefst 1057 geverifieerde historische dorpskernen. Dit was mogelijk door voort te bouwen op de grootschalige inventarisatie van nederzettingskernen die eerder werd uitgevoerd door de Vrije Universiteit Brussel en deze aan te vullen met een karakterisering van dorpen naar onder meer vorm, omvang en de samenstellende elementen.¹ Vanuit de definitie van dorp als een geconcentreerde nederzetting met een eigen plaatsnaam en parochiekerk is ook naamkundige informatie verzameld evenals gegevens over het gebedshuis en zijn patroonheilige. Hoewel ook de landschappelijke situatie als een bepalende factor wordt erkend in de vorming en ontwikkeling van dorpen, blijft de beschrijving hiervan beperkt tot een inventarisatie van de fysisch-geografische kenmerken van bodemgebruik, hydrografie en reliëf. Daarmee komen we aan de grenzen van een relationele databank, want om deze landschappelijke aspecten zinvol te kunnen laten meewegen is een geografisch informatiesysteem nodig. Dat is qua omvang en bewerkelijkheid echter van een heel andere orde.

¹ D. Tys e.a., *Vectorisering en karakterisering van nederzettingskernen op basis van het zgn. 'gereduceerd kadaster'*. SKAR-rapport 5 (Brussel 2010). <https://onderzoeksbalans.onroerenderfgoed.be/node/33522>.

Hoewel de onderzoekers erin geslaagd zijn hun inventarisatie te voltooien voor het hele Vlaamse gebied, was dat voor de tweede fase van het project niet mogelijk. De inhoudelijke analyse van beschikbare cartografische, naamkundige, historische en archeologische bronnen en de synthese ervan is immers bewerkelijk. Er is daarom voor gekozen zeventien casestudies uit te werken, verspreid over de verschillende provincies. Deze geven een indruk van de verscheidenheid, maar beogen geenszins representatief te zijn.

De casussen laten zien dat het ontstaan en de ontwikkeling van dorpen een complexe aangelegenheid is die van plaats tot plaats sterk kan verschillen naar gelang landschappelijke situatie, economische en politieke ontwikkelingen. In sommige gevallen blijkt de bewoning van hoge ouderdom en al in een vroeg stadium 'plaatsvast', terwijl andere dorpen een meer geleidelijke ontwikkeling hebben gekend waarin de bewoning zich in de loop der tijd heeft verplaatst en geclusterd in het later gekende dorp. Ook de aanwezigheid van een kerk, kasteel of vroonhof biedt niet altijd garantie op stabiliteit.

Deze voorbeelden laten zien dat het onmogelijk is om de ontstaansgeschiedenis van een dorp af te leiden uit de vorm op negentiende-eeuwse kadasterkaarten, laat staan op basis hiervan de archeologisch waardevolle delen af te bakenen. De onderzoekers pleiten er dan ook terecht voor om per historische dorpskern een evaluatie te maken van de beschikbare bronnen om zo een gefundeerd voorstel voor een archeologische zone te kunnen doen. Omdat dit tijdrovend is, wordt voorgesteld een aantal dorpen te selecteren op basis van ouderdom, gaafheid en actuele bedreiging en daarbij te streven naar een evenwicht in dorps(vorm)type, landschapstype en spreiding over de Vlaamse provincies.

Het rapport doet zodoende recht aan de complexiteit van het dorpsvormingsproces. Niettemin blijft het tamelijk oppervlakkig in de analyse van de casussen. Dit is begrijpelijk in het licht van de geringe archeologische gegevens en de bewerkelijkheid van de noodzakelijke historisch-geografische studie. Het wordt echter problematisch wanneer op basis hiervan concrete zones moeten worden afgebakend met de voor de dorpsontwikkeling relevante archeologische resten om deze

beleidsmatig te beschermen. Niet alleen is de informatie over de lokale situatie daarvoor nog ontoereikend, ook resulteert dit voor dorpen waar de bewoning voorheen meer verspreid lag, in een te scherpe afbakening van deze gebieden om nog daadwerkelijk greep te kunnen krijgen op het ontstaan en de vroegste ontwikkeling van het dorp. De onderzoekers worstelen hier ook mee. Moet volstaan worden met het omlijnen van de historische kern zoals weergegeven op de achttiende- en negentiende-eeuwse kaarten of moeten bewoningssporen uit de voorafgaande fase die hierbuiten liggen ook in deze zones opgenomen worden? En welke dan? En wat dan met de nog niet gekende vindplaatsen? Het gegeven dat de voorgestelde afbakeningen op dit punt nog niet consequent zijn, laat zien dat het laatste woord hierover nog niet gezegd is.

Met het project Historische Dorpen wordt dorpsarcheologie geagendeerd en dat is een belangrijke stap om een van de voornaamste kennislücken in het actuele archeologische onderzoek in Vlaanderen én Nederland in te vullen: het ontstaan en de ontwikkeling van onze historische dorpen. Het rapport biedt nog geen synthese, maar vormt een toelichting op een databank die een waardevol instrument zal zijn in het onderzoek over dit thema in de komende jaren. Het is dan ook spijtig dat deze informatieset zelf nog niet publiek te raadplegen is.

Johan Verspay

Verspay, J.P.W., A.M.J.H. Huijbers, H. van Londen, J. Renes en J. Symonds,
Village Formation in the Netherlands during the Middle Ages (AD 800-1600). An assessment of recent excavations and a path to progress.

Nederlandse Archeologische Rapporten 56 (Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2018) 396 p.; ill.; krtn.; ISBN 978 90 5799 294 0; pdf kan gratis worden gedownload van de website van de RCE.

Het lijkt een doodoener dat boeren in een dorp wonen en dan bij voorkeur in een dorp dat bestaat uit een aangesloten groep gebouwen: een 'kerndorp' of, in het Engels *nucleated village*. Dat is hoe wij dorpen kennen en in een ver verleden, waarin vrijwel iedereen boer was, zal iedereen dus ook wel in zo'n dorp hebben gewoond. De werkelijkheid is genuanceerder. Ook het (kern)dorp is ooit ontstaan en het is beslist niet overal de norm. Onderzoek naar dorpsvorming is niet nieuw, maar dit was lang voornamelijk gebaseerd op historisch kaartmateriaal en andere historische bronnen en die zijn bijzonder schaars voor de middeleeuwen. Archeologie kan daar een belangrijke bijdrage leveren en dat is bij uitstek het geval in Nederland, waar we een traditie kennen van vlakdekkende opgravingen waarbij grote arealen worden onderzocht.

'Dorpsvorming in de Middeleeuwen, ca. 800-1600' behoort tot de geprioriteerde onderwerpen in het Oogst van Malta-programma waarmee de Rijksdienst voor het Cultureel erfgoed (RCE) poogt greep te krijgen op de zee aan rapporten die de commerciële (nood)opgravingen produceren sinds de invoering van de zogenoemde Malta-wetgeving betreffende het archeologisch erfgoed. Dit rapport is het resultaat van die poging om te komen tot een overzicht van de oogst en is gebaseerd op de resultaten van 410 archeologische onderzoeken.

De eerste vijf hoofdstukken zijn inleidend. Hier gaat het vooral om definities, de historiografie van het onderzoek naar dorpsvorming en de theoretische kaders die leidend (kunnen) zijn om tot verklaringsmodellen te komen. Hoofdstuk vijf handelt over methodes van onderzoek en hoe verschillende gegevensbestanden operationeel kunnen worden gemaakt. Ook hoofdstuk 6 gaat nog over de haken en ogen die aan de beschikbare gegevens (inventarissen) zitten. Zelfs een simpele, maar betrouwbare inventaris van middeleeuwse dorpen en kerken bleek niet voorhanden en in het kader van dit onderzoek ook niet te produceren. Misschien is het daarmee wel te ambitieus om nu al tot een heel Nederland dekkende synthese te komen, wat niet wegneemt dat een dappere poging als dit rapport welkom is.

In hoofdstuk 7 wordt de problematiek concreet. Hier krijgen we vier casestudies waarin vier ar-

cheologisch onderzochte nederzettingen nader worden beschreven en geanalyseerd. Voor het zandgebied van Noord-Brabant is dat Someren. De andere drie zijn Warnsveld in het zandgebied van Gelderland, Kerk-Avezaath en Kapel-Avezaath in het rivierengebied (Gelderland) en Limmen (Noord-Holland). Hoofdstuk 8 biedt verdieping door het gevondene in een bredere context te plaatsen en daarbij te toetsen aan regionale modellen. De conclusie lijkt erop neer te komen dat elk geval anders is en steeds in zijn eigen (wijdere) omgeving moet worden bestudeerd om de gegeven situatie te begrijpen. Modellen vormen daarbij een handig instrument, maar kunnen dus nooit leidend zijn om tot een interpretatie te komen. Voor de historicus is dat geen verbazingwekkende conclusie.

Hoofdstuk 9 vormt de synthese waarin de onderzoeksvragen worden beantwoord en waar ook expliciet wordt uitgesproken dat er nog een kennisiaat bestaat. Hier worden ook suggesties gedaan om dit hiaat te dichten, waarbij enerzijds een belangrijke rol is weggelegd voor historisch-geografisch onderzoek en er anderzijds op wordt gewezen hoe essentieel juist regionaal en lokaal onderzoek is – met de inzet van lokaal aanwezige kennis. Daaraan kan worden toegevoegd dat iets meer druk 'van bovenaf' (vanuit de RCE) daarbij beslist wenselijk is. Nu de verantwoordelijkheid voor het archeologische en cultuurhistorische erfgoed volledig bij lokale overheden ligt, moet actief worden voorkomen dat die overheden deze zorgplicht aan hun laars lappen en zich er met een jantje-van-leiden vanaf maken. Zo lang bestemmingsplannen ook in orde bevonden worden wanneer de verplichte archeologieparagraaf slechts meldt dat er weliswaar een archeologische verwachting is, maar dat de vrijstelling ruim genoeg is om daar geen 'last' van te hebben, blijft het erfgoed vogelvrij en is de wet een papieren tijger.

Het laatste hoofdstuk geeft aanbevelingen voor verder onderzoek en formuleert daarbij nieuwe en aangescherpte onderzoeksvragen. De hete aardappel van wetgeving en beleid blijft daarbij onbenoemd. De bespreking daarvan hoort misschien ook niet meteen in een rapport als dit, maar verdient wel degelijk aandacht. Als we de onderzoeksvragen serieus nemen, moeten we ook aandacht hebben

voor de noodzakelijke voorwaarden om tot beantwoording te komen. Dus geen open vuur in het archief en geen achteloze vrijstellingen die leiden tot ongedocumenteerde vernietiging van archeologisch, gebouwd en landschappelijk erfgoed.

Lauran Toorians

**Drunen, A. van, en
J. van Oudheusden (red.),
C. Blaauw, A. van Drunen,
R. van Genabeek, E. Nijhof,
J. van Oudheusden en
E. Vink (tekst), Huys
van Boxtel en zijn
burenen. Acht eeuwen**

bouwen en wonen in een Bossche stadswijk
(’s-Hertogenbosch: Adr. Heinen 2018) 536 p.; ill.;
krtn.; ISBN 978 90 8680 162 6; prijs € 39,95.

Dit boek is veel meer dan alleen de biografie van een ruime Bossche stadswoning. Het is een poging om de complete historie van een schijnbaar weinig opvallend bouwblok in de Bossche binnenstad te reconstrueren, vanaf het ontstaan in de middeleeuwen tot nu aan toe. Daartoe worden alle beschikbare onderzoeksmiddelen ingezet waarover de Bossche gemeentelijke dienst Erfgoed beschikt: archeologie, bouwhistorie en archieven. Bijzonder is dat de geschiedenis van de beschreven straat, de Postelstraat, zich uitstrekt over een periode van meer dan acht eeuwen, zonder dat de percelering en de rooilijn van de erven zich in die lange tijd hebben verlegd. Het verhaal kent ook zijn beperkingen, want het gaat slechts over een gedeelte van de Postelstraat en dan nog alleen de circa twintig huizen in de westelijke straatwand daarvan. Het onderzoeksgebied strekt zich wel uit tot aan over de achterliggende Diezetak en tot aan het buurtje de Uilenburg. Het onderzoek gaat dus meer in de diepte dan in de breedte.

Het resultaat blijkt desondanks, of juist daarvoor, zeer de moeite waard. In de Postelstraat blijkt namelijk de complete middeleeuwse standenmaatschappij te zijn vertegenwoordigd, van adel, geestelijkheid en burgerij die er naast elkaar woonden, als burenen. Van woonhuis tot schuilkerk,

van uithof tot munt, van de klokkengieter die klokken goot voor de Dom te Aken, van de stadsbestuurder die een complot tegen de zittende hertog smeedde, tot aan hertog Albrecht van Saksen, als ‘eerste ridder’ een *celebrity* van zijn tijd, die hier kort voor 1500 als voorvechter van keizer Maximiliaan een korte strafexpeditie naar de Betuwe plande. Het gaat daardoor niet alleen maar om lokale stadsgeschiedenis, maar er blijken in de historie van dit gedeelte van deze ene straat directe verbanden terug te vinden met de hele politieke, dynastieke en economische geschiedenis van het hertogdom, het Generaliteitsland en de provincie Noord-Brabant. Jan van Oudheusden beschrijft ze met verve aan de hand van de geschiedenis van de bewoners. Ad van Drunen, de eerste bouwhistoricus van deze stad (en van Nederland) neemt het onderzoek naar de huizen en hun bouwgeschiedenis ter hand.

Het boek is een dikke pil geworden, 536 pagina’s vol illustraties en bijna 3 kilo zwaar. Het kende dan ook een voorbereidingstijd van zes jaar en vrijwel elke onderzoeker van de afdeling Erfgoed van de gemeente Den Bosch heeft eraan meegewerkt. De opdrachtgevers, Ton en Ineke Meulman, zijn behalve oud-eigenaren van de Bossche boekhandel-uitgeverij Adr. Heinen ook de tegenwoordige bewoners van het Huys van Boxtel. Het resultaat oogt prachtig, mede dankzij de vele reproducties en tekeningen, al biedt de uitvoerige tekst de niet-ingevoorde lezer vermoedelijk meer informatie dan hij aankan. Maar daarmee krijgen we wel een bijzondere, hybride uitgave, want wat voor de ene koper vooral een fraai koffietafelboek is, is voor de ander een diepgaande bron van historische informatie.

Het boek begint met een reconstructie van de richtingenstrijd in de Bossche gemeenteraad aan het einde van de jaren zestig, waarin de vernieuwers, die de gehele Bossche binnenstad wilden slopen ten behoeve van het groeiende autoverkeer, een groeiend blok van bezorgde burgers tegenover zich vonden, die juist wilden behouden en restaureren. Het duurde tot het jaar 1971 voordat alle plannen om het grootste deel van de historische bebouwing door een aantal rondwegen te vervangen, weer van tafel gingen. Vier jaar later nam de restauratiegolf een aanvang, die de Brabantse hoofdstad tot de meest gewilde woonplaats en

toeristenbestemming van de provincie zouden maken. Een onderdeel daarvan was bouwhistorisch onderzoek, waarbij voor het eerst serieus werd gekeken naar wat er allemaal achter de gevels verborgen lag. Toen korte tijd later ook de gemeentelijke archeologie op gang kwam, startte daarmee het succesverhaal van Bossche afdeling Erfgoed, die sindsdien gold als een voorbeeld voor andere steden in ons land.

Nog steeds beseffen maar weinig Nederlanders dat 's-Hertogenbosch in de middeleeuwen, na Utrecht, qua omvang de tweede stad van de noordelijke Nederlanden was en daarmee een categorie groter dan bijvoorbeeld Amsterdam. Toch was het 'slechts' de vierde stad van Brabant, het rijke hertogdom waarvan Brussel en Leuven het bestuurlijke centrum vormden. Den Bosch was de naar het noorden gerichte speerpunt waarmee de Brabantse hertog zijn macht tot in het noordelijke rivierengebied kon handhaven. Daarom bevorderde hij met alle middelen de groei en de invloed van de stad. Zo werd de stad bijvoorbeeld al voor het jaar 1200 stadsrecht verleend en verrees hier één van de vroegste stadsmuren van ons land. Omgekeerd leidde de excentrische ligging in het hertogdom er juist menigmaal toe dat Brabantse rebellen van de stad een bolwerk tegen de hertog maakten. Veel van deze bewogen geschiedenis blijkt volgens dit boek ook op straatniveau terug te vinden, in de Bossche Postelstraat.

De Postelstraat moet al hebben bestaan voor het jaar 1200, als een zijstraat van de Vughterstraat, de zuidwestelijke uitvalsweg van Den Bosch. De oudere, onregelmatige agrarische verkaveling heeft tot de dag van vandaag haar sporen nagelaten in de perceelsindeling en de breedte van de huizen in de straat. De straat lag aanvankelijk dan ook buiten de oudste stadsmuur. Dat verhinderde niet dat de priorij van Postel hier een (deels opgegraven) uithof stichtte, op een terrein dat moet zijn gedomineerd door moestuinen. Na 1275 kwam dit gebied wel binnen de muren te liggen dankzij de aanleg van een nieuwe en ruimere stadsmuur. Aan de Postelstraat stonden toen al enkele *mansiones*, grote herenhuizen van steen. Aan de achtergelegen Berwoutstraat werd een voorbeeld daarvan opgegraven, de *mansio* van Arnt van Berwout. Het bezat zware funderingen,

een inpandige gang en zeker ook al een verdieping. Op de oevers van het achter de Postelstraat liggende riviertje, bekend als de Vughterstroom of de Binnendieze, kon men de schuiten met platte bodem omhoogtrekken om ze te laden of te lossen. Door waterstaatkundige ontwikkelingen alsmede het groter worden van de boten voldeed deze oplossing al snel niet meer. Het water werd rond 1300 versmald en voorzien van hoge kademuren. Zo won men tegelijkertijd land en een diepe haven, geschikt voor een grotere klasse van schepen.

Het Huys van Boxtel is genoemd naar de vijftiende-eeuwse eigenaren, de heren van Boxtel. Dit adellijke geslacht en zijn erfgenamen bleven een goede anderhalve eeuw bezitters van het pand. Tegelijkertijd bekleedden veel leden van de familie functies in het Bossche stadsbestuur, soms zelfs als hoogschout, de directe vertegenwoordiger van de hertog. Als we ons proberen voor te stellen welke relatie een middelgroot adellijk heer met zijn burgerlijke burens onderhield, dan moeten we ons voorbereiden op een teleurstelling. Want voor de heer van Boxtel was zo'n stadswoning, hoe groot dan ook, niet meer dan een pied-à-terre, dat hij af en toe aandeed als hij voor bestuurszaken in de stad moest zijn. Hij bracht immers een groot deel van zijn tijd door aan het Brusselse hof van de hertog en anders verbleef hij wel op zijn kasteel Stapelen in Boxtel, het middelpunt van zijn onafhankelijke domein. Het huis in de Postelstraat werd alleen permanent bewoond door jongere leden van zijn familie of door huisbewaarders die het te allen tijde in gereedheid moesten houden voor een onverwacht bezoek. Maar kwam hij langs, dan kwam het stille huis direct tot leven, want dan bracht hij doorgaans niet alleen zijn vaste gevolg mee van familie en huispersoneel, maar ook de vele onvermijdelijke hoge gasten die in het adellijke bestaan nu eenmaal de noodzakelijke entourage vormden.

In de loop van het bouwhistorisch onderzoek is gebleken dat de stadsbrand van 1463 grote gevolgen heeft gehad voor de Postelstraat. Met die brand is wel iets vreemds aan de hand. Hoewel een chroniqueur een eeuw later de ramp op monstreuze wijze beschreef – zo zouden er 5000 huizen zijn afgebrand – ontbreekt elke contemporaine beschrijving. Slechts indirect – bijvoorbeeld aan

de hoogte van de subsidie voor harde dakbedekkingen – leren we uit de stadsboekhouding van het decennium erna dat de brand zich ook daadwerkelijk heeft voltrokken. Moderne schattingen gaan uit van een veel minder destructief inferno, dat maximaal ‘slechts’ circa 500 huizen verwoestte en beschadigde, wat overigens nog steeds een substantiële ramp mag heten. De brand heeft in ieder geval in de Postelstraat flink huisgehouden: geen enkel onderzocht huis ontsnapte aan het vuur. Toch blijken, vooral aan de hand van de onderzochte funderingen, de huizen in dit stadsdeelte van voor de brand nog vrijwel geheel te reconstrueren te zijn. Daarbij doet zich voor de lezer echter wel een probleem voor: de huizen van voor 1462 worden in dit boek gereconstrueerd als volledige stenen huizen. Dan blijft het toch vreemd dat de brand zo allesverwoestend kon zijn. Zou het misschien kunnen zijn dat er op de stenen funderingen nog heel wat hout-en-lemen constructies hebben gestaan? Of was rieten dakbedekking nog alom gebruikelijk? Verwondering past ook bij de snelheid waarmee de schade binnen een decennium werd hersteld; er bestonden immers nog geen verzekeringsmaatschappijen en menige familie zag alle bezittingen en daarmee ook de middelen tot herstel in vlammen opgaan. Bij dat herstel maakten velen van de gelegenheid gebruik om de familiewoonst te vergroten en aan de eisen der tijd aan te passen. Zo kwamen er bijvoorbeeld veel nieuwe, dubbele zolders tot stand. De onderzoekers kunnen de bouwgeschiedenis van de Postelstraat vanaf dit moment vrijwel geheel volgen of ten minste reconstrueren. De huidige huizen blijken dus vrijwel allemaal uit de late middeleeuwen te stammen, hoewel hun voorgevels uit latere eeuwen dateren.

De bevindingen van het bouwhistorisch onderzoek naar de individuele huizen sluiten in hoofdlijnen aan op die in de dissertatie van bouwhistoricus Ad van Drunen, *Van Straet tot Stroom* uit 2006. Achter elk huis aan de straat ligt minstens een achterhuis, het eigenlijke woonhuis, dat in vrijwel alle gevallen van een provisiekelder is voorzien. Kelders aan de straat ontbreken, wat erop wijst dat er niet veel gewone neringdoenden woonden. Wel veel kooplieden, die hun goederen opsloegen in achterhuizen en pakhuizen op het

achterterrein, aan de stroom. Daar lagen ook relatief grote tuinen, die pas na 1580 geleidelijk met bedrijfsgebouwen en ‘kameren’ werden volgebouwd. De grootste (voor)huizen, zoals het Huys van Boxtel en zijn buurpand, liggen evenwijdig aan de straat. Bij de kleinere (maar nog steeds relatief brede) huizen staat de nokrichting dwars op de straat. Belendende panden konden door de ene eigenaar worden samengevoegd, om onder de volgende weer te worden opgesplitst, wat het soms lastig maakt om voor elke periode het juiste aantal adressen in de straat te reconstrueren.

De visuele reconstructie van dit stadsdeelte biedt echter een flinke verdieping ten opzichte van die in *Van Straet tot Stroom*. Terwijl die eerdere reconstructie zich beperkt tot de toestand in het laatste decennium van de zestiende eeuw, biedt dit boek nu drie nieuwe doorsneden door de tijd, namelijk in 1470, in de zeventiende eeuw en in 1795. Jammer maar onvermijdelijk is dat die reconstructies zich beperken tot de bouwvolumes. De reconstructie van vormgevingsdetails als de vroegere raamindeling en gevels was simpelweg te veel werk. Die bouwvolumes zijn echter op zich heel illustratief, want terwijl ons denken over historische huizen zich meestal beperkt tot het stramien voorhuis-achterhuis-eventuele aanbouw, blijkt een aantal huizen in de Postelstaat in de zeventiende eeuw uit niet minder dan acht bouwvolumes te hebben bestaan. Veelal waren dat utilitaire bouwsels, waarvan men in het recente verleden de bestudering niet waard vond. Maar in het geval van het Huys van Boxtel ging het onder andere om een complete schuilkerk alias bierbrouwerij en wijnpakhuis, die in 1795 plaats moest maken voor nieuwbouw. Gelukkig heeft de toen net aangetreden stadsbouwhistoricus Ad van Drunen tijdens die sloop nog heel wat boeiende details van dit gebouw kunnen vastleggen. Zoals een verborgen kamertje, niet toegankelijk vanaf de begane grond, vanwaaruit verspieters door kleine venstertjes zicht hielden op eventuele wetshandhavers die het pand probeerden binnen te dringen. En de muurkast annex stilletje, waarvan de afvoer van de toiletpot doodliep: vermoedelijk de plek om de directe misbenodigdheden te verbergen als er een inval van de protestantse overheid dreigde. Interessant is ook hoe de over-

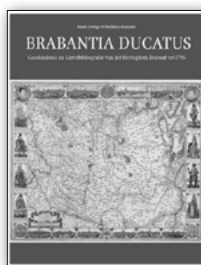
gang naar vrijheid van godsdienstuitoefening hier verliep. Traditioneel herhaalt menig geschiedeniswerkje dat die vrijheid intrad met de komst van de Fransen en hun geëxporteerde revolutie. Maar hier werd de schuilkerk al een decennium eerder, tijdens de inheemse revolutie der patriotten, in een reguliere parochie omgezet. De pastoor kocht het pand in 1790 om het openlijk en 'ten eeuwiggen dage' als katholieke kerkdienst te laten doen. De komst van de Fransen bracht echter nieuwe problemen, doordat Napoleon de katholieke kerk onder zijn seculiere gezag trachtte te brengen. De Bossche kerkelijke functionaris die daartegen durfde te protesteren, werd gevangelijk naar Parijs weggevoerd, terwijl de schuilkerk na een bestaan van zo'n 125 jaar onder dwang definitief haar deuren moest sluiten. Dus hoezo, door de Fransen gebrachte godsdienstvrijheid?

Met de aanleg van de tweede stadsmuur in 1275 en de bekading van de Dieze of Vughterstroom kwam het achter de Postelstraat gelegen gebiedje dat tussen de stroom en de muur lag, ook tot ontwikkeling. In ruil voor een bijdrage aan het onderhoud van de nieuwe stadsmuur kwamen deze percelen in het bezit van de bewoners van de Postelstraat. Zij maakten gebruik van deze situatie door verschillende stenen privébruggen aan te leggen over de stroom, die hun bezittingen op beide oevers met elkaar verbonden. In tweede instantie werden die bruggen zelfs overbouwd en ingericht als poort- of pakhuis. Zo kwamen de schilderachtige brughuizen tot stand die kenmerkend zijn voor Den Bosch en die in geschilderde vorm de wanden van menige Nederlandse huiskamer in de eerste helft van de twintigste eeuw hebben gesierd.

Het nieuwe buurtje aan de overzijde, genaamd de Uilenburg, kwam rond 1425 pas goed tot leven, toen de bewoners van de Postelstraat hun gronden hier begonnen te schenken en/of te verkopen voor de stichting van een groot klooster, Mariënborg geheten. Dat ontwikkelde zich in 150 jaar van een alternatief woonproject voor religieus geïnspireerde burgervrouwen tot een slotklooster voor nonnen, die de buitenwereld alleen nog vanachter tralies konden zien en spreken. Maar die laatste drastische ontwikkeling was vermoedelijk ook bedoeld ter bescherming van de nonnen in de religieus onrustige tijden van het begin van de opstand.

Al met al is *Huys van Boxtel* dus uitgegroeid tot een proeve van al wat gecombineerd historisch en bouwhistorisch/ archeologisch onderzoek vermag. Een diepgaand kijkje in de vaderlandse stadsgeschiedenis en een verplicht nummer voor iedereen die zich daarmee bezig wenst te houden.

Koos Steehouwer

Dorigo, M., en M.J.P.W. Franssen, *Brabantia Ducatus. Geschiedenis en Cartobibliografie van het Hertogdom Brabant tot 1795*
(Leiden en Boston: Brill Hes & De Graaf 2018) 712 p.; ill.; krtn.; ISBN 978 90 0436 702 9; prijs € 165,00.

Wie weet nog dat Vlaams-Brabant, het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Waals-Brabant, Antwerpen en het Nederlandse Noord-Brabant tot 1795 formeel het hertogdom Brabant vormden? De Tachtigjarige Oorlog maakte aan de eenheid een einde: sinds het einde van zestiende eeuw formeel en sinds 1648 formeel bestond Brabant uit in een noordelijk en zuidelijk deel. Tot die tijd was Brabant met de steden Antwerpen, Brussel, Leuven en 's-Hertogenbosch het grootste en belangrijkste gewest van de Zeventien Provinciën waaruit de Nederlanden waren samengesteld.

Mathieu Franssen en Mario Dorigo brengen deze roerige geschiedenis opnieuw tot leven met behulp van prachtige historische kaarten. Ze volbrengen met *Brabantia Ducatus* een waar monnikenwerk. De schitterend uitgewerkte geschiedenis en cartobibliografie van het hertogdom Brabant maakt onderdeel uit van de serie Explokart Historisch-Cartografische Studies, van het gelijknamige onderzoeksprogramma. De redactie wordt gevoerd door Paula van Gestel-van het Schip, Peter van der Krogt, Gunther Schilder, Bram Vannieuwenhuyze en Ferjan Ormeling, allen werkzaam aan de Universiteit van Amsterdam en behalve Vannieuwenhuyze (bijzonder hoogleraar Historische Cartografie) verbonden aan de Universiteitsbibliotheek, sector bijzondere collecties.

Franssen en Dorigo inventariseerden, aanvankelijk samen met Kees Oomen, ruim vijftien jaar

lang kaarten over het hertogdom Brabant, waarbij zelfs hun vakantiebestemmingen werden bepaald door de aanwezigheid van relevant bibliotheken of archieven. 141 kaarten vonden hun weg naar deze publicatie, die verder rijkelijk wordt opgeluisterd met allerhande iconografie: schilderijen, prenten en thematische kaarten. Onder begeleiding van het redactieteam werden deze geïntegreerd in vier thematische hoofdstukken, die dan wel weer vaak chronologisch zijn opgebouwd.

Het eerste hoofdstuk schetst het historisch kader waarbinnen het kaartmateriaal moet worden gepositioneerd. Het leidt tot een voornamelijk op de *Geschiedenis van Brabant* uit 2004 gebaseerd overzicht. Hier past een kritische noot. Deze inkaдерing is wel erg gedetailleerd uitgewerkt. Dat zegt enerzijds iets over de grondigheid waarmee de auteurs het hele boek tot stand hebben gebracht. Anderzijds is het voor de vooral cartografisch geïnteresseerde lezer of de lezer die wat meer op afstand staat, een hele kluit om zich door de vele details heen te werken. Omdat Brabant, zoals de auteurs zeggen, 'een lange voorgeschiedenis' heeft die ook nog eens vanaf het begin uit de doeken wordt gedaan, zou de indruk gewekt kunnen worden dat er ook vanaf het begin der tijden kaartmateriaal beschikbaar zou zijn, wat natuurlijk niet het geval is. Het was wellicht beter geweest de nadruk te leggen op de periode 1500-1800, waarvoor ook het kaartmateriaal bijeengebracht is en dan wat vaker dwarsverbanden te leggen tussen kaart en historische ontwikkeling.

In het tweede hoofdstuk komt het boek goed op gang. Hier worden de belangrijkste cartografen en hun kaarten chronologisch besproken, beginnende met enkele bijzondere manuscripten uit de veertiende en vijftiende eeuw. Interessant is dat het niet bij een opsomming blijft maar dat ook onderlinge vergelijkingen worden gemaakt, motieven en beweegredenen van de makers worden geduid en de nauwkeurigheid wordt besproken. Ook de verwijzingen naar het bredere historische kader worden waar nodig gelegd, wat de relevantie van mijn kritische kanttekening bij hoofdstuk 1 nog maar eens onderstreept. De nauwkeurigheid van de historische kaarten komt in het vierde hoofdstuk uitgebreider aan de orde. Analytisch sterk is de uitgeverschronologie (p. 103-108),

waarin wordt aangegeven hoe cartografen en uitgevers door de tijd heen voortborduurd op elkaars kaarten of die van elkaar kopieerden.

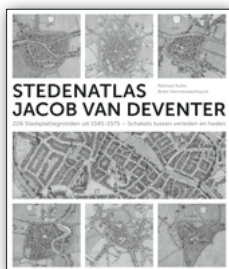
In het derde hoofdstuk wordt geanalyseerd in hoeverre kaarten door de jaren heen werden aangepast aan ingrijpende wijzigingen door mens en natuur. Centraal daarin staan de interactie tussen rivieren en polders, turfwinning. Hier is er uitgebreide aandacht voor de Peel, de vrijwel ongewijzigde aanwezigheid van bepaalde bosgebieden, de loop van wegen en kanalen en tot slot een uitgebreide inventarisatie van buitenhuizen en zogenoemde 'Hoven van Plaisantie'. Dit laatste onderwerp zou dan wel weer een iets uitgebreidere historiografische introductie mogen krijgen, bijvoorbeeld vanuit het prachtige boek van Roland Baetens e.a.²

Het vierde en laatste hoofdstuk is misschien wel het interessantste. Het gaat uitgebreid in op de manier waarop historische kaarten op nauwkeurigheid kunnen worden gecontroleerd door het gebruik van speciale software. De auteurs hebben acht kaarten gegeorefereerd en geanalyseerd met behulp van MapAnalyst en OpenStreetMap. Daarbij zijn niet alleen afwijkingen ten opzichte van hedendaagse geolocatie bepaald maar kon ook onderzocht worden in hoeverre historische kaarten onderling gerelateerd waren. Hiervoor werd een drietal methodieken gebruikt: het vervormingsraster, verplaatsingsvectoren en cirkels en isolijnen. De interessantste conclusie is dat de nauwkeurigheid van de Brabantkaarten sinds Van Deventer halverwege de zestiende eeuw tot de tweede helft van de achttiende eeuw nauwelijks is verbeterd!

Het boek eindigt vervolgens met een uitgebreide cartobibliografie van de 141 gebruikte kaarten. *Brabant Ducatus* is een prachtig werk geworden dat compleet en tot in detail is uitgewerkt. Het is daarom een must voor elke cartografisch specialist. Maar dankzij de vele mooie reproducties van kaarten en andere iconografie is het ook voor de algemeen historisch geïnteresseerde lezer het bestuderen meer dan waard.

Rogier van Kooten

2 R. Baetens e.a., *Hoven van plaisantie. Het 'soete' buitenleven in de provincie Antwerpen. 16de-20ste eeuw* (Antwerpen 2014).

Rutte, R., en B. Vannieuwenhuyze,
Stedenatlas Jacob van Deventer. 226 stadsplattegronden uit 1545-1575. Schakels tussen verleden en heden (Bussum en Tiel: Thoth en Lannoo 2018)

516 p.; ill.; krtn.; ISBN 978 90 77699 17 1; prijs € 119,00.

In de zestiende eeuw maakte de cartograaf Jacob van Deventer in opdracht van Filips II van Spanje een reeks kaarten en plattegronden van verschillende steden uit de Nederlanden. Door hun meetkundige nauwkeurigheid, systematische opbouw en aantrekkelijke uitvoering zijn deze kaarten nog steeds belangrijke bronnen voor de studie van het vroegmoderne stedelijk landschap van de Nederlanden. Van Deventers originele kaarten werden verzameld in drie handschriften, maar van de drie banden zijn er slechts twee bewaard gebleven. Verspreid over België en Nederland is er ook een heel aantal losse kaarten bewaard gebleven. Sinds het begin van de twintigste eeuw zijn er verschillende facsimile's, lithografieën en reproducties van deze kaarten uitgebracht, maar nooit werden alle nog bestaande kaarten en bijkaarten in één band bijeengebracht. De huidige uitgave doet dit wel en brengt kwaliteitsvolle reproducties die de originele kaarten waarheidsgetrouw weergeven, inclusief alle beschadigingen en fouten. Om het geheel wat hanteerbaarder te maken zijn de meeste kaarten afgedrukt op 60 procent van hun ware grootte. Het eindresultaat mag er zijn.

De inleiding bespreekt het leven en werk van Jacob van Deventer. Bijkomende aandacht gaat uit naar de cartografische technieken die Van Deventer gebruikte en de context waarin zijn werk tot stand kwam. De hoofdmoot van deze uitgave is de eigenlijke atlas bestaande uit de gereproduceerde kaarten en hun bijkaarten. Deze zijn geordend per gewest of landsdeel en volgen de route die Van Deventer zelf destijds zou hebben afgelegd. Elke kaart wordt vergezeld door een begeleidende tekst die niet alleen de kaart zelf toelicht, maar ook een historisch overzicht geeft van het ontstaan en ontwikkeling van de stad of het dorp in kwestie.

Het geheel wordt aangevuld met tekeningen en gravures van stadsgezichten en -panorama's. Bij verschillende kaarten hebben de auteurs ook hedendaagse luchtbeelden toegevoegd om de continuïteit van het stedelijk landschap te benadrukken. Omdat slechts twee van de drie oorspronkelijke atlasvolumes zijn teruggevonden, ontbreekt een aantal steden waarvan men zou verwachten dat ze in deze uitgave zouden zijn opgenomen. Omdat het hertogdom Brabant werd behandeld in de eerste, verloren gegane band, ontbreekt een groot aantal Brabantse plaatsen. De auteurs wisten deze hiaten deels te compenseren door ook Van Deventers losse kaarten te gebruiken. Hiermee zijn echter niet alle gaten opgevuld en onder meer Antwerpen, Breda, Hoogstraten, Geldenaken (Jodoigne), Nijvel, Oisterwijk en Turnhout ontbreken nog steeds.

De atlas wil nadrukkelijk een basis vormen voor verder vergelijkend onderzoek naar de ontwikkeling van de steden in de Nederlanden. De auteurs geven hiertoe zelf een eerste aanzet in het derde deel van deze uitgave, waarin ze de verschillende kaarten met elkaar vergelijken. Onder andere de ligging en de vorm van de steden komen hierbij aan bod. Extra aandacht gaat uit naar de relatie die de steden hebben met de verschillende waterlopen in de Nederlanden. Deze studies gaan meestal niet verder dan het observeren van parallellen en verschillen tussen de plattegronden en willen vooral inspireren tot meer diepgaande onderzoeken.

Voor wie zich eerder al heeft voorzien van een goede reproductie van een kaart van zijn of haar stad van interesse, biedt deze uitgave niets nieuws. De waarde van dit boek ligt er juist in dat ze plattegronden en stadsgezichten van de gehele Nederlanden in één uitgave samenbrengt. Hierbij nodigen de auteurs de lezer uitdrukkelijk uit om de stadsgrenzen te overschrijden en verschillende plaatsen met elkaar te vergelijken. De kwaliteit van de reproducties nodigt alvast uit om alles tot in de kleinste details te bestuderen. Dat een aantal voor de hand liggende Brabantse dorpen en steden ontbreekt moet zeker geen belemmering zijn om deze mooie uitgave in huis te halen.

Florian Daemen

Ham, W., en K. Leenders,
*Polders in kaart. Noord-West
 Brabant 1565-1590*
 (Zwolle: WBOOKS 2018)
 128 p.; ill.; krtn.; ISBN 978 94
 625 2857 6; prijs € 24,95.

Tussen 1565 en 1590 wijzigden zich de contouren en het landschap van de noordwesthoek van Noord-Brabant aanzienlijk. Twee grote, gedetailleerde manuscriptkaarten markeren twee momenten in het veranderende polderlandschap in deze periode. Het gaat om de 'Gastelse kaart' uit 1565, tegenwoordig bewaard in de cisterciënzerabdij Sint-Bernardus in Bornem, en de 'Mauritskaart' uit 1590 in het Nationaal Archief te Den Haag. De naam Gastelse kaart wordt toegeschreven aan Frans Akkermans, een heemkundige uit Oud Gastel die de kaart in het begin van de vorige eeuw zo heeft genoemd naar het oudste bezit in dit gebied van de abdij van Hemiksem, waarvan Bornem de voortzetting is. De Mauritskaart ontleende zijn naam aan de schenking van de kaart in mei 1590 aan prins Maurits, goed twee maanden na de list met het turfschip, waarbij de opstandelingen ook controle kregen over dit gebied.

De Gastelse kaart is opgemaakt en op zeven vellen perkament van diverse afmeting getekend door de landmeters Cornelis Pieterszoon en Jan Symonszoon. De laatste is ook verantwoordelijk voor de Mauritskaart, getekend op 35 vellen papier, oorspronkelijk gemonteerd in drie verticale stroken, later tot één kaart samengevoegd, weer uiteengevallen en tegenwoordig bewaard in negen kaartbladen van verschillend formaat. Het getekende gebied is vrijwel hetzelfde, een gebied van 24 × 24 kilometer tussen Tiengemeten en Strijen in het noorden, Zevenbergen in het oosten, Roosendaal in het zuiden en Steenbergen in het westen. Dat de Mauritskaart van grotere afmeting (210 × 195 cm) is dan de Gastelse Kaart (143 × 146 cm), heeft te maken met een grotere schaal: circa 1:12.250 tegenover circa 1:16.600.

Over beide kaarten is bij WBOOKS een gedetailleerd, vergelijkend onderzoek verschenen van de hand van Willem van Ham en Karel Leenders.

Beide auteurs zijn vanuit hun disciplines en eerder onderzoek uitstekend ingevoerd in de historie en de ontwikkeling van het landschap van de regio. Het boek is helder van opzet en heeft een duidelijke, strakke structuur. Eerst wordt uitvoerig – in 38 pagina's, ongeveer een derde van het hele werk – de *Topografie* op de Gastelse en de Mauritskaart behandeld. Vervolgens gaan de auteurs in op *Cartografie, Historie en Techniek* van beide kaarten en de *Vorming van het Polderland*; ze eindigen met een hoofdstuk *Documentatie*, met daarin een literatuuropgave, de lijst van geraadpleegde archieven en een opsomming van alle topografische namen en andere bijschriften op beide kaarten. Deze opsomming kan men beschouwen als een bruikbaar maar niet volledig alternatief voor een ontbrekend register. De in cartouches geschreven tekst, zoals de titel en de aanbiedingstekst, wordt in het hoofdstuk *Cartografie* zowel getranscribeerd als opgenomen in een moderne weergave. Omdat nogal wat specifieke begrippen en technische termen worden gebruikt, bijvoorbeeld gors, slik, aanwas, modder en zandplaat, wiel, kreek, geul, dijkstaal, meestoof et cetera, die in de tekst meestal, maar niet altijd worden toegelicht, was een apart glossarium misschien handiger geweest. Voor de belangstellende maar niet-ingevoerde lezer is het ontbreken van een register en een begrippenlijst een gemis.

De op de kaarten afgebeelde hoek van Brabant was eeuwenlang een moerassig veenlandschap met beperkte menselijke activiteit. Rond het einde van de twaalfde eeuw werd het veengebied in de omgeving van Klundert kleinschalig ontgonnen voor agrarisch gebruik. Vanaf het midden van de dertiende eeuw had, soms grootschalig en systematisch, ontginning plaats ten behoeve van landbouw en turf- en zoutwinning. Deze activiteiten leidden door de noodzakelijke ontwatering en het weggraven van turf tot toenemende bodemdaling. Door dit proces ging een groot deel van de streek geleidelijk deel uitmaken van een getijdengebied. De getijdenwerking kreeg greep op het land en drong steeds verder oostwaarts door, zodat het gebied in de periode 1250-1421 uiteindelijk vrijwel geheel verdronk. Omgekeerd werd tijdens de overstromingsperiode slib en klei afgezet op het resterende veen, waardoor na een of twee eeuwen de aanleg van een moderne polder moge-

lijk werd. De Gastelse Kaart en de Mauritskaart markeren een periode van 25 jaar en vormen twee momentopnamen tijdens dit interactieve proces waarbij mens en natuur samenwerkten aan een polderlandschap-in-wording.

Van Ham en Leenders schetsen met behulp van beide kaarten en ander bronnenmateriaal de fase-
ring van de landschapsontwikkeling en polder-
vorming in het overstroomde gebied, op basis van
zowel primaire bronnen (onder andere Andries
Vierlinghs *Tractaet der Dykagie*, gedateerd 1576-
1579, maar pas gedrukt in 1920) als secundair
materiaal, zoals diverse publicaties van eigen
hand en ook van Albert Delahaye. Vierlingh kende
de Gastelse Kaart blijkbaar, hetgeen blijkt uit de
verwijzing naar een miniem detail – door Van
Ham en Leenders in een afbeelding (4.10) opge-
merkt – dat hij aldus noteerde: *daer het manneken
op [de kaart – MF] staet, ghelijck ghij siet: de lantmetere
heeft zijn roede in deen hant*.

Toch is het jammer dat andere relevante litera-
tuur en ander relevant bronnenmateriaal niet zijn
geraadpleegd. Van der Heijden wordt geciteerd uit
zijn publicatie uit 1987, terwijl de handelseditie
van diens proefschrift recenter en meer up-to-date
is.³ Opmerkelijker is dat de uitgave van Peter Meur-
er over de manuscriptkaarten van Christian
Sgrooten in het onderzoek niet is meegenomen.⁴
Dat is des te spijtiger omdat beide atlassen van
Sgrooten ongeveer tegelijkertijd werden gereali-
seerd als de twee hier besproken manuscriptkaar-
ten. Aan de kaarten in de atlas in de Koninklijke
Bibliotheek te Brussel (1573) werkte hij in onge-
veer dezelfde tijd als waarin de opmeting voor de
Gastelse Kaart plaatsvond. De atlas in de Biblio-
teca Nacional de España in Madrid kwam gereed
in 1592, twee jaar na de Mauritskaart. In de Brus-
selse atlas staat de Brabantse noordwesthoek ge-
heel of gedeeltelijk op vijf en in het exemplaar in
Madrid op vier kaarten. Ook Blonks cartobiblio-
grafie van Zeeland⁵ uit 2010 is de auteurs ontgaan,
terwijl ze toch Van Deventers kaart van dat gewest

als referentiekaart gebruiken. Voor de kaart van
Brabant kiezen de auteurs voor de door Jacob Bos
gegraveerde Italiaanse kopie van Van Deventers
kaart uit omstreeks 1556, terwijl de kaart Van Jacob
van Deventer in de Koninklijke Bibliotheek van
Brussel beschikbaar en digitaal raadpleegbaar is.⁶

De reputatie van Delahaye nodigde uit verwij-
zingen naar deze auteur te toetsen. In de context
van de regio zijn geen afwijkende constatering-
en aangehaald betreffende Delahayes controversiële
opvattingen over de ontstaansgeschiedenis van
Nederland in het eerste millennium, vermoedelijk
omdat de besproken periode pas aanvangt om-
streeks 1100. Eenmaal noteren de auteurs in ver-
band met zo'n verwijzing een niet geheel heldere
formulering als het gaat over rond 1190 verworven
kloosterbezit van de Vlaamse abdij Ter Doest:
'Vermoed wordt dat het [kloostergoed – MF] lag bij
de Zandberg en dat op basis van de onwaarschijn-
lijke veronderstelling dat de Latijnse *Mons Sanctus*
als een Nederlandstalige Zandberg beschouwd zou
kunnen worden'. Het is echter zeer wel mogelijk
dat de zestiende-eeuwse Zandberg dezelfde is als
de Heiligenberg of *Mons Sanctus*, waar door de
auteurs reeds rond eind twaalfde eeuw ontgin-
ningsactiviteit wordt gesignaleerd, maar welk
gebied nadien door de getijdenwerking onder
water is komen te staan.

Het topografisch hoofdstuk is werkelijk uitput-
tend. Het afgebeelde gebied wordt op twee dezelfde
oriëntatiekaarten (afbeelding 2.2 bij de Gastelse
en 2.20 bij de Mauritskaart) in zes blokken ver-
deeld. Zeer gedetailleerd worden behandeld: 1. het
grote eiland (Fijnaart, Klundert en Ruigenhil); 2.
Ooltgensplaat en Strijen; 3. Standdaarbuiten en
Zevenbergen; 4. Steenberg, Kruisland en Cac-
kelo; 5. Gastel, Roosendaal en Zegge; en 6. Ouden-
bosch en Hoeven. Door de strakke structuur van
de hoofdstukken *Topografie* en *Cartografie*, waarbij
steeds eerst de Gastelse en dan de Mauritskaart
wordt beschreven, wordt het vergelijken van beide
kaarten een voortdurend heen- en weer bladeren.
Nochtans verdienen de auteurs alle lof voor hun
uitputtende inventarisatie en gedetailleerde ana-
lyse van beide kaarten. Regionaal geïnteresseerde
historici en geografen en andere belangstellenden

3 H.A.M. van der Heijden, *Oude Kaarten der Nederlanden 1548-1794. Historische beschouwing, kaartbeschrijving, afbeelding, commentaar* (2 bdn.; Alphen aan den Rijn en Leuven 1998).

4 P.H. Meurer, *Die Manuskriptatlanten Christian Sgrootens* (Alphen aan den Rijn 2007).

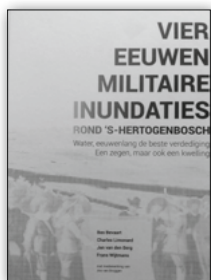
5 D. Blonk en J. Blonk-van der Wijst, *Zelandia Comitatus. Geschiedenis en Cartobibliografie van de provincie Zeeland tot 1860* (Houten 2010).

6 Op uurl.kbr.be/1044397; Brussel KB, XIII B Brabant – (1536- <1558) – Deventer – III 14.647.

kunnen hun hart ophalen aan de bijeengebrachte informatie over de ontwikkeling van het landschap in Noordwest-Brabant, nog eens extra verduidelijkt door een groot aantal detailafbeeldingen van uitstekende kwaliteit. Daarbij zijn in het boek twee opgevouwen reproducties van beide kaarten ingevoegd, wel verkleind ten opzichte van het origineel maar toch goed leesbaar. Bij de uitgever zijn beide kaarten ook op ware grootte op doek geprint te bestellen tegen een pittige prijs (€ 450 en € 650), maar het boek zelf met beide facsimilekaarten is daarentegen voor een vriendelijke prijs verkrijgbaar. Voor nog geen € 25 krijgen men zeker waar voor zijn geld.

Mathieu Franssen

**Bevaart, B., Ch. Limonard,
J. van den Berg en
F. Wijtmans m.m.v.
J. van Bruggen, *Vier
eeuwen militaire inundaties
rond 's-Hertogenbosch***
(*'s-Hertogenbosch: Kring*

Vrienden van 's-Hertogenbosch 2018) 300 p.; ill.;
krtn.; ISBN 978 90 903 0933 0; prijs € 39,95.

Werp één blik op de hoogtekartaat van de provincie Noord-Brabant en het is duidelijk waarom de stad 's-Hertogenbosch wel het afvoerputje van de regio werd genoemd. Vanuit de hoger gelegen Peel en de Belgische Kempen moet het water van de Aa en de Dommel de provinciehoofdstad passeren alvorens uit te monden in de Maas. Bovendien was er nog het verschijnsel van 'de Berzewater', zoals de Beerse Maas in de Bossche stadsrekeningen van 1549 werd genoemd: zeker al sinds de zestiende eeuw stroomde de Maaswater soms maanden achtereen via de overlaten in het Land van Cuijk dwars door Noordoost-Brabant in de richting van 's-Hertogenbosch. Maar echt rampzalig werd het wanneer van de Waal afkomstig drijfijis en smeltwater de monding van de Dieze verstopten of wanneer ten noordoosten van de stad een of meer Maasdijken bezweken. Dan wisten de Bosschenaren zich wekenlang omringd door een ware binnenzee.

Dat dit overvloedige water ook voordelig voor de stad kon uitpakken, werd voor het eerst opgemerkt in 1578, tien jaar na het begin van de Tachtigjarige Oorlog. De abt van het Leuvense Sint-Geertruijklooster, Jan van der Linden, die geregeld verbleef in het Bossche Refugiehuis van zijn abdij, adviseerde het stadsbestuur toen om het overstromingswater in te zetten voor de verdediging van de stad. De beroerde staat van de stadsfinanciën én van de vestingwerken maakte dat de bestuurders wel oren hadden naar het advies van de abt. Het jaartal 1578 vormt dan ook het beginpunt van het hier besproken boek, dat immers gaat over de wijze waarop in tijden van oorlog het water rondom 's-Hertogenbosch werd ingezet als militair instrument, zowel defensief als offensief. 'Inundatie', ofwel 'de opzettelijke onderwaterzetting van een gebied met een militair of civiel doel', is hier het centrale begrip. Als eindpunt van het boek kozen de auteurs voor het jaartal 1900, omdat na 1880 de inundaties rondom 's-Hertogenbosch als militair verdedigingssysteem grotendeels ophielden te bestaan. Voor de geografische begrenzing van hun onderzoek lieten de auteurs zich terecht leiden door de waterstaatkundige situatie in Noordoost-Brabant. Daarin speelde de Beerse Maas een belangrijke rol, met haar stroomgebied van de omgeving van Grave tot de Dieze en vervolgens via het overlatenstelsel in de Langstraat tot de Amer bij Geertruidenberg.

In het eerste hoofdstuk wordt een kort overzicht gegeven van inundaties als hulpmiddel voor verdediging. Gebeurtenissen die in de zestiende eeuw op goed geluk, in de achttiende en negentiende eeuw was er meer en meer sprake van een goed doordacht plan, met minimale wateroverlast. Hierna komen de diverse waterlijnen op het grondgebied van het huidige Nederland aan de orde, met aan het eind ook Noord-Brabant en de omgeving van 's-Hertogenbosch. Ook het tweede hoofdstuk heeft een inleidend karakter: de lezer krijgt een helder overzicht voorgeschoteld van alles wat bij het stellen van inundaties komt kijken. Dit begripkader blijkt onmisbaar te zijn voor een goed begrip van met name de hoofdstukken 6 tot en met 14. Het derde hoofdstuk zoomt in op de geografische situatie van 's-Hertogenbosch en geeft antwoord op de vraag waar al dat water vandaan

kwam. Hoe het water kon worden ingezet voor inundaties, wordt duidelijk in hoofdstuk 4. Voor het eerst verschijnen hier de kaarten van de inundatiegebieden rondom de stad. De lezer zal deze kaarten verderop in het boek steeds weer tegenkomen, want de auteurs hebben op deze manier inzichtelijk gemaakt hoe 250 jaar lang door middel van sluizen, beren, dammen en doorlaten in dijken het waterpeil in de diverse inundatiegebieden kon worden gereguleerd. Ongetwijfeld is een groot gedeelte van het zes jaar durende onderzoek voor dit boek aan deze kaarten besteed. Voorwaar een prestatie van formaat van de Werkgroep Vestingwerken van de Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch, niet het minst omdat dit type onderzoek op deze schaal vrijwel zeker het eerste in Nederland is.

In hoofdstuk 5 is de focus gericht op de koppelingen van de Bossche inundatiegebieden met die van Grave, Heusden en Geertruidenberg, zodat ze in de achttiende eeuw deel konden uitmaken van de Zuiderfrontier, de verdedigingslinie van de Republiek tussen Sluis in Zeeuws-Vlaanderen en Grave. In het laatste kwart van de negentiende eeuw, toen er sprake was van een Zuiderwaterlinie (van de Amer bij Geertruidenberg tot de Maas bij Sint-Andries), konden de inundatiegebieden ook nog enige tijd functioneren als verdediging van de Maasovergangen. In dit koppelingsverhaal miste ik wel de mogelijke invloed van de zomer-sluitingen van de overlaten in het Land van Cuijk. De dorpen daar hadden vanouds het recht in de periode van half maart tot half november de overlaten provisorisch op te hogen, zodat de weidegronden 's zomers begraasd konden worden en hooi voor de winter konden leveren. Daardoor was er normaliter ook tijdens een natte zomer met navenant hogere rivierwaterstanden geen Beerse Maas en kon er dus geen koppeling ontstaan tussen de Graafse en de Bossche inundatiegebieden.

De hoofdstukken 6 tot en met 14 bevatten het feitelijke verhaal over de inundaties van de Tachtigjarige Oorlog tot circa 1900. De hoofdmoot van elk hoofdstuk is een oorlog, waarvan eerst de politieke en militaire achtergronden worden belicht. Dat gebeurt aan de hand van talrijke illustraties, tijdlijnen, schema's en kaarten. Daarna volgt steeds een beschrijving van de toegepaste inun-

daties, waarbij aan de eerdergenoemde kaarten van de inundatiegebieden een hoofdrol is toebedeeld. Heel mooi wordt duidelijk hoe de regisseurs van de inundaties in de loop van de tijd het proces steeds beter onder controle kregen en een maximaal effect bereikten door middel van – soms – minimale ingrepen. Dit maximale effect kon in militair opzicht weliswaar gelden als een succes, voor de boeren in de polders leverde deze gereguleerde wateroverlast vooral ellende op. Over deze maatschappelijke gevolgen van de inundaties gaat hoofdstuk 15. Werd in de zestiende eeuw helemaal geen rekening gehouden met de effecten voor de lokale bevolking, vanaf de zeventiende eeuw dienden militairen en stadsbestuurders in toenemende mate rekening te houden met verzet vanuit het omringende platteland en konden zij niet meer lukraak inunderen. Bovendien ging de overheid langzamerhand steeds vaker over tot schadeloosstelling. Uiteindelijk kwam het in 1896 tot een wet die schadevergoeding bij inundaties regelde.

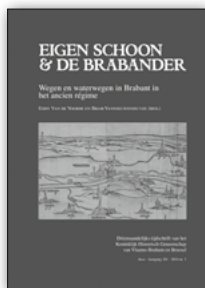
Het boek eindigt met een nabeschuiving, maar dan volgen nog wel een handige verklarende woordenlijst en maar liefst zes bijlagen. Daarin treffen we onder meer een boeiend overzicht aan van de cartografie en de landmeetkunde in verband met de militaire inundaties en een opsomming van waterstaatkundige werken en maatregelen in 's-Hertogenbosch en omgeving van 1220 tot 1900.

Met mij zullen veel lezers en gebruikers dit boek met bewondering en plezier ter hand nemen. Bewondering is op zijn plaats voor het baanbrekend onderzoek dat eraan ten grondslag ligt en vanwege de prima leesbare teksten, maar natuurlijk nog meer vanwege het ronduit schitterende illustratiemateriaal. De kaarten vormen een categorie apart. Dankzij het forse formaat van het boek zijn ze tot in detail afleesbaar. Er zijn slechts enkele op- en aanmerkingen. Zo is de op pagina 49 genoemde Groenendijk niet aangelegd door de stad 's-Hertogenbosch, maar vrijwel zeker door de inwoners van Haren en Macharen als Maasdijk opgeworpen. De eerste echte Peeldam, die bedoeld was om het zure, door het riviertje de Raam aangevoerde Peelwater af te voeren naar de Maas, lag vanaf 1910 inderdaad bij Velp (p. 71). Maar bij Huiseling heeft nooit een Peeldam gelegen: de Huis-

selingse Dam of Kade lag parallel aan de Beerse Maas. Op p. 72 gaat het even over de inschakeling door Megen en Ravenstein van een Gelderse arbitragecommissie in verband met de conflicten rondom de Groenendijk. Daar was al sprake van voordat Noord-Brabant gedegradeerd was tot Generaliteitsland en voordat Gelderland een van de zeven gewesten was van de Republiek. De Geldersen zijn ingeschakeld omdat in Rivierenland soortgelijke waterstaatkundige toestanden aan de orde waren. Pas vanaf 1648 gold dat de Geldersen het prima vonden dat het Maaswater via de overlaten bij de zuiderburen terechtkwam.

Op enkele pagina's (70, 91 en 116) zijn zinnen aan de aandacht van de tekstcorrector ontsnapt. De laatste aanmerking betreft een tweetal citaten uit oude teksten. Op p. 86 schrijft de Leuvense abt Jan van der Linden toch echt 'dat door sekere sluyzen de Stadt altijd in het Water soude kunnen gheset worden'. In het eerste citaat op pagina 253 wordt de lange s enkele keren als *f* gelezen. Maar natuurlijk moeten de laatste regels van deze recensie vooral worden gezien als een teken van plichtsbefef van deze recensent!

Henk Buijks

Van de Voorde, E., en B. Vannieuwenhuyze (red.),
Wegen en waterwegen in Brabant in het ancien régime. [themanummer]
Eigen Schoon en de Brabander

101 nr. 3 (2018) 160 p.; ill.; krtm.; ISSN 2031-342X.

Transportgeschiedenis is gedurende lange tijd een ondergewaardeerde tak van de geschiedschrijving geweest. Verkeerswegen zijn voor veel historici en archeologen zo vanzelfsprekend dat ze het onderwerp grotendeels aan zich voorbij hebben laten gaan. Het historische en maatschappelijke belang van verkeerswegen en transportmethodes mag echter niet worden onderschat. Net zoals nu waren tijdens het Ancien Régime goede verkeersverbindingen immers cruciaal voor het in stand houden

van de economie. Ze garandeerden de mobiliteit die mensen nodig hadden om te voldoen aan hun sociale, religieuze en culturele wensen, noden en plichten. Verkeerswegen waren zowel een graadmeter als een stimulator van de economische ontwikkeling. Daarenboven waren ze ook een belangrijke factor in de vormgeving van het landschap en het dagelijkse leven. Desondanks worden verkeerswegen door historici slechts terloops aangehaald in de marge van ander onderzoek. Dit gebrek aan interesse geldt ook voor de geschiedenis van het Brabantse verkeerswezen. Met dit themanummer wil de redactie van *Eigen Schoon en de Brabander* het onderwerp prominenter in beeld brengen en een aanzet geven tot meer onderzoek.

Aan de hand van zes uiteenlopen casestudies, voorafgegaan door een meer theoretische inleiding, worden diverse aspecten van het Brabantse verkeerswezen bestudeerd. De aandacht wordt expliciet gevestigd op de vele land- en waterwegen die het hertogdom rijk was. De nadruk van de bijdragen ligt op het zuidelijke gedeelte van Brabant en dan met name op de omgeving van Brussel. Enkel het artikel van Karel Leenders handelt expliciet over Noord-Brabant. Een centraal element van dit themanummer is de reproductie van de zestiende-eeuwse kaart *Brusselse Schipvaart*. Deze geeft een gedetailleerd overzicht van het kanaal Brussel-Willebroek, het oudste en bekendste kanaal van Brabant. Fragmenten en details van deze kaart worden bij verschillende artikelen als illustratie gebruikt en helpen om de bundel meer samen te binden.

De inleiding wordt verzorgd door Eddy Van de Voorde en Bram Vannieuwenhuyze, die tevens instonden voor de algemene redactie van het nummer. Zij verzorgen de introductie op het onderwerp en voorzien een algemeen theoretisch kader voor de overige bijdragen waarin ze onder meer ingaan op de relaties tussen transport, verkeersinfrastructuur en investeringen. Dit wordt gevolgd door een beknopt literatuuroverzicht, dat vooral moet illustreren hoe weinig onderzoek er naar het onderwerp is gedaan. Ook *Eigen Schoon en de Brabander* moet hier schuld bekennen en toegeven dat er in het verleden maar weinig artikelen over verkeerswegen in het tijdschrift zijn verschenen. De auteurs sluiten af met een inhoudelijk overzicht van

de rest van het themanummer. De meeste auteurs hebben geopteerd voor een lokale casus om zo te focussen op één aspect van de transportgeschiedenis. De bijdragen van Mathieu Fransen en Karel Leenders hanteren daarentegen een breder geografisch en chronologisch perspectief.

In een korte bijdrage geeft Pierre Delsaerdt meer uitleg bij de inhoud en ontstaanscontext van de kaart *Brabantse Schipvaart*. Het dient vooral om de uitzonderlijkheid en de graad van detail van deze unieke bron in de verf te zetten.

Het artikel van Mathieu Fransen is omvangrijker, maar blijft bij het thema van de cartografie. De auteur gaat na hoe wegen en waterwegen werden weergegeven op de kaarten van Brabant tot aan 1795. Hij stelt hierbij vast dat op veel documenten nagenoeg alle informatie met betrekking tot de verkeersinfrastructuur ontbreekt. Zeker op de zestiende-eeuwse kaarten, zoals bijvoorbeeld die van Jacob van Deventer, zal men tevergeefs zoeken naar wegen en reisroutes. Pas in de loop van de zeventiende eeuw verschijnen langzaam maar weer en kanalen op de kaarten en tijdens de achttiende eeuw worden ze echt systematisch weergegeven. Deze evolutie kadert Fransen binnen de bredere ontwikkeling van landkaarten van oppervlakkige oriëntatiemiddelen tot gedetailleerde kaarten en plannen. Het artikel is rijk gestoffeerd met kleurafbeeldingen van voorbeeldkaarten.

De geschiedenis van de Brabantse binnenvaart komt aan bod in het artikel van Jean Paul Peeters, dat handelt over de scheepvaart op de Grote en de Kleine Gete, die door de zuidoostelijke gebieden van het hertogdom stromen. Centraal staat de poging van het Tiense stadsbestuur om tijdens het tweede kwart van de zestiende eeuw een rechtstreekse waterverbinding met Antwerpen te realiseren om zich zo als alternatief voor het nabijgelegen Zoutleeuw te positioneren. Door de constante behoefte aan onderhoudswerken en het verzet van lokale gemeenschappen zou het project nooit echt succesvol worden. Aan de hand van de Tiense schepenprotocollen en de registers van de accijnzen en het werfgeld bestudeert Peeters zowel het politieke beslissingsproces als het (gebrek aan) economisch succes van de hele onderneming.

Accijnzen en tolheffing keren als onderwerp terug in het artikel van Eddy Van de Voorde over

de tolheffing in Diegem tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621). Tijdens het Ancien Régime was het immers de gewoonte dat voor bepaalde trajecten tol- en weggeld betaald moest worden. Dit geld diende om de weg te onderhouden en voorzag de naburige gemeenschappen van extra inkomsten. De auteur onderzoekt in detail de gerealiseerde inkomsten, de verpachting en toewijzing van het heffingsrecht, de uitgaven voor het onderhoud van het wegdek en de uiteindelijke winst-verliesbalans. Zijn vaststellingen worden vergezeld door uitgebreide tabellen met bedragen van inkomsten, uitgaven, pachtgelden, etc. Het is jammer dat er op basis van rijke cijfermateriaal niet een paar sprekende grafieken zijn uitgewerkt zodat het hele verhaal ook grafisch wordt weergegeven.

Jaak Ockeley behandelt de aanleg van het Brabantse gedeelte van de steenweg Brussel-Aalst in de periode 1704-1706. Hij doorloopt hierbij het volledige proces vanaf planning tot aan uiteindelijke oplevering. De aandacht van de auteur gaat vooral uit naar de organisatie en verdeling van de werklust en de bedragen die elke aannemer ontving voor zijn inspanningen. De auteur treedt hierbij echter iets te veel in detail en de lezer verdrinkt bij momenten in opsommingen van de afmetingen van specifieke trajecten. Het artikel zou er baat bij hebben gehad als de auteur het merendeel van dergelijke beschrijvingen in een tabel of een bijlage had gestoken. Voor de rest is het een interessant artikel dat mooi de wisselwerking tussen de aanleg van infrastructuur en economische groei illustreert.

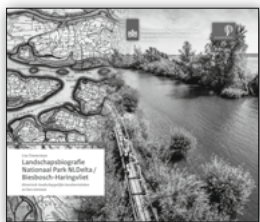
De voorgaande bijdragen handelen steeds over wegen en kanalen die nu nog bestaan of waarvan de sporen nog duidelijk in het landschap zichtbaar zijn. Bram Vannieuwenhuyze en Hans Welens-Vrijdaghs zetten in hun bijdrage juist de kleine en verborgen wegen die Brabant rijk is centraal. Dit doen ze met een casus rond twee mysterieuze onderaardse gangen in Brussel. Sinds de ontdekking van de tunnels aan het begin van de twintigste eeuw zijn er over het doel van deze gangen verschillende stadsmythes ontstaan. De auteurs proberen beide tunnels te lokaliseren en een verklaring te vinden voor hun ontstaan en gebruik. Ze komen tot de conclusie dat het waarschijnlijk onderdelen waren van het oude Brusselse water-

leidingsysteem. Meer archeologisch en bouwhistorisch onderzoek kan hier uitsluitsel geven.

De bundel wordt afgesloten met de bijdrage van Karel Leenders over de aanleg van de Napoleonsweg tussen Antwerpen en Breda. Hij volgt hierbij een langetermijnperspectief en gaat daarbij helemaal terug naar de routes die tijdens de Romeinse periode in het gebied werden gebruikt. De auteur stelt op deze manier vast dat de aanleg en het gebruik van een weg weliswaar sterk afhangen van de eigentijdse economische en maatschappelijke context, maar dat bepaalde omstandigheden, factoren en wensen juist universeel zijn en eeuwenlang meegaan. Zo weet Leenders verbanden te leggen tussen de Romeinse, middeleeuwse, vroegmoderne en hedendaagse verbindingen tussen Antwerpen en Breda, tot aan de HST-lijn toe. Het artikel illustreert zo dat transportgeschiedenis enerzijds een verhaal is van specifieke en lokale casussen, maar tegelijk heel uitgebreid kan zijn op geografische en chronologisch vlak.

Al bij al vormt dit themanummer een interessante bundel over een onderwerp dat ten onrechte te weinig aandacht krijgt in de historiografie. De verschillende bijdragen tonen de diversiteit aan invalshoeken, casussen en onderwerpen die aan bod kunnen komen bij transportgeschiedenis. Deze bundel moet dan ook een aanzet zijn tot nieuw en vooral meer onderzoek naar dit belangrijke aspect van de Brabantse geschiedenis. In deze opzet zijn de auteurs naar mijn mening alvast geslaagd. Dat Noord-Brabant slechts in één artikel aan bod komt, kan juist gezien worden als extra argument om zelf de pen ter hand te nemen.

Florian Daemen

Timmerman, L.,
Landschapsbiografie
Nationaal Park NLDelta
Biesbosch-Haringvliet.
Historisch-landschap-

pelijke karakteristieken en hun ontstaan.

Biografieën van de Nationale Parken van Nederland
(Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel
Erfgoed en Staatsbosbeheer 2018) 124 p.; ill.;
ISBN 978 90 5799 308 4; pdf kan gratis worden
gedownload van de website van de RCE.

Nadat er eerst in korte tijd nationale parken bijkwamen in Nederland, moeten zij vervolgens hun bestaansrecht bewijzen. Robuuster en met meer allure, is het parool. 'Naast de versterking van de ecologische en landschappelijke waarden, spelen ook vergroting van de beleefbaarheid en betrokkenheid van ondernemers en bewoners een rol, alsmede de versterking van de regionale economie', meldt de inleiding van deze 'landschapsbiografie'. Grote woorden, maar gelukkig is daarbij ook duidelijk geworden dat zelfs 'topnatuur' in Nederland het resultaat is van menselijk handelen. Feitelijk gaat het dus ook om cultuurgood en juist die eeuwenlange wisselwerking tussen natuur (en 'landschap') en de mens maken deze gebieden zo bijzonder. De inleiding definieert ook wat een landschapsbiografie is: 'een vernieuwende, samenhangende en aansprekende manier om het verhaal van het landschap te vertellen, die ook steeds vaker wordt gebruikt als achtergrond bij de samenstelling van omgevingsvisies'. Er verschenen er nu vier, over de Veluwe, de Wadden, Nationaal Park Hollandse Duinen en over het deels in Noord-Brabant liggende Nationaal Park NLDelta Biesbosch-Haringvliet.

Het verhaal dat hier wordt verteld, begint aan het einde van de laatste ijstijd en eindigt in het heden en gaat vrijwel vanaf het begin ook over mensen. Het geheel is een vlot leesbaar, goed geïllustreerd en behapbaar boekje dat zich richt op een breed publiek. Daarbij is dan wel te hopen dat het in tastbare vorm een brede verspreiding vindt juist onder de inwoners en andere betrokkenen in en om dit gebied zelf. Dat verdient deze landschapsbiografie beslist.

Lauran Toorians

Middeleeuwen en nieuwe tijd

Zalinge-Spooren, L. van,
Gemeint en gemeenschap.
Jaargeboden in Peelland, circa
1300-1795 (Tilburg en Hilversum:
 Stichting ZHC en Verloren 2018)
 456 p.; ill.; krtn.; ISBN 978 90
 8704 704 7; prijs € 39,00.

Op 31 januari 2018 promoveerde Lia van Zalinge-Spooren in Tilburg op een studie naar de jaargeboden in het kwartier Peelland tussen circa 1300 en 1795. Ze heeft jarenlang archiefonderzoek verricht en het resultaat is een prachtig proefschrift. Van Zalinge-Spooren toont overtuigend aan dat de jaargeboden in Peelland aanvankelijk verbonden waren met het recht dat gemeenschappen hadden om hun gezamenlijk gebruikte – grotendeels woeste – gronden (de gemeintes) te beheren. De jaargeboden werden door de gerechtigden jaarlijks vastgesteld. Vaak werd er niets veranderd of werden beperkte veranderingen in de marge bijgeschreven. Bij grote veranderingen of speciale gebeurtenissen werden ze helemaal opnieuw op schrift gesteld.

Van Zalinge-Spooren heeft zich gedegen ingelezen in regionale en internationale literatuur over de ontwikkeling van dorpsgemeenschappen en legt waar mogelijk steeds een verband met de situatie in Peelland. Zo bespreekt Van Zalinge-Spooren het werk van Karl Siegfried Bader. Die maakt een onderscheid tussen 'dorpsgenootschappen' en 'dorpsgemeenschappen'. Een dorpsgemeenschap is wat wij veelal een 'bestuurlijk dorp' noemen en een dorpsgenootschap is een groep mensen die samen een gemeint beheren en gebruiken. Volgens Bader ontwikkelden die dorpsgenootschappen zich in de middeleeuwen tot bestuurlijke dorpen. Die zouden niet van bovenaf ingesteld, maar van onderaf ontstaan zijn. Van Zalinge-Spooren wijst er terecht op dat in Peelland de bevoegdheden van de beheerders van gemeintes en van schepenen wel degelijk door de hogere overheid gedelegeerd dan wel bevestigd werden.

Bovendien is al langer bekend dat in de Meierij nagenoeg alle plaatselijke rechtbanken door de hogere overheid ingesteld zijn en dat deze rechterlijke ressorten tevens de oudste laag van bestuurlijke dorpen vormen.

Doordat haar focus ligt op de jaargeboden, werkt Van Zalinge-Spooren de relatie tussen dorpsgenootschappen en dorpsgemeenschappen voor Peelland voor de periode vóór 1600 slechts beperkt uit. Daarover is eerder het een ander gepubliceerd. Gemeintes in de Meierij ontstonden veelal als onafhankelijke instituties. Waar het grondgebied niet overeenkwam met een bestuurlijk dorp, bleven ze ook lang grotendeels onafhankelijk, zoals met de Bodem van Elde en diverse kleine buurtgemeintes het geval was. Waar de gemeint wel min of meer overeenkwam met een bestuurlijk dorp, werd het beheer van de gemeint geleidelijk overgenomen door het dorpsbestuur wat regelgeving, toezicht en financiën betreft. In Veghel was dat proces rond 1600 voltooid. Dit is een ander beeld dan Bader voor Duitsland schetst en dit heeft diepgaande implicaties voor ons begrip van de relatie tussen de regels voor de gemeint en die voor het bestuurlijk dorp.

Van Zalinge-Spooren schrijft daarover dat de jaargeboden aanvankelijk een instrument waren voor het beheer van de gemeint door de rechthebbers in de gemeint. Daarna werd dit instrument een kapstok om allerlei andere regelgeving aan op te hangen, ook die van de hogere overheid. Ze volgt Coopmans, die stelt dat de regelgevende bevoegdheden van de bestuurlijke dorpen geregeld werden in de uitgiftebrieven. Omdat de gemeint in een dorpsgemeenschap een centrale plaats innam, kon zich vanuit de reglementering van de gemeint de dorpswetgeving ontwikkelen.

Deze door Coopmans geschetste ontwikkeling roept een wezenlijke vraag op. In de vijftiende-eeuwse hertogelijke schoutsrekeningen staat bij de meeste schepenbanken vermeld dat de schepenen rechtspraken volgens de keuren en breuken van hun schepenbank. Waar kwam dat recht vandaan in plaatsen die geen regelgevende bevoegdheden van een gemeint hadden? Als we in Peelland zelf blijven, dan is er het voorbeeld van Veghel, dat in 1379 het recht kreeg om regels te maken voor zijn gemeint, terwijl schepenen van

Veghel al in 1347 genoemd worden. In de jaargeboden van Bakel kwamen geen bepalingen voor het bestuurlijk dorp voor. Toch noemt de schoutsrekening van 1467-1468 onder Bakel inkomsten van boeten voor overtredingen 'van gemaecten keuren'. Het gaat om vechtpartijen, messentrekkerij en andere zaken die niets met de gemeint van doen hadden. Uit deze voorbeelden blijkt dat rechterlijke ressorten in Peelland ook plaatselijke keuren mochten maken, los van de jaargeboden voor de gemeint.

Wellicht gaat onderzoek met een geografisch wat breder perspectief nog ooit nieuwe inzichten opleveren. Er worden buiten Peelland in Noord-Brabant en het aangrenzende Belgische gebied tal van plaatsen met plaatselijke keuren vermeld zonder dat daar gemeintes uitgegeven zijn. Zo publiceerde Peeters in 1932 een studie naar de 'Wuustwezelsche dorpskeuren'. Ondanks de lokaal klinkende titel betreft het een overzicht van dorpskeuren in een gebied dat qua omvang vergelijkbaar is met Peelland. Van Zalinge-Spooren stelt voor Peelland: 'zonder de bevoegdheid om de gemeint te beheren zijn er geen jaargeboden'. En 'alle dorpskeuren komen voort uit de regelgeving voor de gemeint of van regels van hogerhand'. Dat zijn mooie stellingen om te vergelijken met wat Peeters presenteert, want in zijn werk gaat het vooral over dorpen zonder uitgegeven gemeintes.

Dit is de belangrijkste vraag die opkwam bij het lezen van een verder mooi uitgewerkt en leerzaam proefschrift met de nodige nieuwe inzichten. In hoofdstukken 4 en 5 geeft Van Zalinge-Spooren een gedetailleerd overzicht van de inhoud van de overgeleverde Peellandse jaargeboden. Het aardige van deze prettig lezende hoofdstukken is dat ze zicht geven op het dagelijkse leven van weleer. Duidelijk wordt ook dat de jaargeboden gericht waren op duurzaam gebruik van de gemeintes door de eigen mensen en indien nodig steeds aangepast werden. Ze neemt daarmee stelling in het internationale debat over *the tragedy of the commons*. Zo tragisch was dat beheer van de gemeintes niet. Integendeel, wat duurzaam gebruik betreft kunnen we er nog het nodige van leren.

In oude Veghelse stukken worden 'gemene gronden' genoemd die toch privébezit waren. Van Zalinge-Spooren maakt duidelijk dat dergelijke

gemeenschappelijke gronden een deel van het jaar privé gebruikt werden en een deel van het jaar collectief. Een kleine kanttekening is hier op zijn plaats. Van Zalinge-Spooren maakt een keuze tussen de mogelijkheid dat deze gronden privé dan wel gemeenschappelijk waren en kiest er dan voor ze als gemeenschappelijk te classificeren. Het is mijns inziens beter om te stellen dat ze het allebei waren, zowel privé als gemeenschappelijk (allebei met beperkingen). Zo waren in Veghel 40 bunder van 'die ghemein hondert Vechelse buenre' leengoed van de hertog van Brabant en dat is moeilijk voorstelbaar zonder een 'privaatrechtelijk' element.

Niet in alle plaatsen zijn jaargeboden bewaard gebleven, al blijkt uit de bronnen dat ze er geweest moeten zijn. Van Zalinge-Spooren constateert dat de kans op bewaring het beste was als de gemeint overeenkwam met het bestuurlijk dorp en de jaargeboden in de 'dorpscommen' bewaard werden. Voor plaatsen en perioden waarin de gemeenschap geen bevoegdheid had om de gemeint te beheren, zijn in Peelland ook geen jaargeboden bewaard gebleven. In de zeventiende eeuw versteenden de jaargeboden overal in Peelland, hier wat eerder en daar wat later. Zoals gezegd werden op veel plaatsen in beperkte mate ook regels voor het dorp in de jaargeboden bijgeschreven die niets met de gemeint te maken hadden. Lia van Zalinge-Spooren laat zien dat de jaargeboden in veel plaatsen geleidelijk zijn overgegaan in en overvleugeld werden door de ordonnanties van het dorpsbestuur met een onbeperkte duur. Deze ontwikkeling hangt samen met de opkomst van de regentencolleges in de dorpen op het platteland rond 1600.

Ook wordt de ontwikkeling van de rol van schepenen beschreven: aanvankelijk stelden de daartoe gerechtigde inwoners de jaargeboden vast. Vervolgens moesten die door de schepenen bekrachtigd worden en moesten de boetes executabel verklaard worden om rechtsgeldig te zijn. Later werd dat overleg met de inwoners steeds meer overgeslagen. Steeds vaker gingen de schepenen de ordonnanties gebruiken als middel om zelfstandige bestuursmaatregelen te nemen. Het mandaat om de ordonnanties uit te vaardigen was dan gebaseerd op de rechtspraak die zij namens de heer of de Staten-Generaal als rechtsopvolger van de

hertog uitoefenden. Daarnaast kregen de schepenen gedelegeerde bevoegdheden van hogerhand. De schepenen dienden namens de gemeenschap rekestten in bij de Staten-Generaal, waarna hun mandaat werd verleend om het besluit uit te voeren.

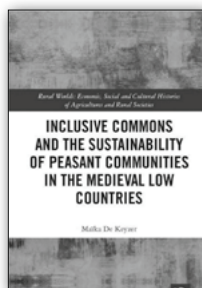
De beschrijving van dit mechanisme plaatst de schepenen centraal als dorpsbestuurders. Van Zalinge-Spooren sluit hiermee aan bij de gangbare opvatting dat de schepenen de oudste kern van het regentencollege van een bepaalde plaats vormden. Toch is deze voorstelling van zaken wat te eenvoudig. Binnen een aantal rechterlijke ressorten ontstonden vanaf de zestiende eeuw plaatsen met een eigen dorpskas, die uiteindelijk veelal zouden evolueren tot zelfstandige gemeenten. In de bronnen is herhaaldelijk sprake van 'regenten' of 'regeerders' in deze plaatsen. Achttiende-eeuwse regentencolleges zonder schepenen bestonden bijvoorbeeld in Den Dungen, Orthen, Berkel, Enschoot, Heukelom, Haaren, Udenhout, Riel en Westelbeers.

Verder nog een paar 'kruimels'. Van Zalinge-Spooren vindt het verbieden van het stelen van stenen van de kerkmuur van Asten vreemd, want wie breekt er nou stiekem de kerk af? Met kerkmuur zal hier de muur om het kerkhof bedoeld zijn en dat maakt het wat begrijpelijker. Verder schrijft ze dat de gemeint van Schijndel het hele grondgebied van het dorp omvatte. Die gemeint lag echter alleen ten oosten van de weg die het dorp van noord naar zuid doorsnijdt. Het gebied ten westen van die weg hoorde bij de Bodem van Elde. Het ontgaat Van Zalinge-Spooren verder dat de parochianen van Veghel al tussen 1231 en 1310 een regeling met de hertog hebben getroffen inzake het beheer van de gemeint. Het klopt ook niet dat de parochianen van Veghel in 1379 het recht kregen om delen van de gemeint te verkopen om de cijns voor de gemeint te betalen. Het gaat hier om de cijns voor de visserij. Ze noemt 1659 als datum voor de bewaard gebleven Veghelse jaargeboden, terwijl dat 1559 moet zijn. Volgens Van Zalinge-Spooren kan de door Sasse van Ysselt genoemde datum 1629 voor de verlening van het recht van voorpoting van Veghel niet kloppen, omdat de pootkaart al eerder uitgegeven was. Maar in de eerste pootkaart was het recht gegeven

om een strook van 11,5 meter van de gemeint voor de eigen percelen met bomen te beplanten en in 1629 werd dat uitgebreid naar 23 meter. Verder schrijft Van Zalinge-Spooren dat deze recensent zou hebben gesteld dat de hertog van Brabant leengoederen had in Bakel, Deurne, Vlierden en Tongelre en dat die plaatsen daarom tot het *dominium* van Helmond behoorden. Dat is niet correct. Ik schreef dat de hertog goederen dan wel (voogdij) rechten had in Helmond, Rixtel, Someren, Sterksel, Bakel, Deurne, Vlierden, Lierop, Tongelre en Lieshout en deze goederen omstreeks 1220 vanuit Helmond bestuurde.

Lia van Zalinge-Spooren heeft een gedetailleerd en leerzaam proefschrift geschreven. Het is de eerste keer dat de jaargeboden van Peelland onderwerp zijn van een degelijke en – binnen dat kader – alomvattende studie. Het resultaat draagt veel bij aan ons begrip over het verleden. Het is een prachtig en prettig leesbaar boek geworden en een aanrader voor iedereen die geïnteresseerd is in de geschiedenis van Peelland en de Meierij van 's-Hertogenbosch.

Martien van Asseldonk

Keyzer, M. de, *Inclusive commons and the sustainability of peasant communities in the medieval Low Countries*.

Rural Worlds: Economic, Social and Cultural Histories of Agricultures and Rural

Societies (New York en London: Routledge 2018) 138 p.; ill.; krtn.; ISBN 978 1 138 05404 2 (hardback); 978 1 315 16706 0 (e-book); resp. £ 115 en £ 36,99.

Nadat Maïka de Keyzer in 2014 in Antwerpen promoveerde, hebben we vier jaar moeten wachten op de uitgave van een handelseditie van haar dissertatie. Het boek is de neerslag van haar studie, waarin zij een alternatief schetst voor de soms verbeterde strijd tussen de voor- en tegenstanders van gemeenschappelijk bezit in de vorm van gemeenschappelijk gebruikte gronden. De Keyzer laat zien dat er een tussenweg bestond tussen een

situatie waarin iedere gebruiker probeerde zijn eigen profijt te laten prevaleren ten nadele van anderen en een situatie waarin de strikte regels in feite leidden tot steeds grotere exclusiviteit, waardoor niet alleen buitenstaanders maar ook subgroepen binnen de gemeenschap van gerechtigden werden buitengesloten. Die tussenweg trof zij aan in de Kempen, het gebied ten oosten en noordoosten van Antwerpen in het huidige België, grofweg gelegen tussen Essen in het noordwesten, Arendonk in het oosten en Turnhout in het zuiden. Daar werd een fragiel evenwicht gevonden tussen de meest winstgevende exploitatie van de bodem en het gevaar van overexploitatie. Daar vond zij een inclusieve vorm van gezamenlijk gebruik. Ieder lid van de gemeenschap van gerechtigde gebruikers maakte weliswaar gebruik van de gemeenschappelijke gronden, maar de rechten waren niet voor iedereen gelijk. Ieder gebruik was gekoppeld aan de behoeften van de gebruiker en aan de bijdragen die de gebruiker leverde aan de gemeenschap.

De auteur slaagt erin een nieuwe formulering te vinden voor het al dan niet succesvol functioneren van een instelling voor gemeenschappelijk gebruik. Waar men in oudere definities vaak niet verder kwam dan succes te destilleren uit het feit dat de gemeenschappelijke instelling een langdurig bestaan kende van minstens twee eeuwen en er een beheerstructuur bestond, benoemt zij drie kenmerken van succes. In de eerste plaats het vinden van een ecologisch evenwicht, in de tweede plaats het succesvol gemeenschappelijk houden van het bezit, en in de derde plaats een gelijkwaardige verdeling van de opbrengst. Deze bevindingen maken de handelseditie van dit proefschrift tot verplichte kost voor iedereen die zich wil buigen over gemeenschappelijk grondgebruik. Maika de Keijzer laat aan de hand van de regels voor het gebruik van de gemeenschappelijke gronden, veelal door vergelijking van de omstandigheden in Breckland in East Anglia, zien dat in de Kempen juist dit inclusieve gebruik van de gemeint weerstand wist te bieden aan allerlei aanvallen op het systeem.

Uiteraard zijn er ook opmerkingen te maken bij haar studie. Hoewel zij volop juridische bronnen gebruikt, ontbreekt de nuancering in het ju-

ridische aspect van het beheer van de gemeenschappelijke gronden. Op pagina 43 stelt zij dat het in de vroegmoderne tijd niet mogelijk was te komen tot een zuiver democratische vorm van justitie met de bevoegdheid tot zowel het opstellen van regels als het veroordelen van overtredingen en dat bestraffing altijd een prerogatief van de heer was. Het is echter duidelijker om een onderscheid te maken tussen de bevoegdheid om als groep van gerechtigden zelfstandig regels op te stellen en de bevoegdheid om overtredingen van die regels te bestraffen. Al in de uitgiftebrieven legden zowel de hertog als lokale heren vast dat zij de exclusieve rechten van de gebruikers zouden waarborgen en zouden optreden tegen indringers. Het is logisch dat een gemeenschap van gerechtigden bij problemen met buitenstaanders een beroep moest doen op de rechtsmacht van hogere instanties. Een groep van gerechtigden, al dan niet bestaande uit een gemeenschap met rechtsmacht in de vorm van een schepenbank, had eenvoudigweg niet de mogelijkheid om op te treden buiten de eigen groep of buiten de jurisdictie van de schepenbank. In de rekeningen van de kwartierschouten in de Meierij van 's-Hertogenbosch is dit goed te volgen. In hertogsdorpen, waar de kwartierschout de hogere rechtsmacht van de hertog vertegenwoordigde, valt op te maken dat de gezworenen over de gemeenschappelijke gronden boetes oplegden voor overtredingen van door de groep van gerechtigden gemaakte regels voor het gebruik van de gemeint. Zij legden die op aan zowel interne als externe overtreders. Waar mogelijk inden die gezworenen ook de boetes; waar dat niet mogelijk was kon de kwartierschout optreden. Een deel van de boete kwam hem toe als rechtshandhaver en zo hebben de lokaal gemaakte en bestrafte regels een plaats gevonden in de rekeningen van de kwartierschout. Ook als het ging om overtredingen door rechthebbenden van een gemeint binnen de jurisdictie van de eigen schepenbank, konden de gezworenen zelfstandig optreden. Ze hadden om op te kunnen treden als achtervang evenwel de bevoegdheid van de schepenbank nodig en ook die bevoegdheid was afgeleid van ofwel de hertog, ofwel de lokale heer.

De Keyzer legt veel nadruk op het belang van informele regels (pagina 94 e.v.). Ze maakt verschil

tussen formele regels die werden erkend en opgesteld door lokale, regionale en soevereine instellingen en informele regels die dat niet waren. Met de formele regels konden de gemeenschappen hun rechten op gemeenschappelijke gronden bewijzen, maar de informele regels maakten het mogelijk om flexibel om te gaan met veranderende omstandigheden. Het lijkt alsof de formele regels de geschreven, en informele regels de mondelinge afspraken zijn, gebaseerd op gewoonterecht. Los van de vraag of ongeschreven regels minder formeel zijn dan geschreven regels, werpt dit wel de vraag op of het schriftelijk vastleggen van regels flexibiliteit in de weg stond. Er zijn inderdaad keuren die heel lang ongewijzigd bleven. Maar het is de vraag of dat een bewijs is dat die keuren inflexibel waren. Een kenmerk van deze lokale keuren voor het gebruik van gemeenschappelijke gronden is namelijk dat het jaargeboden zijn. Zelfs de jarenlang niet aangepaste geboden bleven jaarlijks bekrachtigd worden, zodat ze hun actualiteit behielden. Ieder jaar werd nagedacht over de vraag of ze nog zinvol waren. Als ze minder opportuun waren geworden, werden ze verwijderd of aangepast. Waren de omstandigheden ongewijzigd, dan bleven ze gehandhaafd. Soms ook werden ieder jaar nieuwe bepalingen toegevoegd. Dat maakt dat deze op schrift gestelde keuren heel flexibel ingezet konden worden.

Hoewel het onderzoeksthema de Kempen is, gebruikt De Keyzer veel voorbeelden uit andere streken dan het gebied dat zij onderzoekt. Dat verdiept het onderzoek, maar leidt er soms toe dat bepaalde voorbeelden zonder achtergrondkennis wat lastig te interpreteren zijn. Zij gebruikt juridische bronnen om te laten zien hoe men, als de groep van gerechtigden niet geheel duidelijk is, een beroep deed op hogere instanties. Zo haalt zij op pagina 51 het voorbeeld aan van Budel, waar Willem van Cranendonck en zijn vrouw Elizabeth in 1307 aan met bij naam genoemde inwoners en hun nazaten gemeenschappelijke weiden verkochten, plus het hout dat daar groeide. Dit is inderdaad niet zomaar een gemeint, maar zo men wil een marke, waarin niet een hele gemeenschap, maar slechts de in de uitgiftebrief genoemde personen en hun nazaten rechten hadden. Dat dit gebied in 1688 door de Raad van Brabant werd erkend als

bezit van de bestuurders van Budel, doet niets af aan de oorspronkelijke uitgifte aan specifieke personen. Hier is weliswaar sprake van gemeenschappelijk bezit, maar de bezitters zijn niet gelijk te stellen met de inwoners van Budel. Het is zelfs de vraag of hier sprake is van een succesvolle gemeint. Het bestuur van Budel gebruikte, nadat het bezit hem was toegewezen, het gebied om de dorpskas op orde te krijgen. In 1728 verkocht het bestuur aan inwoners van Budel turfvelen in dit Broek waarvoor ze flink in de buidel moesten tasten.

Daarnaast is een cosmetische fout heel storend in het boek. Blijkbaar zijn de noten niet gecorrigeerd, waarbij zich het feit wrekt dat de uitgave is verricht door een Amerikaanse uitgever/drukker. Namen van plaatsen en streken zijn niet herkend als eigennamen, zodat in de noten de hoofdletter ontbreekt bij plaats- en streeknamen van in het Engels minder courante namen. Enkele voorbeelden zijn vlaanderen, turnhout, tongerlo, oisterwijk en schleswig holstein.

Lia van Zalinge-Spooren

Vrancken, V., *De Blijde Inkomsten van de Brabantse hertogen. Macht, opstand en privileges in de vijftiende eeuw.* Standen & Landen 112 (Brussel: ASP 2018) 392 p.; ill.; ISBN 978 90 5718 715 5; prijs € 49,00.

De Blijde Inkomste van 1356 geldt in de Brabantse geschiedenis als een waterscheiding. In de *Geschiedenis van Brabant* (2004) vormt dit document een scharnierpunt van een periode waarin '[d]e Brabantse Leeuw sluimert'. Een zwakke hertogelijke successie en grote schulden veranderden de machtsbalans tussen vorst en onderdanen en zorgden voor meer inspraak van de laatste partij in het bestuur van het hertogdom. Tot het einde van het Ancien Régime dwongen zij elke nieuwe vorst bij diens aantreden een dergelijk contract aan te gaan, waarvan de inhoud tot in de zestiende eeuw telkens heronderhandeld en aangepast werd.

Dit boek is de handelseditie van het proefschrift waarop Valerie Vrancken in 2017 te Leuven is gepromoveerd. Zij onderzoekt hierin de context waarbinnen de tekst van de Blijde Inkomsten tot stand is gekomen en gedurende de vijftiende eeuw is aangepast. In de periode van 1356 tot 1430 situeert zij namelijk 'd[e] fundamente[n] van de Blijde Inkomsten als teksttraditie' (p. 335). Hiervoor heeft zij de machtsverhoudingen in het laatmiddeleeuwse hertogdom gereconstrueerd en de beweegredenen en middelen van de verschillende partijen in kaart gebracht.

Het boek is opgedeeld in twee blokken. Het eerste hoofdstuk biedt de lezer een introductie tot het onderwerp en de methodologie. Hoofdstuk II bestudeert thematisch de verschillende hertogelijke opvolgingen in de vijftiende eeuw: onder meer het aantreden van een vrouw (Johanna en Maria van Bourgondië) en dat van een minderjarige (Jan IV en Filips de Schone) komen aan bod. Vrancken verbindt deze situaties met de inhoud van de verschillende Blijde Inkomsten. In hoofdstuk III staan de onderhandelingen tussen de drie standen (prelaten, adel, en steden) centraal. Vrancken illustreert deze dynamiek aan de hand van onder meer de tekstredactie van de Inkomsten op basis van archiefmateriaal. De volgende drie hoofdstukken bekijken het onderwerp vanuit de casuïstiek. De vroege regering van Jan IV, diens laatste jaren en de regering van Filips van Sint-Pol, en de Bourgondische opvolging krijgen elk hun eigen hoofdstuk. Vrancken draagt in elk van hen een vernieuwend perspectief aan. Zo ziet ze voor de adellijke en stedelijke elites een belangrijke rol weggelegd bij het aantreden van Filips de Goede in 1430: er waren significante economische en politieke voordelen wanneer de Bourgondische vorst in Brabant aan de macht kwam. Hoewel de focus op Brabant ligt en Vrancken erkent dat vergelijkend onderzoek naar andere regio's nog een desideratum is, heeft ze de Brabantse situatie meermaals naast die in andere regio's in Europa gelegd. Niet alleen geeft dit aanvullende waarde aan haar onderzoeksresultaten, ook levert ze zelf bouwstenen voor inter-regionaal vervolgonderzoek.

Vrancken concludeert ten slotte dat hoewel de Inkomsten officieel het resultaat waren van onderhandelingen tussen de vorst en de drie standen,

de hoofdstedelijke elites er de drijvende kracht achter waren. De geestelijke stand had een kleiner aandeel in de onderhandelingen, omdat deze andere doelstellingen had dan de twee wereldlijke staten. De stedelijke en de adellijke elites trachtten actiever betrokken te zijn bij het landsbestuur en hun rol in de dialoog te beschermen of vergroten. Zij hadden daardoor een inbreng in de totstandkoming van enkele grote centrale bureaucratische instanties, zoals de Raad van Brabant en de Rekenkamer. Wanneer deze centralisatie te ver ging, zoals de Brabanders in 1477 bij de oprichting van het Parlement van Mechelen van mening waren, was opstand nog een middel om invloed uit te oefenen.

Behalve de inhoud is ook de opmaak van het boek te prijzen. Dit is namelijk degelijk en goed leesbaar gebeurd. De bijlagen en tabellen vormen een nuttige toevoeging aan de tekst. Met name de concordantietabel met de artikelen van de verschillende inkomstoorkonden is indrukwekkend. Slechts op één slakje moet ik wat zout leggen: de titel van het tweede deel, 'Casestudy's', dient men te lezen als 'Casestudies'. Dit boek is in alle aspecten een aantrekkelijke en belangrijke bijdrage aan onze kennis over de gecompliceerde machtsdynamiek in het laatmiddeleeuwse Brabant.

Mark Vermeer

Brinkhof, J.G., *Het huis Van Brecht. Genealogie en geschiedenis familie Van Brecht in het hertogdom Brabant*. Cilacadmon Paper 7 (Breda: Stichting Historische Verzameling KMA 2018) 170 p;

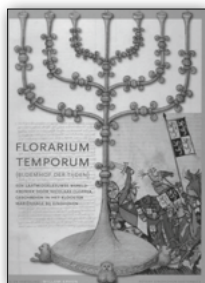
krtn; stamboom; ISBN 978 90 8892 075 2; prijs € 7,50.

In Breda is het Huis van Brecht een begrip. Het is een stenen huis op het terrein van het kasteel en nu onderdeel van de KMA – tegenwoordig Defensie Academie – waarin de bibliotheek is gehuisvest. Het is het oudste stenen huis van Breda en dankt zijn naam aan de familie Van Brecht, die er tussen 1421 en 1607 woonde. Deel 7 van de Kila-

cadmon Papers van de Stichting Historische Verzameling KMA is geheel gewijd aan de genealogie en de geschiedenis van deze familie. Kilacadmon is soldatenjargon en een anagram van Kon(inklijke) Mil(itaire Acad(emie)). Op de voorzijde van het boekje staat als ondertitel 'De familie van Brecht in de 13e t/m de 17e eeuw'. Deze ondertitel ontbreekt op de titelpagina.

De familie Van Brecht, mogelijk ontsproten aan een natuurlijke zoon van Hendrik III, hertog van Brabant (1231-1261), behoorde tot de Brabantse adel met belangen in plaatsen als Oisterwijk, Moergestel, 's-Hertogenbosch en ook in Dussen, en natuurlijk in Breda. Deze studie door Brinkhof biedt een uitgebreide en gedetailleerde genealogie van de familie en bevat veel informatie die voor regionale en lokale historici in Noord-Brabant welkom zal zijn. Het boek is geannoteerd en voorzien van een literatuurlijst, maar een goede tekstredactie zou de leesbaarheid en toegankelijkheid zeker ten goede zijn gekomen.

Lauran Toorians

Arts, N., N. Pijls en L. Toorians (red.), W. Erven (ed. en vert.), *Florarium temporum* (Bloemhof der tijden). Een laatmiddeleeuwse wereldkroniek door Nicolaas Clopper, geschreven in het

klooster Mariënhege bij Eindhoven (Hilversum en Tilburg: Verloren en Zuidelijk Historisch Contact 2018) 295 p.; usb-stick; ill.; ISBN 978 90 87047 44 3; prijs € 29,00.

Wie aan grote geschiedwerken uit de middeleeuwen denkt, zal niet snel het *Florarium temporum* van Nicolaas Clopper noemen. Deze wereldkroniek werd in de tweede helft van de vijftiende eeuw in het Eindhovense klooster Mariënhege geschreven. Zelfs onder Eindhovenaren geniet de middeleeuwse kroniek weinig bekendheid. Voor de Eindhovens-Soesterbeekse afdeling van wel-doenersorganisatie Rotary International was dit reden om 'Project *Florarium temporum*' te starten. Het boek dat hieruit voortvloeide, wil de Eindhov-

ense laatmiddeleeuwse geschiedenis voor de vergetelheid behoeden.

De rijke inhoud van het boek is als volgt. Het voorwerk bestaat uit inleidende woorden van de (voormalig) burgemeester van Eindhoven, Rotary Eindhoven-Soesterbeek erelid Hein van Laarhoven en 'Rotarian' Nico Pijls. Deel I gaat over de totstandkoming van het project en bevat een inleiding door Nico Pijls, Nico Arts en Lauran Toorians, gevolgd door een geschiedenis van de bibliotheek van de augustijnen in het klooster tussen 1890 en 2017 door Ingrid van Neer-Bruggink. Zij introduceert, na een korte bijdrage van Jan Burgers over het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, ook de editor, Willem Erven. Deel II schetst de historische achtergrond van het *Florarium temporum* met bijdragen van Jan Brouwers (over het hertogdom Brabant tussen 1200-1450 en het kloosterleven in Brabant in de vijftiende eeuw), Nico Arts (over Eindhoven in de vijftiende eeuw en het *Florarium temporum* zelf), Nico Arts, David Hardy en Jan Melssen (de geschiedenis van het klooster Mariënhege), David Hardy en Willem Erven (over de kloosterkroniek van Mariënhege), Michiel Verweij (over de boekproductie in Mariënhege) en Jan Burgers (over het uitgeven van middeleeuwse kronieken). Deel III is 'het hart van deze publicatie' (p.20) en bestaat uit een uitleg van het transcriptieproces door Willem Erven en een bloemlezing uit de wereldkroniek met daarnaast een vertaling. Het laatste deel van het boek beeldt de betrokkenen bij het project af. Behalve een begrippenlijst, bibliografie en register is achterin nog een usb-stick te vinden met extra materiaal.

Het is moeilijk om niet van dit boek te houden. Het design is prachtig en bevat op bijna elke pagina zorgvuldig gekozen kleurenplaten. Het omvangrijke formaat zorgt ervoor dat weinigen het boek in de trein zullen lezen, maar het geeft de uitgave wel cachet. Belangrijker nog is de achtergrond van het project: een uitgave van een middeleeuwse kroniek geïnitieerd door een groep weldoeners die iets voor de stad Eindhoven willen betekenen: geef daar maar eens een kritische analyse van.

Als publieksboek is deze uitgave meer dan geslaagd. Het leest gemakkelijk weg, de hoofdstukken zijn niet te lang en slechts weinig voorkennis

is vereist om de geschiedenis van het klooster en de wereldkroniek van Clopper te begrijpen. Zoals gezegd is het boek visueel aantrekkelijk. Geïnteresseerde Eindhovenaren worden zeker bediend met deze uitgave. Wel vraag ik me af wat de aanwezigheid van de Latijnse brontekst naast de vertaling van geselecteerde passages uit de wereldkroniek toevoegt. Zullen lezers die daarin geïnteresseerd zijn niet sowieso de volledige editie op de usb-stick raadplegen? Daarbij is het jammer – hoe wel ook te billijken – dat de vertaalde passages uit het *Florarium temporum* in feite maar een derde van de uitgave beslaan. Van die negentig pagina's is de helft nog eens complex middeleeuws Latijn.

Als wetenschappelijk project vind ik de uitgave minder geslaagd. Wat voornamelijk ontbreekt, is een uitgebreid notenapparaat of de verantwoording in een aantal bijdragen. Dat deze omwille van de leesbaarheid beperkt zijn gehouden, valt te begrijpen. Maar op de usb-stick had dit zeker toegevoegd kunnen worden. Daarbij vraag ik me soms wel af wat de wetenschappelijke basis is van bepaalde uitspraken. Zo is er de stelling van Michiel Verweij dat in 1520 'de boekdrukunst eigenlijk al de normale boekproductie had overgenomen' (p. 131). Aangezien het over de handschriftenproductie uit kloosters gaat, is dat op zijn minst een aanvechtbare stelling. In dezelfde bijdrage vreemdtd het mij dat Verweij nogal stevig oordeelt over een artikel uit 2008 van een van de andere contribuanten, Nico Arts. Arts en Gerard Rooijackers hebben in het verleden een hypothese gevormd over de totstandkoming van de twee handschriften van *Florarium temporum*. Die hypothese wordt door Verweij getypeerd als een 'volledig verkeerde opvatting' (p. 138) en later in iets afgezwakte vorm een 'ongelukkige hypothese' (p. 139). Nu heeft Verweij een punt dat het Münchense handschrift – gedateerd 1483 – onmogelijk vóór 1472 als dedicatie-exemplaar aan Clopper senior aangeboden kan zijn. Zijn tegenwerping is alleen evenzeer te betwisten. Hij merkt op: 'Aan die visie ligt onder meer het misverstand ten gronde dat Clopper "handschriften" samenstelde voor het klooster, maar een auteur schrijft "teksten" of "werken" en hij ziet een concreet handschrift niet als zijn eigenlijk beoogde eindproduct, alsof er maar één exemplaar (het "echte") van zou bestaan'

(p. 138). Nu lijkt me in dit geval wél sprake van een handschrift als beoogd eindproduct. Als Clopper junior het werk in opdracht van zijn vader schreef, is dan een dedicatie-exemplaar niet juist het beoogde einddoel?

Verder had er in sommige gevallen iets meer aan bronnenkritiek gedaan mogen worden. Uit de bijdrage van Hardy en Erven blijkt dat de overgeleverde kloosterkroniek van Mariënhage pas rond of na 1699 geschreven is. Ze concluderen vervolgens het volgende: 'Weliswaar is deze kroniek pas geschreven na opheffing van Mariënhage en de daaropvolgende verhuizing van de kloosterlingen naar Weert, maar de tekst is kennelijk gebaseerd op originele documenten. Aannemelijk is dat die documenten in de zeventiende eeuw mee naar Weert zijn verhuisd. Of zij ook nu nog bestaan, is niet bekend' (p. 95). De kloosterlingen die te Weert de geschiedenis van het voormalige Mariënhage te boek stelden, zullen vast niet alles uit hun duim gezogen hebben. Er moet zeker informatie in geschreven vorm over de geschiedenis van het klooster zijn geweest. Maar ervan uitgaan dat de originele bronnen de Beeldenstorm van 1566, een brand in 1581, Spaanse inkwartiering tijdens de Tachtigjarige Oorlog en de verhuizing zonder kleerscheuren hebben overleefd, is geen gegeven.

De vertaling door Willem Erven van delen uit de wereldkroniek van Clopper verdient veel lof. Het Nederlands leest prettig en is verzorgd. De uitgekozen passages betreffen voornamelijk delen uit de Brabantse geschiedenis of houden verband met het klooster Mariënhage. Gezien het beoogd publiek is dat logisch, maar het doet wel af aan het feit dat Clopper nu juist een wereldgeschiedenis schreef. Het was wellicht goed geweest om ook een stukje 'buitenlandse' geschiedenis op te nemen.

De usb-stick achterin het boek bevat een schat aan extra materiaal, waaronder goede digitale reproducties van beide handschriften. In de *prolegomena* gaat Erven onder meer in op het aantal schrijfhanden in beide handschriften, alsmede het transcriptieproces. Duidelijk wordt dat Erven minutieus te werk is gegaan. Erven is van huis uit classicus en geen mediëvist. Dit leidt een enkele keer tot opmerkingen zoals de observatie dat Clopper niet altijd 'correct' spelt. Of Clopper 'Agamen-

non' in plaats van 'Agamemnon' schreef was, net als de keuze voor 'Lexoniensis' in plaats van 'Lexoviensis', voor de gemiddelde middeleeuwer niet zo belangrijk. Dit zijn natuurlijk slechts details. Verder bevat de usb-stick een bibliografie, indices op beide handschriften, een plaatsnamen-overzicht, de transcriptie van de kloosterkroniek van Mariënheide en natuurlijk de editie van *Florarium temporum*. Ik had hier ook handschriftbeschrijvingen verwacht, maar deze zijn afwezig.

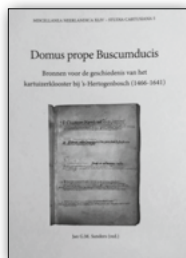
De editie is monnikenwerk. Erven heeft hier een ongekende prestatie geleverd. Helaas moet de bittere conclusie luiden dat de editie moeilijk te hanteren is. Dat hangt uiteraard samen met de ingewikkelde lay-out van het origineel. Cloppers kroniek is in een tekstverwerker gewoonweg niet goed te reproduceren. Erven heeft ervoor gekozen de genealogische vertakkingen en tijdlijnen in tabellen weer te geven, gevolgd door de tekstblokken. Het is helaas niet duidelijk hoe de lay-out van de middeleeuwse handschriften zich verhoudt tot de editie. Mede door het weglaten van folionummers is het onduidelijk waar men zich in het boek bevindt. Zonder een facsimile ernaast is het lastig manoeuvreren in de editie.

Voor een goed begrip van de wereldkroniek van Clopper hadden twee aspecten mijns inziens meer uitgewerkt mogen worden. Ten eerste de relatie tussen het *Florarium temporum* en de *Fasciculus temporum* van Werner Rolevinck. Deze wereldkroniek verscheen een aantal jaren eerder – de oudste manuscripten worden omstreeks 1467-1468 gedateerd.⁷ Cloppers *Florarium temporum* is een heel vroege receptie van dit werk. Niet alleen de lay-out is hetzelfde, ook de afbeeldingen die gebruikt worden, zijn rechtstreeks overgenomen van Rolevinck. Ook tekstueel ontleent Clopper aan Rolevinck. De ironie is dat editeur Erven in de editie in diverse voetnoten signaleert dat er woordelijk ontleend is aan *Fasciculus temporum*, maar de nauwe relatie wordt door geen van de contribuanten uitgewerkt. Het tweede punt is de relatie tussen mecenas en auteur. Clopper werkte in opdracht van zijn vader. Het unieke aspect hiervan had meer uitgewerkt mogen worden.

Vanuit wetenschappelijk oogpunt heeft het Rotary-project *Florarium temporum* zijn tekort-

komingen, maar dat doet niets af aan de prachtige uitgave die de Eindhovenaren in staat zal stellen om een geweldig stuk lokaal erfgoed op een toegankelijke manier tot zich te nemen.

Mark Visscher

Sanders, J.G.M. (red.),
Domus prope Buscumducis.
Bronnen voor de geschiedenis
van het kartuizerklooster bij
's-Hertogenbosch (1466-1641).
Miscellanea Neerlandica 44.

Studia Cartusiana 5 (Leuven: Peeters 2016) 400 p.; ill.;
ISBN 978 90 429 3367 5; prijs € 84,00.

Zoals de titel aangeeft, bevat deze bundel een uitgave van drie historische bronnen met enkele historische overzichten over de geschiedenis van het kartuizerklooster Sint-Sophia van Constantinopel, dat tussen 1466 en 1641 achtereenvolgens tussen Olland en Liempde aan de Dommel en in Vught stond. Onder leiding van Jan Sanders, wiens onderzoek naar kartuizers in 1990 en 2012 al tot twee uitvoerige studies over deze orde in het hedendaagse Noord-Brabant heeft geleid, heeft een zevental historici, van wie er twee de publicatie niet meer hebben mogen meemaken, zich enige jaren gewijd aan de uitgave van deze belangrijke teksten.

De eerste bijdrage is van de hand van Sanders zelf en biedt de lezer een beknopte schets van de geschiedenis van het klooster, grotendeels gebaseerd op Sanders' eerdere studies. Hierna vinden we de kroniek van Gerardus Eligii, die de geschiedenis van het kartuizerklooster beschrijft. Deze tekst is alleen in vertaling opgenomen, aangezien er reeds in 1939 een editie van de Latijnse tekst is uitgegeven. Direct hierna volgt de levensloop van Eligii door Petrus De Wal. Deze uitgave biedt in parallelle kolommen zowel een uitgave van nog de niet eerder uitgegeven Latijnse tekst als een vertaling. Beide vertalingen zijn van hoog niveau en bieden een goed begrip van de tekst. Het Latijn is nauw gevolgd, hoewel vakkundig is ingegrepen wanneer een slaafse navolging tot onnodig lange

7 E.A. Overgaauw, 'Observations on the manuscripts of Werner Rolevinck's *Fasciculus temporum*', *Quaerendo*, 22 (1992) 292-300.

en gecompliceerde zinnen zou leiden. De annotatie, die voornamelijk bestaat uit toelichtingen van genoemde personen en Bijbelcitaten, verschaft de lezer informatie die niet in alle gevallen noodzakelijk is voor een correct tekstbegrip, maar die de editie wel geschikt maakt voor verder onderzoek.

De derde brontekst is een kalendarium, een 'kalender' met per dag een opgave van de overledenen (veelal weldoeners of hoge figuren binnen de orde) voor wier zielen missen moesten worden opgedragen. Dergelijke handschriften zijn niet zeldzaam en binnen de grenzen van Noord-Brabant zijn er verschillende bekend en uitgegeven. Elke inschrijving is voorzien van annotatie met informatie over de genoemde personen, zoals hun functie of ambt, overlijdensdatum, alsmede verwijzingen naar literatuur en de plaats van de inschrijving in andere kartuizerkalendaria. Dit uitgebreide en indrukwekkende bestand is te lezen als een middeleeuwse wie-is-wie, waarin Europa's machtigsten en nobelsten genoemd worden naast Meierijse parochiegeestelijken en dorpsnotabelen. Het toont aan hoe uitgestrekt het netwerk van de kartuizerorde in de vijftiende en zestiende eeuw was. De inleiding op het kalendarium geeft daarnaast een codicologische beschrijving van het handschrift en van de verschillende schrijfhanden die de tekst hebben vervaardigd. Het is zonde dat deze schrijfhanden niet in de tekstuitgave zijn onderscheiden. Een kalendarium is juist een document dat gedurende langere tijd binnen een gemeenschap werd bijgehouden: informatie over de schrijvers kan dus bruikbaar zijn om de laagdeheid van de genese te onthullen. Hiertoe is al een aanzet gegeven, maar dit zou – eventueel slechts voor de meest productieve schrijfhanden – verder uitgewerkt kunnen worden.

Na deze drie bronnen volgt een prosopografisch overzicht van de bewoners van het kartuizerklooster Sint-Sophia. Ongeveer 150 personen zijn geïdentificeerd en voorzien van waardevolle biografische informatie. Ook hieruit blijkt ten enenmale de internationale aard van de kartuizerorde: de vele persoonlijke banden die de inwoners van Sint-Sophia met buitenlandse personen en gemeenschappen onderhielden, bieden goede aanknopingspunten voor netwerkonderzoek. Op basis van deze informatie zijn twee lijsten opge-

steld: één van prioren en rectoren, en één van procuratoren. De waarde van een dergelijk prosopografisch bestand wordt ten slotte aangetoond in een kort artikel van Tom Gaens, die – ondanks de lacunes in de gegevens – enige demografische trends over de kloostergemeenschap heeft kunnen onderscheiden.

Voor het internationale publiek volgt na alle bijdragen een samenvatting in het Engels, waarna de bundel afsluit met een literatuuropgave, een lijst met afkortingen en ten slotte een index op eigennamen.

De tekstuitgave van de bronnen is echter niet foutloos en consistent. Allereerst verwijzen we naar de inleiding op de twee Latijnse teksten. Hoewel in beide gevallen de uitgave kort wordt verantwoord, worden hier afwijkende onderdelen besproken. Gert-Jan van Dijk gaat volledig voorbij aan de translitteratie van bijvoorbeeld de letters *i* en *j*, of *u* en *v* (p. 149-50). Gaens daarentegen gaat uit van een genormaliseerde weergave, wat dit dan ook mag betekenen (p. 214). Zo staan bijvoorbeeld in één inschrijving de varianten *Iohannes* en *Johannes* naast elkaar (p. 273), evenals *Iacobus* en *Jacobus*. De editie van het kalendarium maakt geen gebruik van komma's, zodat de inschrijvingen vrij lang en in enkele gevallen onoverzichtelijk zijn. Het is zonde dat deze edities niet volgens één systeem zijn uitgegeven en dat (wellicht daarom) een volledige werkinstructie ontbreekt. Ook tussen de annotatiesystemen van de verschillende bronnen bestaan enkele verschillen. In de levensloop van Eligii zijn verwijzingen naar andere, veelal patristische geschriften niet geannoteerd, terwijl dit voor de kroniek wel is gebeurd. Het is begrijpelijk dat de focus van de editoren op de betekenis van de bronnen voor de lokale geschiedenis ligt, maar een dergelijke toevoeging maakt de teksten wel bruikbaar voor toekomstig onderzoek.

Verder is bij het kalendarium geen vertaling gegeven. Nu zou een integrale vertaling niet gepast zijn – daar is immers het stramien van de inschrijvingen te vast voor – maar verschillende inschrijvingen zijn voorzien van (mogelijk) waardevolle aanvullende informatie die nu helaas voorbehouden blijft voor latinisten. Een voorbeeld vinden we bij de inschrijving van Maria Stuart op 17 januari (p. 232), *que constanter pro fide Christi*

carcerem et tormenta et tandem decollationem sustinuit ('die standvastig voor haar geloof in Christus gevangenschap, martelingen en tenslotte onthoofding onderging'): een interessante toevoeging uit een periode waarin katholieken en protestanten recht tegenover elkaar stonden. Ten slotte, op een meer pragmatisch niveau, is het licht onhandig dat de volledige lijst met afkortingen achterin het boek is opgenomen. Wenselijker zou het zijn geweest als de afkortingen die in de prosopografie gebruikt zijn, waren opgenomen in een lijstje dat aan deze bron voorafging. Nu moet de lezer geregeld bladeren, terwijl ze in de rest van de bundel nagenoeg niet voorkomen.

Ondanks deze opmerkingen ligt er een bundel met enkele boeiende teksten, die zowel voor de geïnteresseerde lezer als voor de historicus prettig leesbaar zijn en voorzien zijn van waardevolle annotatie. We kunnen alleen maar hopen dat deze inspanningen zullen leiden tot grotere interesse in het huis nabij 's-Hertogenbosch en zijn directe omgeving.

Mark Vermeer

Dijk, L. van,
Bronnen van Coudewater.
De eerste twee eeuwen
Mariënwater, het oudste nog
bestaande Birgittaklooster ter
wereld te Coudewater in
Rosmalen (ca. 1437-ca. 1637)

('s-Hertogenbosch: Joenvanaken 2018) 524 p.; ill.;
ISBN 978 90 9030366 6; prijs € 40.

Voor velen is de auteur geen bekend persoon. Van zijn hand verschenen eerder gedetailleerde studies naar onder meer Jeroen Bosch en de Illustere Vrouwenbroederschap, en daarnaast bracht hij rijke gegevensbestanden over Bossche goudsmeden, kunstenaars en priesterkinderen uit. In zijn nieuwe publicatie neemt hij met even zoveel precisie het klooster Coudewater (of Mariënwater) in Rosmalen onder de loep. Dit dubbelklooster werd gesticht rond 1437 door birgittinessen en bleef bestaan tot het begin van de achttiende eeuw, waarna het ten gevolge van overheidsdruk uit-

week naar Uden. De bewering uit de ondertitel, dat Coudewater het oudste nog bestaande Birgittaklooster ter wereld is, moet dus enigszins genuanceerd worden. Maar het was geenszins een onbelangrijke stichting. Vanuit Rosmalen werd in de eeuwen daarna een zevental kloosters opgericht, waarvan Coudewater het moederklooster werd. Alleszins dus een interessant onderwerp voor een studie. Één vraag blijft echter onbeantwoord: wat beoogt de auteur precies met zijn studie? Zijn dit 'slechts' de bouwstenen voor een uitgebreide geschiedenis naar het klooster en zijn gemeenschap, of draagt het bij aan nieuw onderzoek in een breder kader? De diepgang en het strak afgebakende onderwerp van het boek zijn namelijk bewonderenswaardig, maar beperken ook de bruikbaarheid, in tegenstelling met het door de auteur in zijn voorwoord genoemde *Oorkondenboek van Noord-Brabant*.

Het boek bestaat uit drie delen. Een inleiding en zes hoofdstukken geven een historisch overzicht van het kloostergebouw, zijn gemeenschap, en de internationale contacten. Toegegeven, het leest niet heel gemakkelijk: de lezer wordt overstelpd met data en niet altijd lopen de zinnen even logisch. Desondanks is het een bruikbare synthese die nodig is om Coudewater en de gebruikte bronnen te begrijpen en op waarde te schatten. Het tweede deel noemt de auteur 'Hoofdstuk VII', al zou dit op zichzelf al een band rechtvaardigen. Zo'n 240 pagina's lang geeft Van Dijk een schat aan bronnen waarin het klooster of zijn gemeenschap vermeld worden. Het merendeel hiervan is afkomstig uit het Bossche schepenprotocol, waarvoor de auteur het trage en ondankbare werk op zich heeft genomen het beruchte ficher Smulders-Spierings door te spitten. Het resultaat is indrukwekkend; we hopen dat hij voor de periode 1501-1600 nog gebruik heeft kunnen maken van de onlangs gedigitaliseerde indices. Daarnaast vinden we bronnen uit Bossche kloosterarchieven, de in Brussel gelegen hertogelijke archieven en verschillende reeds gepubliceerde teksten. Aangezien de kaartenbak op deze manier nog niet goed toegankelijk is, verschaft de auteur in het derde deel een aantal bijlagen met verwijzingen naar de bronnen. Hiervan is bijlage II de meest belangrijke: dit is namelijk een alfabetisch geor-

dende lijst van alle kloosterbroeders en -zusters. Aan de hand van de bronnen biedt Van Dijck korte biografieën. Deze vormen een mooie basis en voldoende aanknopingspunten voor historisch en genealogisch onderzoek. De andere bijlagen zijn gewijd aan onder meer de kroniekschrijfster Maria van Oss en haar familie, en aan de birgittijner orde zelf.

Het spreekt voor zich dat een dergelijke verzameling bronnen de nodige vakkennis vereist van de lezer. De teksten zijn veelal in het Middelnederlands en Latijn en om de inhoud goed te begrijpen is politiek- en rechtshistorische kennis nodig. Het is natuurlijk niet de taak van de auteur om bijvoorbeeld alle Latijnse teksten te vertalen of om iedere vakterm uit te leggen, maar meer precisie in de regesten zou wenselijk zijn geweest. Wanneer Van Dijck spreekt over een 'huis c.a. in 's-Hertogenbosch' (p. 211), zullen de meeste lezers niet denken aan *cum attinentiis*. Hier had een Nederlandse vertaling beter gepast, evenals bij vrij letterlijk uit de bronnen overgenomen termen als 'payement' (p. 211), 'vasata' (p. 135) of 'aquaduct' (p. 97). Onnodig daarnaast is het laten staan van de in de bronnen aangetroffen schrijfwijze van persoons- en plaatsnamen zoals Bucstel (p. 139), Boxtel (p. 202), en Boextel (p. 143). Enige standaardisatie zou de regesten ten goede komen. Dezelfde veronderstelde voorkennis zien we bij de vindplaatsen van archiefbronnen. De lezer zou mijns inziens niet hoeven te weten dat een R gevolgd door vier cijfers verwijst naar het schepenprotocol van 's-Hertogenbosch, temeer daar dit nergens expliciet uitgelegd wordt.

Qua afwerking zijn er helaas ook kanttekeningen te plaatsen. Enigszins ergerlijk is het in de tekststopmaak hanteren van een stijl die niet aansluit bij gangbare mores. Literatuurvermeldingen in de annotatie zijn niet gecursiveerd bij monografieën of tussen enkele aanhalingstekens gezet bij artikelen, en wanneer de auteur in een citaat delen weglaat, vervangt hij deze door twee punten. Ook hadden leestekens bij opsommingen van personen in de regesten meer duidelijkheid kunnen scheppen, zoals bij de vermelding van 'Everardus van den Water zoon van Petrus als man van Bela dochter van Johannes natuurlijke zoon van wijlen Coenrardus Kemp zoon van Gijsbertus'

(p.222). Tenslotte mag ook betreurd worden dat er geen algemene namenindex op de regesten is opgenomen. Hierdoor is het boek moeilijk toegankelijk voor onderzoekers die zich met andere onderwerpen bezighouden, terwijl het vele waardevolle gegevens over de gehele Meierij opdiept uit anders weinig geraadpleegde bronnen.

Al met al heeft de studie zijn gebreken, en verliest het daardoor voor veel soorten onderzoek en publiek aan relevantie. Desondanks is het boek een respectabel resultaat van vele jaren intensief onderzoek en een bewijs van de eruditie van de auteur, zowel op het terrein van de Bossche archiefbronnen als dat van de religieuze geschiedenis. Ik heb er waardevolle gegevens uit kunnen halen, en hoop dat dit voor vele anderen ook zal gelden.

Mark Vermeer

Broers, E.-J., Aanklagen

onder de rivieren ([Breda]:

Openbaar Ministerie Zeeland-West-Brabant 2018) 197 p.; ill.; krt.; ISBN 978 90 827490 5 2.

In juni 2018 betrokken het Arrondissementsparket Zeeland-West-Brabant, de Rechtbank Zeeland-West-Brabant locatie Breda en de Raad voor de Kinderbescherming een fonkelnieuw gerechtsgebouw aan de Stationslaan in Breda. Het Openbaar Ministerie vond in die gebeurtenis aanleiding om 'eens terug te kijken in de geschiedenis' (p. 3). Het resultaat hiervan is dit boek.

Hierin wordt de geschiedenis van het strafrecht en het strafprocesrecht beschreven. De hedendaagse vorm hiervan is het resultaat van een ontwikkeling die vele eeuwen heeft geduurd en die zich heel geleidelijk heeft voltrokken, zoals de auteur in de inleiding van het eerste hoofdstuk aangeeft. Hij begint zijn verhaal dan ook met de vroege vormen van strafrechtspleging in het Germaans-Frankische tijdvak, waarna in het volgende hoofdstuk de ontwikkelingen tijdens de late middeleeuwen volgen. Het strafrecht, dat in

eerste aanleg de verhouding tussen private partijen regelde, evolueerde naar een publiek strafrecht waarin de overheid een steeds grotere plaats kreeg. Daarmee deden ook overheidsfunctionarissen hun intrede, die we kunnen beschouwen als voorlopers van de officier van justitie.

De organisatie van deze overheidsfunctionarissen en hun rechtsmacht vormen met ingang van de Nieuwe Tijd dan ook een onderdeel van de beschrijving van de ontwikkelingen, waarbij de nadruk ligt op Staats-Brabant en Zeeland. Tevens gaat de auteur nader in op het strafproces. Strafmaterie dienden niet alleen meer ter vergelding van gepleegde misdrijven, maar hadden tevens als doel nieuwe strafbare feiten te voorkomen. Met de opkomst van het tuchthuis stond de rechter een nieuwe vorm van straf ter beschikking. In de zeventiende en achttiende eeuw vond een geleidelijke humanisering van de rechtspraak plaats. De auteur stelt in hoofdstuk 6 de vraag aan de orde of er in de Nieuwe Tijd sprake was van een wreed en willekeurig strafrecht. Aan de hand van een aantal aspecten, zoals een vroeg gedoogbeleid en de voorloper van de taakstraf, nuanceert hij deze stelling.

In de Bataafs-Franse Tijd vond de opkomst van het Openbaar Ministerie plaats. Dit is ook de periode waarin de codificatie van het strafrecht een vlucht nam, een proces dat in de negentiende en twintigste eeuw werd voortgezet. De beschreven geschiedenis mondt uit in de positie van het moderne Openbaar Ministerie, de strafbevoegdheid van de Officier van Justitie en de positie van het slachtoffer, een onderwerp dat vooral in de laatste jaren meer in de belangstelling staat.

Volgens de auteur is het de bedoeling om in het boek in grote trekken de geschiedenis te beschrijven 'van het apparaat van ambtenaren belast met de vervolging van strafbare feiten' (p. 181). Dat heeft hij gedaan door stil te staan bij de opkomst en geleidelijke terreinwinst van dit apparaat, bij de organisatie en reorganisatie van werkzaamheden en gezagsstructuren ingebed in een bredere beschrijving van de evolutie van het strafrecht en strafprocesrecht. Er is veel niet behandeld, maar het boek is dan ook geen leerboek maar een gedenkboek.

De auteur is erin geslaagd zijn doel te bereiken. Op een vlotte en aansprekende wijze neemt hij de lezer, ook die zonder enige voorkennis, mee aan de hand op zijn tocht door de geschiedenis van het strafrecht. Daarbij is er tevens ruimte voor de mensen die in die geschiedenis een rol speelden. Aan de hand van uit de archieven opgediepte processtukken laat de auteur ons kennismaken met gerechtsfunctionarissen, slachtoffers en anders. De annotatie biedt de mogelijkheid aan de geïnteresseerde lezer om zich in de betreffende voorvallen te verdiepen.

De noten geven behalve verwijzingen naar de gebruikte bronnen ook aanvullende informatie. Het voelt als overbodig dat in sommige noten dezelfde informatie staat. Het is ook jammer dat bij de afbeeldingen meestal geen bronvermelding staat. Afbeeldingen zijn natuurlijk bedoeld om de tekst toe te lichten, maar juist daarom kan het voor de lezer van belang zijn om te weten of het om een contemporaine illustratie gaat of om een weergave uit een later tijdperk. Enigszins storend zijn de diverse redactionele 'slordigheden'. In sommige hoofdstukken is de eerste alinea bijvoorbeeld twee keer opgenomen en op diverse plaatsen zijn tikfouten blijven staan. Ook zijn vanaf hoofdstuk 8 de verwijzingen naar volgende hoofdstukken niet juist. Deze kritische opmerkingen doen niets af aan de inhoudelijke waarde van het boek. Voor wie kennis wil nemen van de geschiedenis van het strafrecht in 'onze' streken is dit boek een aanrader.

Klaasje Douma

Negentiende en twintigste eeuw

Walhout, E.C., *An Infants' Graveyard? Region, Religion and Infant Mortality in North-Brabant, 1840-1940* (Ede: Print Service Ede, dissertatie Tilburg University 2019)

226 p.; ill.; krtn.; ISBN 978 94 92679 75 8; pdf op Tilburg University Research Portal research.tilburguniversity.edu

In 2007 begon Evelien Walhout aan de Universiteit van Tilburg met een promotieonderzoek naar de zuigelingen- en kindersterfte in Noord-Brabant. Vanaf het begin was ik uitermate benieuwd of zij tot andere conclusies zou komen dan die ik zelf in 1995 in mijn proefschrift *Het heeft niet willen groeien* had beschreven. Pas in januari 2019 verdeedigde zij haar in *An Infants' Graveyard?* vastgelegde bevindingen.

Het boek telt acht hoofdstukken. Na een inleidend hoofdstuk (waarin vooral aandacht besteed wordt aan theoretische uitgangspunten en methodologische kwesties) volgen zes hoofdstukken waarin de onderzoeksresultaten beschreven worden en een slothoofdstuk met de belangrijkste conclusies en aanbevelingen voor vervolgonderzoek.

In hoofdstuk 2 wordt de bijzondere demografische positie van Noord-Brabant over het voetlicht gebracht. Zowel de Brabantse geboorte- als de sterftcijfers waren gedurende een groot deel van de negentiende eeuw lager (en soms zelfs: fors lager) dan de Nederlandse gemiddelden. Terwijl vanaf 1880 een daling in de Nederlandse geboortecijfers inzette (van 36,3 per duizend naar 20,5 per duizend kort voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog), bereikten de Noord-Brabantse geboortecijfers met 34,9 per duizend pas na de eeuwwisseling hun hoogste niveau. De sterftcijfers laten een vergelijkbare trend zien, met dien verstande dat de daling een kwart eeuw eerder inzette. Terwijl na de eeuwwisseling de kloof tussen de Nederlandse en de Noord-Brabantse geboortecijfers groot bleef – het verschil bedroeg steeds zo'n 20 procent – kropen de sterftcijfers geleidelijk aan steeds dichter naar elkaar toe, om al voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog helemaal te zijn verdwenen.

Ook het derde hoofdstuk is algemeen beschrijvend van karakter. Hierin zoomt de auteur in op de zuigelingensterfte, dat wil zeggen het aantal kinderen dat vóór het bereiken van de eerste verjaardag overleed. Zij kon dankbaar gebruikmaken van een door Peter Ekamper en Frans van Poppel, twee medewerkers van het NIDI (Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut), samengestelde databank met gegevens over zuigelingensterfte op gemeentelijk niveau. De grafische

verbeelding daarvan in negen kaarten maakt in een oogopslag de ontwikkelingen in de omvang van de zuigelingensterfte zichtbaar. Maar de kaarten laten óók zien dat de provincie Noord-Brabant geen homogeen gebied is. Binnen de provinciegrenzen wisselen gebieden met een laag, gemiddeld of hoog niveau van zuigelingensterfte zich voortdurend af. Een gemeente die in de ene periode in de laagste categorie valt, kan in een andere periode het hoogste niveau van zuigelingensterfte te zien geven. Op basis van deze data komt Walhout tot de conclusie dat de zuigelingensterfte in stedelijke gebieden hoger was dan in plattelandsgebieden. Enigszins arbitrair is deze gevolgtrekking overigens wel: zo maakt zij niet duidelijk waarom Eindhoven (vóór 1920 een gemeente met een oppervlakte van nog geen halve km²) en Helmond wél en Waalwijk, Oss en Cuijk níet als een stedelijke omgeving aangemerkt worden.

Het vierde hoofdstuk wijkt qua vorm en beoogtrant af van de rest van het boek: in het 35 pagina's tellende hoofdstuk komt geen enkele tabel, grafiek of kaart voor, maar wordt juist uitvoerig geciteerd uit geschriften van tijdgenoten. In dit samen met de eerdergenoemde Frans van Poppel geschreven hoofdstuk wordt het debat samengevat dat al twee eeuwen de gemoederen van medici, sociografen en demografen bezighoudt: is er een relatie tussen religie en het sterfteniveau? Het viel een enkeling al aan het eind van de achttiende eeuw op dat er in Amsterdam bij een uitbraak van besmettelijke ziekten onder de Joodse bevolkingsgroep verhoudingsgewijs veel minder slachtoffers vielen dan onder de niet-Joodse Amsterdammers. Aan het eind van de negentiende eeuw bleek uit de gepubliceerde cijferreeksen, zeker uit die waarbij een uitsplitsing naar leeftijd gemaakt werd, dat in gebieden met een in hoofdzaak katholieke bevolking de stijging van de levensverwachting sterk achterbleef. Uit deze cijfers bleek ook wat daarvan de oorzaak was: de zuigelingensterfte bleef er op een onveranderd hoog niveau. In sommige gebieden was zelfs sprake van een stijging. Walhout en Van Poppel vatten vakkundig samen wat tijdgenoten (in het bijzonder artsen) over deze 'katholieke catastrofe' wisten te melden. Maar tot een eensluidende verklaring kwamen deze niet.

Het vijfde hoofdstuk verscheen al in 2010 als een tijdschriftartikel in druk (in: *The History of the Family*). Hierin wordt voor de periode 1875-1900 onderzocht in hoeverre het wel of niet geven van borstvoeding van invloed was op de omvang van de zuigelingensterfte. Hiertoe gebruikte Walhout de door het Departement van Binnenlandse Zaken voor deze periode samengestelde 'vijfjarig(e) overzicht(en) van de sterfte naar den leeftijd en de oorzaken van den dood in elke gemeente van Nederland'. De onderzoekster stelde een opmerkelijke toename vast van het aantal kinderen dat in gemeenten met een overwegend katholieke bevolking overleed aan de gevolgen van diarree en ziekten aan de spijsverteringsorganen. Op basis hiervan concludeert zij dat Brabantse moeders steeds vaker afzagen van het langdurig geven van borstvoeding.

Het zesde hoofdstuk heeft als prikkelende titel: *Region or Rome?* In dit (samen met Jornt Mandemakers en Frans van Poppel geschreven) hoofdstuk vormen de data van de Historische Steekproef Nederland het vertrekpunt. Omdat deze databank een steekproef is, is het niet mogelijk deze gegevens een-op-een te vergelijken met de data die ten grondslag liggen aan hoofdstuk 3 en 5. Uit data-technische overwegingen is dan ook niet de provincie Noord-Brabant het geografische kader, maar wordt veelvuldig gebruik gemaakt van de term gebieden met 'a highly Catholic context' (op pagina 162 wordt deze term zelfs vijf keer gebruikt). Na een reeks van ingewikkelde statistische beweringen komen de auteurs tot de conclusie dat een andere titel de lading van het hoofdstuk beter had gedekt: *Region and Rome*.

Terwijl in hoofdstuk 6 gegevens geanalyseerd werden die op heel Nederland betrekking hebben, is in het zevende hoofdstuk gekozen voor een analyse op microniveau: de gemeente Roosendaal. In dit hoofdstuk (een coproductie van Evelien Walhout en Jornt Mandemakers) is voor Roosendaal gekozen omdat daar een goede en handig te verwerken bron beschikbaar was met – indien volledig ingevuld – een schat aan gegevens. Vanaf 1865 was er een verplichting om bij aangifte van overlijden een door een arts ingevuld 'doodsbriefje' met de vermelding van de (vermoedelijke) doodsoorzaak te overleggen. In slechts een beperkt

aantal gemeenten zijn deze verklaringen bewaard gebleven. In Roosendaal zijn er zelfs registers aangelegd waarin de gegevens compact en geüniformeerd geordend werden. Gelet op de bevindingen in de voorgaande hoofdstukken is het niet opzienbarend dat de auteurs constateren dat bijna de helft van de kinderen stierf aan de gevolgen van diarree en gastro-enteritis (ontsteking aan de maag en darmwand). Belangwekkend is de constatering dat het – blijkbaar – minder toepassen van frequente borstvoeding een praktijk was die in sociaal opzicht grensoverschrijdend was. 'All social groups were in a way victim of this local custom although the higher social classes, and farmers, were better able to shield their children from infectious food- and waterborne disease' (p. 198).

Omdat het merendeel van de afzonderlijke hoofdstukken in de conclusie wel een zinsnede bevat dat nader onderzoek over het behandelde thema nog noodzakelijk is, is het niet vreemd dat het boek niet met een harde eindconclusie kon worden afgesloten. Gelet op de opbouw van het boek zou dat overigens ook vreemd zijn geweest. Want *An infants' graveyard?* is meer een bundel dan een monografie. De hoofdstukken met de echte onderzoeksresultaten (hoofdstuk 4, 5, 6 en 7) zijn eigenlijk artikelen. Een daarvan (hoofdstuk 5) is reeds als artikel gepubliceerd en de andere hoofdstukken zijn inmiddels ter publicatie aan tijdschriften aangeboden (welke dat zijn, wordt niet vermeld). Het feit dat telkens met andere bronnen gewerkt wordt, een ander geografisch kader als vertrekpunt dient en een andere afbakening in de tijd gehanteerd wordt, komt de samenhang van het geheel niet ten goede. Omdat deze hoofdstukken (c.q. artikelen) voor vermoedelijk vier verschillende doelgroepen bestemd zijn, wordt in de inleiding telkens de *status quaestionis* en de probleemstelling nog eens beschreven (die in de hoofdstukken 2 en 3 al uitvoerig aan bod kwamen). Deze herhaling is hinderlijk. Zo wordt drie keer in gelijkluidende bewoordingen opgemerkt dat Don Kalb in zijn proefschrift constateerde dat fabrieksarbeid door gehuwde vrouwen bij Philips niet gebruikelijk was (respectievelijk op p. 55, 120 en 151). Waarom er (op p. 51 en 118) twee keer een grafiek is opgenomen waarin de ontwikkeling van de zuigelingensterfte (uitgesplitst per provincie)

is weergegeven, is mij niet duidelijk. Daarbij is het vreemd dat de periodisering (op de X-as) niet identiek is, waardoor de grafische verbeelding enigszins verschillend is. Dat in de ene grafiek de gegevens in procenten en in de andere per promille worden vermeld, is ronduit slordig.

Een groter bezwaar dat aan de gekozen opzet en aan de uitwerking ervan kleefte, is dat de resultaten van de verschillende hoofdstukken zich moeilijk (of zelfs helemaal niet) met elkaar laten vergelijken. In de probleemstellende hoofdstukken 2 en 3 wordt de omvang van de zuigelingensterfte op de gangbare wijze weergegeven: het aantal overleden zuigelingen per duizend levendgeboren kinderen. Deze cijfers maken vergelijking door de tijd heen en van het ene gebied met het andere mogelijk. In de hoofdstukken 6 en 7 zal de lezer vergeefs zoeken naar dit type cijfers, maar zitten de onderzoeksresultaten verstopt in – voor een leek – moeilijk te lezen tabellen met uitkomsten van statistische berekeningen ('multi-level logistic regression', 'odds-ratios' of 'piecewise exponential proportional hazards regression models'). Zo worden, om een voorbeeld te noemen, in hoofdstuk 7 geen geboorte- of sterftecijfers van Roosendaal vermeld en worden geen cijfers vermeld van de relatieve hoogte van de zuigelingensterfte in deze West-Brabantse stad. De lezer moet gissen of deze hoger of lager waren dan het Brabantse of Nederlandse gemiddelde en hoe de ontwikkeling in de tijd was. De oplettende lezer herinnert zich, op dit punt in het boek beland, dat deze gegevens eerder wél vermeld werden: weggestopt in tabel 3.13 op p.75. Maar uit deze tabel kan ook meteen de conclusie getrokken worden dat Roosendaal niet representatief is voor het zuigelingensterftepatroon in de zeven grote Brabantse steden.

Uit de in *An infants' graveyard?* gebundelde onderzoeksresultaten dringt één conclusie zich op: de hoofdoorzaak van de in het begin van deze bespreking beschreven bijzondere ontwikkeling op het gebied van de ontwikkeling van de zuigelingensterfte in Noord-Brabant moet gezocht worden in het niet c.q. minder frequent geven van borstvoeding aan de pasgeborenen. Hiermee komt Walhout tot dezelfde conclusie die eerder al door Peer Meurkens (*Sociale verandering in het oude Kempenland*; 1984) en ondergetekende (*Het heeft niet willen groeien*;

1995) was getrokken. De auteur doet op p.214-215 een voorzichtige poging om een verklaring voor de geconstateerde gedragsverandering te formuleren. Uit deze passages blijkt duidelijk dat Walhout meer affiniteit en onderzoekservaring heeft met kwantitatieve bronnen dan met kwalitatieve bronnen. Zo verbaasde ik me over de tamelijk klakkeloze manier waarop zij P.A. Barentsen als zegsman opvoerde. Deze arts publiceerde in het tweede decennium van de twintigste eeuw enkele artikelen over het gezinsleven en de kindersterfte 'ten plattelande van Oost-Noordbrabant'. Barentsen gebruikte hierbij zijn eigen ervaringen als gemeentedokter in Bergeijk als referentiekader. Van belang is dat hij hier in 1916 met veel heibel was vertrokken. Zijn (protestantse) wereldbeeld sloot niet of nauwelijks aan bij dat van zijn patiënten. 'Rancune' en de wens om 'het eigen gelijk te bewijzen' zijn niet de meest vruchtbare vertrekpunten voor serieuze geschiedbeoefening. Als Walhout kennis had genomen van de cultuurdiagnose die Barentsen in 1935 uitvoerig uitwerkte in zijn *Het oude Kempenland* – deze titel ontbreekt in de literatuurlijsten die aan het eind van elk hoofdstuk zijn opgenomen – dan zou zij wellicht wat terughoudender zijn geweest met het verwijzen naar deze auteur.

Resumerend: Walhout is er goed in geslaagd het uit andere studies reeds bekende patroon op enkele onderdelen te verfijnen en te nuanceren, maar het blijft ook na dit onderzoek wachten op een verklaring die staat als een huis. Mij is uit haar onderzoek duidelijk geworden dat dit antwoord niet uit cijfers, tabellen, grafieken, kaarten en statische modellen te destilleren valt, maar uit analyse van kwalitatieve bronnen zal moeten komen.

Cor van der Heijden

Godrie-van Gils, G.,

Woonwagendwoners laten zich niet afschaffen. Een eeuw woonwagendwoners in Noord-Brabant 1918-2018 (Delft: Eburon 2018) 281 p.; ill.; krt.; ISBN 978 94630 1213 3; prijs € 24,50.

‘Mijn belangstelling voor de woonwagendwoners dateert uit mijn kinderjaren’, schrijft Gerda Godrie-van Gils in de inleiding op haar boek over de geschiedenis en de ‘eigen cultuur’ van woonwagendwoners in Noord-Brabant (p.17). Door haar persoonlijke interesse heeft deze bevolkingsgroep een plaats gekregen in de geschiedschrijving van Noord-Brabant. Een terechte plaats, omdat in deze provincie relatief veel woonwagendwoners woonden en nog steeds wonen. De rode draad in haar verhaal wordt gevormd door de houding van de overheid ten aanzien van deze bevolkingsgroep en de daaruit voortvloeiende bemoeienis daarmee. Een tweede verhaallijn is de nog altijd bestaande kloof tussen woonwagendwoners en ‘burgers’. De auteur baseert zich op bestaande literatuur, archivalia uit met name gemeentearchieven en archieven van organisaties betrokken bij woonwagendwoners, en interviews met de bewoners zelf. Met name de laatste en de publicaties van de hand van woonwagenvrouwen en -mannen bieden een inkijkje in hun dagelijks leven en hun cultuur.

De studie bestaat uit een chronologisch en een thematisch deel. In het thematische deel komt het dagelijks leven aan bod in de hoofdstukken ‘Seizoenarbeid, venten, reparatie en handel’, ‘Maatschappelijke en zedelijke verheffing’ en ‘Van “straatuniversiteit” tot woonwagendonderwijs’. Omdat diverse aspecten in deze hoofdstukken aan bod komen, maken ze een enigszins ongestructureerde indruk. Het chronologisch deel start met een beschrijving van de trekkende bevolking in Nederland. Behalve de autochtone woonwagendwoners (in hun eigen woorden ‘reizigers’) passeren ook kermis- en circusexploitanten en Roma en Sinti de revue. De toevoeging ‘tot 1918’ (het jaar van de eerste Woonwagenwet) is enigszins misleidend want de geschiedenis van de andere groe-

pen eindigt in het heden. De paragraaf over de Woonwagenwet uit 1918 had wellicht beter gepast in het volgende hoofdstuk, vóór de paragraaf over de gevolgen van die wet in de praktijk. De wet had als doel burgers te beschermen tegen zwervers, bedelaars, dronkaards en diverse groepen woonwagendwoners. Vanaf deze wet volgen we het overheidsingrijpen en de gevolgen daarvan voor met name de woonwagendwoners in Noord-Brabant.

De geschiedenis van dat overheidsingrijpen is als volgt te karakteriseren: ‘De weg naar de hel is geplaveid met goede voornemens’. De bedoelingen waren goed maar de uitvoering in de praktijk liet veel te wensen over. Het resultaat was een zigzagbeleid van centralisatie en decentralisatie, waarbij niet werd geleerd van in het verleden gemaakte fouten. De verschillende bij het beleid betrokken partijen werkten niet altijd mee en begrepen elkaar ook niet. Er was sprake van een moeizame samenwerking met gemeenten en ‘burgers’ en veel ruis in de communicatie tussen overheid en woonwagendwoners. Zowel de burgermaatschappij als de woonwagenbevolking had een aandeel in het telkens mislukken van het beleid en het niet bereiken van de gestelde doelen.

Toch ziet de auteur ruimte in de Nederlandse samenleving voor een autochtone bevolkingsgroep met een andere woonvorm en een eigen cultuur. Beide partijen moeten zich oriënteren op elkaars levenswijze en elkaar accepteren als medeburgers. Dit boek biedt hiertoe een handvat door de toegankelijke kennismaking met de geschiedenis en ‘eigen cultuur’ van woonwagendwoners. Tevens bevat het volgens inleider Sjaak Khonraad ‘tal van leermomenten, met name voor eenieder die in Brabant, al dan niet beroepsmatig, van doen heeft met (groepen als) woonwagendwoners’ (p. 9). Het is jammer dat in de eindredactie een aantal typ- en taalfouten is blijven staan. Het is storend dat in enkele stukken tekst die op diverse archivalia zijn gebaseerd, niet altijd blijkt dat hiervan sprake is, waardoor de lezer op het verkeerde been gezet wordt. Een voorbeeld is een stuk over voorzieningen (p. 62 e.v.) dat begint met het Doolplein in Eindhoven. Het gaat over in de bemoeienis van de Bond van Politieambtenaren met de slechte voorzieningen voor paarden. Het nazoeken van

het archiefnummer in de noot leert dat de bron voor dit stuk afkomstig is uit het gemeentearchief van Nuenen. Daarna volgt een citaat uit een brief van het hoofdbestuur van de bond afkomstig uit het gemeentearchief van Beek en Donk. Ten slotte komt een raadslid Schröder aan het woord, die op basis van de noot waarschijnlijk in de gemeenteraad van Eindhoven zat. Het citaat is gedateerd maar de lezer kan zelf niet vaststellen of de andere stukken uit dezelfde periode stammen. Soms worden personen geïntroduceerd zonder dat (direct) duidelijk is waar ze vandaan komen en soms is er sprake van de gemeente(n) zonder namen.

Deze opmerkingen doen niets af aan de waarde van het boek zoals hiervoor aangegeven. Het biedt een lezenswaardige kennismaking met een stuk tot dusver onbekende Brabantse geschiedenis.

Klaasje Douma

Algemeen

**Maas, B., M. Broos,
J. Hopstaken, B. Nijman,
B. van Gastel, H. de Jong,
K. Jongmans m.m.v. E. van
Deelen, V. Janssen, In een
plaats genaamd Roosendaal.
1268 * 750 jaar * 2018.**

(Roosendaal: Stichting Roosendaal 2018) 240 p.; ill.;
krtn.; lit.; ISBN 978 909 031 125 8; prijs € 30,00.

Van heel wat plaatsen dateert de eerste vermelding van vele eeuwen na de eerste bewoning. Voor de dorpskom van Roosendaal beschikken we over teksten die echt over de stichting gaan: een verzoek uit 1266 om een kapel te mogen bouwen te midden van veel oudere gehuchten. Twee jaar later volgt het bericht dat die kapel er is en van vaste inkomsten voorzien wordt. Dan, in 1268, valt ook voor het eerst de naam: *Rosendale*. Dat was reden voor een feestje in 2018, voor de uitgave van een boek over de geschiedenis van Roosendaal en voor een speciale uitgave van het *Jaarboek De Ghulden Roos*. Dat laatste wordt elders besproken.

De naam van het rijk geïllustreerde boek weer spiegelt de tekst uit 1268: *in loco dicto Rosendale*. Dit boek bestaat uit acht grote hoofdstukken over evenzovele aspecten van de plaatselijke geschiedenis: wie er de baas speelden, de religie, de economie, het verkeer, onderwijs, sport en recreatie, de zorg en de cultuur. Het geheel wordt ingeleid door een kort algemeen hoofdstuk waarin Joss Hopstaken ons in sneltreinvaart door de voorbije 750 jaar leidt. Het geheel wordt afgesloten met een ruim overzicht van literatuur over de Roosendaalse geschiedenis.

Het legertje auteurs heeft er hard aan gewerkt om vooral niets en niemand te vergeten. Daardoor zal het boek heel interessant zijn voor de Roosendaalse bevolking, die er veel in zal herkennen. Voor buitenstaanders is dat allemaal misschien minder interessant en bovendien weten die in Roosendaal niet zo goed (of helemaal niet) de weg. Een actuele kaart met wijken, buurten en straatnamen ontbreekt. Wel zit voorin een mooie reproductie van een kaart van J.B. Adan uit 1817-1818 en achterin van de actuele topografische kaart van hetzelfde gebied: de op 1 januari 1997 opgeheven gemeente Roosendaal en Nispen. De tekst gaat echter vooral over het kleine Roosendaal: de oude parochie en dus zonder Nispen.

Uiteraard gaat er ook wel eens iets mis. Op p.128 staat een klassenfoto die zo op het eerste gezicht van rond 1900 zal zijn. Het onderschrift zegt echter 1930 en beter bekijken van de foto leert dat deze op 15 juni 1909 gemaakt werd. Op p. 43 wordt gesteld dat de parochie Nispen in 1157 opgericht werd. Dat is onjuist, dat is de eerste vermelding. Archeologisch onderzoek liet onlangs zien dat de Nispense kerk ergens tussen 1015 en 1155 gesticht werd.

Voet- of eindnoten en een overzicht van gebruikte bronnen ontbreken. Dat past wel bij een publieksboek maar het doet het vele opzoekwerk dat verricht is te kort: waar is dat allemaal gevonden, hoe grondig zijn de bronnen benut? De hoofdstukken hebben alle een opsommerig karakter. Wel worden de Roosendaalse ontwikkelingen in de regel geplaatst in het kader van de landelijke wet- en regelgeving en alle veranderingen die daarin optraden. Je proeft hier en daar dat er binnen Roosendaal heel wat afgeruzied is bij het

vinden van antwoorden op die van buitenaf en soms van binnenuit komende veranderingen. Een goede analyse van het netwerk van de mensen die in Roosendaal daadwerkelijk (al dan niet achter de schermen) op al die acht terreinen de dienst uitmaakten, is in dit boek echter niet te vinden. Daar moet nog eens iemand op gaan studeren.

K.A.H.W. Leenders

Jaarboek De Ghulden Roos 78
(2018). 200 p.ill. krtn. ISBN 978-94-90358-13-6. ISSN 0921-5179.

In 2018 werd in Roosendaal uitgebreid stilgestaan bij het feit dat de plaats 750 jaar eerder, op 5 november 1268, voor het eerst in een historische bron wordt genoemd. Een dergelijke vermelding zegt niet zo heel veel over de ouderdom van een plaats – die bestond dus al – en in een artikel in deze aflevering van *De Ghulden Roos* laat Geertrui Van Synghele bovendien zien dat Roosendaal twee jaar eerder, in 1266, ook al in een oorkonde wordt genoemd. In beide gevallen gaat het om een kapel die de plaats kreeg.

Het jaarboek opent met een artikel door Karel Leenders, die met gebruikmaking van diverse informatiebronnen een beeld schetst van het ontstaan van Wouw en Roosendaal tot 1300. Historische bronnen in strikte zin zijn er voor die periode nauwelijks, maar zoals we van Leenders gewend zijn, slaagt hij erin door de wel beschikbare gegevens met elkaar te combineren tot een weloverwogen beeld te komen. ‘Turen in het duister’ noemt hij dat zelf en de oudste herkenbare schimmen lijken zich dan te bewegen rond het jaar 1100.

Het langste artikel in deze bundel (ongeveer negentig bladzijden) is van de hand van René Kools. Hij bespreekt de ruimtelijke ontwikkeling van Roosendaal. Al op de derde pagina is hij daarmee aanbeland in 1500, maar daarna gaat het in groot detail en zeker voor de recentere periode ook ruim geïllustreerd. Artikelen als deze laten goed

zien waarom het jammer is dat lokale (heemkundige) publicaties als dit jaarboek niet een ruimer dan alleen een lokaal publiek bereiken. Onbekend maakt onbemind en wie niet weet dat er tussen Breda en Bergen op Zoom nog een plaats van behoorlijke omvang en met een interessante geschiedenis ligt, vindt in dit jaarboek een eyeopener.

Dat Roosendaal een stad aan een rivier is, klinkt behoorlijk overdreven. Maar er was wel een Roosendaalse Beek (Watermolenbeek) en er is de Nieuwe Roosendaalsche Vliet. Een industriehaven zorgde ervoor dat ook hier, net als bijvoorbeeld in Breda, de suikerindustrie tot bloei kon komen. Een rijk geïllustreerd artikel door Marius Broos brengt deze suikerfabrieken letterlijk in beeld. Tot slot is er een eveneens rijk van afbeeldingen voorziene bijdrage van Leon Arninkhof, Bert van Gastel en Janine Verster over sculptuur in de openbare ruimte. Behalve aan de beelden en hun ruimtelijke context besteden de auteurs ook aandacht aan het achterliggende beleid. Diepgravend is dit artikel niet, maar het biedt een nuttig overzicht dat zowel overheid als inwoners er nog eens op kan wijzen dat openbare ruimte meer is dan een verzameling rooilijnen en noodzakelijk straatmeubilair. Een extra element dat verfraait of stof tot discussie levert, kan even essentieel zijn.

Lauran Toorians

Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring Stad en Land van Breda 'De Oranjeboom' 71 (2018). vi + 266 p.ill. krtn. ISBN 978-90-73342-17-0. ISSN 2211-3169.

Jaargang 71 van *Jaarboek 'De Oranjeboom'* staat geheel in het teken van de militaire geschiedenis van Breda, als garnizoensplaats, stad met meerdere kazernes en de militaire academie, en daardoor ook met vele militaire inwoners. De redactie omschrijft het thema in het ten geleide als ‘de wisselwerking tussen de stad Breda en defensie’. Ondanks deze legergroene kleur is de inhoud divers. Na een korte inleiding over ‘Breda en zijn militaire inwoners’ beschrijft Gustaaf Boissevain de geschiedenis van

350 jaar Seeligkazerne ‘van open veld tot militaire kazerne en opleidingscentrum’. Dit terrein met gebouwen werd in 2017 verkocht aan De Rooi Pannen (vmbo en mbo-opleidingen) en dat verklaart alvast de slotwoorden van die titel. In 1682 kreeg het toen nog grotendeels open veld binnen de muren van Breda definitief een militaire bestemming en Boissevain beschrijft in detail de ontwikkelingen in het gebruik en de diverse gebouwen die hier verzezen. Het artikel maakt deel uit van een groter onderzoek naar de ontwikkeling van militaire kazernes in Nederland. Wat zich hier meteen wrekt, is dat de niet-Bredenaar een kaart mist. Het artikel bevat verschillende detailkaarten, maar een kaartje dat helder maakt waar dit complex precies in Breda gezocht moet worden, ontbreekt.

Na dit uitvoerige artikel over de Seeligkazerne legt Jack de Graaf bloot wie de naamgever dan wel is: ‘Seelig: militair en onderwijshervormer’. Hendrik Gerard Seelig (1785-1854) begon zijn militaire loopbaan in het leger van het Bataafs Gemenebest in Breda. Hij werd er artillerist en zou dat blijven. Hij onderscheidde zich tijdens de Belgische Opstand waarin (en waarna) hij het bevel voerde over de artillerie in de Citadel van Antwerpen. Belangrijker zijn echter zijn inspanningen om het functioneren van de artillerie op een hoger plan te tillen en een meer wetenschappelijke basis te geven. Hij publiceerde daartoe enkele handboeken die lang in gebruik bleven. Vanaf 1836 stond hij samen met Isaïc Delprat aan het hoofd van de KMA in Breda.

Peter van de Steenoven schreef een artikel over ‘Breda en de Belgische opstand’. Dat biedt een heldere samenvatting van de gebeurtenissen en de impact die zij hadden op Breda en op Noord-Brabant. Jammer is dat de auteur wel melding maakt van de grote legerkampen op de heide bij Rijen en Oirschot, maar geen weet lijkt te hebben van het recente onderzoek naar de sporen van die kampen in het terrein. Die sporen brengen het leven van de soldaat te velde een stuk dichterbij dan uitsluitend de (Bredase) archiefbronnen die nu zijn gebruikt.

In het artikel van De Graaf lezen we al dat het de taak van de KMA was om de cadet op te leiden ‘tot een “officer and a gentleman”’, een officier die

‘per definitie een heer’ is. Maar ook een militair en ‘op de KMA werd (...) daarom het belangrijkste ingrediënt van het militair zijn bijgebracht: ondergeschiktheid’. Dat lijkt behoorlijk tegenstrijdig, maar de cadet begint laag op de ladder van de slaafsheid en als officier kan hij de daaruit voortgesproten frustratie kwijt bij zijn ondergeschiktheid. De opleiding heeft daarmee veel gemeen met een studentencorps. Aspecten die deze overeenkomst illustreren, staan centraal in de artikelen van Boudewijn van de Calseijde en van Jan Luitzen en Wim Zonneveld. Van de Calseijde beschrijft de ontstaansgeschiedenis van de KMA in Breda en zoomt dan in op de feesten die daar in de negentiende eeuw werden georganiseerd. Luitzen en Zonneveld beschrijven de rol van de cadetten in de ontwikkeling van de beoefening van veldsporten in Breda en (Noord-)Brabant tussen 1884 en 1900: van cricket naar voetbal. Doordat pas in 1899 werd toegestaan dat de cadettenteams uitkwamen in competities tegen burgerteams, leidde de veldsport na een voortvarende start lang een kwijnend bestaan aan de KMA. Die opbloei, neergang en de aanzet tot herleving worden hier in detail besproken, met veel aandacht voor de inbreng van individuen.

Frans Gooskens bespreekt de geschiedenis van de ‘Militaire tehuizen in Breda. Huiskamers voor dienstplichtige militairen (1863-1991)’. Sinds de dienstplicht alweer een generatie achter ons ligt, zal de verklarende ondertitel bij dit artikel geen overbodige luxe zijn. Dergelijke huizen, in een verzuilde wereld onderscheiden in een protestantse en een katholieke variant, boden een veilige haven buiten de kazerne waar dienstplichtige militairen rust en waar nodig een gewillig oor van een geestelijk begeleider vonden, waar gestudeerd kon worden, een spelletje gedaan of wat gedronken zonder dat meteen de complete wedde opging aan en al te graag tappende kroegbaas (of erger). Gooskens beschrijft de geschiedenis van deze tehuizen in Breda, de panden, maar ook de organisatie daar omheen.

Een tweede biografisch artikel belicht ‘Majoor Hans Mathon en de actie voor een betere defensie van Zuid-Nederland, 1932-1935’. Dit is de ondertitel, want de titel is een dichterbij (of cynisch?) citaat: ‘Niemand koopt een stofzuiger zonder voldoende

zuigkracht'. Hier spreekt een havik en die havik was de gepensioneerde officier en reserve majoor b.d. der cavalerie H.W.C.E. (Hans) Mathon (1883-1938). Mathon ijverde in eerste instantie op persoonlijke titel voor een betere defensie van de zuidelijke provincies en vond daarmee al snel vrij breed gehoor, maar deze 'zuidelijke actie' riep ook weerstand op. Een van de zaken waarop hij inzette, was de luchtverdediging met een 'vrijwillige lucht-afweer'. Het kwam er allemaal niet van, maar nog geen anderhalf jaar na zijn overlijden op 15 december 1938 werd bewezen dat zijn zorg over een te zwakke stofzuiger terecht was geweest. Al kwam het gevaar toen niet uit het zuiden.

Van 1976 tot 2004 vond de Nationale Taptoe plaats in Breda en gedurende die hele periode kende dit gebeuren even felle voorstanders als bestrijders. Pieter Stallen plaatst deze strijd in zijn historische context. In het laatste artikel in dit jaarboek ont-
rafelt Edwin Lessman het leven van zijn vader 'Jan Józef Lesman: een Poolse soldaat (1924-1995)'. Het is een mooi en indringend verhaal dat 'de bevrij-
der' een gezicht geeft.

Lauran Toorians

Summaries

Hans Witmer

The hidden past of 's-Hertogenbosch. A development model of the city from 1170 to 1400

In 1984 the author conducted a building archaeological research into the buildings at Pensmarkt 13 and 15 in the city of 's-Hertogenbosch. During his research, he found an old brick wall built in Flemish bond. This discovery lead to a completely new hypothesis about the early years and the subsequent development of the city. Moreover, this hypothesis addresses a number of questions that were raised during historical, construction historical, and archaeological research in recent years. The Flemish bond masonry at the rear wall of Pensmarkt 13-15 is part of a backbone construction that might indicate the presence of a much older structure. From an urban planning perspective, the wall appears to be extending from the left side of the building named *De Moriaan* ('the Moor') as well as in a straight line toward the walls that were discovered behind the buildings in the Ridderstraat. This induced the assumption that the present market area must once have been partly or completely walled in. Also, a new, pre-urban building era of the city of 's-Hertogenbosch may be inferred, prior to the two eras that are currently widely recognized. The author discovered support for his conjecture of three distinguishable building eras in the Molius' *Chronicle*, dating from about 1550. Molius described the early settlement in the first era as a circle shaped area with three gates, which can be identified as a precursor of the present market square. The first use of bricks as part of the ramparts may have taken place in 1196. Preceding this, according to the author's view, the fortifications of the ducal residence could have included a hunting lodge with a moat and fortress walls, an outer courtyard with earthen walls, and three gates. This hypothesis may help to settle the on-going dispute about the founding date of the city. Subsequently, the author's detailed analysis of the urban structure of 's-Hertogenbosch concludes that 's-Hertogenbosch was indeed founded as a city, a so-called *ville neuve* or new town. The *Chronicle* is pointing in the same direction.

Up until 1202, the worldly authorities were located in the ducal castle. This had an outer bailey at the market place, while the clergy had its domicile near the present location of the cathedral of St. John, and the merchants conducted their trade in the southeast corner of the city, at the place where the church of St. Jacob was erected in later years. Some twenty years after the destruction of the city in 1202, the duke and the merchants of 's-Hertogenbosch collaborated closely to re-build the market town. Also, they were initially the sole inhabitants of the rebuilt fortified settlement with its new castle. Remnants of the original walls, encircling the market square, were reused in the new walls of 1222. These old parts are not homogeneously constructed, though this can be explained by the impact of the 1202 destructions. The author also demonstrates that the proposed development pattern adequately deals with a number of questions relating to some later developments within the enlarged fortified walls of 1222. Moreover, this explains why 's-Hertogenbosch had three town halls at different locations over a short period of time. Finally, it is suggested that German merchants from the Meuse-Rhine area played a role in founding the city.

Translation: R. Maessen

Minne De Boodt

'How to govern a city or country': urban literature as a political instrument for change in the fourteenth-century duchy of Brabant

This article investigates late medieval urban political thought. By means of a discourse analysis of both didactic and historiographical urban literature, it provides new insights into the political ideas that circulated within the understudied towns of the duchy of Brabant. A qualitative analysis, grounded in the history of Brabant, indicates that literary authors voiced ideas as a reaction on contemporary politics. As political implements, ideas played an active and strategic role within their own society. During the turbulent fourteenth century, literary works tried to convince urban governors to alter their policy in a selective manner. Political change insured the preservation of elitist power, and could thus have a 'conservative' character.

Wim Cöp

The right of patronage and the benefice of the office of parish priest in Erp during the fourteenth to seventeenth centuries

This essay consists of two sections. The first section provides a theoretical framework based on secondary literature on benefices, the right of patronage and of collation, as well as the incorporation of a church. First, it poses that a *kerkgifte* only included the office of parish priest, including the spiritual and financial responsibility. The fabric itself was managed by the churchwardens. Secondly, this part elaborates on the agreements made between the church authorities and founders/owners of the churches or chapels regarding the appointment and payment of clergymen and the balance of power between both parties. In the second section, original research is presented, by providing a case study on the parish church of Erp, in present-day North Brabant, in the diocese of Liège. The author discuss-

es the owners of the right of patronage, which originally referred to the *investitus*, but from 1491 onwards also concerned the *vicarious perpetuus*, as well as the clergymen appointed to these positions. This right of patronage was co-owned by two families: Van Broecheven and Cnode. With the exception of the earliest period (the fourteenth century), the author has managed to almost uncover both lines of ownership almost completely. Similarly, the appointments of *investiti* have almost all been traced back. The Van Broechevens mostly presented clergymen connected with Erp, while the Cnodes preferred secular canons. The right of patronage of the vicarage, established in 1491, was held by Andries van Broecheven (1-6) and his successors.

Conflicts regarding the exertion of this right were rare. Moreover, these few examples are difficult to understand, because the contracts were drawn up solely to ratify an agreement, without providing much background information.

The right of patronage was a complex arrangement to guarantee the privileges and profits of both the Church and secular beneficiaries in the appointment of parish clergymen. This essay explains how this arrangement functioned in practice, and how the rights of the church founder, whether or not a lay person, and his successors were maintained for many centuries.

Theo Beckers

A North Brabantine Catholic offensive in the United States. The mission among the Native Americans. (1835-1865)

North Brabantine clergymen, together with their Flemish colleagues, played a crucial role in building and spreading Catholicism in the United States. Until the last quarter of the nineteenth century, the young republic was the Netherlands' most important mission area, with the vicariates, after 1853 dioceses, of 's-Hertogenbosch and Breda as the largest suppliers of staff and funds by far. Neither in the historiography on North Brabant, nor in that of Dutch Catholicism, much attention has been paid to this offensive. The strategy of Brabantine and Flemish Catholic leaders was aimed at the globalization of Catholicism, at the formation of a single world church with a single doctrine of Ultramontanism, structured hierarchically, and under the infallible authority of the Pope. The young church in the United States urgently requested support from the Southern Netherlands, where the first bishop had received his training. The common approach on both sides of the Atlantic was based on five pillars: a shared ideology; a comparable domination of society and religion by Protestants; a wide range of motivated and well-trained priests in Brabant; an intensive cooperation in the geographical triangle Louvain-'s-Hertogenbosch-Breda; and modern forms of social mobilization. The second part of this article focuses on the brothers Christiaan and Adriaan Hoecken from Tilburg. They are exemplary because of their romantic sublimation of loneliness, sacrifice, martyrdom, and death, characteristic for the missionaries of the Missouri Mission between 1835 and 1865.

Robin Hoeks

Lou Tellegen's self-fashioning: a romantic hero from Brabant in Hollywood?

Actor Lou Tellegen (1883-1934) is often presented as the first Dutch Hollywood star. Records show his movies indeed were screened in Dutch cinemas, including those in the province of North-Brabant. In recent years, he even has been appropriated as a Brabantine Hollywood star by several writers, television makers and heritage organizations. Central source material for their stories on Tellegen is his own autobiography *Women have been kind* (1932). Tellegen presents a – literally – fantastic narrative of his life, which has never really been critically examined. Basic archival research debunks most of Tellegens claims, but the more interesting question is why Tellegen wrote such fantastical stories in his autobiography. This question should be followed by the question what influences he was subject to. These are the central questions in this article. It considers autobiography as a form of narrative identity, subject not only to the 'free will' of its author, but also to all kinds of societal discourses. This article unpicks the choices Tellegen made in setting up the narratives in his autobiography and explains them from the context of his life.

Arnoud-Jan Bijsterveld and Moniek Hover with the cooperation of Femke Klein

From Crossroads to Brabant Remembers. 75 Personal life changing war stories and the search for cautiousness

For the commemoration of 75 years of liberation of the province of North Brabant, the Crossroads 1940|1945 foundation developed a programme of activities based on 75 personal life-changing war stories. This article reflects on the selection of these stories. What were the basic principles and how did the process of selection and writing develop? How did the public engagement take shape? What choices were made and in what ways did the stories contribute to the development of the programme? The process to select and write 75 narratives according to the techniques of storytelling turned out to be an active and creative process of collection, reconstruction, contextualization, and, eventually, representation. It is an example of oral history, in which the interviewer or listener plays an active part. This is a dynamic process that demands continuous reflection to guarantee veracity, conscientiousness, and a sustainable use of the collected stories.

Auteurs

Theo Beckers (1941) is emeritus-hoogleraar van de Universiteit van Tilburg. Hij studeerde sociale geografie en sociologie in Nijmegen en promoveerde in 1983 aan de Wageningse Landbouwuniversiteit op het proefschrift *Planning voor vrijheid. Een historisch-sociologische studie van de overheidsinterventie in recreatie en vrije tijd*. In 1987 werd hij in Tilburg benoemd tot hoogleraar vrijetijdwetenschappen. In 1999 werd hij wetenschappelijke directeur van Telos, het Brabants Kenniscentrum voor Duurzame Ontwikkeling. Na zijn emeritaat kon hij zijn belangstelling voor regionaal-historisch onderzoek vormgeven, eerst in zijn geboortestreek Midden-Limburg, de laatste jaren in Noord-Brabant.

Arnoud-Jan Bijsterveld (1962) studeerde middeleeuwse geschiedenis in Nijmegen en aan de Universiteit van Amsterdam (1987) en promoveerde in 1993 aan de Vrije Universiteit. Sinds 1999 is hij bijzonder hoogleraar Cultuur in Brabant aan Tilburg University. Hij is onder meer voorzitter van de Stichting Brabantse Bronnen en redactievoorzitter van de Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland. In 2020 verschijnt van zijn hand *Ons huis. Op zoek naar een Joodse familie uit Tilburg*.

Wim Cöp (1943) studeerde veeteelt aan de Landbouwhogeschool in Wageningen en promoveerde in 1974 tot doctor in de veeteeltwetenschappen. Tussen 1977 en 2003 werkte hij bij een particuliere fokkerijorganisatie voor de veredeling en productie van pluimvee en varkens. Zijn interesse voor geschiedenis en dan met name de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd mondde in 2014 uit in een promotie aan de universiteit van Tilburg op een proefschrift over de elite van 's-Hertogenbosch met als titel: *Het spel van de macht. De familie Van Broecheven en de politieke en economische elite in 's-Hertogenbosch tussen 1579 en 1629*. In 2017 publiceerde hij over de gevangenschap in Den Haag, het proces en de vrijlating van Michael Ophovius.

Minne De Boodt (1995) studeerde in juni 2017 af als Master in de geschiedenis, met als afstudeer-richting middeleeuwen. Sinds oktober 2017 werkt ze als wetenschappelijk medewerker bij de Onderzoeksgroep Middeleeuwen (KU Leuven). In het kader van het onderzoeksproject 'Vrouwen en gewelddoos verzet in laatmiddeleeuws Brabant' bestudeert ze onder begeleiding van prof. dr. Jelle Haemers politieke ideeën in de laatmiddeleeuwse Brabantse stad. De Boodt presenteerde haar onderzoeksresultaten op de *autumn school: 'Republican Political Practices in Medieval Europe'* van de internationale universiteit van Venetië (2017) en op het *International Medieval Congress* in Leeds (2018). Haar masterscriptie *Hoemen een stat of lantscap regieren sal* werd bekroond met de scriptieprijs Brabantse geschiedenis (2018) en een eervolle vermelding voor de IMRS scriptieprijs (2016–2017).

Robin Hoeks is cultuurhistoricus, afgestudeerd aan de Radboud Universiteit Nijmegen met een scriptie over de autobiografieën van drie Britse archeologen uit de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Sinds augustus 2017 werkt hij bij Erfgoed Brabant als redacteur van brabantserfgoed.nl. Voor dit platform schreef hij al eerder een biografie van Lou Tellegen.

Moniek Hover is lector Storytelling aan Breda University of Applied Sciences (BUas; voorheen NHTV). Ze promoveerde in 2013 aan Tilburg University op storytelling met de case studie 'De Efteling als "Verteller" van Sprookjes'. Bij BUas leidt zij thema 'Designing, Managing and Measuring Experiences'. Hierin werkt zij aan het Storysperience project: een interdisciplinair onderzoek naar hoe 'stories' of 'non-stories' leiden tot emoties en herinneringen. Verder geeft zij met interdisciplinaire BUas teams (storytelling) research & development projecten vorm voor het toeristische en vrijetijdswerkveld. Momenteel werkt zij aan storytelling projecten rondom de Hanzesteden, Markiezenhof en Sagen & Legenden routes.

Femke Klein (1974) studeerde communicatiewetenschap aan de Universiteit van Amsterdam (2000). Ze was 15 jaar directeur van Bevrijdingsfestival Brabant en heeft de Liberation Route in Brabant ontwikkeld. Sinds 2017 is zij programmadirecteur van Stichting Crossroads Brabant '40-'45 en eindverantwoordelijk voor het programma Brabant Remembers. Ze is daarnaast onder andere bestuurslid van de Vrijheidscolleges.

J.W.G. (Hans) Witmer (1951) is bouwkundig ingenieur en is werkzaam geweest als welstands- en monumentenadviseur van verschillende gemeentelijke adviesorganisaties in de provincie Noord-Brabant van 1985 tot eind 2013. In 1983 was hij in tijdelijke dienst bij de afdeling bouwhistorisch onderzoek van de dienst Gemeentewerken 's-Hertogenbosch. Eén van zijn onderzoeken heeft toen geresulteerd in het artikel '15e eeuwse schilderijen in het voormalige Sint Geertruiklooster te 's-Hertogenbosch', dat in 1988 gepubliceerd is in het Bulletin KNOB, jaargang 87, nr. 5. Vanaf eind 2013 is hij als vrijwilliger verbonden aan de Bouwhistorische en Archeologische Dienst van de Gemeente 's-Hertogenbosch en heeft hij zijn onderzoeksgegevens uit 1984 van de panden Pensmarkt 13–15 uitgewerkt tot een ontwikkelingsmodel van de stad 's-Hertogenbosch vanaf 1170 tot 1400.

Index

A

Aa, Frederik van der 131
 Adan, J.B. 211
 Aelen, Hermanus 130
Aken 176, 181
 Akkermans, Frans 187
 Alexander VI, paus 104, 106
 Althusser, Louis 149
Amsterdam 141, 175, 182, 207
 Annaert, Rica 175
 Annunzio, Gabriele d' 154
Antwerpen 27, 43, 52, 59, 61-64, 66, 71, 114, 119, 184, 186, 192, 193, 197
Arendonk 197
 Arninkhof, Leon 212
 Arts, Nico 176, 200, 201
 Asseldonk, Martien van 25
Athene 144

B

Bader, Karl Siegfried 194
Bakel 195, 196
Baltic (Connecticut) 117
Baltimore 115, 116
 Bara, Theda (alias van Theodosia Burr Goodman) 151
 Barentsen, P.A. 209
 Bazelmans, Jos 176
 Beeck, Adam Henricks van 104
 Beeck, Cornelia van 105
 Beeck, Daniël Gooswinus van 104
 Beeck, Gooswinus van 105
 Beeck, Hillegond van 98, 99, 106
 Beeck, van, familie 97, 105
 Beeck, Wouter van 99, 105
Beek en Donk 211
 Bergé, H. 21
Bergeijk 120, 175, 176
Bergen op Zoom 160, 212
 Bergh, Marlon van den 164
Berkel 196
Berlijn 141
Berne 38
 Bernhardt, Sarah 137, 139, 141, 142, 151, 154
 Bertina, Bob 144
 Berwout, Arnt van 182
 Berwout, Catharina 101
 Bijsterveld, Arnoud-Jan 42, 88, 163, 175
 Blonk, D. 188
 Blox, Jan 120
Boekel 96, 118
 Boeynenborch-Honsteyn, familie 101
 Boeynenborch-Honsteyn, Henrick van 101
 Boeynenborch-Honsteyn, Mechteld van 101
 Boeynenborch, Jan van 102, 105, 106
 Boissevain, Gustaaf 212
Born 102
Bornem 187

Bos, Jacob 188
 Bosch, Jheronimus 17, 204
Boskant 137, 141, 144
 Bossche, Gerlachus (Geerling) van den 100
 Bossche, Willem van den 99, 100
 Bourdelle, Antoine 142, 154
Boxtel 182, 205
Brabant (hertogdom) 15, 59-79
Brazilië 153
 Brecht, van, familie 199, 200
 Breckland (East Anglia) 197
Breda 113-118, 120, 130, 164, 186, 193, 199, 200, 205, 212, 213
 Broecheven, Andreas Theodorus van 102, 104
 Broecheven, Andreas van 104
 Broecheven, Andries Dirckzn van 98, 99, 102
 Broecheven, Andries van 81, 90, 104, 105, 107
 Broecheven, Arnoldus Gielisz. van 102, 104
 Broecheven, Christina van 99, 105
 Broecheven, Dirck Janszn. van 98
 Broecheven, familie 81, 82, 94, 95, 97, 98, 104, 106, 107
 Broecheven, Gielis Jan Andrieszn. van 98
 Broecheven, Hillegond van 101
 Broecheven, Jan Andrieszoon van 94, 97, 99
 Broecheven, Jan Rudolph 103
 Broecheven, Jan van 105
 Broecheven, Jan zoon van Jan zoon van Dirck van 99, 102
 Broecheven, Rudolph Rover van 99, 102
 Broecoven, Gielis van 94
 Broek, Oda van den 98
 Broek, Theodoor van den 118
 Brolyo, Johan van 35
 Brouwers, Jan 200
Brussel 52, 63, 73, 142, 182, 184, 188, 192, 204
 Buc, Albertus 102
 Buck, Aelbert 104
Budel 198
 Buisman, Jan 25
 Burgers, Jan 200

C

Cacelo 188
Californië 131
 Calseijde, Boudewijn van de 213
 Camps, H.P.H. 30, 42, 44
Canada 112
 Carroll, John 115
 Caruso, Enrico 142, 154
 Casanova, Eve (alias van Julia Horne) 135, 141, 154
Chicago 116
Cincinnati 132, 151

Clopper, Nicolaas 200, 201, 202
 Cnode, familie 82, 94, 95, 97, 99-101, 105-107
 Cnode, Geerling 100, 101
 Cnode, Hendrik 101
 Cnode, Henrica 100
 Cnode, Henricus 99
 Cnode/ten Have, Henrica 101
 Cock van Opijnen, Arend de 101
 Cock van Opijnen, Hillegond de 101
Colorado 131
 Cosimo de' Medici 154
 Coutereel, Pieter 66
 Cranendonck, Elizabeth van 198
 Cranendonck, Willem van 198
Cuijk 118, 207
 Cuperinus, Albertus 22
 Cuyten, Jacobus 114, 116

D

Daff, Maria van den 98
 Damen, Arnold 116
 De Wal, Petrus 202
 Delahaye, Albert 188
 Delprat, Isaac 213
 Delsaerd, Pierre 192
Den Dungen 25, 196
Den Haag 187
Deurne 196
Deventer 119
 Deventer, Jacob van 30, 186, 188, 192
 Didden, Jack 163
Diegem 192
 Dijk, Gerrit-Jan van 203
 Dilworth, Isabelle (alias Nina Romano) 139
 Doesburg, Jan van 176
 Dommelen, Anna Maria van 137, 154
 Dommelen, Charles van 144
 Donck, Johan van der 100, 101
 Donck, Mechteld van der 100, 101
 Donck, van de, familie 101
 Donck, Katharina van de 94
 Donders, Peerke 132
 Drunen, Ad van 16, 19, 28, 33, 35, 181, 183
 Duchesne, Philippine 125
Duitsland 37, 38, 113, 131, 194
 Duncan, Isadora 142, 154
 Duse, Eleanora 154
Dussen 200

E

Eakin, Paul 135
 Edward III, koning van Engeland 64
 Eerden, Jan van de 19, 21
 Eerenbeemt, André van den 112, 113
Eerschot 177
Egmond 18
Egypte 151
Eindhoven 200, 207, 210, 211

Ekamper, Peter 207
 Eligii, Gerardus 202
Engelen 95
Enschoot 196
Erp 81-109
 Erven, Willem 200-202
 Esscharen, Jasper van 98, 105
Essen 197
 Eysvogels, Antonius 130

F

Farrar, Geraldine 139
Fijnaart 188
Filipijnen 114
 Filips de Goede 199
 Filips de Schone 199
 Filips II Augustus, koning van Frankrijk 46, 116
 Filips IV de Schone, koning van Frankrijk 38
 Filips van Sint-Pol 199
 Filips VI, koning van Frankrijk 63
 Fletcher, Christopher 60
Florence 60
 Floris III, graaf van Holland 38
Florissant (Missouri) 111, 123, 124
Fort Laramie 128
Fort Pierre (Zuid-Dakota) 132
 Foucault, Michel 59, 149
 Franciscus Xaverius 114, 132
 Frankrijk 64, 131
 Fransen, Mathieu 192
 Frijhoff, Willem 167

G

Gabriëls, Jos 142
 Gaens, Tom 203
Gastel 188
 Gastel, Bert van 212
Geertruidenberg 189, 190
Geldenaken (Jodoigne) 186
 Gelder, Henk van 144
Gelderland 180, 191
Gelre 18
Gernert 101
 Genabeek, Ronald van 16
Gent 74
Georgetown 115
 Gijsbers, Harco 163
 Gils, Antonius van 114, 115, 116
 Glaudemans, Ronald 16, 17
 Godfried, hertog van Leuven 27, 42
 Goldwyn, Samuel 137
 Gooskens, Frans 213
 Graaf, Jack de 213
Grave 118, 137, 189, 190
Gravezande, 's- 137
 Greenblatt, Stephen 148
Griekenland 141
Gulik 43

H

Haaren 196
 Haas, Maïke de 176
Halder 12, 22
 Hardy, David 200, 201
Haren 190
 Hart, Kees 't 142

Havana 150
Hedikhuizen 95
Heerewaarden 43
 Heesters, W. 46
Heeswijk-Dinther 38
 Heijden, H.A.M. van der 188
 Heijlesem, Henrik Petersz. van 98
Helmond 196, 207
 Hendrik I, hertog van Brabant 18, 22, 38, 40, 43-46, 54
 Hendrik III, hertog van Brabant 200
 Hendrik van Cuijk 38
 Hendrik VI, keizer 44
Herlaar-Haaren 115, 116
Hertogenbosch, 's- 15-57, 63, 66, 92, 113-120, 130, 144, 181, 184, 189, 200, 204, 205
Heukelom 196
 Heurn, Johan van 96, 97
 Heusden 25, 164, 190
Hillegersberg 137
Hilvarenbeek 176
Hintham 17, 42
 Hochkerken, Ermgard van 101
 Hoecken, Adriaan 112, 118, 121, 124, 127, 128, 132
 Hoecken, Christiaan 112, 118, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 127, 128, 130, 132
 Hoecken, Jacques (Bernardus) 128
Hoeven 115, 188
 Hoim, Maiken van den 98
Holland 18, 22
Hollywood 139, 141, 149, 151
 Holmes, Georges 60
 Hoogma, D. 23
Hoogstraten 43, 186
 Hoppenbrouwers, Peter 74
 Horne, Gerlachus (Geerling) van alias van den Bossche 82, 94, 95
 Horne, Hillegond van 94
 Horne, Willem van 94, 104, 105
 Hover, Moniek 163
 Hugo, Victor 154
 Huijbers, A. 43
 Huijbers, Antoinette 175
Huisseling 190
 Hulst, Adrianus van 130
 Hundertmark, H. 48
 Hurk, W.J.C.C. van den 84

I

Idaho 131
 Iersel, van, familie 119
India 114, 142
Italië 113, 116, 131, 142, 154

J

Jacob van Artevelde 73
 James, Henry 152
 Jan II, hertog van Brabant 63, 64, 73, 100
 Jan III, hertog van Brabant 17, 37, 64, 65, 68, 69, 71
 Jan IV, hertog van Brabant 199
 Jan van Boendale 62
 Janssen, Frans 116
 Janssen, Hans 16, 28, 36, 46
Japan 114

Java 141
Jerichow 38
 Johanna van Bourgondië 199
 Johanna, hertogin van Brabant 63

K

Kapel-Avezaath 180
Katwijk 175
Kempen (België) 189, 197, 198
Kempenland 178
Kerk-Avezaath 180
Keulen 18, 27, 40, 117
 Khonraad, Sjaak 210
 Kinderen, Jan der 102, 103
Kleef 43
Klundert 187, 188
 Kools, René 212
 Kort, Jan-Willem de 176
 Krijnen, Bartholomeus 130
 Kroes, Petrus-Paulus 120
Kruisland 188
 Kuijer, P.Th.J. 18, 44

L

Laarhoven, Hein van 200
Land van Cuijk 189, 190
Landen 176
Langstraat 189
 Leefdael, Philip van 103
 Leenders, Karel 191, 192, 193, 212
 Leerodt, Christophorus van 101
 Leerodt, de, familie 97
 Leerodt, Frans Adam van 101
 Leerodt, Herman Franz Dominique van 101
 Leerodt, Jan Werner van 102, 103
 Leerodt, Johan Arnold Edmund 101
 Leerodt, Johan Arnold II van 94, 96, 97, 101, 102
 Leerodt, Johan I van 101
 Leerodt, Johan Werner van 96
 Leeuw, Theodoor de 130
Leiden 175
 Lejeune, Philippe 147
 Lesman, Jan Józef 214
 Lessman, Edwin 214
Leur 116
Leuven 22, 52, 63, 66, 68, 71, 72, 115-117, 120, 182, 184
 Levisse, Antoon 130
Liempde 202
Lierop 196
Lieshout 196
Limburg 117
Limmen 180
 Linden, Jan van der 189, 191
 Lodewijk van Male, graaf van Vlaanderen 73
 Lommel, Jan van 111
Louisville 116
Luik 43, 73, 95, 99, 106, 117, 176
 Luitzen, Jan 213
 Lukassen, Gielis Corstiaan 105
Luxemburg 114
 Lyssepe, Gijsbert 35

M

Maastricht 141, 142, 176
Macharen 190

Madrid 188
 Maria Capet 46
 Maria Stuart 203
 Maria van Bourgondië 199
 Maris, Anne-Wil 164
Maryland 115
 Masschereel, familie 97, 101
 Masschereel, Johan 101, 106
 Masschereel, Mechteld 101
 Mata Hari 142, 154
 Mathon, Hans 213
Mechelen 66, 73
Meerveldhoven 176
Megen 191
Meerij van 's-Hertogenbosch 19, 25, 43, 44, 96, 101, 194, 196, 197
 Melssen, Jan 200
 Menefee, David 142
 Meulman, Tineke 181
 Meulman, Ton 181
 Meurer, Peter 188
 Meurkens, Peer 209
 Meuwese, Alphons 81, 93, 103, 104
 Mierlo, Henri van 130
Milaan 175
Milwaukee 132
Missouri 117, 119, 120, 123, 124
Moergestel 200
 Molius, Willem 17, 18, 22, 28, 29, 36-39, 41, 44, 52
Monaco 142
 Mosmans, J. 49
 Mounet, Paul 137

N

Napoleon 184
Nederlands Oost-Indië 112
Nederlands-Indië 170
Nederlandse Antillen 112
 Neer-Bruggink, Ingrid van 200
 Nef, Pieter-Jan de 119, 120
New Orleans 116
New York 115, 118, 141
Nijmegen 175
Nijvel 63, 186
Nispen 211
Noord-Dakota 131
Noord-Holland 180
Nuenen 211

O

Ockeleij, Jaak 192
Oerle 176, 177
Oirschot 176, 213
Oisterwijk 43, 176, 186, 200
Oklahoma 131
Olland 202
Ooltgensplaat 188
 Oord, Ad van den 163
 Oosteren, Anne-Marie van 160
Oosterhout 130
Oregon 128
 Orsel, E.D. 38
Orthen 17, 27, 28, 40, 43, 92, 196
 Os, Peter van 22, 42
Oss 130, 207
 Oss, Maria van 205

Otto, graaf van Gelre 44
Oud-Gastel 187
Oudenbosch 188
Oudheusden 45, 95
 Oudheusden, Jan L.G. van 163
 Oudheusden, Jan van 181
 Oy, Arend van 101
 Oy, Hillegond van 101

P

sPannenburg, Jasper 98
Parijs 46, 141, 142, 152, 153
Peel 185
Peelland 96, 178, 189, 194-196
 Peels, Jan 160
 Peeters, Jean Paul 192
Pennsylvania 115
 Perck, Nicolaas 104
 Persoons, Andries 104, 105
 Peters, Ursula 62
 Pieper, Ch. 38
 Pieterszoon, Cornelis 187
 Pijls, Nico 200
 Pleij, Herman 62
 Point, Nicolas 124
 Pol, Arent 175
Polen 113
 Poppel, Frans van 207
 Pulsken, Coba 170

R

Rademaker, A.M. 38
 Raescop jr., Henricus 101, 102
Ravenstein 191
Ravenstein, Land van 96
 Reclus, Élisé 154
 Rengers Hora Siccama, Duco Gerold 82, 88
 Reynolds, Susan 60
Riel 196
 Rietbergen, Peter 112
Rijen 213
Rijnland 71
Rijnsburg 38
Rixtel 196
 Rodin, Auguste 142, 143, 144, 154
Roermond 117, 118
 Rolevinck, Werner 202
Rome 113, 114, 119, 128
 Rooijackers, Gerard 201
Roosendaal 187, 188, 208, 209, 211, 212
 Roothaan, Jan 114, 119, 131
 Rosetti, Dante 154
Rosmalen 204
Rotterdam 137, 142
 Rover, Aert 102
 Rovers, Aert 103, 104
 Ruigenhil 188
Rusland 113, 141, 143, 170

S

Salt Creek (Missouri) 124
 Sanders, Anthonius 104
 Sanders, Jan 84
 Sanders, Mathieu 120
 Sardou, Victorien 154
 Schaap, James Calvin 130

Schijndel 196
 Schoenmakers, Jan 111, 118, 132
 Seelig, Hendrik Gerard 213
 Sgrooten, Christiaan 188
Sint-Andries 190
Sint-Oedenrode 99, 137, 144, 145, 177
 Slingeland, Barthout van 96, 97, 101, 102
 Slingeland, Govert van 96
Sluis 190
 Smet, Pieter-Jan de 116, 119, 123, 127, 128, 130, 131, 132
 Smit, Susan 142
 Smith, Paul 148
 Smulders, Ferdinand 81
Someren 180, 196
 Sparks, Liesbeth 164
 Spengemann, William 148
 Spierings, M. 94
 Spoorenberg, Henricus 111
St. Louis (Missouri) 116, 123-125, 131
 Stallen, Pieter 214
Standdaarbuiten 188
Steenbergen 187
 Steenoven, Peter van de 213
 Steenwech, Goswijn (Goswinus) 35, 97, 98, 99
 Stekelenburg, Henk van 113
 Sterkendries, Jozef 120
Sterksel 196
 Storm, Eduard 137
Strijen 187, 188
Sugar Creek 122, 124
Suriname 112, 132
 Symonszoon, Jan 187

T

Tardtwijk, Sophia van 94
 Tellegen, Lou 135-157
 Tellegen, Louis Bernard Edmon 137
 Tellegen, Toon 144
Terheijden 111
Tervuren 62
 Theuws, Frans 42, 175-177
 Thielemans, Jan Willem 99
 Thoelink, Beliken 98
Tiel 101
Tienen 63, 66, 192
Tiengemetten 187
Tilburg 116, 118, 120, 130, 132, 176
 Timmermans, Patrick 145
Tongelre 196
Tongeren 175
 Toorians, Laurant 175, 200
Turnhout 114, 119, 186, 197

U

Uden 118
Udenhout 119, 196
 Uitterhoeve, A. 44
Utrecht 44, 117, 182
 Uytven, Raymond van 30, 42

V

Valentino, Rudolph 152
 Van de Voorde, Eddy 191, 192
 Van Gerven, Jan 60
 Vanderhoeven, Alain 175

Vannieuwenhuyze, Bram 191, 192
Veghel 118, 195, 196
 Velden, G.M. van der 38, 94
Veldhoven 130
 Ven, van der (familie) 19, 21
 Vera, Hein 25
Verenigde Staten 111-133
 Verhoeven, Arno 176
 Vermeeren, Simone 112
 Verweij, Michel 200, 201
 Vierlingh, Andries 188
Vlaanderen, graafschap 60, 74, 75
Vlieden 196
Vlijmen 95
 Vos, Andries Egbertzn. 98
 Vos, Egbert 98, 99, 106
 Vos, Egbert Andrieszn. 98
 Vos, familie 97, 98
 Vos, Thomas 106
 Vos, Willem 94, 96, 97
 Vos, Willem Wouter Victor 97, 99
 Votier, Marcus 102
 Vree, Frank van 169
Vught 17, 23, 27, 43, 44

W

Waalwijk 176, 207
 Walters, Cornelis 111
Warendorf 175
Warnsveld 180
Washington D.C. 125
Waspik 118
 Watts, John 61
Weert 176, 201
 Weintraub, Karl J. 148
 Welens-Vrijdag, Hans 192
 Wenceslaus I van Luxemburg, hertog van
 Brabant 63, 68
Westelbeers 196
 Wetzels, Eric 176
 White, Hayden 167
 Wilde, Oscar 154
 Willem I, koning 116
 Willem II, koning 120
Willimantic 117
Wisconsin 118
 Witmer, Hans 21
Woensel 111
Wouw 212

Y

Ypeij, Annaeus 82

Z

Zeeland (provincie) 95, 188, 206
Zeeland 60
 Zegers, Jan Maarten 104
Zegge 188
Zevenbergen 187, 188
 Zonneveld, Wim 213
Zoutleeuw 63, 192
Zuid-Afrika 141
Zuid-Dakota 131

1 **Hans Witmer**

Het verborgen verleden van 's-Hertogenbosch.
Een ontwikkelingsmodel van de stad van 1170 tot 1400) - (deel 1)

2 **Minne De Boodt**

'Hoemen een stat of lantscap regieren sal': stadsliteratuur als een politiek
instrument voor verandering in het veertiende-eeuwse hertogdom Brabant

3 **Wim Cöp**

Het patronaatsrecht en het pastoorsbeneficie van de parochiekerk Erp
van de veertiende tot de zeventiende eeuw

4 **Theo Beckers**

'De gemakkelijkste weg naar de hemel' Het Brabants katholiek offensief in
de Verenigde Staten. De missie onder de *Native Americans* (1835-1865)

5 **Robin Hoeks**

Lou Tellegens self-fashioning: Brabantse romantische held in Hollywood?

6 **Arnoud-Jan Bijsterveld en Moniek Hover m.m.v. Femke Klein**

Van Crossroads naar Brabant Remembers.
75 Personal life changing war stories en de zoektocht naar zorgvuldigheid

7 **Kroniek**

Het Noordbrabants Historisch Jaarboek is een uitgave van Zuidelijk Historisch Contact,
i.s.m. Erfgoed Brabant en de Historische Vereniging Brabant